

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

**ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

**Το πρόβλημα της αναγνώρισης της κακοποίησης παιδιού και προτάσεις
αντεγκληματικής πολιτικής**

ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΜΑΛΛΑΝΔΡΗ

ΑΘΗΝΑ, 2021

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Γρηγόρης Λάζος, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου, Τμήμα
Κοινωνιολογίας, Τομέας Εγκληματολογίας (Επιβλέπων)

Αντώνης Μαγγανάς, Ομότιμος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου, Τμήμα
Κοινωνιολογίας, Τομέας Εγκληματολογίας

Ιωάννα Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών
Ερευνών (Ε.Κ.Κ.Ε.)

Στον άντρα μου, Πασχάλη

Συντομογραφίες

ΜΜΕ: Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης

ΟΗΕ: Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών

ΠΟΥ: Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας

ΣΑΠΔ: Σύστημα Απονομής της Ποινικής Δικαιοσύνης

ΣΕΚ: Σύλλογος Ελλήνων Κοινωνιολόγων

ΣΕΨ: Σύλλογος Ελλήνων Ψυχολόγων

Ευχαριστίες

Στο σημείο της ολοκλήρωσης της παρούσας μελέτης, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου σε όσους λειτούργησαν καταλυτικά, ώστε η ανά χείρας διδακτορική διατριβή δια μέσου ζυμώσεων και αναθεωρήσεων, να έχει αποκτήσει την τελική της μορφή. Η διαδικασία εκπόνησης μιας διατριβής μπορεί να αποτελεί ένα έργο μακρόχρονο, επίπονο, μοναχικό και κοπιώδες, όμως μέσω αυτής ακονίζεται η επιστημονική οξύτητα και αναπτύσσεται η επιστημονική ωριμότητα του ερευνητή.

Καταρχάς, η έναρξη και η ολοκλήρωση αυτής της εργασίας δεν θα είχε πραγματοποιηθεί χωρίς την υποστήριξη ενός σημαντικού δασκάλου και ανθρώπου, του ομότιμου καθηγητή Εγκληματολογίας κ. Αντώνη Μαγγανά. Τον ευχαριστώ από καρδιάς για την επιστημονική καθοδήγηση και την ψυχική στήριξη, καθώς ήταν σταθερά παρών για να με βοηθά στην αντιμετώπιση των δυσκολιών που προέκυπταν κατά την διαδικασία εκπόνησης της διατριβής. Οι συζητήσεις μας, καθώς και το σύνολο του μεγάλου συγγραφικού του έργου, αποτέλεσαν την πυξίδα η οποία υπέδειξε την τελική κατεύθυνση και μορφή της παρούσας μελέτης.

Θερμές ευχαριστίες στον καθηγητή Εγκληματολογίας κ. Γρηγόρη Λάζο, ο οποίος συνέβαλλε στη διαμόρφωση της επιστημονικής μου σκέψης και ιδεολογίας και στη συνειδητοποίηση της επιστημονικής ευθύνης που έχει ο κοινωνικός επιστήμονας. Η συμβολή του ήταν σημαντική στην πολύπλευρη κατανόηση του μελετώμενου θέματος.

Εγκάρδιες ευχαριστίες στην κ. Ιωάννα Τσίγκανου, με την οποία είχα την τιμή να συνεργαστώ κατά την εκπόνηση της διδακτορικής μου διατριβής αλλά και νωρίτερα, στα χρόνια των μεταπτυχιακών μου σπουδών. Αποτέλεσε για μένα πηγή έμπνευσης και ορμητήριο για τη βελτίωση της μεθοδολογικής μου δεινότητας στο αντικείμενο μελέτης. Οι επισημάνσεις και τα σχόλιά της υπήρξαν καθοριστικής σημασίας για την ολοκλήρωση της παρούσας έρευνας.

Αδιαμφισβήτητα, ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στους φορείς με τους οποίους συνεργάστηκα ώστε να πραγματοποιηθούν οι συνεντεύξεις με τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα, και οι οποίοι με τίμησαν με την εμπιστοσύνη και το χρόνο τους. Επίσης, θερμές ευχαριστίες στα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα, καθώς και στους γονείς των παιδιών της ομάδας σύγκρισης για το ενδιαφέρον και τη θετική τους στάση στην παρούσα μελέτη.

Ξεχωριστές ευχαριστίες στους γονείς μου, για τη στήριξή τους και την ακλόνητη πίστη τους σε μένα. Το μεγαλύτερο ευχαριστώ, στον άντρα μου, πηγή της δύναμής μου να συνεχίζω προς την πορεία και την εκπλήρωση των στόχων μου, αψηφώντας τους «Λαιστρυγόνες και τους Κύκλωπες», βαδίζοντας τον προσωπικό, μακρύ δρόμο, για τη δική μου Ιθάκη.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	23
Εισαγωγή.....	27
ΜΕΡΟΣ Α΄: ΟΙ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΟΥΣΙΕΣ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΤΗΣ ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗΣ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗΣ ΤΟΥ	
Κεφάλαιο πρώτο: Η κακοποίηση-παραμέληση παιδιών ως εγκληματικό φαινόμενο.....	31
1. Εγκληματολογία, Θυματολογία, Αναπτυξιακή Θυματολογία.....	31
1.1. Η Θυματολογία ως κλάδος της Εγκληματολογίας.....	31
1.2. Αναπτυξιακή Θυματολογία: Τα παιδιά ως θύματα.....	34
2. Η κακοποίηση-παραμέληση παιδιών: Περιγραφή, οριοθέτηση και θεωρητικές προσεγγίσεις.....	37
2.1. Εννοιολογικός προσδιορισμός και μορφές κακοποίησης-παραμέλησης.....	37
2.2. Οι παράγοντες που συνδέονται με την κακοποίηση- παραμέληση παιδιών.....	45
2.2.1. Ατομικά χαρακτηριστικά.....	46
2.2.1.1. Η χρήση ουσιών, αλκοόλ και η ύπαρξη προβλημάτων ψυχικής υγείας γονέων ως παράγοντες υψηλού κινδύνου.....	47
2.2.2. Η θεωρία του Δεσμού (attachment theory).....	49
2.2.3. Η οικολογική προσέγγιση.....	50
2.2.4. Κοινωνικοί παράγοντες.....	51
2.2.4.1. Φτώχεια και κακοποίηση-παραμέληση παιδιών.....	52
2.2.5. Η συμβολή της Φεμινιστικής Εγκληματολογίας στην κατανόηση του φαινομένου.....	56
2.3. Οι συνέπειες της κακοποίησης-παραμέλησης παιδιών.....	58
2.4. Η έκταση της κακοποίησης-παραμέλησης παιδιών και ο σκοτεινός αριθμός διεθνώς και στην Ελλάδα.....	63
3. Σύνοψη.....	66
Κεφάλαιο δεύτερο: Η αποκάλυψη της κακοποίησης-παραμέλησης παιδιών και η αναγνώρισή της από τον κρατικό μηχανισμό	68
1. Η διαδικασία της αποκάλυψης από την πλευρά του παθόντα.....	71
1.1. Παράγοντες που εμποδίζουν την αποκάλυψη.....	75

1.2. Παράγοντες που αυξάνουν τις πιθανότητες αποκάλυψης.....	79
2. Ο ρόλος των επαγγελματιών πρώτης γραμμής.....	80
2.1.Ο ρόλος του ιατρικού προσωπικού στην αναγνώριση της κακοποίησης-παραμέλησης παιδιών και οι παράγοντες που εμποδίζουν την αναφορά.....	81
2.2. Ο ρόλος των εκπαιδευτικών στην αναγνώριση της κακοποίησης- παραμέλησης παιδιών και οι παράγοντες που εμποδίζουν την αναφορά.....	83
3. Ο στόχος της μετατόπισης του χρονικού σημείου αναγνώρισης του παιδιού θύματος: από την καθυστερημένη απάντηση και την αντιμετώπιση βαρύτατων περιστατικών στην έγκαιρη αναγνώριση	87
4. Σύνοψη.....	93
Κεφάλαιο τρίτο: Κακοποίηση-παραμέληση παιδιών και Αντεγκληματική Πολιτική, από την τιμωρία στην πρόληψη	95
1. Ο ορισμός της Αντεγκληματικής Πολιτικής.....	95
2. Η αναγκαιότητα μιας θεωρητικής βάσης: το μοντέλο της πιθανολογικής εκτίμησης της διακινδύνευσης σε συνάρτηση με τη θεωρία του T. Hirschi.....	97
3. Η κοινωνική υποστήριξη (social support) ως κεντρικός άξονας πρωτογενούς, δευτερογενούς και τριτογενούς πρόληψης.....	101
3.1.Παραδείγματα κοινωνικής υποστήριξης σε επίπεδο πρωτογενούς και δευτερογενούς πρόληψης	105
3.2.Παραδείγματα κοινωνικής και ψυχολογικής υποστήριξης σε επίπεδο τριτογενούς πρόληψης.....	108
3.2.1.Η κοινωνική και ψυχολογική υποστήριξη του παιδιού θύματος..	109
4. Αποτελεσματικές στρατηγικές παρέμβασης για την πρόληψη της κακοποίησης-παραμέλησης παιδιών μέσω των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης	112
5. Υποδείγματα εφαρμογής πολιτικών με θετικά αποτελέσματα στην πρόληψη του φαινομένου.....	115
5.1. Το μοντέλο εκτίμησης του κινδύνου με βάση την εδαφική περιοχή (risk terrain modeling).....	115
5.2. Το μοντέλο του «Θετικού γονέα» (positive parenting program).....	116

6. Η υποστήριξη του θεσμού της οικογένειας από το κράτος πρόνοιας και η ελαχιστοποίηση του κινδύνου απομάκρυνσης του παιδιού από τη φυσική οικογένεια.....	118
7. Σύνοψη.....	121
Κεφάλαιο τέταρτο: Η χρήση εικονικών μεθόδων (visual methods) ως ερευνητικό εργαλείο ποσοτικής και ποιοτικής μεθοδολογίας στις κοινωνικές επιστήμες	124
1. Η χρήση της ζωγραφικής των παιδιών για την αναγνώριση της κακοποίησης- παραμέλησης παιδιών: μια ποσοτική προσέγγιση.....	125
2. Η χρήση της ζωγραφικής των παιδιών στην ποιοτική έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες.....	131
3. Σύνοψη.....	137
Κεφάλαιο πέμπτο: Συμπεράσματα θεωρητικού μέρους.....	140
ΜΕΡΟΣ Β΄: Η ΠΟΙΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΛΕΚΤΙΚΩΝ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ ΤΩΝ ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΩΝ ΕΜΠΕΙΡΙΩΝ: ΜΙΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΩΝ ΑΝΑΔΥΟΜΕΝΩΝ ΕΜΠΕΙΡΙΩΝ ΘΥΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗΣ	
Κεφάλαιο πρώτο: Περιγραφή και σχεδιασμός της έρευνας.....	145
1. Αντικείμενο της έρευνας.....	145
2. Μεθοδολογία της έρευνας.....	145
2.1. Η θεματική ανάλυση.....	146
2.2. Η χρήση της εικονικής μεθοδολογίας (visual methodology).....	149
3. Στόχοι της έρευνας και ερευνητικά ερωτήματα.....	153
Κεφάλαιο δεύτερο: Ο πληθυσμός της έρευνας και η αριθμητική σκιαγράφηση των χαρακτηριστικών του.....	157
1. Ο πληθυσμός της έρευνας.....	157
2. Δημογραφικά χαρακτηριστικά των παιδιών του πληθυσμού και λόγος φιλοξενίας	159
Κεφάλαιο τρίτο: Ποιοτική ανάλυση του εικονικού και λεκτικού υλικού.....	166
1. Ανάλυση της πρώτης οδηγίας «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο».....	167

1.1.Ανάλυση των ζωγραφικών έργων της πρώτης οδηγίας «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών.....	167
1.1.1. Κωδικός 1α: Απουσία χρώματος.....	169
1.1.2. Κωδικός 2α: Άδεια μάτια ή μάτια κουκίδες και ελλείψεις μελών του σώματος.....	169
1.1.3. Κατηγορία 1α: Ατελής, μη ολοκληρωμένη αναπαράσταση της ανθρώπινης φιγούρας.....	170
1.2. Ανάλυση των ζωγραφικών έργων της πρώτης οδηγίας «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο» της ομάδας σύγκρισης.....	175
1.2.1. Κωδικός 1β: Χρήση περισσότερων των δύο χρωμάτων.....	175
1.2.2. Κωδικός 2β: Ολοκληρωμένη σχηματική απεικόνιση των ματιών.....	175
1.2.3. Κωδικός 3β: Απουσία ελλείψεων στα βασικά μέλη του σώματος.....	175
1.2.4. Κωδικός 4β: Ύπαρξη ρούχων.....	176
1.2.5. Κατηγορία 1β: Ολοκληρωμένη αναπαράσταση της ανθρώπινης φιγούρας.....	176
1.3. Ανάλυση των ιστοριών της πρώτης οδηγίας «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών.....	177
1.3.1. Κωδικός 3α: Το αίσθημα μοναξιάς και αποξένωσης.....	178
1.3.2. Κωδικός 4α: Η άρνηση της πραγματικότητας και των δυσάρεστων συναισθημάτων.....	180
1.3.3. Κωδικός 5α: Η έκφραση επιθετικότητας και βίας του ανθρώπου.....	180
1.3.4. Κατηγορία 2α: Η βίωση και έκφραση αρνητικών συναισθημάτων.....	181
1.3.5. Κωδικός 6α: Αίσθημα πείνας.....	181
1.3.6. Κωδικός 7α: Απουσία επίβλεψης.....	181
1.3.7. Κατηγορία 3α: Η αποτύπωση εμπειριών ευρύτερης παραμέλησης.....	181
1.4. Ανάλυση των ιστοριών της πρώτης οδηγίας «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο» της ομάδας σύγκρισης.....	182

1.4.1.	Κωδικός 5β: Έκφραση θετικών συναισθημάτων.....	182
1.4.2.	Κωδικός 6β: Ο εαυτός ως μέλος της οικογένειας.....	182
1.4.3.	Κατηγορία 2β: Αποτύπωση θετικών συνθηκών και σχέσεων εντός της οικογένειας.....	182
2.	Ανάλυση της δεύτερης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει».....	183
2.1.	Ανάλυση των ζωγραφικών έργων της δεύτερης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών.....	183
2.2.	Ανάλυση των ζωγραφικών έργων της δεύτερης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει» της ομάδας σύγκρισης.....	186
2.3.	Ανάλυση των ιστοριών της δεύτερης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών.....	188
2.3.1.	Κωδικός 8α: Το παιχνίδι ως κύρια δραστηριότητα αρεσκείας.....	188
2.3.2.	Κωδικός 9α: Η απουσία ενδιαφερόντων ή δραστηριοτήτων άντλησης χαράς.....	190
2.3.3.	Κωδικός 10α: Η ανάγκη για φροντίδα και επιβολή ορίων.....	192
2.3.4.	Κατηγορία 4α: Η δυσκολία βίωσης θετικών συναισθημάτων από το παιχνίδι ή άλλες δραστηριότητες και η επιθυμία για φροντίδα.....	192
2.4.	Ανάλυση των ιστοριών της δεύτερης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει» της ομάδας σύγκρισης.....	193
2.4.1.	Κωδικός 7β: Το παιχνίδι ως κύρια δραστηριότητα αρεσκείας.....	193
2.4.2.	Κωδικός 8β: Η έκφραση χαράς από το παιχνίδι ή άλλες δραστηριότητες.....	193
2.4.3.	Κατηγορία 3β: Η βίωση θετικών συναισθημάτων από το παιχνίδι ή άλλες δραστηριότητες.....	193
3.	Ανάλυση της τρίτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει».....	194
3.1.	Ανάλυση των ζωγραφικών έργων της τρίτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών.....	194

3.2.Ανάλυση των ζωγραφικών έργων της τρίτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει» της ομάδας σύγκρισης.....	196
3.3.Ανάλυση των ιστοριών της τρίτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών.....	198
3.3.1. Κωδικός 11α: Μη αγαπητά παιχνίδια ή δραστηριότητες.....	199
3.3.2. Κωδικός 12α: Δυσαρέσκεια λόγω σωματικής βίας ή υποχρεωτικής επιβολής οικιακών εργασιών.....	199
3.3.3. Κωδικός 13α: Σωματικός πόνος εξαιτίας τραυματισμού από ατύχημα.....	199
3.3.4. Κωδικός 14α: Δυσαρέσκεια λόγω έλλειψης ή απώλειας του σπιτιού.....	200
3.3.5. Κατηγορία 5α: Έκφραση σωματικής ή ψυχικής οδύνης	
3.4. Ανάλυση των ιστοριών της τρίτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει» της ομάδας σύγκρισης...	202
3.4.1. Κωδικός 9β: Μη αγαπητά παιχνίδια ή δραστηριότητες.....	203
3.4.2. Κωδικός 10β: Αίσθημα δυσαρέσκειας.....	204
3.4.3. Κατηγορία 4β: Έκφραση δυσαρέσκειας συνδεδεμένης με παιχνίδια ή δραστηριότητες μη αρεσκείας.....	204
4. Ανάλυση της τέταρτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του»	204
4.1.Ανάλυση των ζωγραφικών έργων της τέταρτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών και της ομάδας σύγκρισης.....	204
4.2.Ανάλυση των ιστοριών της τέταρτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών.....	206
4.2.1. Κωδικός 15α: Το αίσθημα μοναξιάς και πείνας στο γονεϊκό σπίτι.....	206
4.2.2. Κωδικός 16α: Αντιλήψεις και συναισθήματα για την έλλειψη ή απώλεια του σπιτιού.....	207
4.2.3. Κωδικός 17α: Επιθυμία για επανένωση με την οικογένεια και επιστροφή στο σπίτι.....	210

4.2.4. Κατηγορία 6α: Αρνητικές εμπειρίες και αντιφατικά συναισθήματα των παιδιών για το σπίτι τους.....	213
4.3. Ανάλυση των ιστοριών της τέταρτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του» της ομάδας σύγκρισης.....	213
4.3.1. Κωδικός 11β: Έκφραση συναισθημάτων χαράς εντός του σπιτιού.....	213
4.3.2. Κωδικός 12β: Το σπίτι ως χώρος φροντίδας και κάλυψης των αναγκών.....	213
4.3.3. Κατηγορία 5β: Θετικές εμπειρίες και συναισθήματα των παιδιών για το σπίτι τους.....	214
5. Ανάλυση της πέμπτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της».....	215
5.1.Ανάλυση των ζωγραφικών έργων της πέμπτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών και της ομάδας σύγκρισης.....	215
5.2.Ανάλυση των ιστοριών της πέμπτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της» της ομάδας των κακοποιημένων- παραμελημένων παιδιών.....	217
5.2.1. Κωδικός 18α: Απουσία μητέρας.....	217
5.2.2. Κωδικός 19α: Αντιστροφή ρόλων μητέρας-παιδιού.....	218
5.2.3. Κωδικός 20α: Συνθήκες κινδύνου για μητέρα και παιδί.....	218
5.2.4. Κωδικός 21α: Επιθυμία παιδιού για τροφή και φροντίδα.....	219
5.2.5. Κατηγορία 7α: Ανεπαρκής μητρική φροντίδα/ μητρική παραμέληση και ενδοοικογενειακή βία.....	221
5.3.Ανάλυση των ιστοριών της πέμπτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της» της ομάδας σύγκρισης.....	222
5.3.1. Κωδικός 13β: Παρουσία μητέρας.....	222
5.3.2. Κωδικός 14β: Σχέση με τη μητέρα.....	223
5.3.3. Κωδικός 15β: Θετικά συναισθήματα.....	223
5.3.4. Κατηγορία 6β: Υγιής συναισθηματικός δεσμός μητέρας παιδιού.....	223
6. Ανάλυση της έκτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/της».....	223

6.1.Ανάλυση των ζωγραφικών έργων της έκτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/της» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών και της ομάδας σύγκρισης.....	223
6.2. Ανάλυση των ιστοριών της έκτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/της» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών	225
6.2.1. Κωδικός 22α: Ο θυμωμένος πατέρας που τιμωρεί.....	225
6.2.2. Κωδικός 23α: Τα αρνητικά συναισθήματα του παιδιού (μοναξιά, ψυχικός πόνος, φόβος, ενοχές).....	225
6.2.3. Κωδικός 24α: Κοινές δραστηριότητες πατέρα παιδιού απουσία συναισθηματικού τόνου.....	227
6.2.4. Κατηγορία 8α: Ήπιες μορφές συναισθηματικής κακοποίησης.....	228
6.3. Ανάλυση των ιστοριών της έκτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/της» της ομάδας σύγκρισης.....	228
6.3.1. Κωδικός 16β: Έκφραση θετικών συναισθημάτων από τη σχέση πατέρα-παιδιού.....	228
6.3.2. Κωδικός 17β: Κοινές δραστηριότητες πατέρα παιδιού.....	229
6.3.3. Κατηγορία 7β: Θετική σχέση πατέρα παιδιού.....	229
7. Ανάλυση της έβδομης οδηγίας «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι».....	230
7.1.Ανάλυση των ζωγραφικών έργων της έβδομης οδηγίας «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών.....	230
7.1.1. Κωδικός 25α: Άδεια μάτια (χωρίς κόρες) ή μάτια κουκίδες/παύλες.....	231
7.1.2. Κωδικός 26α: Ατελής αναπαράσταση του ανθρώπινου σώματος.....	231
7.1.3. Κωδικός 27α: Απουσία αναπαράστασης μέλους/ -ών της οικογένειας.....	232
7.1.4. Κατηγορία 9α: Διαστρεβλωμένη ή επώδυνη αντίληψη της έννοιας της οικογένειας.....	232

7.2. Ανάλυση των ιστοριών της έβδομης οδηγίας «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών	238
7.2.1. Κωδικός 28α: Ελλιπής τροφή.....	238
7.2.2. Κωδικός 29α: Εκδηλώσεις βίας.....	238
7.2.3. Κωδικός 30α: Αρνητικά συναισθήματα (φόβος, θυμός, στεναχώρια).....	238
7.2.4. Κατηγορία 10α: Συνθήκες ενδοοικογενειακής βίας και παραμέλησης.....	239
7.2.5. Κωδικός 31α: Απουσία μελών της οικογένειας.....	240
7.2.6. Κωδικός 32α: Απουσία δραστηριοτήτων.....	240
7.2.7. Κωδικός 33α: Ανυπαρξία οικογένειας.....	240
7.2.8. Κατηγορία 11α: Το αίσθημα απώλειας της οικογένειας.....	240
7.3. Ανάλυση των ιστοριών της έβδομης οδηγίας «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι» της ομάδας σύγκρισης.....	241
7.3.1. Κωδικός 18β: Η τελετουργία του φαγητού.....	242
7.3.2. Κωδικός 19β: Το παιχνίδι στην οικογένεια.....	242
7.3.3. Κωδικός 20β: Η έκφραση θετικών συναισθημάτων γύρω από την οικογενειακή ζωή.....	242
7.3.4. Κατηγορία 8β: Ολοκληρωμένη αναπαράσταση της οικογένειας ως πρότυπο φροντίδας.....	242
8. Ανάλυση της όγδοης οδηγίας «Ζωγράφισε τους ανθρώπους που αισθάνεσαι κοντά σου».....	245
8.1.Ανάλυση των ζωγραφικών έργων και των ιστοριών της όγδοης οδηγίας «Ζωγράφισε τους ανθρώπους που αισθάνεσαι κοντά σου» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών.....	245
8.1.1. Κωδικός 34α: Αποφυγή απάντησης.....	245
8.1.2. Κωδικός 35α: Απουσία κοντινού ανθρώπου.....	246
8.1.3. Κωδικός 36α: Κοντινά πρόσωπα συγγενών πλην των γονέων ή επαγγελματιών.....	246
8.1.4. Κωδικός 37α: Οι γονείς ως πρόσωπα εγγύτητας.....	246
8.1.5. Κατηγορία 12α: Ο ρόλος του κοινωνικού δικτύου υποστήριξης συγγενών και ειδικών επαγγελματιών	246

8.2.Ανάλυση των ιστοριών της όγδοης οδηγίας «Ζωγράφισε τους ανθρώπους που αισθάνεσαι κοντά σου» της ομάδας σύγκρισης.....	249
8.2.1. Κωδικός 21β: Παρουσία γονιών.....	250
8.2.2. Κωδικός 22β: Ο γονιός φροντιστής.....	250
8.2.3. Κατηγορία 9β: Οι γονείς ως βασικά πρόσωπα φροντίδας και εμπιστοσύνης.....	250
9. Ανάλυση της ένατης οδηγίας «Ζωγράφισε μια εικόνα».....	251
9.1.Ανάλυση των ζωγραφικών έργων και των ιστοριών της ένατης οδηγίας «Ζωγράφισε μια εικόνα» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών.....	251
9.2. Ανάλυση των ζωγραφικών έργων και των ιστοριών της ένατης οδηγίας «Ζωγράφισε μια εικόνα» της ομάδας της ομάδας σύγκρισης.....	255
10. Συνοπτική παρουσίαση και σχολιασμός ερευνητικών αποτελεσμάτων....	256
ΜΕΡΟΣ Γ΄: ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ.....	269
Βιβλιογραφία.....	276
Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία.....	276
Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία.....	279
Παραρτήματα.....	307

ΠΙΝΑΚΕΣ

- Πίνακας 1.** Φύλο και φορέας φιλοξενίας.....
- Πίνακας 2.** Εθνικότητα και φορέας φιλοξενίας.....
- Πίνακας 3.** Λόγος φιλοξενίας των παιδιών του δημόσιου φορέα.....
- Πίνακας 4.** Λόγος φιλοξενίας των παιδιών του ιδιωτικού φορέα.....
- Πίνακας 5.** Παρατήρηση πρώτης ζωγραφιάς παιδιών πληθυσμού «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο».....
- Πίνακας 6.** Παρατήρηση δεύτερης ζωγραφιάς παιδιών πληθυσμού «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει»
- Πίνακας 7.** Παρατήρηση δεύτερης ζωγραφιάς παιδιών πληθυσμού «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει»
- Πίνακας 8.** Παρατήρηση έβδομης ζωγραφιάς παιδιών πληθυσμού «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι»
- Πίνακας 9.** Παρατήρηση όγδοης ζωγραφιάς και ιστορίας παιδιών πληθυσμού «Ζωγράφισε τους ανθρώπους που αισθάνεσαι κοντά σου»
- Πίνακας 10.** Θεματικός χάρτης

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ

- Διάγραμμα 1.** Οι δύο κατευθύνσεις για την αναγνώριση της ΚαΠα-Π από τον κρατικό μηχανισμό.....

ΕΙΚΟΝΕΣ

- Εικόνα 1.** «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο», κορίτσι 8 ετών, θύμα παραμέλησης..
- Εικόνα 2.** «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο», κορίτσι 8 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης.....
- Εικόνα 3.** «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο», αγόρι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης.....
- Εικόνα 4.** «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο», αγόρι 9 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης.....

- Εικόνα 5.** «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο», αγόρι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης.....
- Εικόνα 6.** «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο», αγόρι 10 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας
- Εικόνα 7.** «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης
- Εικόνα 8.** «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης
- Εικόνα 9.** «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο» αγόρι 8 ετών, ομάδα σύγκρισης
- Εικόνα 10.** «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο», κορίτσι, 9 ετών, ομάδα σύγκρισης
- Εικόνα 11.** «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει», αγόρι 8 ετών, ομάδα σύγκρισης
- Εικόνα 12.** «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης
- Εικόνα 13.** «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης
- Εικόνα 14.** «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει», αγόρι 9 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας
- Εικόνα 15.** «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει», αγόρι 11 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης
- Εικόνα 16.** «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει», κορίτσι 8 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης
- Εικόνα 17.** «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει», αγόρι 11 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης
- Εικόνα 18.** «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει», κορίτσι 11 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης
- Εικόνα 19.** «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει», κορίτσι 10 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας
- Εικόνα 20.** «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει», αγόρι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης
- Εικόνα 21.** «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει», κορίτσι 13 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας

Εικόνα 22: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει, κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 13: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 24: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 25: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει», κορίτσι 13 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 26: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει», κορίτσι 11 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 27: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει», κορίτσι 8 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 28: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει», αγόρι 11 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 29: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει», κορίτσι 11 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 30: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει», αγόρι 9 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 31: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», κορίτσι 10 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 32: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 33: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», κορίτσι 13 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 34: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», κορίτσι 12 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας

Εικόνα 35: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», κορίτσι 8 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 36: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», κορίτσι 9 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας

Εικόνα 37: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», αγόρι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 38: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», κορίτσι 11 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 39: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», αγόρι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 40: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», αγόρι 9 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 41: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», κορίτσι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 42: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», κορίτσι 8 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 43: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», κορίτσι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 44: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της», κορίτσι 11 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 45: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 46: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της», κορίτσι 8 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 47: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της», κορίτσι 8 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 48: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της», κορίτσι 12 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας

Εικόνα 49: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της», κορίτσι 8 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 50: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της», αγόρι 10 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας

Εικόνα 51: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της», κορίτσι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 52: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/της», αγόρι 9 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 53: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/της», αγόρι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 54: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/της», αγόρι 12 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 55: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/της», κορίτσι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 56: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/της», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 57: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/της», κορίτσι 11 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 58: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», αγόρι 10 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας

Εικόνα 59: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», αγόρι 9 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 60: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», αγόρι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 61: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», κορίτσι 8 ετών, θύμα παραμέλησης

Εικόνα 62: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», κορίτσι 12 ετών, θύμα παραμέλησης

Εικόνα 63: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», αγόρι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 64: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», αγόρι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 65: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», κορίτσι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 66: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», αγόρι 9 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 67: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», αγόρι 11 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 68: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», κορίτσι 9 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας

Εικόνα 69: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», κορίτσι 8 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 70: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 71: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», κορίτσι 11 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 72: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 73: «Ζωγράφισε τους ανθρώπους που αισθάνεσαι κοντά σου», αγόρι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 74: «Ζωγράφισε τους ανθρώπους που αισθάνεσαι κοντά σου», αγόρι 9 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 75: «Ζωγράφισε τους ανθρώπους που αισθάνεσαι κοντά σου», κορίτσι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 76: «Ζωγράφισε τους ανθρώπους που αισθάνεσαι κοντά σου», αγόρι 9 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας

Εικόνα 77: «Ζωγράφισε τους ανθρώπους που αισθάνεσαι κοντά σου», κορίτσι 11 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 78: «Ζωγράφισε τους ανθρώπους που αισθάνεσαι κοντά σου», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 79: «Ζωγράφισε μια εικόνα», κορίτσι 8 ετών, θύμα παραμέλησης

Εικόνα 80: «Ζωγράφισε μια εικόνα», αγόρι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 81: «Ζωγράφισε μια εικόνα», κορίτσι 9 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας

Εικόνα 82: «Ζωγράφισε μια εικόνα», κορίτσι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 83: «Ζωγράφισε μια εικόνα», κορίτσι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 84: «Ζωγράφισε μια εικόνα», κορίτσι 8 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 85: «Ζωγράφισε μια εικόνα», αγόρι 7 ετών, θύμα κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 86: «Ζωγράφισε μια εικόνα», αγόρι 10 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας

Εικόνα 87: «Ζωγράφισε μια εικόνα», κορίτσι 11 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 88: «Ζωγράφισε μια εικόνα», κορίτσι 10 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 89: «Ζωγράφισε μια εικόνα», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

Περίληψη

Σκοπός: Η παρούσα έρευνα πιλότος σχεδιάστηκε με σκοπό τη διερεύνηση της αποτελεσματικότητας της συνδυαστικής χρήσης εικονικών και λεκτικών μεθόδων για την αποκάλυψη εμπειριών ενδοοικογενειακής κακοποίησης-παραμέλησης, μέσω δημιουργίας θεματικών ζωγραφικών έργων (thematic drawings) και ιστοριών από τα ίδια τα παιδιά θύματα. Ακόμη, έχει στόχο να διερευνήσει και να αποκωδικοποιήσει τις ιδιαίτερες ψυχοκοινωνικές ανάγκες των παιδιών θυμάτων, όπως αυτές εκφράζονται από τα ίδια τα παιδιά.

Μεθοδολογία: Στην παρούσα μελέτη ο πληθυσμός της έρευνας αποτελείται από 30 παιδιά θύματα κακοποίησης ή/και παραμέλησης, 7-13 ετών, τα οποία διαμένουν κατά το χρόνο της έρευνας σε ιδιωτικούς ή δημόσιους χώρους παιδικής προστασίας. Χρησιμοποιήθηκε η ποιοτική μεθοδολογία, και συγκεκριμένα πραγματοποιήθηκε θεματική ανάλυση των εικονικών και λεκτικών στοιχείων κάθε ζωγραφιάς και ιστορίας που ζητήθηκε από τα παιδιά, για το σύνολο των 9 ζωγραφικών έργων και ιστοριών κάθε παιδιού. Παράλληλα, πραγματοποιήθηκε συγκριτική μελέτη με ομάδα σύγκρισης στην οποία συμμετείχαν 7 παιδιά αντίστοιχου ηλικιακού εύρους χωρίς ιστορικό κακοποίησης-παραμέλησης, στα οποία έγινε χορήγηση της ίδιας σειράς οδηγιών.

Επεξεργασία αφηγήσεων: Από την επεξεργασία του εικονικού και λεκτικού υλικού της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών, αναδύθηκαν 37 κωδικοί, οι οποίοι δημιούργησαν 12 κατηγορίες, με βάση τις οποίες συγκροτήθηκαν 3 θέματα. Αντίστοιχα, για την ομάδα σύγκρισης αναδύθηκαν 22 κωδικοί, οι οποίοι δημιούργησαν 9 κατηγορίες, με βάση τις οποίες συγκροτήθηκαν 3 θέματα. Από την τελική ανάλυση του συνόλου του ερευνητικού υλικού προέκυψαν για την ομάδα των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών τα παρακάτω θέματα: 1) Η έκφραση/ αποτύπωση διαφορετικών μορφών κακοποίησης και παραμέλησης, 2) Η επικράτηση/ κυριαρχία των αρνητικών συναισθημάτων και 3) Η ελλιπής/ "φτωχή" αντίληψη του εαυτού και των μελών της οικογένειας και η αντισταθμιστική λειτουργία των σημαντικών Άλλων. Τα θέματα που διαμορφώθηκαν ακολούθως για την ομάδα σύγκρισης ήταν: 1) Η αποτύπωση σχέσεων φροντίδας εντός της οικογένειας, 2) Η κυριαρχία/ επικράτηση των θετικών συναισθημάτων και 3) Η ολοκληρωμένη/ ρεαλιστική αντίληψη του εαυτού και των μελών της οικογένειας σε αλληλεπίδραση

μεταξύ τους. Έπειτα, πραγματοποιήθηκε ερμηνεία των θεμάτων σε συνάρτηση με το αντικείμενο και τους σκοπούς της έρευνας με στόχο τη διεξαγωγή των τελικών συμπερασμάτων.

Συμπεράσματα: Αναφορικά με την έκφραση εμπειριών βίας από τον ερευνώμενο πληθυσμό, αποτυπώθηκαν διαφορετικές μορφές κακοποίησης-παραμέλησης, με κυριότερες αυτές της παραμέλησης, της σωματικής βίας και της συναισθηματικής κακοποίησης. Στον αντίποδα για την ομάδα σύγκρισης, αποτυπώθηκαν θετικές συνθήκες εντός της οικογένειας. Επίσης, παρουσιάστηκε μια ελλιπής, «φτωχή» αναπαράσταση του εαυτού και των μελών της οικογένειας για την ομάδα των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών και η αντισταθμιστική λειτουργία των σημαντικών Άλλων, σε αντίθεση με την ολοκληρωμένη αναπαράσταση του εαυτού και των μελών της οικογένειας της ομάδας σύγκρισης. Ακόμη, προεξάρχοντας είναι ο ρόλος τον οποίο καταλαμβάνουν τα αρνητικά συναισθήματα και το αίσθημα μοναξιάς και κοινωνικής απομόνωσης για την ομάδα των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών, όπως αυτά εκφράστηκαν στις ενδοοικογενειακές τους εικονικές και λεκτικές αφηγήσεις, σε αντίθεση με τον κεντρικό ρόλο των θετικών συναισθημάτων όπως αυτά αποτυπώθηκαν στις αφηγήσεις της ομάδας σύγκρισης. Απαραίτητη ως εκ τούτου, κρίνεται η παροχή ψυχοκοινωνικής υποστήριξης των οικογενειών υψηλού κινδύνου και η ψυχολογική υποστήριξη του παιδιού θύματος για την αποκατάσταση της βλάβης που υπέστη.

Λέξεις κλειδιά: κακοποίηση-παραμέληση παιδιού, αντεγκληματική πολιτική, αναγνώριση, αποκάλυψη, εικονική μεθοδολογία, πρόληψη

Abstract

Purpose: The research design of the present pilot study aims to explore the effectiveness of the combined use of visual and verbal methods for intra-family child abuse and neglect disclosure, using thematic drawings and story writing from the child victims. Additionally, another goal is to explore and comprehend the special psycho-social needs of child victims, as expressed from the children themselves.

Methodology: In the present study the research population consisted of 30 child victims of abuse and/or neglect, aged 7-13, who reside in private or public child protection services during the research process. Qualitative methodology and specifically thematic analysis of visual and verbal items has been used, for each drawing and story made, for the total amount of the 9 drawings and stories of each child. A parallel comparative study was conducted, consisted of 7 non abused-neglected children, aged 7-13, who completed the same series of instructions.

Processing: From the processing of the visual and verbal material of the abused-neglected children group, 37 codes have emerged, that formed 12 categories, and finally comprised 3 themes. Accordingly, for the non abused-neglected children group, 22 codes have emerged, that formed 9 categories, and finally comprised 3 themes. The final analysis of the research material for the abused-neglected group structured the following themes: 1) The expression/ depiction of different forms of abuse and neglect, 2) The dominance of negative emotions and 3) The underdeveloped/ “poor” perception of the self and other family members and the countervailing function of significant others. The final analysis of the research material for the non abused-neglected group subsequently, structured the following themes: 1) The depiction of intra-family caring relationships, 2) The dominance of positive emotions and 3) The well-developed/ realistic perception of the self and other family members interacting with each other. Afterwards, themes have been interpreted in connection with research object and goals, for the final conclusions to be suggested.

Conclusions: Concerning the expression of abusive experiences from the abused-neglected children group, different types of abuse were depicted, mainly neglect, physical abuse and emotional abuse. In contrast, the group of non abused-neglected children depicted positive intra-family condition. In addition, under-developed self

and family member representations and the compensation function of relationship creation with other significant figures were represented from the abused-neglected group, opposite to the well developed representation of self and family members of the non abused-neglected group. Furthermore, negative feelings, loneliness and social isolation mostly characterized the abused-neglected group, as these were expressed through their visual and verbal narrations, contrary to the central position of positive feelings as these were expressed by the non abused-neglected children. Therefore, the psychosocial support of high risk families and the psychological support of child victims to restore the harm they suffered, are considered necessary.

Key words: child abuse, child neglect, crime policy, identification, disclosure, visual methodology, prevention

Εισαγωγή

Τα παιδιά είναι εύκολα θύματα. Είναι αδύναμα, εύθραυστα, και ιδιαίτερα ευάλωτα. Μικρότερα από κάποια ηλικία, δεν είναι ικανά να υπερασπιστούν τον εαυτό τους, να ανταποδώσουν το κακό ή ακόμη και να παραπονεθούν, και συνιστούν συνεπώς, ιδανικούς στόχους για θυματοποίηση.¹

Το πολυσύνθετο κοινωνικό πρόβλημα της κακοποίησης-παραμέλησης παιδιών (ΚαΠα-Π²), είναι σύμφυτο με την ανθρώπινη ιστορία όπως και η ευρύτερη έννοια της βίας. Σε αντιπαράθεση με την ευρύτερη έκφραση διαπροσωπικής βίας, το εγκληματικό αυτό φαινόμενο διαφοροποιείται, καθώς η πράξη της ΚαΠα-Π λαμβάνει χώρα στο «πλαίσιο μιας σχέσης ευθύνης, εμπιστοσύνης ή δύναμης»³, γεγονός που την καθιστά ιδιαιζόντως ειδική. Η άνιση σχέση εξουσίας μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών στην περίπτωση αυτή, καθιστά το θύμα συγκριτικά αδύναμο και ευάλωτο στην άσκηση βίας από το δράστη, η οποία είναι πιθανό να είναι συνεχόμενη εξαιτίας ακριβώς της ύπαρξης συγγενικού ή άλλου δεσμού.

Η ευάλωτη αυτή θέση του παιδιού σε συνδυασμό με σειρά παραγόντων σχετικών με αυτή την ευαλωτότητα (vulnerability), καθιστούν την αναγνώριση του προβλήματος της ΚαΠα-Π ιδιαίτερα δυσχερή και τη θεατότητα του φαινομένου περιορισμένη. Κάποιοι από αυτούς τους παράγοντες συνδέονται με τις απειλές από την πλευρά του δράστη, το φόβο στιγματισμού του θύματος, την ιδιωτικότητα του χώρου τέλεσης καθώς και θεσμικά εμπόδια, όπως η συναίνεση των γονέων για συλλογή πληροφοριών οι οποίες αφορούν τα παιδιά τους.⁴ Ακόμη, δυσκολίες στην αναγνώριση του φαινομένου δημιουργεί και το ζήτημα του ορισμού της ΚαΠα-Π με βάση τις διαφορετικές αξίες και νόρμες κάθε κοινωνίας, αλλά και η διαφορετική νοηματοδότηση του φαινομένου εντός της ίδιας κοινωνίας μεταξύ των πολιτών, των διαφόρων εμπλεκόμενων επαγγελματιών αλλά και των φορέων του ΣΑΠΔ. Συνεπώς, η απεικόνιση της έκτασης του φαινομένου καθίσταται συχνά μη αξιόπιστη ή ακόμη και εσφαλμένη, εξαιτίας των διαφορετικών ορισμών και κριτηρίων τα οποία χρησιμοποιούν οι διάφοροι εμπλεκόμενοι φορείς. Επιπλέον, στη μειωμένη θεατότητα του φαινομένου συμβάλλει και το γεγονός πως το πιο σημαντικό ίσως εργαλείο μέτρησης της θυματοποίησης, η διεθνής έρευνα θυματοποίησης (National Crime

¹ Fattah E., «The child as victim: victimological aspects of child abuse», in Fattah E. (ed.), *The plight of crime victims in modern society*, London, The Macmillan Press, 1989, 177

² Με βάση την προτεινόμενη από το Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού συντόμευση: <http://esa-kapa-p.gr/>

³ Βλέπε ορισμό: World Health Organization, *Report of the Consultation on Child Abuse Prevention*, Geneva, 1999, 15

⁴ Reiss A. and Roth J. (ed.), *Understanding and Preventing Violence: Volume 1*, Washington, National Academy Press, 1993

Survey), απευθύνεται σε άτομα άνω των 12 ετών, επομένως δεν προσφέρεται κάποια εικόνα για τις περιπτώσεις θυματοποίησης ανηλίκων κάτω των δώδεκα ετών.

Επομένως, εξαιτίας των προαναφερθέντων παραγόντων, υπάρχει υπο-αναγνώριση του φαινομένου και ασυμφωνία μεταξύ του πραγματικού αριθμού των περιπτώσεων ΚαΠα-Π και αυτών που αναφέρονται στους αρμόδιους φορείς, καθιστώντας τη ρεαλιστική απεικόνιση του φαινομένου ανέφικτη. Το ζήτημα συνεπώς της αναγνώρισης των παιδιών θυμάτων κακοποίησης-παραμέλησης, αποτελεί μείζονα στόχο για το σχεδιασμό και την εφαρμογή προγραμμάτων πρόληψης και αντιμετώπισης της βίας και προτεραιότητα για τη χάραξη Αντεγκληματικής Πολιτικής. Σε κάθε περίπτωση, μια σημαντική μεταβλητή του ζητήματος της αναγνώρισης του φαινομένου είναι αυτή του χρόνου, με την έγκαιρη ή αντίθετα την καθυστερημένη ανίχνευση. Η έγκαιρη αυτή ανίχνευση θα καταστεί εφικτή μόνο μέσω της δευτερογενούς πρόληψης, με την εφαρμογή των κατάλληλων προγραμμάτων και πολιτικών από το κράτος πρόνοιας.

Μεταξύ άλλων παρεμβάσεων για την έγκαιρη αναγνώριση κακοποιητικών συμπεριφορών εις βάρος παιδιών, θεωρείται επιτακτική η ανάδειξη της φωνής των ίδιων των παιδιών και η παροχή βήματος σε αυτά με χρήση αναπτυξιακά κατάλληλων μεθόδων, ώστε να εκφράσουν τυχόν εμπειρίες θυματοποίησής τους. Στο πλαίσιο αυτό, σκοπός της παρούσας έρευνας πλότου, είναι η διερεύνηση της αποτελεσματικότητας της συνδυαστικής χρήσης εικονικών (visual) και λεκτικών μεθόδων για την αποκάλυψη εμπειριών ενδοοικογενειακής κακοποίησης-παραμέλησης, μέσω δημιουργίας θεματικών ζωγραφικών έργων (thematic drawings) και ιστοριών από τα ίδια τα παιδιά θύματα καθώς επίσης, η διερεύνηση και η αποκωδικοποίηση των ιδιαίτερων ψυχοκοινωνικών αναγκών των παιδιών θυμάτων, όπως αυτές εκφράζονται από τα ίδια.

Η δομή της παρούσας μελέτης είναι τριμερής. Συγκεκριμένα, στο πρώτο μέρος πραγματοποιείται η θεωρητική ανάπτυξη του θέματος, στο δεύτερο, παρουσιάζεται η ανάλυση του ερευνητικού υλικού και τα αποτελέσματα, και στο τρίτο τα συμπεράσματα και οι προτάσεις.

Στο Α' μέρος της μελέτης, γίνεται η περιγραφή και η οριοθέτηση του θέματος υπό το πρίσμα της εγκληματολογικής επιστήμης, και η ανάλυση των τριών κεντρικών εννοιών του υπό μελέτη θέματος: της ΚαΠα-Π, του προβλήματος αναγνώρισής της και της Αντεγκληματικής Πολιτικής, καθώς και των αλληλοσυσχετίσεων που προκύπτουν από τη μεταξύ τους διάθρηση.

Αρχικά, στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται θεωρητική ένταξη της ΚαΠα-Π στον κλάδο της Αναπτυξιακής Θυματολογίας, και στη συνέχεια παρουσιάζονται οι παράγοντες, οι συνέπειες και η έκταση του φαινομένου, επιχειρώντας με αυτόν τον τρόπο μια συνοπτική σκιαγράφηση του. Στο δεύτερο κεφάλαιο, γίνεται ανάλυση των παραγόντων που ενισχύουν ή δυσχεραίνουν αντίστοιχα την αποκάλυψη της κακοποίησης-παραμέλησης και την αναγνώριση των περιπτώσεων από τον κρατικό μηχανισμό. Σε σχέση με το χρονικό σημείο αναγνώρισης, γίνεται λόγος στη συνέχεια στον καταλυτικό ρόλο του ιατρικού και εκπαιδευτικού προσωπικού καθώς και στο κρίσιμο ζήτημα της μετατόπισης του χρονικού σημείου αναγνώρισης του παιδιού θύματος από την καθυστερημένη απάντηση στην έγκαιρη αναγνώριση. Η βασική ευθύνη αυτής της μετατόπισης βαραίνει τον τομέα της Αντεγκληματικής Πολιτικής, και σε συνέχεια αυτού, στο τρίτο κεφάλαιο, γίνεται αναφορά σε παραδείγματα κοινωνικής υποστήριξης και υποδείγματα εφαρμογής πολιτικών, στην υπηρεσία της πρωτογενούς, δευτερογενούς και τριτογενούς πρόληψης, με κεντρικό στόχο την υποστήριξη του θεσμού της οικογένειας από το κράτος και την ελαχιστοποίηση του κινδύνου απομάκρυνσης του παιδιού από την φυσική του οικογένεια. Μέρος των μέτρων για την αύξηση της αναγνώρισης των περιπτώσεων ΚαΠα-Π αποτελεί και η παροχή βήματος στα ίδια τα παιδιά με αναπτυξιακά κατάλληλα μέσα, και σε συνάρτηση με αυτό, το τέταρτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στη χρήση των κατάλληλων εικονικών (visual) μεθόδων ως εργαλείο ποσοτικής και ποιοτικής μεθοδολογίας στις κοινωνικές επιστήμες. Το τέταρτο αυτό κεφάλαιο, αποτελεί στην ουσία το θεωρητικό πλαίσιο γύρω από τη μεθοδολογική επιλογή της παρούσας έρευνας, και το νοηματικό σύνδεσμο με το Β' μέρος. Στη συνέχεια, το Α' μέρος ολοκληρώνεται με το πέμπτο κεφάλαιο στο οποίο παρουσιάζονται τα συμπεράσματα του πρώτου, θεωρητικού μέρους της εργασίας.

Στο Β' μέρος της εργασίας παρουσιάζεται το ερευνητικό τμήμα που αφορά στην ποιοτική ανάλυση των εικονικών και λεκτικών αναπαραστάσεων των ενδοοικογενειακών εμπειριών των δύο ομάδων, των ΚαΠα-Π και της ομάδας σύγκρισης. Ειδικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο αναλύεται το αντικείμενο και η μεθοδολογία της έρευνας, στο δεύτερο παρουσιάζεται ο πληθυσμός της έρευνας και τα χαρακτηριστικά του, ενώ στο τρίτο κεφάλαιο, γίνεται η ποιοτική ανάλυση του εικονικού και λεκτικού υλικού, και η παρουσίαση των κωδικών, των κατηγοριών και των θεμάτων που αναδύονται μέσω της ανάλυσης. Επιχειρείται ακόμη, η ερμηνευτική

ανάγνωση του συνόλου των συμπερασμάτων υπό μια ενιαία, συγκροτημένη αφήγηση του υλικού.

Τέλος, στο Γ' μέρος αποτυπώνονται τα βασικότερα συμπεράσματα της παρούσας έρευνας, τόσο από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας αλλά και από τα εμπειρικά δεδομένα. Έπειτα, ακολουθούν προτάσεις για μελλοντικές έρευνες και ανάπτυξη πολιτικών με στόχο την αύξηση της αναγνώρισης των περιπτώσεων ΚαΠα-Π.

ΜΕΡΟΣ Α'
ΟΙ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΟΥΣΙΕΣ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΤΗΣ
ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗΣ-ΠΑΡΑΜΕΛΗΣΗΣ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ
ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗΣ ΤΟΥ

Κεφάλαιο πρώτο: Η κακοποίηση-παραμέληση παιδιών ως εγκληματικό
φαινόμενο

1. Εγκληματολογία, Ψυματολογία, Αναπτυξιακή Ψυματολογία

1.1. Η Ψυματολογία ως κλάδος της Εγκληματολογίας

Μέσα από μια πληθώρα ορισμών, παρουσιάζεται η εγκληματολογία⁵ ως κλάδος ο οποίος μελετά συστηματικά το εγκληματικό φαινόμενο «σε όλες τις εκφάνσεις του και τις διαδικασίες του από την εμφάνισή του ως την αντιμετώπιση του δράστη, του θύματος αλλά και κάθε εγκληματογόνου παράγοντα καθώς και του εγκληματο-προληπτικού και εγκληματο-κατασταλτικού συστήματος». Μία κρατούσα άποψη τουλάχιστον έως τη δεκαετία του 1960 συνέδεε άμεσα την εγκληματική συμπεριφορά με την παραβίαση του Ποινικού Δικαίου⁶. Το εγκληματικό φαινόμενο υπό το πρίσμα της Εγκληματολογίας δεν ταυτίζεται με τον νομικό ορισμό του εγκλήματος, ως μιας πράξης «άδικης και καταλογισθείσας στο δράση της, η οποία τιμωρείται από το νόμο», σύμφωνα με το άρθρο 14 του Ποινικού Κώδικα, ούτε περιορίζεται σε αυτόν. Αντίθετα, το έγκλημα συνιστά ένα κοινωνικό, πραγματικό γεγονός⁷, του οποίου οι παράγοντες, καθώς και μέτρα πρόληψης και αντιμετώπισής του, αναζητούνται. Οι αναπαραστάσεις του «κοινού νου» σχετικά με το έγκλημα, σχετίζονται με ηθικούς και νομικούς όρους, αναφέρονται σε κάποια ανήθικη πράξη που παραβιάζει το νόμο, και δεν απέχουν ιδιαίτερα από τη νομική προσέγγιση του εγκλήματος. Οι καθηγητές Α. Μαγγανάς και Γ. Λάζος, τονίζουν την αδυναμία ορισμού του εγκλήματος με έναν οριστικό τρόπο, σε σχέση με το τι περιλαμβάνει και τι αποκλείει ως έννοια, καθώς το έγκλημα είναι το αποτέλεσμα δυναμικών και συνεχώς μεταβαλλόμενων συσχετισμών «κοινωνικών δυνάμεων, κοινωνιακών εξελίξεων, αλλά και ανάπτυξης νέων επιστημονικών προβληματισμών», καθώς επίσης είναι σε άμεση συνάρτηση με τη

⁵ Σπινέλλη Δ.Κ., *Εγκληματολογία: Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις*, Αθήνα, Εκδ. Σάκκουλας 2005, 5

⁶ Sutherland E. and Cressey D., *Criminology*, Philadelphia, Lippincott, 1970, 4

⁷ Αλεξιάδης Σ., *Εγχειρίδιο Εγκληματολογίας*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Εκδ. Σάκκουλας, 1996, 40-48

δύναμη κάποιων να ορίζουν κάποιες συμπεριφορές ως εγκληματικές έναντι άλλων μέσω του Νόμου⁸.

Παρά τις επιστημονικές και ιδεολογικές διαφωνίες που υπάρχουν σε σχέση με τον ορισμό, αναφορικά με το ζήτημα των κλάδων της Εγκληματολογίας υπάρχει σχετική συναίνεση με μικρές διαφοροποιήσεις⁹. Με βάση μια κύρια διάκριση των κλάδων της Εγκληματολογίας, η τελευταία περιλαμβάνει την Εγκληματολογία υπό στενή έννοια ή Εγκληματογένεση, την Ανακριτική, την Ποινολογία ή Σωφρονιστική, τη Θυματολογία και την Αντεγκληματική Πολιτική. Ο εγκληματολογικός κλάδος που συνδέεται με το ερευνώμενο θέμα είναι αυτός της Θυματολογίας, ως ευρύτερης εννοιολογικής ομπρέλας ένταξης του ειδικότερου αντικειμένου της ΚαΠα-Π και των προβλημάτων αναγνώρισής της από τον κρατικό μηχανισμό, και αυτός της Αντεγκληματικής Πολιτικής, πεδίο στο οποίο θα γίνουν οι κατάλληλες προτάσεις με στόχο την αύξηση της αναγνώρισης της ΚαΠα-Π και τη μείωση του σκοτεινού αριθμού, καθώς και συνολικότερα συστάσεις πρόληψης και αντιμετώπισής της.

Όπως δηλώνεται και από τη λεξιλογική της ταυτότητα, ο κλάδος της Θυματολογίας, μετατόπισε την εστίαση του εγκληματολογικού ενδιαφέροντος από το δράστη στο θύμα, το οποίο αδιαμφισβήτητα είχε παραγκωνιστεί από την σχεδόν αποκλειστική ενασχόληση της Εγκληματολογίας με το δράστη, από τον 19^ο αιώνα μέχρι και περίπου το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η ελληνική λέξη λόγος και η λατινική victim (θύμα), δηλώνει το περιεχόμενο του κλάδου, ως ενός συστήματος δηλαδή γνώσης σε σχέση με το θύμα¹⁰. Ο όρος Θυματολογία εισήχθη αρχικά από τον Benjamin Mendelson, όταν τον πρωτοχρησιμοποίησε ως νεολογισμό σε ένα επιστημονικό συνέδριο στη Βουδαπέστη το 1947. Κάποιες από τις πρώτες μελέτες για τα θύματα εγκλημάτων, το άρθρο «Σχόλια για την αλληλεπίδραση δράστη θύματος» (remarks on the interaction of perpetrator and victim) το 1941, και το βιβλίο «Ο εγκληματίας και το θύμα του» (the criminal and his victim) το 1948, δημοσιεύονται από τον Hans von Hentig, έναν από τους πρωτοπόρους της Θυματολογίας. Στις μελέτες αυτές εξετάζεται η σχέση του θύματος με το δράστη¹¹, και υποστηρίζεται

⁸ Μαγγανάς Α., Λάζος Γ., Σβουρδάκου Δ., *Η Εγκληματολογία από τα κάτω*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2008, 3-8

⁹ Βλέπε ανάμεσα σε άλλους: Φαρσεδάκη Ι., *Στοιχεία Εγκληματολογίας*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2005, 129-επ., Σπινέλλη Δ.Κ., *Εγκληματολογία: Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις*, Αθήνα, Εκδ. Σάκκουλας, 2005, 7-επ.

¹⁰ Αρτινοπούλου Β., Μαγγανάς Α., *Θυματολογία και όψεις θυματοποίησης*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 1996, 15

¹¹ Wemmers J.A., «A short history of victimology», in O. Hagemann, P. Schafer & S. Schmidt (ed.), *Victimology, Victim Assistance and Criminal Justice, Perspectives shared by international experts at*

πως η μελέτη του ρόλου του θύματος θα μπορούσε να έχει θετικά αποτελέσματα στην πρόληψη του εγκλήματος¹². Οι δύο αυτοί θεμελιωτές, ουσιαστικά εξέφρασαν ήδη από τη γέννηση της Θυματολογίας και το επιστημονικό δίλημμα που απασχόλησε στο παρελθόν και τώρα την επιστημολογία της Θυματολογίας, για το κατά πόσο η τελευταία αποτελεί αυτόνομο κλάδο ή εντάσσεται επιστημονικά στην Εγκληματολογία. Μέχρι σχετικά πρόσφατα το θύμα θεωρείτο «το ξεχασμένο μέλος» (the forgotten party) στο πλαίσιο του ποινικού συστήματος και η θέση του είχε υποτιμηθεί¹³. Πλέον, η μελέτη του θύματος έχει αποκτήσει έναν κυρίαρχο ρόλο¹⁴, δημιουργώντας ισορροπία στο πλαίσιο ενός ποινικού συστήματος το οποίο έχει στόχο να αποδώσει δικαιοσύνη, προστατεύοντας όπως παράλληλα τα δικαιώματα και τη θέση του θύματος.

Η απόσχιση της Θυματολογίας από την Εγκληματολογία δημιουργεί επικίνδυνα επιστημονικά ολισθήματα, καθώς, αντί της ισότιμης μελέτης των δύο μετεχόντων του εγκλήματος –θύματος και δράστη-, για την ολοκληρωμένη μελέτη του εγκληματικού φαινομένου, δίνεται αδικαιολόγητη υπερβάλλουσα έμφαση στον έναν πόλο, αυτόν του θύματος, γεγονός που ίσως εξυπηρετεί ή υποκρύπτει πολιτικές και άλλες σκοπιμότητες. Όπως διαπιστώνεται και από τον καθηγητή Σ. Αλεξιάδη¹⁵, το έγκλημα είναι ένα δυναμικό φαινόμενο η ερμηνεία του οποίου μπορεί να προκύψει μόνο από τη συσχετιστική μελέτη των αποτελεσμάτων των μελετών για το δράστη και το θύμα. Ακόμη, για την επιστημονική μελέτη της αναγνώρισης της ΚαΠα-Π από τον κρατικό μηχανισμό, χρειάζεται να εντάξουμε τη μελέτη μας στο πλαίσιο μιας επιστημονικής Θυματολογίας, και όχι μιας Θυματολογίας συνδεδεμένης με την εκλαϊκευση και τη δημαγωγία περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Ανάμεσα στους στόχους της Θυματολογίας για την επιστημονική μελέτη του θύματος¹⁶, είναι «η μελέτη του ως κοινωνικού παράγοντα του εγκλήματος και ο ρόλος αυτού στην πρόληψη και την καταστολή της εγκληματικότητας». Ειδικότερα, «η μελέτη της προσωπικότητας του θύματος, της συμπεριφοράς του, του περιβάλλοντός του, της

the inter-university centre of Dubrovnik, Monchengladbach, Niederrhein University of Applied Sciences, 2009a, 33-42

¹² Van Dijk, J. J. M., «Introducing victimology», In J. J. M. van Dijk, R. G. H. van Kaam, & J. Wemmers (ed.), *Caring for crime victims: Selected proceedings of the Ninth International Symposium on Victimology*, Monsey, NY, Criminal Justice Press, 1999, 1-12

¹³ Walklate S., «Perspectives on the victim and victimization», in Walklate S. (ed.), *Handbook of victims and victimology*, London, Willan Publishing, 2007, 11

¹⁴ Garland D., Sparks R., «Criminology, social theory and the challenge of our times», *British Journal of Criminology*, 40, 2, 2000, 189-204

¹⁵ Αλεξιάδης Σ., *Εγχειρίδιο Εγκληματολογίας*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Εκδ. Σάκκουλας, 1996, 179

¹⁶ Separovic Z., *Victimology: Studies of Victims*, Zagreb, Samobor, 1985

σχέσης του με τον εγκληματία, και της συμβολής του στην πρόκληση και τη διάπραξη του εγκλήματος»¹⁷.

Η οπτική του ποινικού δικαίου αντιμετωπίζει το θύμα ως «παθών», δηλαδή ως άτομο που υπέστη συγκεκριμένη ζημία, κακό ή βλάβη από κάποιον άλλο και έχει δικαίωμα να παραστεί στη δίκη ως πολιτικώς ενάγων. Από την ίδια λογική διέπεται και η έννοια του θύματος εγκλήματος όπως αυτή ορίστηκε από την προπαρασκευαστική συνάντηση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ), σύμφωνα με την οποία: «το θύμα είναι το πρόσωπο το οποίο υπέστη φυσική ή ψυχική βλάβη ή κάκωση, υλική απώλεια ή ζημία ή άλλη κοινωνική μείωση, ως αποτέλεσμα εγκληματικής συμπεριφοράς»¹⁸.

Ενδεχομένως, ο κυριότερος στόχος των θυματολογικών ερευνών, όπως τονίζεται από τον καθηγητή Α. Μαγγανά -πέρα από το απαιτητικό και απαραίτητο έργο της μέτρησης της έκτασης του φαινομένου-, είναι η μελέτη της φύσης των διαφορετικών τύπων κακομεταχείρισης, των χαρακτηριστικών των θυμάτων, των δραστών και του περιβάλλοντός τους, καθώς «οι γνώσεις που απορρέουν, θεωρούνται απαραίτητες για το σχεδιασμό και την ανάπτυξη κοινωνικών πολιτικών και την οργάνωση υπηρεσιών», γιατί, όπως ο ίδιος εξηγεί «στο επίπεδο της κλινικής παρέμβασης, τέτοιου είδους έρευνες βοηθούν στο να εντοπισθούν οι ανάγκες των παιδιών θυμάτων και των οικογενειών τους»¹⁹. Ο στόχος αυτός, όπως εκφράστηκε εύστοχα και συμπυκνωμένα παραπάνω, βρίσκεται στον πυρήνα της παρούσας ερευνητικής εργασίας.

1.2. Αναπτυξιακή Θυματολογία: Τα παιδιά ως θύματα

Συγκεκριμένα, στην παρούσα εργασία θα μας απασχολήσει το ιδιαίτερο πεδίο της Θυματολογίας που ο Finkelhor ονόμασε Αναπτυξιακή Θυματολογία ή Θυματολογία Ανηλίκων (Developmental Victimology ή Childhood Victimology), στόχος της οποίας είναι η προώθηση του ενδιαφέροντος και της κατανόησης του εύρους της θυματοποίησης την οποία υφίστανται τα παιδιά²⁰, μέρος της οποίας αποτελεί και η ΚαΠα-Π. Με τον όρο παιδιά δηλώνονται σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία, πρόσωπα που δεν έχουν συμπληρώσει το 18^ο έτος της ηλικίας τους. Η επιστημονική

¹⁷ Αλεξιάδης Σ., ό.π., 178

¹⁸ Αλεξιάδης Σ., ό.π., 179

¹⁹ Μαγγανάς Α., *Το εγκληματικό φαινόμενο στην πράξη*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2004, 240

²⁰ Finkelhor D., «Developmental Victimology», in Davis R.C., Lurigio A.J., & Herman S. (ed.), *Victims of crime*, Thousand Oaks, 2007, 9-34

ενασχόληση με τον ανήλικο δράστη υπήρξε έντονη, το ίδιο όμως δεν φαίνεται πως συνέβη και στην περίπτωση του ανήλικου θύματος²¹. Παρά το ότι τα παιδιά ανήκουν στα τμήματα του πληθυσμού με την υψηλότερη θυματοποίηση²², το πεδίο της Αναπτυξιακής Θυματολογίας δεν έχει αναπτυχθεί αντίστοιχα με αυτό της νεανικής παραβατικότητας, παρά τις σοβαρές συνέπειες που έχει η θυματοποίηση για τα παιδιά.

Ο όρος Αναπτυξιακή Θυματολογία αναφέρεται κυρίως στη διαπροσωπική θυματοποίηση (interpersonal victimization) κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας, παρά σε θύματα ατυχημάτων, ασθενειών, ή άλλων φυσικών καταστροφών. Αυτός ο τύπος της θυματοποίησης αφορά στη βλάβη που προκαλείται στα άτομα εξαιτίας της παραβίασης των κοινωνικών νορμών από άλλους ανθρώπινους παράγοντες. Σχετικά με τις μορφές θυματοποίησης παιδιών προτείνεται από τον Finkelhor²³ η παρακάτω τριμερής κατηγοριοποίηση: 1) στην πρώτη μορφή ανήκουν τα συμβατικά εγκλήματα με θύματα παιδιά, όπως η αρπαγή ή η ληστεία κ.ά., 2) στη δεύτερη εμπίπτουν πράξεις που παραβιάζουν τους Νόμους για την ευημερία των παιδιών, όπως η ΚαΠα-Π καθώς και η περίπτωση της παιδικής εργασίας και 3) στην τρίτη κατηγορία περιλαμβάνονται πράξεις οι οποίες συχνά δεν απασχολούν το Νόμο εκτός αν λάβουν «σοβαρές» διαστάσεις, όπως η βία μεταξύ των αδερφών ή των εφήβων. Ειδικότερα για την τρίτη κατηγορία είναι αξιοπρόσεχτο πως πολιτισμικά, φαίνεται να ενυπάρχει μια άρρητη πεποίθηση πως οι πράξεις που συμβαίνουν μεταξύ παιδιών μικρότερης ηλικίας είναι λιγότερο σοβαρές. Οι προηγούμενες κατηγορίες δεν είναι απόλυτες καθώς υπάρχουν περιπτώσεις επικαλύψεων.

Επιπλέον, η έμμεση θυματοποίηση των παιδιών (μάρτυρες), μπορεί να ενταχθεί κατά περίπτωση τόσο στη δεύτερη ή/και στην τρίτη κατηγορία. Ακόμη, η θυματοποίηση μέσω χρήσης του διαδικτύου, αποτελεί μια νέα συνθήκη για την Αναπτυξιακή Θυματολογία. Τέλος, μια ξεχωριστή κατηγορία η οποία χρειάζεται να απασχολήσει την Αναπτυξιακή Θυματολογία είναι η θεσμική και κρατική θυματοποίηση των παιδιών. Σχετικά με όλες τις κατηγορίες θυματοποίησης, ιδιαίτερα σημαντικό φαινόμενο αποτελεί η επαναλαμβανόμενη θυματοποίηση παιδιών (poly-

²¹ Σπινέλλη Κ.Δ., *Ελληνικό δίκαιο ανηλίκων δραστήων και θυμάτων. Ένας κλάδος υπό διαμόρφωση*, Αθήνα, Εκδ. Σάκκουλας, 1992

²² Hashima P. and Finkelhor D., «Violent victimization of youth versus adults in the National Crime Victimization Surevey», *Journal of Interpersonal Violence*, 14, 8, 1999, 799-820

²³ Finkelhor D., ό.π., 10-επ.

victims), όπου η θυματοποίηση δεν αποτελεί ένα γεγονός, παρά μια υπάρχουσα συνθήκη.

Η θυματοποίηση των παιδιών, διαφέρει από τη θυματοποίηση των ενηλίκων, καθώς τα παιδιά είναι εξαρτώμενα μέλη, και συνεπώς έχουν υψηλότερο επίπεδο ευαλωτότητας (vulnerability), με την εξαίρεση των ενήλικων εξαρτώμενων μελών, όπως οι ηλικιωμένοι ή οι ασθενείς. Ως ευαλωτότητα μπορεί να οριστεί η «σωματική, ψυχολογική, κοινωνική, υλική ή οικονομική κατάσταση όπου ένα άτομο έχει μια αδυναμία, η οποία θα μπορούσε να τον καταστήσει θύμα εάν κάποιος ή κάποιοι άλλοι άνθρωποι αναγνώριζαν αυτή την αδυναμία και την εκμεταλλευόντουσαν»²⁴.

Επίσης, ένα ακόμη χαρακτηριστικό που καθιστά τη μελέτη της θυματοποίησης των παιδιών ποιοτικά διαφορετική από αυτή των ενηλίκων, είναι και η μεγάλη αναπτυξιακή ετερογένεια της παιδικής ηλικίας. Η ηλικία των 4 ετών διαφέρει σημαντικά από αυτή των 17 σε ένα εύρος χαρακτηριστικών, γνωστικών, συναισθηματικών, κοινωνικών κ.ά.²⁵ Ο όρος αναπτυξιακή ως προσδιοριστικός της θυματολογίας για την ονοματοδοσία αυτού του κλάδου, εκφράζει πολύ εύστοχα τη συμβολή των πορισμάτων της Αναπτυξιακής Ψυχολογίας στη μελέτη της θυματοποίησης των παιδιών, και τη διεπιστημονική φύση της Αναπτυξιακής Θυματολογίας.

Ακριβώς η ύπαρξη ψυχολογικής και κοινωνικής ανωριμότητας στα παιδιά, καθώς και η θέση εξάρτησης στην οποία βρίσκονται αντίθετα με τους ενηλίκους, καταδεικνύει κατά τον Finkelhor την αναγκαιότητα ύπαρξης του κλάδου της Αναπτυξιακής Θυματολογίας²⁶. Υπό αυτό το πρίσμα, το θεωρητικό πλαίσιο μελέτης της παρούσας εργασίας εμπίπτει στον κλάδο της Αναπτυξιακής Θυματολογίας, και ειδικότερα στη δεύτερη κατηγορία όπως αυτή περιγράφεται παραπάνω, δηλαδή στις πράξεις ΚαΠα-Π οι οποίες παραβιάζουν άρθρα και άλλες διατάξεις σχετικά με την ευημερία των παιδιών.

Συμπερασματικά, οριοθετώντας το εγκληματολογικό πλαίσιο μελέτης της ΚαΠα-Π στον κλάδο της Αναπτυξιακής Θυματολογίας, το ειδικότερο αντικείμενο που θα μελετηθεί αφορά στο πρόβλημα της αναγνώρισής της ΚαΠα-Π από τους

²⁴ Dussich J., «Victimology- Past, Present and Future», in Cornell S. (ed.), *Resource material series No. 70*, Tokyo, United Nations Asia and Far East Institute for the Prevention of Crime and Treatment of Offenders, 2006, 118

²⁵ Finkelhor D., ό.π., 21 επ.

²⁶ Finkelhor D., «Prevalence of child victimization, abuse, crime, and violence exposure», in J.W. White, M.P. Koss, & A.E. Kazdin (ed.), *Violence against woman and children: Mapping the terrain*, Washington, DC: American Psychological Association, 2011, 13

φορείς του Συστήματος Απονομής της Ποινικής Δικαιοσύνης (ΣΑΠΔ), και ως εκ τούτου την παραπομπή μιας υπόθεσης στο ΣΑΠΔ και την ενεργοποίηση των διαφόρων τομέων του. Οι παράγοντες που δυσχεραίνουν ή εμποδίζουν την αναγνώριση της ΚαΠα-Π και την «ορατότητα» κάθε υπόθεσης από τον κρατικό μηχανισμό, δεν θα πρέπει να συγχέονται με την ιατρική ανίχνευση και διάγνωση της κακοποίησης, προβληματική η οποία δεν εμπίπτει στους σκοπούς αυτής της μελέτης. Η ιατρική διάγνωση της ΚαΠα-Π αποτελεί έννοια στενότερη από αυτήν της αναγνώρισής της από τον κρατικό μηχανισμό, και εμπίπτει αμιγώς στην αρμοδιότητα του ιατρικού κλάδου.

2. Η κακοποίηση-παραμέληση παιδιών: Περιγραφή, οριοθέτηση και θεωρητικές προσεγγίσεις

2.1. Εννοιολογικός προσδιορισμός και μορφές κακοποίησης-παραμέλησης

Η μελέτη της ΚαΠα-Π ξεκίνησε συστηματικά μετά τη δεκαετία του 1960, ως ένα πολυπρισματικό φαινόμενο, ιατρικό, νομικό, κοινωνικό και ψυχολογικό. Οι περισσότερες δυτικές χώρες, έως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, είχαν εισάγει στο νομικό τους σύστημα αντίστοιχη νομοθεσία, σύμφωνα με την οποία οριζόταν τι αποτελούσε ΚαΠα-Π²⁷. Η ΚαΠα-Π αποτελεί ακόμη, ένα αταξικό φαινόμενο, καθώς έχει εκδηλωθεί, με διάφορες μορφές της, σε όλες τις κουλτούρες, σε όλα τα κοινωνικο-οικονομικά επίπεδα και σε όλες τις εθνικές, φυλετικές και θρησκευτικές ομάδες κατά τη διάρκεια της ιστορίας, με τον ίδιο τρόπο που το έγκλημα δεν έχει εκδηλωθεί μόνο «στην πλειοψηφία των κοινωνιών της μιας ή της άλλης μορφής αλλά σε όλες τις κοινωνίες κάθε μορφής»²⁸. Τέλος, σημαντικό ρόλο στην αναγνώριση της ΚαΠα-Π ως ξεχωριστής μορφής κακοποίησης, διαδραμάτισε το γυναικείο κίνημα καθώς και το κίνημα για τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Ο ορισμός της ΚαΠα-Π καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολο εγχείρημα καθώς, κάθε κοινωνία χαρακτηρίζεται από διαφορετικές αξίες και νόρμες, οι οποίες με τη σειρά τους προσδιορίζουν με διαφορετικό τρόπο την κανονικότητα και την αποκλίνουσα συμπεριφορά. Ένας καθοριστικός παράγοντας σχετικά με τον ορισμό της κακοποίησης-παραμέλησης που αξίζει να ληφθεί υπόψη, είναι το ποιος επιχειρεί να

²⁷ McCurdy K., Daro D., «Child maltreatment: A national survey of reports and fatalities», *Journal of Interpersonal Violence*, 9, 1, 1994, 75-94

²⁸ Durkheim E., *Les regles de la methode sociologique*, Paris, Presses Universitaires de France, 1937/1981, 65

τον πραγματοποιήσει και από ποια θέση το κάνει. Οι βασικότερες προσεγγίσεις υπό αυτή την έννοια είναι η ιατρική, η νομική, η κοινωνιολογική/ εγκληματολογική, η ερευνητική και η υποκειμενική (subjective), με διαφορετικούς η καθεμία στόχους.

Το ζήτημα της ετερογένειας των ορισμών είναι σε άμεση συνάρτηση με τις διαφορετικές αυτές προσεγγίσεις²⁹. Η ιατρική προοπτική προσεγγίζει την ΚαΠα-Π ως μια πράξη η οποία μπορεί να προκαλέσει σωματική βλάβη στο παιδί και εστιάζει στη διάγνωση. Η κοινωνιολογική/ εγκληματολογική σε αντίθεση με το παθολογικό (pathological) μοντέλο της ΚαΠα-Π, για την προσέγγιση του ορισμού της, δίνει μεγαλύτερη έμφαση στα πολιτισμικά δεδομένα κάθε κοινωνίας και στο ρόλο των κοινωνικών παραγόντων. Το νομικό σύστημα για τον ορισμό του βασίζεται στη βλάβη που έχει προκληθεί στο παιδί, που στην περίπτωση της ψυχολογικής κακομεταχείρισης δεν είναι εύκολο να αποδειχθεί. Η ερευνητική/ οικολογική προσέγγιση, στοχεύει στο άνοιγμα της έννοιας της ΚαΠα-Π μέσω της έμφασης στην οικολογία της ανθρώπινης ανάπτυξης και τη μελέτη των κοινωνικών υποστηρικτικών συστημάτων. Τέλος, η υποκειμενική (subjective) προσέγγιση, στοχεύει στην ανάδειξη της υποκειμενικής εμπειρίας του θύματος ώστε να εφαρμοστούν οι κατάλληλες θεραπευτικές παρεμβάσεις.³⁰ Σε επίπεδο πρακτικής, η ετερογένεια των προηγούμενων προσεγγίσεων, και ο διαφορετικός βαθμός βαρύτητας που η κάθε προσέγγιση προϋποθέτει, αποτυπώνονται εύστοχα από τους Olson και Stroud³¹:

Ένας παιδίατρος μπορεί να έχει χαμηλό κατώφλι για να θεωρήσει ότι μια πράξη συνιστά κακοποίηση ή παραμέληση, ένας εργαζόμενος στις υπηρεσίες παιδικής προστασίας έχοντας ως βάση του το νομικό σύστημα μπορεί να έχει υψηλότερο κατώφλι, και ένας εισαγγελέας μπορεί να έχει το υψηλότερο κατώφλι για τη δίωξη μόνο των σοβαρών υποθέσεων.

Ο ορισμός του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (ΠΟΥ), βρίσκεται στο σταυροδρόμι των κοινωνιοψυχολογικών ορισμών, και απολαμβάνει μιας σχετικής πλειοψηφικής επιστημονικής αναγνώρισης και συναίνεσης, επιχειρώντας να θέσει το ζήτημα σε μια κοινή, οικουμενική βάση:

Η κακοποίηση ή κακομεταχείριση ενός παιδιού περιλαμβάνει όλες τις μορφές σωματικής ή συναισθηματικής κακής μεταχείρισης, σεξουαλικής παραβίασης,

²⁹ Muela A. (ed.), *Child abuse and neglect- a multidimensional approach*, Rijeka, InTech, 2012, 4

³⁰ Muela A., ό.π., 6

³¹ Olson S. and Stroud C., *Child maltreatment research, policy, and practice for the next decade: Workshop Summary*, Washington D.C., The National Academies Press, 2012, 9

παραμέλησης ή παραμελημένης θεραπευτικής αντιμετώπισης ή εκμετάλλευσης για εμπορικούς σκοπούς, η οποία καταλήγει σε συγκεκριμένη ή εν δυνάμει βλάβη της υγείας, της ζωής, της ανάπτυξης ή αξιοπρέπειας του παιδιού, στο πλαίσιο μιας σχέσης ευθύνης, εμπιστοσύνης ή δύναμης³².

Παρατηρείται στον ορισμό η διάκριση μεταξύ ενεργητικής κακοποίησης αλλά και κακοποίησης λόγω παράλειψης αντιμετώπισης. Επιπλέον, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η επισήμανση για την κακοποίηση με συνέπειες εμφανείς στο παρόν, όμως και στις εν δυνάμει επιβλαβείς συνέπειες, οι οποίες αφορούν συνταγματικά κατοχυρωμένα ανθρώπινα δικαιώματα, όπως η υγεία ή η αξιοπρέπεια.

Καίρια είναι και η αναφορά στο πλαίσιο της σχέσης, τονίζοντας με αυτόν τον τρόπο όχι μόνο την πράξη καθεαυτή αλλά και το πλαίσιο και το είδος της σχέσης μεταξύ δράστη και θύματος, εκφράζοντας έτσι μια δήλωση μομφής στην οποιασδήποτε μορφής κατάχρηση εξουσίας, και εκμετάλλευσης του αισθήματος εμπιστοσύνης και ευθύνης. *Αυτή η ανισομετρία ευθύνης, εμπιστοσύνης και δύναμης των εμπλεκόμενων μερών αποτελεί και το βασικό παράγοντα της εννοιολογικής διαφοροποίησης της ΚαΠα-Π από την ευρύτερη έκφραση διαπροσωπικής βίας*³³.

Ειδικότερα για τις μορφές της κακοποίησης με βάση τον ΠΟΥ και τη Διεθνή Εταιρία για την Πρόληψη της Κακοποίησης, δίνονται οι παρακάτω ορισμοί³⁴:

Ως σεξουαλική κακοποίηση ορίζεται η εμπλοκή/ ανάμειξη (involvement) ενός παιδιού σε σεξουαλική δραστηριότητα την οποία δεν κατανοεί πλήρως και για την οποία δεν είναι σε θέση να συναινέσει ή για την οποία δεν είναι αναπτυξιακά έτοιμο, ή παραβιάζει τους νόμους ή τα κοινωνικά ταμπού της κοινωνίας. Τα παιδιά μπορεί να κακοποιηθούν σεξουαλικά τόσο από ενηλίκους όσο και από άλλα παιδιά τα οποία λόγω της ηλικίας τους ή του αναπτυξιακού τους σταδίου, βρίσκονται σε θέση ευθύνης, εμπιστοσύνης ή δύναμης σε σχέση με το θύμα.

Η σωματική κακοποίηση αφορά τη με πρόθεση/ σκόπιμη χρήση σωματικής βίας σε βάρος του παιδιού η οποία έχει ως αποτέλεσμα –ή έχει υψηλές πιθανότητες να έχει ως αποτέλεσμα- βλάβη στην υγεία του παιδιού, την επιβίωση, την ανάπτυξη ή την αξιοπρέπειά του. Τέτοιες πράξεις σωματικής βίας περιλαμβάνουν χτυπήματα, κλωτσιές, ταρακούνημα, δάγκωμα, στραγγαλισμό, κάψιμο, δηλητηρίαση και πρόκληση ασφυξίας. Μεγάλο μέρος της σωματικής βίας κατά των παιδιών στο σπίτι επιβάλλεται με το στόχο της τιμωρίας.

³² World Health Organization, *Report of the Consultation on Child Abuse Prevention*, Geneva, 1999, 15

³³ Αγάθωνος-Γεωργοπούλου Ε., Αγγελουπούλου Ν., Αμπατζόγλου Γ., Γεωργούδη Ν., Γεωργούλας Σ., Θεμελή Ο., Κατσίκη Ο., Μηλιώνη Φ., Νικολαΐδης Γ., Πετρούλακη Κ., Σκουμπούρη, Σταυριανή Μ., Τσίτουρα Σ., Χατζηνικολάου Κ., (επιμ. Νικολαΐδης Γ., Σταυριανή Μ.), *Βία στην οικογένεια. Τεκμηριωμένη πρακτική και τεκμήρια από την πρακτική*, Αθήνα, ΚΨΜ, 34-35

³⁴ World Health Organization & International Society for Prevention of Child Abuse and Neglect, *Preventing child maltreatment: A guide to taking action and generating evidence*, Geneva, World Health Organization and International Society for Prevention of Child Abuse and Neglect, 2006, 10

Η συναισθηματική και ψυχολογική κακοποίηση περιλαμβάνει τόσο μεμονωμένες πράξεις όσο και ένα μοτίβο διαρκούς αποτυχίας του γονιού ή του φροντιστή να παράσχει ένα αναπτυξιακά κατάλληλο και υποστηρικτικό περιβάλλον. Συμπεριφορές που ανήκουν σε αυτή την κατηγορία μπορεί να έχουν υψηλές πιθανότητες να βλάψουν την σωματική ή ψυχική υγεία του παιδιού, ή τη σωματική, ψυχική, πνευματική, ηθική ή κοινωνική του ανάπτυξη. Σε αυτό τον τύπο κακοποίησης περιλαμβάνονται: ο περιορισμός της κίνησης, η ταπείνωση, οι κατηγορίες, οι απειλές, οι εκφοβισμοί, η διάκριση εις βάρος του ή η γελοιοποίησή του και άλλες μη σωματικές μορφές απόρριψης ή εχθρικής μεταχείρισης.

Η παραμέληση περιλαμβάνει τόσο μεμονωμένα περιστατικά, όσο και ένα πρότυπο διαρκούς αποτυχίας του γονέα ή άλλου μέλους της οικογένειας να φροντίσει έναν ή περισσότερους από τους παρακάτω τομείς ανάπτυξης και ευημερίας του παιδιού: υγεία, εκπαίδευση, συναισθηματική ανάπτυξη, διατροφή, στέγη και ασφαλείς συνθήκες διαβίωσης. Οι γονείς των παραμελημένων παιδιών δεν είναι απαραίτητα φτωχοί. Μπορεί να είναι οικονομικά εύποροι.

Οι παραπάνω ορισμοί του ΠΟΥ, αν και εννοιολογικά ολοκληρωμένοι, στο επίπεδο της πράξης και της καθημερινής αναγνώρισης των περιπτώσεων από τους επαγγελματίες πρώτης γραμμής, αποτελούν θεωρητικούς ορισμούς και όχι ορισμούς εργασίας ώστε να καθοδηγήσουν τους επαγγελματίες στο καθημερινό τους έργο.

Ειδικότερα, όσο αφορά στον ορισμό που δίνεται για τη σεξουαλική κακοποίηση από τον ΠΟΥ, τι ορίζεται ως «εμπλοκή ενός παιδιού σε σεξουαλική δραστηριότητα»; Αποτελεί η έκθεση σε σεξουαλική δραστηριότητα ενηλίκων, δηλαδή η παθητική εμπλοκή του παιδιού σεξουαλική κακοποίηση; Η απάντηση κατά τη γνώμη μας είναι θετική. Πέρα από τις κοινά αποδεκτές μορφές σεξουαλικής κακοποίησης, χρειάζεται να διατυπωθούν στη βάση κατηγοριών και άλλες μορφές οι οποίες είναι για κάποιους αμφισβητούμενες. Η παρουσίαση σεξουαλικών πρακτικών στο παιδί ως μορφή σεξουαλικής κακοποίησης -η οποία θα ήταν σκόπιμο να εμπεριέχεται στον ορισμό- βρίσκεται σε αντιστοιχία με την παράγραφο 3 του άρθρου 342 του ΠΚ σύμφωνα με την οποία *«ο ενήλικος ο οποίος με χειρονομίες, με προτάσεις ή με εξιστόρηση, απεικόνιση ή παρουσίαση πράξεων που αφορούν τη γενετήσια ζωή προσβάλλει την αιδώ ανηλίκου τον οποίο του έχουν εμπιστευτεί για να τον επιβλέπει ή να τον φυλάσσει, έστω και προσωρινά, τιμωρείται [...]»*.

Ακόμη, αναφορικά με τον τύπο της συναισθηματικής και ψυχολογικής κακοποίησης, τι ορίζεται με βάση τον ΠΟΥ ως «αναπτυξιακά κατάλληλο και υποστηρικτικό περιβάλλον»; Διαχρονικά, όσο η θέση των παιδιών στην κοινωνία αλλάζει και η προάσπιση των δικαιωμάτων τους γίνεται ολοένα και θερμότερη -

παράλληλα με την έντονη ευαισθητοποίηση των δυτικών κοινωνιών για τα θέματα κακοποίησης-, τόσο το κατώφλι για το τι θεωρείται αναπτυξιακά κατάλληλο και υποστηρικτικό περιβάλλον γίνεται και υψηλότερο. Δηλαδή, τα κριτήρια για να θεωρηθεί ένα περιβάλλον κατάλληλο γίνονται ολοένα και αυστηρότερα και οι κοινωνικές απαιτήσεις για την προστασία των παιδιών αυξάνονται. Συνεπώς, χρειάζεται να διασαφηνίσουμε τόσο το είδος των συμπεριφορών όσο και τη συχνότητα ή ένταση αυτών ώστε να θεωρηθεί μια συμπεριφορά ως συναισθηματική ή ψυχολογική κακοποίηση. Διαφορετικά, κάθε υπηρεσία ή σύστημα (νομικό, παιδική προστασία, ιατρικό κ.ά.) ανάλογα με τους εκάστοτε στόχους, θα ορίζει, θα μετρά και θα κατηγοριοποιεί με διαφορετικό τρόπο την κάθε περίπτωση, και αυτό ισχύει για όλες τις μορφές κακοποίησης,. Ειδικά για τη συναισθηματική και ψυχολογική κακοποίηση, λόγω της έλλειψης ορατότητας της βλάβης η οποία προκαλείται στο θύμα, ο δανεισμός και η χρήση των κατάλληλων θεωρητικών εννοιών επιστημών όπως η Αναπτυξιακή Ψυχολογία, είναι αναγκαία ώστε να αποσαφηνιστούν τα είδη των συμπεριφορών που περιλαμβάνονται σε αυτή τη μορφή.

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί, γεφυρώνοντας τις αποκλίσεις των διαφορετικών προσεγγίσεων πως οι τελευταίες είναι αλληλοσυμπληρούμενες, καθώς, οι κοινωνιοψυχολογικοί ορισμοί επιχειρούν να οριοθετήσουν θεωρητικά το περιεχόμενο του τι συνιστά κακοποίηση και παραμέληση χωρίς όμως να επεξηγούν με ακρίβεια τι δηλώνουν με τη χρήση ορισμένων όρων, σε αντίθεση με τη νομική επιστήμη η οποία λόγω της φύσης της, μέσω του χειρισμού των Νόμων επιδιώκει την αντικειμενικότητα, έχοντας ως αφετηρία το πραξιακό επίπεδο και τις συμπεριφορές οι οποίες τιμωρούνται με βάση το Νόμο. Έχουν δηλαδή διαφορετική αφετηρία, υιοθετώντας η μεν απαγωγική και η δε επαγωγική λογική.

Ο κοινός ορισμός που χρειάζεται να υιοθετηθεί στοχεύει στην αύξηση της αναγνώρισης της ΚαΠα-Π από τους επαγγελματίες πρώτης γραμμής αλλά και από τους πολίτες. Στο σημείο αυτό να διαφοροποιήσουμε πως ευθύνη και υποχρέωση των επαγγελματιών ή των πολιτών, είναι η αναφορά μιας περίπτωσης όταν υπάρχει υποψία κακοποίησης, αλλά σε καμία περίπτωση ο ρόλος τους δεν είναι να επαληθεύουν τις δηλώσεις του παιδιού ή τις πληροφορίες που δέχτηκαν, κάτι που είναι έργο των ανακριτικών υπαλλήλων. Με αυτό το σκοπό, η αποδοχή και υιοθέτηση ενός κοινού ορισμού από τους επαγγελματίες, θα συμβάλλει στο να δημιουργηθεί μια κοινή βάση αναφοράς.

Η στόχευση αυτή διαφέρει από τους νομικούς ορισμούς, με βάση τους οποίους τιμωρούνται κατά κύριο λόγο οι βαρύτερες πράξεις, και αποσκοπεί στην ανίχνευση και των ηπιότερων μορφών, καθώς και στην εξωποινική τους αντιμετώπιση, με απώτερο σκοπό αυτές να μην επιστρέψουν με υψηλότερη πλέον βαρύτητα στον ποινικό μηχανισμό.

Οι ορισμοί που έχουν προταθεί για την ΚαΠα-Π είναι δεκάδες, με περισσότερο αποδεκτό αυτόν του ΠΟΥ, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι όλοι λειτουργικοί για χρήση από τους επαγγελματίες πρώτης γραμμής.

Ο ορισμός ο οποίος εκφράζει τις θέσεις της γράφουσας σχετικά με το τι συνιστά ΚαΠα-Π, και αξιολογείται ως επαρκώς λεπτομερής, σαφής, ολοκληρωμένος και ακριβής είναι αυτός που έχει δοθεί από το Υπουργείο Δικαιοσύνης του Καναδά. Αυτό που διαφοροποιεί τον εν λόγω ορισμό από άλλους, είναι κυρίως ότι παραθέτει με τη μορφή επαρκών και όχι ενδεικτικών παραδειγμάτων, κατηγορίες συμπεριφορών οι οποίες περιλαμβάνονται σε κάθε μορφή κακοποίησης, ώστε να υποβοηθηθεί το έργο των επαγγελματιών, και κυρίως, συμπεριφορές που δεν είχαν συμπεριληφθεί από άλλους ορισμούς, όπως ο γενετήσιος ακρωτηριασμός. Ακόμη, ο γενικός ορισμός ασχολείται με το τι (το περιεχόμενο της πράξης), το ποιος (από πού προέρχεται ο δράστης) και το που (συνήθης τόπος τέλεσης), ακολουθώντας μια ολοκληρωμένη προσέγγιση. Επίσης, μια σημαντική συμβολή του είναι πως διασαφηνίζει και επικεντρώνει τον ορισμό μιας δύσκολης ως προς την εννοιολογικοποίησή της μορφής, αυτή της συναισθηματικής και ψυχολογικής κακοποίησης, στη βλάβη στο αίσθημα εαυτού του παιδιού, το οποίο κατά τη γνώμη μας βρίσκεται στον πυρήνα των συνεπειών αυτής της μορφής κακοποίησης. Τέλος, επεξηγεί με συντομία, τους συνήθεις τρόπους λειτουργίας και τις τακτικές του δράστη, τα οποία είναι επίσης χρήσιμα για την αναγνώριση της ΚαΠα-Π.

Σύμφωνα με το Υπουργείο Δικαιοσύνης του Καναδά, ο όρος κακοποίηση παιδιού αναφέρεται:

«στη βία, την κακομεταχείριση ή την παραμέληση που το παιδί ή ο έφηβος μπορεί να βιώσουν όσο βρίσκονται στη φροντίδα κάποιου που είτε εμπιστεύονται είτε εξαρτώνται από αυτόν, όπως ένας γονιός, αδερφός, ή συγγενής, φροντιστής ή κηδεμόνας. Η κακοποίηση μπορεί να συμβεί οπουδήποτε όπως για παράδειγμα μέσα στο σπίτι του παιδιού ή στο σπίτι κάποιου οικείου προς το παιδί».³⁵

Σε σχέση με τον δράστη, τον τόπο τέλεσης και τη συχνότητα:

³⁵ Department of Justice, Child abuse: A fact sheet from the Department of Justice in Canada στο: <http://publications.gc.ca/collections/Collection/J2-295-2002E.pdf>, 1, 10/02/18

«ο δράστης μπορεί να χρησιμοποιεί έναν αριθμό διαφορετικών τακτικών ώστε να προσεγγίσει το παιδί, να ασκήσει δύναμη και έλεγχο πάνω του, και να το αποτρέψει από το να μιλήσει για την κακοποίηση ή να αναζητήσει βοήθεια. Το παιδί που κακοποιείται βρίσκεται συνήθως σε θέση εξάρτησης από το άτομο που το κακοποιεί. Η κακοποίηση αποτελεί κατάχρηση δύναμης και παραβίαση της εμπιστοσύνης. Η κακοποίηση μπορεί να συνέβη μια φορά ή να έχει συμβεί κατ'επανάληψη με ένα επαναλαμβανόμενο και οξυνόμενο/ κλιμακούμενο μοτίβο σε ένα διάστημα μηνών ή ετών. Η κακοποίηση μπορεί να αλλάζει μορφές κατά τη διάρκεια του χρόνου».³⁶

Οι μορφές που διακρίνονται είναι 1) η σωματική κακοποίηση, 2) η σεξουαλική κακοποίηση και εκμετάλλευση, 3) η συναισθηματική κακοποίηση και 4) η παραμέληση. Η σωματική κακοποίηση αναφέρεται:

«σε ένα μόνο συμβάν ή μπορεί να συμβαίνει κατ'επανάληψη. Περιλαμβάνει την σκόπιμη χρήση βίας εναντίον ενός παιδιού με έναν τέτοιο τρόπο που το παιδί είτε τραυματίστηκε ή διατρέχει υψηλό κίνδυνο τραυματισμού. Η σωματική κακοποίηση περιλαμβάνει συμπεριφορές όπως ο ξυλοδαρμός, τα χτυπήματα, το ταρακούνημα, οι σπρωξιές, ο στραγγαλισμός, το δάγκωμα, το κάψιμο, οι κλωτσιές, ή η επίθεση με όπλο. Συμπεριλαμβάνει ακόμη το κράτημα του παιδιού κάτω από το νερό, ή οποιαδήποτε άλλη επικίνδυνη ή επιβλαβή χρήση εξαναγκασμού ή περιορισμού. Ο γυναικείος γεννητικός ακρωτηριασμός αποτελεί μία ακόμη μορφή σωματικής κακοποίησης».³⁷

Η σεξουαλική κακοποίηση και εκμετάλλευση περιλαμβάνει:

«τη χρησιμοποίηση ενός παιδιού για σεξουαλικούς σκοπούς. Στα παραδείγματα σεξουαλικής κακοποίησης παιδιού περιλαμβάνονται οι θωπείες, οι προτάσεις προς το παιδί να αγγίξει ή να το αγγίξουν με σεξουαλικό τρόπο, η σεξουαλική επαφή, ο βιασμός, η αιμομιξία, ο σοδομισμός, η επιδειξιομανία, ή η ανάμειξη ενός παιδιού στην πορνεία ή στην πορνογραφία».³⁸

Η συναισθηματική κακοποίηση αναφέρεται:

«στην πρόκληση βλάβης στο αίσθημα εαυτού του παιδιού. Περιλαμβάνει πράξεις (ή παραλείψεις) που έχουν ως αποτέλεσμα -ή θέτουν το παιδί σε υψηλό κίνδυνο- για σοβαρά συμπεριφορικά, γνωστικά, συναισθηματικά ή άλλα προβλήματα ψυχικής υγείας. Για παράδειγμα, η συναισθηματική κακοποίηση μπορεί να περιλαμβάνει λεκτικές απειλές, κοινωνική απομόνωση, εκφοβισμό, εκμετάλλευση, ή τη συστηματική εκπλήρωση υπερβολικών απαιτήσεων. Συμπεριλαμβάνει ακόμη την τρομοκράτηση του παιδιού, ή την έκθεσή του σε συνθήκες ενδοοικογενειακής βίας».³⁹

³⁶ Ο.π., 2

³⁷ Ο.π., 1

³⁸ Ο.π., 1

³⁹ Ο.π., 1-2

Τέλος, η παραμέληση:

«είναι συχνά μια χρόνια κατάσταση, και συνήθως περιλαμβάνει επαναλαμβανόμενα συμβάντα. Συμπεριλαμβάνει την αποτυχία να προσφερθεί στο παιδί αυτό που χρειάζεται ώστε να αναπτυχθεί σωματικά, ψυχολογικά και συναισθηματικά και να ευημερήσει. Για παράδειγμα, η παραμέληση περιλαμβάνει την αποτυχία να παρασχεθεί στο παιδί φαγητό, ένδυση, στέγαση, καθαριότητα, ιατρική φροντίδα ή προστασία από τραυματισμούς (harm). Η συναισθηματική παραμέληση συμπεριλαμβάνει την αποτυχία να τροφοδοτηθεί το παιδί με αγάπη, ασφάλεια, και αίσθημα αξίας».⁴⁰

Επιπλέον να σημειωθεί πως, ειδικά σε σχέση με την ψυχολογική κακοποίηση και την παραμέληση -ενδεχομένως περισσότερο από τις άλλες μορφές ΚαΠα-Π-, όπως τονίζεται και από τον Barnett και τους συνεργάτες του⁴¹, το σημείο το οποίο διακρίνει την επάρκεια ή την ανεπάρκεια κάλυψης των συναισθηματικών και άλλων αναγκών του παιδιού καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από πολιτισμικές και κοινοτικές αξίες, και είναι συνεχώς μεταβαλλόμενο. Συνεπώς, η μεταβλητότητα και η δυναμική φύση των ορισμών στον χρόνο, καθώς και η επιρροή των πολιτισμικών και κοινωνικών παραγόντων θέτουν σοβαρούς περιορισμούς στο ζήτημα των ορισμών, που χρειάζεται να ληφθούν υπόψη. Αξίζει να αναφερθεί στο σημείο αυτό σχετικά με το περιεχόμενο της έννοιας της παραμέλησης, ότι ο καθηγητής Α. Μαγγανάς τονίζει πως η παραμέληση θα πρέπει να θεωρείται ως αδίκημα όχι μόνο όταν είναι κακόβουλη αλλά και όταν επιδεικνύεται βαριά αμέλεια⁴².

Συμπερασματικά, η υιοθέτηση και η χρήση ενός λειτουργικού ορισμού από τους επαγγελματίες πρώτης γραμμής θα βοηθήσει όχι μόνο στην αναγνώριση των περιπτώσεων υψηλής βαρύτητας, αλλά και στην κινητοποίηση των επαγγελματιών για την αναγνώριση περιπτώσεων ήσσονος βαρύτητας και την εξωποινική τους αντιμετώπιση από τις αρμόδιες κοινωνικές υπηρεσίες.

⁴⁰ Ο.π., 1

⁴¹ Barnett O.W., Miller-Perrin C. L. and Perrin R., *Family Violence across the lifespan: an introduction*, London/ New Delhi, SAGE Publications, 2011, 111

⁴² Μαγγανάς Α., *Το εγκληματικό φαινόμενο στην πράξη*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2004, 175, Μαγγανάς Α., «Η παραμέληση ανηλίκων», *Ποινική Δικαιοσύνη*, 7, 1999, 730

2.2. Οι παράγοντες που συνδέονται με την κακοποίηση- παραμέληση παιδιών

Η αναζήτηση των παραγόντων που συνδέονται με την ΚαΠα-Π, με βάση τις σύγχρονες διεθνείς ερευνητικές εργασίες, αποτελεί προϋπόθεση για την αποτελεσματικότερη κατανόηση του φαινομένου και το σχεδιασμό Αντεγκληματικής Πολιτικής.

Ο συνυπολογισμός των εμπλεκόμενων παραγόντων είναι απαραίτητος για την κατανόηση της ΚαΠα-Π ως εγκλήματος με πολύπλευρες συνιστώσες, πέρα από την παρελθούσα σχεδόν αποκλειστική εστίαση στην παθολογικοποίηση του δράστη. Οι παράγοντες αυτοί, έχουν ως αφετηρία διαφορετικές ιδεολογικές βάσεις και αντιλήψεις σχετικά με τη «φύση» της κακοποίησης. Ειδικότερα, να αναφερθούν η ψυχιατρική-ψυχολογική προσέγγιση σε αντίθεση με την κοινωνιολογική, με την πρώτη να αναζητά τις ρίζες του φαινομένου σε κάποιας μορφής δυσλειτουργία της προσωπικότητας, ενώ η δεύτερη στους κοινωνικούς παράγοντες οι οποίοι προσανατολίζονται στην ανεπαρκή εκπλήρωση του γονεϊκού ρόλου (role malfunction), είτε πρόκειται για περιπτώσεις άσκησης βίας (κακοποίηση) είτε για περιπτώσεις ανεπαρκούς φροντίδας (παραμέλησης).⁴³ Συνεπώς, με βάση το πολυπαραγοντικό μοντέλο, η αφετηρία των προτάσεων πρόληψης και αντιμετώπισης θα είναι τόσο η τροποποίηση των γονεϊκών συμπεριφορών που συνδέονται με υψηλό κίνδυνο κακοποίησης, αλλά και των άμεσων περιβαλλοντικών συνθηκών της γειτονιάς, ώστε να δημιουργηθούν μακροπρόθεσμα ασφαλείς συνθήκες για τα παιδιά.

Τα αναδυόμενα θεωρητικά μοντέλα της κοινωνικής αλληλεπίδρασης (social interactional) με βασικότερους εκφραστές τους Belsky, Cicchetti και Garbarino ανάμεσα σε άλλους, απομακρύνουν την εστίαση της μελέτης από τα ατομικά ψυχοπαθολογικά χαρακτηριστικά, και μεταφέρουν το ενδιαφέρον της έρευνας στο πλαίσιο της οικογένειας, της κοινότητας και της κοινωνίας.

Η λογική των αλληλεπιδραστικών μοντέλων (interactive models), είναι βασισμένη σε μία πιθανολογική εκτίμηση της διακινδύνευσης (probabilistic risk assessment) ανάμεσα στους παράγοντες κινδύνου και στις προστατευτικές συνιστώσες που υπάρχουν για κάθε περίπτωση, σε όλα τα επίπεδα του συστήματος⁴⁴. Ακόμη, με βάση τα μοντέλα αυτά, τόσο οι παράγοντες κινδύνου όσο και οι

⁴³ Garbarino J., «The human ecology of child maltreatment: A conceptual model for research», *Journal of marriage and family*, 39, 4, 1977, 723-724

⁴⁴ Cicchetti D. and Carlson V. (ed), *Child maltreatment: Theory and research on the causes and consequences of child abuse and neglect*, New York, Cambridge University Press, 1989

προστατευτικοί, δεν είναι στατικοί αλλά συνεχώς μεταβαλλόμενοι, στο πλαίσιο μιας κοινωνίας που αλλάζει. Παρακάτω, θα παρουσιαστούν οι σχετικοί με την κακοποίηση του παιδιού παράγοντες, από τα ατομοκεντρικά μοντέλα μέχρι τα μοντέλα εκτίμησης της διακινδύνευσης τα οποία λαμβάνουν υπόψη σημαντικές μεταβλητές από διάφορα συστήματα ζωής του παιδιού.

2.2.1. Ατομικά χαρακτηριστικά

Με βάση τις υπάρχουσες έρευνες εντοπίζονται κάποιοι παράγοντες οι οποίοι παρατηρούνται στις περιπτώσεις γονεϊκής σωματικής βίας προς το παιδί. Όσο αφορά τις γυναίκες που εκδηλώνουν βίαιη συμπεριφορά προς το παιδί τους, αυτοί είναι η νεαρή ηλικία, η ύπαρξη μονογονεϊκής οικογένειας, η περιορισμένη εκπαίδευση, η ανεργία, τα χαμηλά εισοδήματα, η χαμηλή αυτοεκτίμηση, η κατάθλιψη, η αντικοινωνική συμπεριφορά, η χρήση ουσιών, η έκθεση σε βία ή η κακοποίηση της ίδιας ως παιδί, η θυματοποίηση της ίδιας από τον σύντροφό της καθώς και η έλλειψη υποστηρικτικών κοινωνικών δικτύων⁴⁵. Αναφορικά με τους άνδρες που εκδηλώνουν βία προς τα παιδιά τους, οι παράγοντες αυτοί είναι: η νεαρή ηλικία, η ύπαρξη μονογονεϊκής οικογένειας, η περιορισμένη εκπαίδευση, τα χαμηλά εισοδήματα, η χαμηλή αυτοεκτίμηση, η αντικοινωνική προσωπικότητα, η χρήση ουσιών, η έκθεση σε βία ή η κακοποίηση του ίδιου ως παιδί, καθώς και η μη βιολογική σχέση με το παιδί.⁴⁶

Ακόμη, οι πιθανότητες να γίνει ένα παιδί θύμα κακοποίησης-παραμέλησης αυξάνονται σε συνάρτηση με τις ακόλουθες περιπτώσεις όπου ο γονέας: 1) έχει δυσκολία να συνδεθεί συναισθηματικά με το νεογέννητο παιδί, 2) δείχνει έλλειψη γνώσης για την ανατροφή του παιδιού καθώς και τις ανάγκες του, 3) αντιδρά με ακατάλληλες ή βίαιες τιμωρίες σε ανάρμοστες συμπεριφορές του παιδιού, 4) πιστεύει στην αποτελεσματικότητα της σωματικής τιμωρίας ως μέσο πειθαρχίας των παιδιών και τη χρησιμοποιεί, 5) πάσχει από σωματικά ή ψυχικά προβλήματα ή έχει πνευματική εξασθένηση που παρεμποδίζει την ικανότητά του ως γονέα, 6)

⁴⁵ Oliver W., Kuhns L. and Pomeranz E., «Family structure and child abuse», *Clinical Pediatrics*, 2006, 114-115

⁴⁶ Oliver W., Kuhns L. and Pomeranz E., 2006, ό.π.

παρουσιάζει έλλειψη αυτοελέγχου όταν εκνευρίζεται, ή 7) είναι κοινωνικά απομονωμένος.⁴⁷

2.2.1.1. Η χρήση ουσιών, αλκοόλ και η ύπαρξη προβλημάτων ψυχικής υγείας γονέων ως παράγοντες υψηλού κινδύνου

Εκτεταμένη μελέτη έχει πραγματοποιηθεί για τη σχέση της ΚαΠα-Π με κάποια ειδικότερα χαρακτηριστικά των γονέων, όπως η χρήση ναρκωτικών ουσιών ή αλκοόλ, καθώς και η ύπαρξη νοητικών (mental) προβλημάτων. Τόσο η χρήση ουσιών όσο και τα ψυχονοητικά προβλήματα των γονιών αναγνωρίζονται ως δύο από τους συχνότερα σχετιζόμενους παράγοντες με την ΚαΠα-Π.⁴⁸

Σύμφωνα με τον Huntsman ο όρος «ψυχική ασθένεια» χρησιμοποιείται για να δηλωθεί μια διαγνωσμένη ψυχιατρικά διαταραχή, ενώ ο όρος «πρόβλημα ψυχικής υγείας» για να δηλώσει προβλήματα που επηρεάζουν τη λειτουργικότητα του ατόμου σε μικρότερο βαθμό. Τα βασικότερα ψυχικά προβλήματα που έχουν πιθανό αντίκτυπο στη γονεϊκή λειτουργία είναι η κατάθλιψη, η διπολική διαταραχή, η σχιζοφρένεια, η μεθοριακή διαταραχή προσωπικότητας, η μετα-τραυματική διαταραχή, και η αντικοινωνική διαταραχή προσωπικότητας⁴⁹.

Οι συνέπειες των προβλημάτων ψυχικής υγείας στη γονεϊκή λειτουργία, μπορεί να επιφέρουν αντιληπτική, γνωστική και επικοινωνιακή έκπτωση του γονέα⁵⁰. Τα κύρια χαρακτηριστικά των προβλημάτων αυτών περιλαμβάνουν τη συναισθηματική μη διαθεσιμότητα, τη δυσκολία ελέγχου των συναισθημάτων, την απόσυρση, την επικριτικότητα, την αποδιοργάνωση, την ασυνέπεια, τη νευρικότητα, την αστάθεια

⁴⁷World Health Organization, *Πρόληψη παιδικής κακοποίησης: οδηγός δράσης και τεκμηρίωσης*, (μτφρ. Ορέστης Γιωτάκος), Αθήνα, Ελληνική Εταιρία Μελέτης και Πρόληψης της Σεξουαλικής Κακοποίησης, 2006, 19-20

⁴⁸ Ανάμεσα σε άλλους: Scott D., «Think child, think family: How adult specialist services can support children at-risk of abuse and neglect», *Family Matters*, 81, 2009, 37-42, Cleaver H., Nicholson D., Tarr S. and Cleaver D., *Child protection, domestic violence and parental substance misuse: Family experiences and effective practice*, London, Jessica Kingsley Publishers, 2007

⁴⁹ Huntsman L., *Parents with mental issues: Consequences for children and effectiveness of interventions designed to assist children and their families. Literature review*, Sydney, NSW Department of Community Services, 2008, http://www.community.nsw.gov.au/__data/assets/pdf_file/0004/321646/research_parentalmentalhealth.pdf

⁵⁰Hegarty M., «Supporting children affected by parental dual diagnosis-Mental illness and substance abuse- a collaborative mental health promotion, prevention and early intervention initiative», *Auseinetter*, 25, 3, 2005

και την έλλειψη χαράς και ενεργητικότητας⁵¹. Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό τα ψυχικά αυτά προβλήματα σε συνθήκες υψηλής έντασης και συχνότητας, εφόσον δεν παρακολουθούνται ψυχιατρικά ή/και ψυχοθεραπευτικά, παρακωλύουν την αποτελεσματική άσκηση του γονεϊκού ρόλου. Ειδικότερα, την πραγματοποίηση καθημερινών λειτουργιών πρακτικής φροντίδας του παιδιού όπως τακτικά γεύματα ή καθαρά ρούχα⁵², και την ικανοποίηση των συναισθηματικών αναγκών, με αποτέλεσμα αισθήματα απομόνωσης ή έλλειψης εμπιστοσύνης των παιδιών.

Ακόμη, η χρήση ουσιών από τον γονέα, αποτελεί παράγοντα υψηλού κινδύνου λόγω της επίδρασης που έχει στη φυσιολογία και την ψυχική λειτουργία του ατόμου, τα οποία επιδρούν στην ευρύτερη γονεϊκή λειτουργία (parenting). Σε επίπεδο φυσιολογίας, οι ουσίες επιδρούν στη λειτουργία του εγκεφάλου, επηρεάζουν τις αισθήσεις, την αντίληψη, τις κινητικές δεξιότητες, το λόγο και την κρίση ανάμεσα σε άλλα. Σύμφωνα με ερευνητικά δεδομένα⁵³ για τον τρόπο με τον οποίο η χρήση ουσιών διαφοροποιεί τη γονεϊκή λειτουργία, παρατηρείται η χρήση αντιθετικών πρακτικών ανατροφής ως αποτέλεσμα των εναλλαγών διάθεσης, από τα πιο αυταρχικά έως τα περισσότερα τιμωρητικά μοτίβα. Επίσης, συχνό φαινόμενο στην περίπτωση χρήσης ουσιών από το γονέα είναι και η αντιστροφή των ρόλων ενήλικα-παιδιού, με το γονέα να γίνεται ουσιαστικά το εξαρτώμενο μέλος και το παιδί να επιφορτίζεται με το ρόλο του φροντιστή.⁵⁴ Στο επίπεδο της καθημερινής στοιχειώδους φροντίδας του παιδιού, η έκπτωση της λειτουργικότητας λόγω χρήσης ουσιών μπορεί να σημαίνει πως ο γονέας δυσκολεύεται να καλύψει τις διατροφικές ανάγκες του παιδιού, την ένδυση, την επίβλεψη και την υποστήριξη των εκπαιδευτικών, ιατρικών και συναισθηματικών αναγκών του.⁵⁵ Επιπλέον, για την εξασφάλιση της χρήσης ένας γονέας μπορεί να εμπλακεί σε παράνομες συμπεριφορές, κλοπή, πορνεία ή διακίνηση.

⁵¹ Mowbray C., Schwartz S., Bybee D., Spang J., Rueda-Riedle A. and Oyserman D., «Mothers with a mental illness: Stressors and resources for parenting and living», *Families in Society*, 81, 2, 2000, 118-129

⁵² Cowling V., *Children of parents with mental illness: Personal and clinical perspectives*, Melbourne, ACER Press, 2004

⁵³ Dawe S., Frye S., Best D., Lynch M., Atkinson J., Evans C. et al., *Drug use in the family: impacts and implications for children*, Canberra, Australian National Council on Drugs ANCD Research Paper, report prepared for Australian National Council on Drugs, 2007

⁵⁴ Odyssey House Victoria, *The nobody's clients project, Identifying and addressing the needs of children with substance dependent parents*, Melbourne, Odyssey Institute of Studies, Odyssey House Victoria, 2004

⁵⁵ Dawe S., Harnett P. and Frye S., «Improving outcomes for children living in families with parental substance misuse: What do we know and what should we do», *Child Abuse Prevention Issues*, 29, 2008, 1-16

Σύμφωνα με μελέτη που έγινε στην Αγγλία το 2014⁵⁶, η συνύπαρξη των παραπάνω χαρακτηριστικών, προβλήματα ψυχικής υγείας και κατάχρηση ουσιών, τα οποία μαζί με την ενδο-οικογενειακή βία είναι γνωστά και ως τοξική τριάδα, παρατηρούνται σε πολλές από τις περιπτώσεις ενδοοικογενειακής βίας. Συγκεκριμένα, σε υποθέσεις ενδο-οικογενειακής βίας, θέματα ψυχικής υγείας αντιμετώπιζαν οι δύο γονείς κατά μέσο όρο σε ποσοστό 20%, και πρόβλημα κατάχρησης ουσιών σε ποσοστό 19%. Ακόμη, 14% των οικογενειών ήταν άστεγες.

2.2.2. Η θεωρία του Δεσμού (Attachment Theory)

Το φαινόμενο της διαγενεαλογικής μεταβίβασης της βίας βρίσκει ένα πλαίσιο ερμηνείας υπό το πρίσμα της θεωρίας του Δεσμού. Πιο συγκεκριμένα, με τη βοήθεια της θεωρίας του Δεσμού⁵⁷, επιχειρείται η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι γονείς μεταβιβάζουν στα παιδιά τους την ποιότητα των δεσμών που οι ίδιοι εσωτερίκευσαν κατά την παιδική τους ηλικία. Σύμφωνα με τον Bowlby⁵⁸, η ανεπαρκής φροντίδα ή παραμέληση κατά την πρώιμη παιδική ηλικία συνδέεται με εκδήλωση επιθετικότητας, η οποία συνιστά μια δευτερογενή αντίδραση στα τραύματα αυτά. Υπό αυτή τη λογική, η οικογενειακή βία συνδέεται με τη μη υγιή προσκόλληση του παιδιού στο βασικό πρόσωπο φροντίδας.⁵⁹ Την ποιότητα του δεσμού της μητέρας με το βρέφος την επηρεάζουν καθοριστικά η σχέση με τη δική της μητέρα ή τα βασικά πρόσωπα φροντίδας και προηγούμενές της εμπειρίες, αλλά βεβαίως, σε κάποιο βαθμό ο βιολογικός καθορισμός της σχέσης μητέρας-βρέφους.

Ειδικότερα, σύμφωνα με τη θεωρία του Δεσμού, υπάρχουν διαφορετικοί τύποι προσκόλλησης. Ο υγιής δεσμός, είναι ο ασφαλής δεσμός του βρέφους με το πρόσωπο φροντίδας και η σημασία του δεσμού αυτού είναι καθοριστική κατά τον Bowlby⁶⁰. Στην περίπτωση του ασφαλούς δεσμού, το πρόσωπο φροντίδας έχει σταθερότητα, κατάλληλη ανταπόκριση και ενσυναίσθηση στις αλληλεπιδράσεις του με το βρέφος,

⁵⁶ CAADA, *In plain sight: The evidence from children exposed to domestic abuse*, Bristol, CAADA Research Report, 2014, 8 (co-ordinated action against domestic abuse)

⁵⁷ Η Θεωρία της Προσκόλλησης (Attachment Theory)

⁵⁸ Ανάμεσα σε άλλα βλέπε: Bowlby J., *Loss: Sadness & Depression. Attachment and Loss* (vol. 3), London, Hogarth Press, 1988

⁵⁹ Γιωτάκος Ο., Τσιλιάκου Μ. (επιμ.), *Ο κύκλος της κακοποίησης. Ενδοοικογενειακή βία- Σεξουαλική κακοποίηση- Trafficking- Bullying*, Αθήνα, Αρχιτέλαγος, 2008, 30

⁶⁰ Bowlby J., *The making and breaking of affectional bonds*, London and New York, Routledge, 1979

και με αυτόν τον τρόπο το προετοιμάζει κατάλληλα για υγιείς διαπροσωπικές σχέσεις στο μέλλον.

Πέρα από τον παράγοντα της ποιότητας του δεσμού που έχει εσωτερικευτεί στο βρέφος κατά τα πρώτα χρόνια ανάπτυξης, καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει και η ποιότητα όχι μόνο της πρώτης διαπροσωπικής σχέσης, αλλά και των κοινωνικών σχέσεων ευρύτερα. Διάφορα χαρακτηριστικά της σχέσης της οικογένειας με φίλους, οικείους, και την κοινότητα, μπορεί να συνδέονται με δείκτες κινδύνου για περιπτώσεις κακοποίησης παιδιών. Ανάμεσα σε αυτά βρίσκονται: η έλλειψη συναισθηματικού δεσμού γονέα-παιδιού, τα σωματικά, αναπτυξιακά ή προβλήματα ψυχικής υγείας ενός μέλους της οικογένειας, η ρήξη των οικογενειακών δεσμών, η βία μεταξύ των μελών της οικογένειας, η έλλειψη σεβασμού των ρόλων, οι απομονωμένες από την κοινότητα οικογένειες, ή η διάκριση σε βάρος της οικογένειας λόγω της φυλής, της εθνικότητας ή άλλου χαρακτηριστικού.⁶¹

2.2.3. Η οικολογική προσέγγιση

Ανάμεσα στις θεωρίες για το ρόλο των κοινωνικών παραγόντων στην κακοποίηση παιδιού, καταλυτική είναι η συμβολή της εργασίας του Garbarino, για την Κοινωνική Οικολογία (Social Ecology) της κακοποίησης παιδιού. Η οικολογική προσέγγιση λαμβάνει ως μονάδα ανάλυσης το μικρο-κοινωνιολογικό επίπεδο της γειτονιάς. Ο λόγος που επιλέγεται το επίπεδο της γειτονιάς για μελέτη, είναι γιατί επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τις κοινωνικές συνθήκες εντός των οποίων τα άτομα διαβιών.

Ήδη από το 1977 ο Garbarino αναπτύσσει και παρουσιάζει ένα ανθρώπινο οικολογικό μοντέλο (human ecology model), το οποίο προσφέρει ένα πλαίσιο ερμηνείας. Το μοντέλο αυτό αποτελείται από τέσσερα δομικά συστατικά: 1) την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο ένα άτομο προσαρμόζεται στο περιβάλλον του, 2) τη μελέτη του τρόπου με τον οποίο τα διάφορα συστήματα επηρεάζουν το άτομο, 3) την εξέταση της δυνατότητας που έχει ένα περιβάλλον ώστε να κατοικηθεί (social habitability), και 4) τη συνεκτίμηση του ρόλου των πολιτικών, οικονομικών και δημογραφικών συνθηκών στην ποιότητα ζωής των παιδιών και της οικογένειας.⁶²

⁶¹ World Health Organization, ό.π., 21

⁶² Freisthler B., Merrit D., LaScala E., «Understanding the ecology of child maltreatment: A review of the literature and directions for future research», *Child Maltreatment*, 11, 3, 2006, 263-264

Με βάση τον Garbarino⁶³, υπάρχουν τρεις οικολογικές συνθήκες (ecological conditions) οι οποίες συντελούν στην εκδήλωση ΚαΠα-Π: 1) ένα πολιτισμικό περιβάλλον που «συγχωρεί» την ενδοοικογενειακή βία και ειδικότερα τη βία προς τα παιδιά, 2) οικογένειες που αντιμετωπίζουν άγχος στην καθημερινότητά τους παράλληλα με την απομόνωσή τους από υποστηρικτικά δίκτυα που θα μπορούσαν να διαδραματίσουν προστατευτικό ρόλο, και 3) παρουσία αξιών κοινής αποδοχής σχετικά με τη νομιμοποιημένη χρήση σωματικής βίας από την οικογένεια και αντιλήψεις των παιδιών ως αντικείμενα ιδιοκτησίας των γονέων. Ο Garbarino με αυτό τον τρόπο, θέτει σε προτεραιότητα τα ζητήματα της κοινωνικής ανοχής στη βία, της κοινωνικής απομόνωσης και των αξιακών μεταβλητών, ως προς το ρόλο που διαδραματίζουν στην εκδήλωση βίαιης συμπεριφοράς προς το παιδί.

Σύμφωνα με το οικολογικό μοντέλο, οι βασικότεροι παράγοντες που συνδέθηκαν με την ΚαΠα-Π, είναι το χαμηλό οικονομικό επίπεδο της γειτονιάς (neighborhood poverty), η ασκούμενη πίεση λόγω μη μόνιμης στέγασης (housing stress), και η διαθεσιμότητα σε ναρκωτικά και αλκοόλ.⁶⁴

Παρά την αδιαμφισβήτητη συμβολή του οικολογικού μοντέλου για την πολυπαραγοντική αντίληψη του υπό μελέτη φαινομένου, δεν επεξηγούνται παρά ταύτα οι υποκείμενοι μηχανισμοί και οι διαδικασίες μέσω των οποίων τα ειδικότερα χαρακτηριστικά της γειτονιάς επηρεάζουν τους δείκτες της ΚαΠα-Π.

2.2.4. Κοινωνικοί παράγοντες

Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (ΠΟΥ), επισημαίνεται ο ρόλος των κοινωνικών παραγόντων οι οποίοι συνδέονται με την ΚαΠα-Π. Πιο συγκεκριμένα, οι παράγοντες που αναφέρονται αφορούν: 1) κοινωνικές, οικονομικές, εκπαιδευτικές πολιτικές αλλά και πολιτικές υγείας, οι οποίες επηρεάζουν το φτωχό βιοτικό επίπεδο καθώς και την κοινωνικοοικονομική ανισότητα ή αστάθεια, 2) κοινωνικούς και πολιτιστικούς κανόνες που ενισχύουν τη βία, όπως αυτή μπορεί να εκφράζεται στα μέσα ενημέρωσης, στη μουσική και στα τηλεοπτικά παιχνίδια, 3) κοινωνικές και πολιτισμικές νόρμες που χαρακτηρίζονται από άκαμπτους ρόλους των δύο φύλων, 4) κοινωνικούς και πολιτιστικούς κανόνες οι οποίοι μειώνουν τη θέση του παιδιού,

⁶³ Thomson R., ό.π., 114

⁶⁴ Freisthler B., Merrit D., LaScala E., ό.π., 263-280

όπως επίσης και 5) την ύπαρξη παιδικής πορνογραφίας, παιδικής πορνείας και παιδικής εργασίας.⁶⁵

Πλήθος ερευνητών⁶⁶ έχει ασχοληθεί με τη σχέση που υπάρχει μεταξύ της ΚαΠα-Π και των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών, τοποθετώντας στο επίκεντρο της μελέτης τους τη συσχέτιση της ΚαΠα-Π με το εισόδημα, το μορφωτικό επίπεδο, την ανεργία, την ανεπαρκή στέγαση, τη μονογενεϊκότητα και τις επικίνδυνες γειτονιές. Ακόμη, παρατηρήθηκε υψηλό άγχος σε οικογένειες όπου υπήρχαν εκδηλώσεις βίας, το οποίο συνδεόταν τόσο με τις συνθήκες διαβίωσης όσο και με διάφορα ατομικά προβλήματα⁶⁷.

Παρόλα αυτά, η ερμηνευτική προσπάθεια για τη σχέση που υπάρχει μεταξύ ΚαΠα-Π και κοινωνικοοικονομικών συνθηκών επιτάσσει ιδιαίτερη προσοχή. Ο λόγος είναι πως η χρήση των κοινωνικών υπηρεσιών από τα χαμηλότερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα είναι μεγαλύτερη, επομένως οι περιπτώσεις αυτές είναι πιθανότερο να γίνουν αντιληπτές από τις κοινωνικές υπηρεσίες ή τους φορείς του ΣΑΠΔ. Συνεπώς, δεν είναι εφικτό το συμπέρασμα πως η λιγότερο συχνή πρόσβαση των υψηλότερων κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων σε κοινωνικές υπηρεσίες και άρα η μη καταγραφή τους στις επίσημες στατιστικές, σημαίνει τη μη ύπαρξη περιστατικών ΚαΠα-Π, καθώς όπως σημειώνει και ο Pelton, «μη αποκαλυφθέντα στοιχεία αποτελούν καθόλου στοιχεία»⁶⁸.

Συμπερασματικά, ενώ οι κοινωνικοί παράγοντες διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στον τρόπο που η φτώχεια, η ανεργία, ή η ελλιπής στέγαση συμβάλλουν στην ΚαΠα-Π, παρόλα αυτά από μόνοι τους δεν ερμηνεύουν αποτελεσματικά την απουσία κακοποίησης σε πλήθος οικογενειών χαμηλών κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων. Παρακάτω θα επιχειρηθεί η βαθύτερη κατανόηση της σχέσης που παρατηρείται μεταξύ του φαινομένου της ΚαΠα-Π και της φτώχειας.

2.2.4.1. Φτώχεια και κακοποίηση-παραμέληση παιδιού

Ο ορισμός της φτώχειας με βάση έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής του 2004, περιλαμβάνει τους ανθρώπους που:

⁶⁵World Health Organization, ό.π., 22

⁶⁶ Daro D., *Confronting child abuse*, New York, Free Press, 1994

⁶⁷ Thomson R., *Preventing child maltreatment through social support: a critical analysis*, London, Sage publication, 1995, 93

⁶⁸ Pelton L., *The social context of child abuse and neglect*, New York, Human Sciences Press, 1985,

«το εισόδημα και οι πόροι τους είναι τόσο ανεπαρκείς ώστε να αποκλείονται από ένα βιοτικό επίπεδο, αποδεκτό στην κοινωνία που ζουν. Μπορεί να εμφανίζουν πολλαπλά μειονεκτήματα λόγω ανεργίας ή χαμηλού εισοδήματος, φτωχές συνθήκες στέγασης, ανεπαρκή υγειονομική περίθαλψη και εμπόδια στη δια βίου μάθηση, στο πολιτισμό και στην αναψυχή. Είναι συχνά αποκλεισμένοι και περιθωριοποιημένοι από τη συμμετοχή τους σε δραστηριότητες που αποτελούν κανόνα για άλλους ανθρώπους και η πρόσβασή τους στα θεμελιώδη κοινωνικά δικαιώματα μπορεί να είναι περιορισμένη»⁶⁹

Το ζήτημα της σχέσης μεταξύ ΚαΠα-Π και φτώχειας, έχει απασχολήσει έντονα την επιστημονική κοινότητα, χωρίς όμως να έχει διερευνηθεί επαρκώς⁷⁰. Τα αποτελέσματα των ερευνών⁷¹ σε διεθνές επίπεδο συγκλίνουν πως τα κοινωνικά αποστερημένα φτωχά παιδιά είναι πιο πιθανό να εισαχθούν σε χώρους παιδικής προστασίας συγκριτικά με τα κακοποιημένα παιδιά, και ότι οι φτωχές οικογένειες εμφανίζουν τις υψηλότερες πιθανότητες να εμπλακούν στο σύστημα παιδικής προστασίας⁷².

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό ωστόσο, να διαφοροποιηθεί η επίδραση της φτώχειας στις περιπτώσεις ΚαΠα-Π, με το μεγαλύτερο όγκο των ερευνών⁷³ να συμφωνούν πως παρατηρείται ισχυρότερη συσχέτιση της φτώχειας με την παραμέληση και όχι με την κακοποίηση. Ο ρόλος της φτώχειας στην περίπτωση της παραμέλησης, της μη

⁶⁹http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf, 10, 15/02/18

⁷⁰ Dyson C., *Poverty and child maltreatment*, NSPCC child protection research briefing, London, National Society for the Prevention of Cruelty to Children (NSPCC), 2008, 2

⁷¹ Mnookin R. and Weisberg K., *Child, family, and the state: Problems and materials on children and the law*, New York, Wolters Kluwer Law & Business in New York, 2014

⁷² Barth R., Wildfire J. and Green R., «Placement into foster care and the interplay of urbanicity, child behavior problems, and poverty», *American Psychological Association*, 76, 3, 2006, 358-366, Berger L., «Children living out-of-home: effects of family and environment characteristics», *Children and Youth Services Review*, 28, 2, 2006, 158-179, <https://www.coventry.ac.uk/globalassets/media/global/08-new-research-section/researchers/ccsj/cwip-summary-2015.pdf>

⁷³ Drake B. and Pandey S., «Understanding the relationship between neighborhood poverty and specific types of maltreatment», *Child Abuse and Neglect*, 20, 11, 1996, 1003-1018, Lindsey D., *The welfare of children*, New York, Oxford University Press, 1994, Jonson-Reid M., Drake B., Zhou P., «Neglect subtypes, race, and poverty: individual, family and service characteristics», *Child Maltreatment*, 18, 2013, 30-41, Slack K., Holl J., McDaniel M., Yoo J., Bolger K., «Understanding the risks of child neglect: An exploration of poverty and parenting characteristics», *Child Maltreatment*, 9, 2004, 395-408

εξασφάλισης μεταξύ άλλων επαρκούς στέγασης και συνθηκών ασφάλειας, είναι σχεδόν αδιαμφισβήτητος.⁷⁴

Για τις ανεπτυγμένες χώρες, ανεξάρτητα από τις υπάρχουσες διαφοροποιήσεις σε ζητήματα ορισμών, μετρήσεων, μεθοδολογικών προσεγγίσεων, και δομικών διαφορών στη λειτουργία των κοινωνικών υπηρεσιών, φαίνεται πως υπάρχει μια ισχυρή σχέση⁷⁵ μεταξύ των κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών και της πιθανότητας ΚαΠα-Π αλλά και της σοβαρότητας αυτής. Ειδικότερα, μελετήθηκε η σχέση των κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών με τις διάφορες μορφές κακοποίησης. Στην επισκόπηση του Dyson⁷⁶, παρατηρήθηκε πως στην περίπτωση της σεξουαλικής και της συναισθηματικής κακοποίησης, υπάρχει η ασθενέστερη συσχέτιση με τη φτώχεια συγκριτικά με άλλες μορφές. Ακόμη, σύμφωνα με αποτελέσματα αμερικανικής έρευνας⁷⁷, τα ποσοστά σωματικής και σεξουαλικής κακοποίησης παιδιών είναι έξι φορές υψηλότερα σε οικογένειες με εισόδημα κάτω των 15.000 δολαρίων.

Η ισχυρή σχέση μεταξύ των κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών και της πιθανότητας ΚαΠα-Π αλλά και της σοβαρότητας αυτής, έρχεται σε σύγκρουση με την υπάρχουσα «μεροληψία» των συστημάτων παιδικής προστασίας και κατά συνέπεια την υπερ-εκπροσώπηση των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, ως μια προβληματική προσφοράς και ζήτησης υπηρεσιών από τις μη προνομιούχες τάξεις. Επιπλέον, η «μεροληψία» γύρω από τη μειωμένη ικανότητα των ατόμων χαμηλών κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων ή αντίθετα την επαρκή ικανότητα των ατόμων υψηλών στρωμάτων να φροντίσουν τα ανήλικα μέλη της οικογένειας, ενδεχομένως να διαχέεται και στο προσωπικό πρώτης γραμμής, με συνέπεια τη διαφοροποιημένη αναφορά των περιστατικών.⁷⁸

Σε πρακτικό επίπεδο, η υπάρχουσα μεροληπτική προσβασιμότητα των χαμηλότερων τάξεων στις κοινωνικές υπηρεσίες καθιστά κάθε απόπειρα επαρκούς απάντησης στο ερώτημα της επίδραση της φτώχειας στην αύξηση της πιθανότητας

⁷⁴ Pelton L.H., «The continuing role of material factors in child maltreatment and placement», *Child Abuse and Neglect*, 41, 2015, 30-39

⁷⁵ Wynd D., *Child abuse: what role does poverty play?*, Auckland, Child Poverty Action Group Monograph, 2014, Pelton, ό.π., 31-34

⁷⁶ Dyson, ό.π., 5

⁷⁷ Reiss A., Roth J. (ed.), *Understanding and Preventing Violence: Volume 1*, Washington, National Academy Press, 1993, 10

⁷⁸ Jonson-Reid M., Drake B., and Kohl P., «Is the overrepresentation of the poor in child welfare caseloads due to bias or need?», *Child and Youth Services Review*, 31, 3, 2009, 422-427, Bradt L., Roets G., Roose R., Rosseel Y., and Bouverne-De Bie M., «Poverty and decision making in child welfare and protection: deepening the bias-need debate», *British Journal of Social Work*, 1-15

κακοποίησης, μη αποτελεσματική. Τα εμπειρικά στοιχεία⁷⁹ συστήνουν πως η συσχέτιση φτώχειας και κακοποίησης είναι περιγραφική, και η αναζήτηση των άμεσων και έμμεσων επιδράσεων της φτώχειας θα ήταν περισσότερο ωφέλιμη. Παραδείγματος χάρη, η φτώχεια μπορεί να συνδέεται με τον κίνδυνο ψυχικής ασθένειας, όπως επίσης, η χρήση ουσιών σε συνθήκες φτώχειας είναι πολύ πιθανότερο να οδηγήσει ένα παιδί στο κατώφλι των κοινωνικών υπηρεσιών συγκριτικά με τη χρήση ουσιών από γονιό υψηλότερης κοινωνικο-οικονομικής θέσης.

Δεδομένου ότι η φτώχεια δεν αποτελεί ούτε αναγκαία ούτε επαρκή συνθήκη (not necessary nor sufficient) για την αύξηση της πιθανότητας ΚαΠα-Π, θα είναι χρήσιμο να αναζητηθούν οι παράγοντες που συνδέονται με τη φτώχεια και αυξάνουν τον κίνδυνο κακοποίησης παιδιού. Η ετήσια αναφορά του NSPCC⁸⁰ θεωρεί «*την επίδραση της ψυχικής πίεσης (stress) ως συνέπεια της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού*», τον πλέον κοινό και αποδεκτό παράγοντα για τη μη αποτελεσματική άσκηση του γονεϊκού ρόλου⁸¹. Σε συμφωνία βρίσκονται και τα αποτελέσματα άλλων ερευνών, τα οποία συνδέουν τη φτώχεια με το γονεϊκό στρες και την παραμέληση⁸² και το γονεϊκό στρες με την κακοποίηση και την παραμέληση⁸³.

Η άποψη του Jonson-Reid⁸⁴, σύμφωνα με τον οποίο «*η υπερεκπροσώπηση των φτωχών παιδιών καθορίζεται κυρίως από την ύπαρξη υψηλότερου κινδύνου μεταξύ των παιδιών που φτάνουν στα συστήματα κοινωνικής προστασίας παρά από τα υψηλά επίπεδα συστημικής μεροληψίας τάξεων*», είναι τουλάχιστον υπεραπλουστευμένη. Η φτώχεια χρειάζεται να αντιμετωπιστεί ως μια συνθετική (composite) μεταβλητή, και να μελετηθούν αρχικά οι επιδράσεις της στη γονεϊκή λειτουργία, τη γονεϊκή ψυχική υγεία, και την ισότιμη δυνατότητα του παιδιού που ζει σε συνθήκες φτώχειας για πρόσβαση στην υγεία και την εκπαίδευση. Οι προηγούμενοι μαζί με άλλους παράγοντες αλληλεπιδρούν, αυξάνοντας την πιθανότητα ένα παιδί να υποστεί κακοποίηση-παραμέληση στο πλαίσιο της φτώχειας. Οι παράγοντες αυτοί μπορεί να αφορούν τόσο υλικές στερήσεις όσο και προσωπικά χαρακτηριστικά των γονιών, που

⁷⁹ Bywaters P., Bunting G., Hanratty J., Mason W., McCartan C. and Steils N., *The relationship between poverty, child abuse and neglect: an evidence review*, JRF Joseph Rowntree Foundation, 4

⁸⁰ National Society for the Prevention of Cruelty to Children

⁸¹ Jutte S., Bentley H., Miller P., and Jetha N., *How safe are our children?*, London, National Society for the Prevention of Cruelty on Children, 2014, 10, 13

⁸² Cain D. and Combs-Orme T., «Family structure effects of parenting stress and practices in the African American family», *Journal of Sociology and Social Welfare*, 32, 2005, 19-40

⁸³ Dyk P., «Complexity of family life among the low-income working poor: Introduction to the special issue», *Family Relations*, 53, 2004, 122-126

⁸⁴ Jonson-Reid et al., *ό.π.*, 422

επιδρούν στην ικανότητά τους να αντιμετωπίσουν τη φτώχεια και τις πιέσεις που ασκεί.

Ο ρόλος της φτώχειας, είτε είναι πρωταρχικός, είτε «δευτερογενής» και περισσότερο περιγραφικός, και συνδέεται με άλλους παράγοντες που συμβάλλουν στην εκδήλωση κακοποίησης-παραμέλησης όπως το στρες των γονέων, είναι σε κάθε περίπτωση αδιαμφισβήτητος. Ακόμη, και αν εφαρμοστούν άλλες στρατηγικές Αντεγκληματικής Πολιτικής για την πρόληψη και την αντιμετώπιση της ΚαΠα-Π, η παρουσία των υλικών στερήσεων (hardship) στις περιπτώσεις κακοποίησης αλλά κυρίως παραμέλησης είναι τόσο καθοριστική, που το πρόβλημα δεν θα έχει αντιμετωπιστεί ολοκληρωμένα. Από την άλλη πλευρά όμως, ούτε από μόνη της η αύξηση του εισοδήματος θα λύσει το πρόβλημα, καθώς είναι γεγονός πως η φτώχεια αλληλοδιαπλέκεται με παράγοντες όπως κατάχρηση ουσιών, ψυχικά προβλήματα, ενδοοικογενειακή βία ή εγκληματική δραστηριότητα. Επομένως, η καταπολέμηση της παιδικής φτώχειας αποτελεί προτεραιότητα για την παιδική προστασία, ως βασική στρατηγική πρωτογενούς πρόληψης⁸⁵.

Επιπλέον, η ερευνητική διερεύνηση της σχέσης φτώχειας και ΚαΠα-Π, είναι κομβική, καθώς τα αποτελέσματα θα καθορίσουν τον τρόπο εργασίας των κοινωνικών υπηρεσιών, με επιλογή λιγότερο διεισδυτικών παρεμβάσεων στην οικογένεια, και αυξημένη εφαρμογή παρεμβάσεων οικονομικής πολιτικής και κρατικής κοινωνικής υποστήριξης, όταν αυτή κρίνεται ως καταλληλότερη. Η διερεύνηση αυτή θεωρείται ακόμη πιο επιτακτική για τη σχέση φτώχειας και παραμέλησης, καθώς η παραμέληση αποτελεί έναν από τους συχνότερους λόγους αναφοράς ενός παιδιού σε κοινωνικές υπηρεσίες, αποτελώντας τη μεγαλύτερη κατηγορία επιβεβαιωμένων (substantiated) περιπτώσεων για την Αμερική, και τη δεύτερη για τον Καναδά⁸⁶.

2.2.5. Η συμβολή της Φεμινιστικής Εγκληματολογίας στην κατανόηση του φαινομένου

⁸⁵ http://www.ekke.gr/images/PDF/EKKE_SOS_ELISA_Kales_Praktikes.pdf, 42, 20/04/2018

⁸⁶ Sedlack A., Mettenburg J., Bassena M., Petta I., McPherson K., Greene A., et al., *Fourth national incidence study of child abuse and neglect (NIS-4): Report to congress, executive summary*, Washington, DC, U.S. Department of Health and Human Services, Administration for Children and Families, 2010, Trocme N., Fallon B., MacLaurin B., Daciuk J., Felstiner C., Black T. et al., *Canadian incidence study of reported child abuse and neglect-2003: Major findings: Minister of Public Works and Government Services*, Canada, 2005

Το ρεύμα του φεμινισμού, υπήρξε καθοριστικό για την υποστήριξη των δικαιωμάτων των γυναικών και των παιδιών, έχοντας ως βασικό στόχο «να σταματήσει το σεξισμό, τη σεξουαλική εκμετάλλευση και την καταπίεση»⁸⁷. Σύμφωνα με τη ριζοσπαστική φεμινιστική θεωρία, η πατριαρχία συνδέεται με τη θυματοποίηση των γυναικών αλλά και των παιδιών θυμάτων σεξουαλικής κακοποίησης τόσο από άνδρες αλλά και από γυναίκες δράστες εντός της οικογένειας. Ακόμη, σύμφωνα με τη φεμινιστική θεωρία, η ανδρική κυριαρχία δομείται στην ίδια την οργάνωση της κοινωνίας αλλά και της οικογένειας, με τους άντρες να κοινωνικοποιούνται με στόχο την κυριαρχία πάνω στις γυναίκες, και τις γυναίκες να λαμβάνουν κατά τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης έναν περισσότερο παθητικό ρόλο, συμπεριλαμβανομένου ενός σεξουαλικού παθητικού ρόλου, που συγγενεύει με αυτόν του αντικειμένου⁸⁸, με τους ρόλους του φύλου και τις κοινωνικές νόρμες να κατευθύνουν τις αρμόζουσες συμπεριφορές ανδρών και γυναικών, συμπεριλαμβανομένων των σεξουαλικών.

Η κριτική φεμινιστική θεωρία⁸⁹ υποστηρίζει πως η σεξουαλική κακοποίηση των παιδιών, είναι ένα ζήτημα εξουσίας και όχι μόνο σεξουαλικότητας. Στην κορυφή της πατριαρχικής πυραμίδας βρίσκεται ο άνδρας, με τη μητέρα να ακολουθεί καθώς έχει αποκτήσει υψηλότερη θέση λόγω της ιδιότητάς της ως τροφού, στη συνέχεια τοποθετείται το άρρεν παιδί λόγω της συμβολικής του θέσης ως εκκολαπτόμενου άνδρα, και τελευταίο στην ιεραρχία της εξουσίας βρίσκεται το θήλυ παιδί, με τη διπλή ιδιότητα, αυτή του παιδιού αλλά και της μελλοντικής γυναίκας. Με αυτή τη διπλή ιδιότητα, το θήλυ παιδί, ως πιο ευάλωτο, συγκεντρώνει τις περισσότερες πιθανότητες ενδοοικογενειακής σεξουαλικής θυματοποίησης.

Επιπλέον, αξίζει να αναφερθεί πως η συναισθηματική κακοποίηση, συνδέεται με τη συχνότερη είσοδο των γυναικών θυμάτων κατά την παιδική τους ηλικία, στην πορνεία, και επίσης σχετίζεται με μικρότερη ηλικία εισόδου. Συχνά, στην προσπάθεια των κοριτσιών αυτών να ξεφύγουν από συνθήκες βίας, εμφανίζονται υψηλότερες πιθανότητες να εμπορευτούν το σώμα τους ως αντάλλαγμα με ένα μέρος να μείνουν ή με την εξασφάλιση προστασίας⁹⁰.

⁸⁷ Kinnear K., *Child Sexual Abuse: A Reference Handbook*, California, ABC-CLIO, 2007, Hooks B., *Feminism is for everybody: passionate politics*, Cambridge, South End Press, 2000, 8

⁸⁸ Ollenburger J.C. and Moore H.A., *A sociology of woman: The intersection of patriarchy, capitalism, and colonization*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall, 1992

⁸⁹ Crew Solomon J., «Child sexual abuse by family members: a radical feminist perspective», *Sex Roles*, 27, 9/10, 1992, 477

⁹⁰ Roe-Sepowitz D., «Juvenile entry into prostitution: the role of emotional abuse», *Violence Against Woman*, 18, 5, 2012, 564, Stoltz J.M., Shannon K., Kerr T., Zhang R., Montaner J.S. and Wood E.,

2.3. Οι συνέπειες της κακοποίησης-παραμέλησης παιδιών

Εισαγωγικά, η ΚαΠα-Π, με τις διάφορες μορφές της συνδέεται με συνέπειες στην παρούσα και μελλοντική ανάπτυξη των παιδιών, σε διάφορους τομείς, όπως ο συναισθηματικός, ο νοητικός, ο κοινωνικός και ο σωματικός τομέας. Επιπλέον, οι συνέπειες αυτές εκτείνονται σε ένα φάσμα διάρκειας και σοβαρότητας, δηλαδή μπορεί να είναι άμεσες ή μακροπρόθεσμες, και να είναι λιγότερο έως περισσότερο σοβαρές.

Καταρχάς, όλες οι μορφές ΚαΠα-Π *«μπορεί να προκαλέσουν μια μακροχρόνια, χαμηλού βαθμού ανακλητικού τύπου κατάθλιψη και έναν υποβόσκοντα θυμό για τους κακοποιητές και τον κόσμο γενικότερα»*.⁹¹

Ανάμεσα στις κυριότερες άμεσες σωματικές συνέπειες της σωματικής κακοποίησης, συμπεριλαμβάνονται σοβαρές σωματικές κακώσεις, αναπηρίες ή ακόμη και θάνατος. Σε συναισθηματικό επίπεδο, άγχος ή καταθλιπτικόμορφο συναίσθημα, παλινδρόμηση της ανάπτυξης, κοινωνική απομόνωση, χαμηλή αυτοεκτίμηση, και σε κοινωνικό επίπεδο νεανική παραβατικότητα ή εγκατάλειψη της σχολικής φοίτησης.⁹² Στις κυριότερες κοινωνικοσυναισθηματικές συνέπειες της σωματικής κακοποίησης, είναι οι δυσκολίες στη σύναψη δεσμού με τα πρόσωπα φροντίδας και στην κοινωνική αλληλεπίδραση συνολικά⁹³. Οι δυσκολίες αυτές οι οποίες εντοπίζονται τόσο στη σχέση με συνομηλίκους όσο και με ενήλικες, περιλαμβάνουν προβλήματα στη σύναψη φιλικών σχέσεων, ελλείμματα στην ανάπτυξη προκοινωνικής συμπεριφοράς, και καθυστέρηση σε έναν αριθμό δεξιοτήτων παιχνιδιών αλληλεπίδρασης⁹⁴.

Σε σχέση με τις άμεσες συνέπειες της σεξουαλικής κακοποίησης, αυτές συνδέονται με μια σειρά συναισθηματικών ή συμπεριφορικών αλλαγών όπως άγχος, παλινδρόμηση της ανάπτυξης, χαμηλή αυτοεκτίμηση, διαταραχές ύπνου και όρεξης,

«Associations between childhood maltreatment and sex work in a cohort of drug-using youth», *Social Science and Medicine*, 65, 6, 2007, 1214-1221

⁹¹ Steele B.F., «The Psychology of Child Abuse», *Family Advocate*, 17, 3, 1995, 19

⁹² Ανάμεσα σε άλλους: Kaplan S.J., «Physical abuse and neglect», in M. Lewis (ed.), *Child and adolescent Psychiatry, A comprehensive textbook*, 2nd ed., New Heaven, 1996, 1033-1041, Fishbein D., «The importance of neurobiological research to the prevention of psychopathology», *Prevention Science*, 1, 2, 2000, 89-106

⁹³ Cicchetti D. and Barnett D., «Toward the development of a scientific nosology of child maltreatment», in D. Cicchetti & W. Grove (ed), *Thinking clearly about psychology: Essays in honor of Paul E. Meehl*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1991, 346-377

⁹⁴ Prino C.T. and Peyrot M., «The effect of child physical abuse and neglect on aggressive, withdrawn, and prosocial behavior», *Child Abuse and Neglect*, 18, 1994, 871-884

διαταραχές συγκέντρωσης και προσοχής, ή κοινωνική απόσυρση. Τα παιδιά θύματα σεξουαλικής κακοποίησης στην ενήλικη ζωή τους, είναι πιθανό να εκδηλώσουν αγγώδεις διαταραχές, οριακή διαταραχή προσωπικότητας, συναισθηματικές διαταραχές, διαταραχές πρόσληψης τροφής, αυτοκτονική συμπεριφορά ή χαμηλή αυτοεκτίμηση.⁹⁵ Οι δύο πιο κοινές επιπτώσεις της σεξουαλικής κακοποίησης στα παιδιά-θύματα, συνδέθηκαν με: 1) σεξουαλικοποιημένη συμπεριφορά, εκδηλώσεις όπως απροκάλυπτη σεξουαλική συμπεριφορά, υπερβολική σεξουαλική περιέργεια ή πρόωπη σεξουαλική γνώση και 2) διαταραχή μετατραυματικού στρες (post-traumatic stress disorder), η οποία περιλαμβάνει μια σειρά συμπτωμάτων όπως εφιάλτες, φοβίες, αισθήματα απομόνωσης, σωματικές ενοχλήσεις και την έλλειψη ικανότητας για απόλαυση συνηθισμένων δραστηριοτήτων μεταξύ άλλων⁹⁶.

Αναφορικά με τις επιπτώσεις της ψυχολογικής βίας, έχει υποστηριχθεί⁹⁷ ότι υποδαυλίζει την υγιά ανάπτυξη της αυτοεκτίμησης, όπως επίσης πως συμβάλλει στην εγωκεντρικότητα του παιδιού, καθώς το συναισθηματικά κακοποιημένο παιδί θεωρεί λανθασμένα ότι η συμπεριφορά του ευθύνεται για τα οικογενειακά προβλήματα. Επιπλέον, τα παιδιά θύματα ψυχολογικής βίας, βιώνουν συχνά αισθήματα αναξιότητας, ντροπής και χαμηλής αυτοεκτίμησης, χαρακτηρίζονται από υψηλή ευαισθησία στα συναισθήματα των άλλων και επιζητούν έντονα την αποδοχή και την αγάπη των ανθρώπων⁹⁸.

Όσο αφορά την περίπτωση της συναισθηματικής παραμέλησης, σημειώνονται συνολικά υψηλότερα επίπεδα ψυχοπαθολογίας χωρίς να επηρεάζονται ιδιαίτερα γνωστικά χαρακτηριστικά, όπως ο δείκτης νοημοσύνης του παιδιού.⁹⁹ Σύμφωνα με άλλες έρευνες¹⁰⁰ η συναισθηματική παραμέληση, η σεξουαλική και σωματική κακοποίηση παιδιού, έχουν συναφείς σοβαρές επιπτώσεις στην ψυχοπαθολογία αντίθετα με τη σωματική παραμέληση η οποία σχετίζεται με τις λιγότερο σοβαρές συνέπειες.

⁹⁵ Ανάμεσα σε άλλους: Tyler K.A., «Social and emotional outcomes of childhood sexual abuse: A review of recent research», *Aggression and Violent Behavior*, 7, 6, 2002, 567-589, Kendler K.S., Bulik C.M., Silberg J., Hettema J.M., Myers J., Prescott C.A., «Childhood sexual abuse and adult psychiatric and substance use disorders in woman: An epidemiological and co-twin control analysis», *Archives of General Psychiatry*, 57, 10, 953-959

⁹⁶ Kendall-Tackett K.A., Williams L.M. and Finkelhor D., «Impact of sexual abuse on children: A review and synthesis of recent empirical studies», *Psychological Bulletin*, 113, 1, 1993, 164-180

⁹⁷ Ackerman M., «The psychologically battered Child: How to identify trouble and prevent long term harm», *Family Advocate*, 26, 1, 2003, 21

⁹⁸ Beattie M., *Co-dependent no more*, New York, Harper and Row, 1987

⁹⁹ Polonko K., «Exploring assumptions about child neglect in relation to the broader field of child maltreatment», *Journal of Health and Human Services Administration*, 29, 3, 2006, 261-266

¹⁰⁰ Polonko K., ό.π.

Σχετικά με τη σοβαρότητα της ψυχολογικής κακοποίησης αξιοσημείωτη είναι η θέση ειδικών στο πεδίο της έρευνας και της θεραπείας, σύμφωνα με τους οποίους η ψυχολογική κακοποίηση αποτελεί τον κύριο ερμηνευτικό παράγοντα για όλα τα είδη κακοποίησης παιδιού.¹⁰¹ Επιπλέον, σε σχέση με τις επιπτώσεις της ψυχολογικής κακοποίησης αξίζει να αναφερθεί έρευνα των Tzeng και Jacobsen¹⁰², με βάση την οποία η ψυχολογική κακοποίηση λαμβάνει χώρα συχνότερα και επιφέρει μεγαλύτερη βλάβη συγκριτικά με τη σωματική και τη σεξουαλική κακοποίηση. Το γεγονός αυτό συμβαίνει κατά κύριο λόγο, καθώς, ενώ η συναισθηματική κακοποίηση δεν προκαλεί τα ορατά σημάδια της σωματικής κακοποίησης, σε βάθος χρόνου οι συνέπειες είναι μεγαλύτερες καθώς σχετίζονται με δυσλειτουργικές συμπεριφορές που εμποδίζουν την κοινωνική προσαρμογή και τη λειτουργικότητα του ατόμου.

Οι συνέπειες της παραμέλησης εκτός του κινδύνου σωματικού τραυματισμού, περιλαμβάνουν ελλείμματα σε διανοητικό, συναισθηματικό, συμπεριφορικό και κοινωνικό επίπεδο. Σε σχέση με τη διανοητική ανάπτυξη εμφανίζονται δυσκολίες στις γλωσσικές ικανότητες, στη νοημοσύνη και στην επίλυση προβλημάτων¹⁰³ ανάμεσα σε άλλα. Οι συναισθηματικές και συμπεριφορικές δυσκολίες επικεντρώνονται στην έλλειψη δεξιοτήτων προσαρμογής των παραμελημένων παιδιών σε διάφορες συνθήκες καθώς και σε ένα συνολικά αρνητικό συναισθηματικό πρόσημο¹⁰⁴. Τέλος, ανάμεσα στις κυριότερες συνέπειες της παραμέλησης στην κοινωνική σφαίρα, είναι η δυσκολία στις κοινωνικές δεξιότητες και στην προσαρμογή, οι οποίες συνδέονται σε κάποιο βαθμό με την ασταθή ή απύσχα σχέση μεταξύ του παιδιού και του προσώπου φροντίδας στο πλαίσιο της παραμέλησης¹⁰⁵. Άλλες συνέπειες στον κοινωνικό τομέα περιλαμβάνουν τη φτώχη κοινωνική προσαρμογή, όπως συμπεριφορές απόσυρσης και μειωμένης προκοινωνικής συμπεριφοράς¹⁰⁶.

¹⁰¹ Keith-Oaks J., «Emotional Abuse: Destruction of the Spirit and the Sense of Self», *The Clearing House*, 64, 1, 1990

¹⁰² Tzeng O.C.S. and Jacobsen, *Sourcebook for child abuse and neglect*, New York, Charles C. Thomas, 1988

¹⁰³ Wodarski J.S., Kurtz P.D., Gaudin J.M. and Howing P.T., «Maltreatment and the school age child: major academic, socioemotional, and adaptive outcomes», *Social Work*, 35, 1990, 506-513

¹⁰⁴ Egeland B., Sroufe L.A. and Erickson M.F., «The developmental consequences of different patterns of maltreatment», *Child Abuse and Neglect*, 7, 1983, 459-469

¹⁰⁵ Crittenden P.M., «Children's strategies for coping with adverse home environments: an interpretation using attachment theory», *Child Abuse and Neglect*, 16, 1992, 329-343

¹⁰⁶ Prino C.T. and Peyrot M., «The effect of child physical abuse and neglect on aggressive, withdrawn, and prosocial behavior», *Child Abuse and Neglect*, 18, 1994, 871-884

Επίσης, αναφορικά με τις επιπτώσεις στην εγκεφαλική λειτουργία, υποστηρίζεται πως οι εμπειρίες ΚαΠα-Π τροποποιούν περιοχές και λειτουργίες του εγκεφάλου που συνδέονται με τη βία και άλλες διαταραχές¹⁰⁷, δημιουργώντας την προδιάθεση για ανάπτυξη νευροψυχιατρικών διαταραχών και βίαιης συμπεριφοράς. Επιπλέον, ακόμη σοβαρότερες μπορεί να είναι οι συνέπειες της συνύπαρξης διαφόρων τύπων ΚαΠα-Π, κατά τη διάρκεια της πρώιμης ανάπτυξης, επηρεάζοντας *«τόσο την υπο-ανάπτυξη του εγκεφαλικού φλοιού και μεταιχμιακών περιοχών, που συνδέονται με τη σκέψη, την επίλυση προβλημάτων και την ενσυναίσθηση»*, αλλά και την *«υπερ-ανάπτυξη του μέσου εγκεφάλου και του εγκεφαλικού στελέχους, που συνδέονται με τη ρύθμιση του συναισθήματος, την επιθετικότητα, το άγχος, την υπερκινητικότητα, τον έλεγχο των παρορμήσεων κ.ά.»*¹⁰⁸.

Συνολικά, οι επιπτώσεις στη συναισθηματική σφαίρα είναι ζωτικής σημασίας. Ειδικά για την περίπτωση της ενδοοικογενειακής κακοποίησης, το παιδί αντιμετωπίζει μια θεμελιώδη σύγκρουση, η οποία προκύπτει από το ότι ο γονιός, το βασικό δηλαδή πρόσωπο φροντίδας, είναι και αυτός που εκδηλώνει τη βία. Επιπλέον, επειδή ο θυμός προς τους γονείς δεν αποτελεί ένα κοινωνικά αποδεκτό συναισθήμα, μεταφέρεται το μήνυμα προς το παιδί ότι τα συναισθήματά του δεν έχουν αξία και δεν πρέπει να εκφράζονται, και σταδιακά γίνονται αντικείμενο άρνησης. Αυτή η άρνηση των συναισθημάτων μπορεί να λειτουργήσει αρνητικά για τη μελλοντική ζωή του ατόμου, καθώς η υγιής αναγνώριση και έκφραση των συναισθημάτων, αποτελεί συστατικό μιας φυσιολογικής ζωής και μιας υγιούς και συγκροτημένης αίσθησης ταυτότητας και εαυτού.¹⁰⁹

Η παιδική ηλικία αποτελεί τη χρονική εκείνη περίοδο στη ζωή ενός ατόμου, όπου σχηματίζονται οι βασικές αντιλήψεις για τον εαυτό, τους άλλους και τον κόσμο, και τοποθετούνται τα θεμέλια της συναισθηματικής ασφάλειας και της βασικής εμπιστοσύνης του ατόμου. Ο ψυχικός αυτός τραυματισμός που μπορεί να προκληθεί από την ΚαΠα-Π, επιφέρει βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες συνέπειες στη ζωή του παιδιού, με τις έρευνες να επισημαίνουν πως το τραυματισμένο παιδί σε πολλές περιπτώσεις εξελίσσεται σε ένα τραυματισμένο ενήλικα. Ακόμη, οι γονείς ως βασικά πρόσωπα αλληλεπίδρασης του παιδιού, καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την αντίληψη της ταυτότητας και του εαυτού του παιδιού, συνεπώς όταν αντί να εκφράζουν

¹⁰⁷ Perry, B. D., «Incubated in terror: Neurodevelopmental factors in the "cycle of violence"», In J. D. Osofsky (ed.), *Children in a violent society*, New York, NY, US: Guilford Press, 1997, 147

¹⁰⁸ Βλ. αναλυτικά: Perry B., ό.π.

¹⁰⁹ Briggs D.C., *Celebrating yourself: Enhancing your own self-esteem*, New York, Doubleday, 1977

φροντίδα και αγάπη, εκδηλώνουν συμπεριφορές βίας, προκαλούνται δυσκολίες στη διαμόρφωση των προσωπικών ορίων του ατόμου και στη μετέπειτα δημιουργία σχέσεων.¹¹⁰

Οι συνέπειες της κακοποίησης εντείνονται, καθώς, σύμφωνα με μια κρατούσα επιστημονική άποψη¹¹¹, το κακοποιημένο παιδί έχει μεγαλύτερες πιθανότητες ως ενήλικας να κακοποιήσει το παιδί του, γεγονός που δημιουργεί ένα φαύλο κύκλο διαγενεακής μεταβίβασης της κακοποίησης.¹¹²

Ωστόσο, οι συνέπειες της κακοποίησης στα παιδιά, δεν εξαρτώνται αποκλειστικά από τη μορφή αυτής, αλλά και από την ηλικία των παιδιών και τον τρόπο που τα παιδιά νοημοτοδότησαν αυτή τους την εμπειρία. Συγκεκριμένα, είναι κοινώς αποδεκτό¹¹³ πως τα παιδιά που θυματοποιούνται από τα πρόσωπα φροντίδας τους σε πολύ μικρή ηλικία, αντιμετωπίζουν αυξημένο κίνδυνο δημιουργίας μη ασφαλών δεσμών με τα πρόσωπα αυτά, γεγονός που έχει ισχυρή επίδραση στην μετέπειτα ψυχο-κοινωνική τους εξέλιξη. Συνεπώς, η αναγκαιότητα προστασίας των παιδιών προσχολικής ηλικίας είναι ακόμη πιο επιτακτική. Επιπλέον, οι πεποιθήσεις των παιδιών για το γεγονός της θυματοποίησης, αποτελούν καθοριστικό παράγοντα για τις επιπτώσεις της θυματοποίησης. Για παράδειγμα, όταν τα θύματα αξιολογούσαν γνωστικά την εμπειρία της θυματοποίησης ως δυνάμει θανατηφόρα για τη ζωή τους, ή είχαν ένα ισχυρό αίσθημα αβοηθησίας ή έλλειψης ελέγχου, στις περιπτώσεις αυτές, οι αρνητικές επιπτώσεις της θυματοποίησης ήταν ισχυρότερες¹¹⁴. Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, όσο μικρότερη η ηλικία ενός παιδιού τόσο πιο έντονες είναι τέτοιου είδους πεποιθήσεις παντελούς αβοηθησίας ή έλλειψης ελέγχου.

Η σοβαρότητα των συνεπειών του φαινομένου, καθιστά την ανάγκη πρόληψης και έγκαιρης αντιμετώπισής του ακόμη πιο αναγκαία. Ένα σημαντικό εμπόδιο για το σχεδιασμό μιας αποτελεσματικής Αντεγκληματικής Πολιτικής αποτελεί και το ζήτημα της μέτρησης της ΚαΠα-Π, που με τη σειρά του επηρεάζεται καθοριστικά

¹¹⁰ Sweeney M., ό.π., 615-618

¹¹¹ Widom C. S., Czaja S.J. and DuMont K.A., «Intergenerational transmission of child abuse and neglect: real or detection bias?», *Science*, 347, 6229, 2015, 1480-1485

¹¹² Turgi P.A. and Hart S.N., «Psychological maltreatment: Meaning and prevention», in O.C.S. Tzeng and J. J. Jacobsen (ed.), *Sourcebook for child abuse and neglect*, New York, Charles C. Thomas, 1988

¹¹³ Ανάμεσα σε άλλους: Carlson V., Cicchetti D., Barnett D. and Braunwald K., «Disorganized/disoriented attachment relationships in maltreated infants», *Developmental Psychopathology*, 25, 1989, 525-531

¹¹⁴ Resnick P.A., «The psychological impact of rape», *Journal of Interpersonal Violence*, 8, 1993, 223-255

από την αναγνώριση του φαινομένου από τους φορείς του ΣΑΠΔ και τη συχνή παραμονή των υποθέσεων αυτών στην αφάνεια και τη σιωπή.

2.4. Η έκταση της κακοποίησης-παραμέλησης παιδιών και ο σκοτεινός αριθμός διεθνώς και στην Ελλάδα

Με βάση στοιχεία του ΠΟΥ ¹¹⁵ 40.000.000 παιδιά από 0-14 ετών χρήζουν υγειονομικής περίθαλψης εξαιτίας κακοποίησης ή παραμέλησης και υπολογίζεται πως 1-2 στα 10.000 παιδιά κάτω των 5 ετών, πεθαίνουν κάθε χρόνο λόγω αυτής της μορφής βίας. Σύμφωνα με μελέτες για την έκταση αυτής της μορφής βίας, παρουσιάζεται υψηλή διακύμανση, εξαιτίας των διαφορετικών κριτηρίων και ορισμών που χρησιμοποιούν οι μελετητές. Ενδεικτικά να σημειωθεί πως η διακύμανση αυτή εκτείνεται από 3% έως 29% για τα αγόρια και από 7% έως 36% για τα κορίτσια ¹¹⁶. Ακόμη, να αναφερθεί πως ετησίως, η σωματική κακοποίηση εκτιμάται στο 1-2% των παιδιών ηλικίας 0-18 στις Η.Π.Α. ¹¹⁷, στο 1-2% του πληθυσμού (παιδιά κάτω των 5 ετών) στη Μ. Βρετανία¹¹⁸, στο 4% στη Σουηδία, ενώ στη Γαλλία αναφέρονται 400.000 περιπτώσεις ΚαΠα-Π, πλην της σεξουαλικής.

Σύμφωνα με τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών (2006), η σεξουαλική παραβίαση πλησιάζει, σε παγκόσμιο επίπεδο, τον αριθμό των 73.000.000 αγοριών και 150.000.000 κοριτσιών. Με βάση μελέτες που πραγματοποιήθηκαν σε διάφορες χώρες για το φαινόμενο της σεξουαλικής παραβίασης, υπολογίζεται πως η συχνότητα κυμαίνεται από 7%-36% για τις γυναίκες και από 3%-29% για τους άνδρες. Από τις εν λόγω μελέτες συνάγεται πως η σεξουαλική παραβίαση συμβαίνει συχνότερα στα κορίτσια από ότι στα αγόρια, και επισημαίνεται το στοιχείο της ενδοοικογενειακής σεξουαλικής βίας, καθώς, μελέτη στις Η.Π.Α. σε δείγμα 930 γυναικών που παραβιάστηκαν σεξουαλικά πριν τη συμπλήρωση των 18 τους χρόνια, έδειξε ότι στο 29% των περιπτώσεων η πράξη τελέστηκε από μέλος της οικογένειας.¹¹⁹ Η μεγάλη

¹¹⁵ <http://www.who.int/en/>, 20/03/2018

¹¹⁶ Finkelhor D., «The international epidemiology of child sexual abuse», *Child Abuse and Neglect*, 18, 1994, 409-417

¹¹⁷ Krugman R.D., «The battered child at thirty: What can be learned from Saul Krugman at eighty?», *Paediatrics*, 90, 1, 1992, 154-156

¹¹⁸ Browne K.D., «Home visitation and child abuse: the British experience», *The Advisor*, 6, 4, 1993, 11-31

¹¹⁹ Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού, *Μελέτη δημιουργίας επιδημιολογικών εργαλείων διαρκούς επιτήρησης της επίπτωσης κρουσμάτων κακοποίησης- παραμέλησης παιδιών. Υποέργο 4 του Έργου: Προαγωγή της Υγείας και της Ποιότητας Ζωής του Μέλλοντος: Εκπαίδευση και Αγωγή Υγείας για τον*

διακύμανση της έκτασης της σεξουαλικής παραβίασης παρατηρείται όχι μόνο εντός της χώρας, αλλά και από χώρα σε χώρα, όπως υποδηλώνουν και τα ακόλουθα ποσοστά: 7% στη Φινλανδία, Ιρλανδία, Γαλλία, ως 36% στην Αυστρία και 33% στην Ολλανδία για τα κορίτσια και 3% στη Σουηδία, σε 15% στην Ισπανία και 19% στην Αυστρία για τα αγόρια. Από τα προηγούμενα στατιστικά στοιχεία, ένα μεγάλο ποσοστό που αγγίζει έως και το ήμισυ των περιπτώσεων, έλαβε χώρα εντός της οικογένειας, γεγονός που κρούει τον κώδωνα του κινδύνου για το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής σεξουαλικής κακοποίησης.¹²⁰

Σχετικά με την περίπτωση της παραμέλησης ανηλίκων, τα ποσοστά είναι ιδιαίτερα υψηλά, με το αντίστοιχο ποσοστό για τις Η.Π.Α. να αγγίζει το 58.4% του συνόλου των παιδιών που δηλώθηκαν ως θύματα κακομεταχείρισης¹²¹, ενώ για την Αγγλία το αντίστοιχο ποσοστό φτάνει το 50% των συνολικών περιπτώσεων¹²². Τέλος, στη Φινλανδία, οι περισσότερες βρεφοκτονίες που αναφέρθηκαν ήταν συνέπεια παραμέλησης¹²³.¹²⁴

Για την Ελλάδα, σύμφωνα με έρευνα¹²⁵ που πραγματοποιήθηκε σε πληθυσμό 743 φοιτητών 18-20, καταγράφηκε ποσοστό σεξουαλικής παραβίασης σε ηλικία μικρότερη των 18 ετών, 17% στα κορίτσια και 7% στα αγόρια. Ακόμη, με βάση έρευνα του Ι.Υ.Π.¹²⁶ 6,3% των αγοριών ηλικίας 12 ετών είχαν εμπειρίες έκθεσής τους σε πορνογραφικό υλικό.

Έλεγχος και την Πρόληψη της Παιδικής Κακοποίησης- Παραμέλησης, Αθήνα, Κέντρο για τη Μελέτη και την Πρόληψη της Κακοποίησης-Παραμέλησης του Παιδιού, 2008, 13-14

¹²⁰ Finkelhor D., ό.π.

¹²¹ Child Welfare Information Gateway, *Acts of omission- An overview of child neglect*, Washington DC, U.S. Department of Health and Human Services, Administration for Children and Families, Children's Bureau, 2001

¹²² Tanner K. and Turney D., «What do we know about child neglect? A critical review of the literature and its application to social work practice», *Child and Family Social Work*, 8, 2003, 25-34

¹²³ Putkonen H., Weizmann-Henelius G., Collander J., Santtila P. and Eronen M., «Neonaticides may be more preventable and heterogeneous than previously thought- neonaticides in Finland 1980-2000», *Arch. Woman's Mental health*, 10, 2007, 15-23

¹²⁴ Αναλυτικά στοιχεία για να παιδιά θύματα ενδοοικογενειακής βίας βλέπε: Αγάθωνος-Γεωργοπούλου Ε., Αγγελοπούλου Ν., Αμπατζόγλου Γ., Γεωργούδη Ν., Γεωργούλας Σ., Θεμελή Ο., Κατσίκη Ο., Μηλιώνη Φ., Νικολαΐδης Γ., Πετρουλάκη Κ., Σκουμπουρδή, Σταυριανάκη Μ., Τσίτουρα Σ., Χατζηνικολάου Κ., (επιμ. Νικολαΐδης Γ., Σταυριανάκη Μ.), *Βία στην οικογένεια. Τεκμηριωμένη πρακτική και τεκμήρια από την πρακτική*, Αθήνα, ΚΨΜ, 2009, 328-330

¹²⁵ Agathonos H., Fereti., «A retrospective study of child sexual abuse experience among Greek college students», *IX ISPCAN Congress, Proceedings*, Chicago, U.S.A., ISPCAN, 1992

¹²⁶ Petroulaki K., Nikolaidis G., Georgoulas S., «Epidemiology of child abuse in a sample of high school students in the Greek regions of Northern and Southern Aegean», *Oral presentation in British Association for the study and prevention of child abuse and neglect (B.A.S.P.C.A.N.) Congress 2009*, Swansea South Wales, Swansea University 2009

Σύμφωνα με αποτελέσματα κλινικής-θυματολογικής μελέτης¹²⁷ 197 περιπτώσεων ΚαΠα-Π, αναφορικά με την έκταση της σωματικής κακοποίησης στην Ελλάδα, αναφέρθηκε 6% θνητότητα, 7% σοβαρές κακώσεις, 33% προσωρινή αναπηρία και 8% μόνιμη αναπηρία. Επίσης, αναφορικά με τη χρήση της σωματικής τιμωρίας ως μέσο σφροονισμού των παιδιών, μελέτη 591 οικογενειών δείχνει πως το 65% των Ελλήνων χρησιμοποιούν τη σωματική τιμωρία ως μέσο ανατροφής των παιδιών, το 6,2% των μητέρων δηλώνει μικροτραυματισμούς των παιδιών από τη σωματική τιμωρία και το 1,8% σοβαρό τραυματισμό των παιδιών¹²⁸. Τα ποσοστά της θανατηφόρας σωματικής κακοποίησης στην Ελλάδα δεν υπερβαίνουν το 0,2 ανά 100.000.

Μια νεότερη έρευνα για την έκταση της κακοποίησης παιδιού στη βόρειο Ελλάδα πραγματοποιήθηκε το 2017, μέσω ανάλυσης δεδομένων του Εργαστηρίου Ιατροδικαστικής και Τοξικολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου. Για το διάστημα 2005-2015, καταγράφηκαν συνολικά 90 περιστατικά σωματικής και σεξουαλικής κακοποίησης, με δράστη στο 78% των περιπτώσεων έναν από τους δύο γονείς. Επιπλέον, ο παράγοντας των ψυχιατρικών προβλημάτων ή της χρήσης ουσιών από το δράστη, φάνηκε να επιδρά ιδιαίτερα στη θανατηφόρα ή μη έκβαση της κακοποίησης. Ένα πολύ χρήσιμο συμπέρασμα της έρευνας σχετικά με τους παράγοντες που συνδέονται με την αποκάλυψη της υπόθεσης, είναι πως στις περιπτώσεις που ο δράστης ήταν οικείος του παιδιού υπήρχε καθυστέρηση στην αποκάλυψη, συγκριτικά με τις περιπτώσεις κατά τις οποίες τα παιδιά δεν είχαν σχέσεις με το δράστη, και όπου η καταγγελία έγινε άμεσα. Επίσης, πέρα από τον παράγοντα της σχέσης με τον δράστη, ένας ακόμη ανασταλτικός για την πραγματοποίηση καταγγελίας παράγοντας, ήταν η επαναλαμβανόμενη ή μη κακοποίηση, με τα παιδιά που κακοποιήθηκαν κατ'επανάληψη να καθυστερούν να αποκαλύψουν, συγκριτικά με τα παιδιά που κακοποιήθηκαν μία φορά. Η διδακτορική αυτή έρευνα τονίζει εκ νέου στα συμπεράσματά της την επιτακτικότητα της πρώιμης

¹²⁷ Αγάθωνος- Γεωργοπούλου Ε., Μαραγκός Χ., «Η κακοποίηση των παιδιών μέσα στην οικογένεια ως πρόβλημα υγείας», στο Ι. Κυριακόπουλος Ε. Γεωργούση, Β. Μαργαριτίδου, Χ. Συμεωνίδου (επιμ.), *Υγεία, Κοινωνική Προστασία και Οικογένεια*, Αθήνα, Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών της Υγείας, Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας, 1995

¹²⁸ Fereti I., Stavrianaki M., «The use of physical punishment in the Greek family: selected socio-demographic aspects», *International Journal of Child and Family Welfare*, 2, 3, 1997, 206-216

ανίχνευσης των παιδιών σε κίνδυνο, για την πρόληψη και ουσιαστική προστασία του παιδιού και των δικαιωμάτων του.¹²⁹

Αδιαμφισβήτητα, το σημαντικότερα εμπόδιο για την αναγνώριση των περιπτώσεων ΚαΠα-Π από τον κρατικό μηχανισμό, συνδέεται με την ίδια την αποκάλυψη της πράξης. Η αποκάλυψη αυτή, αντιμετωπίζει δυσκολίες που σχετίζονται με την φύση της κάθε μορφής κακοποίησης ή παραμέλησης. Παραδείγματος χάριν, η σωματική κακοποίηση έχει στην πλειοψηφία των περιπτώσεων ως συνέπεια, ορατά ευρήματα στο σώμα του παιδιού. Αντίθετα, στις περιπτώσεις σεξουαλικής κακοποίησης σπάνια υπάρχει μάρτυρας, όπως επίσης συνήθως απουσιάζει κάποια αξιόπιστη σωματική απόδειξη της κακοποίησης. Αντίστοιχα, η συναισθηματική κακοποίηση είναι ίσως η λιγότερο ορατή μορφή κακοποίησης με σοβαρές δυσκολίες στην αποκάλυψη λόγω της έλλειψης αντικειμενικών και απτών στοιχείων. Τέλος, η παραμέληση, όταν σχετίζεται με την αποστέρηση υλικών αγαθών, μπορεί να είναι πιο εύκολα ανιχνεύσιμη ειδικά από τις κοινωνικές υπηρεσίες, αλλά όταν αφορά τις συναισθηματικές ανάγκες του παιδιού, παρατηρούνται οι ίδιες δυσκολίες στην αναγνώριση, όπως και στην περίπτωση της συναισθηματικής κακοποίησης. Οι προηγούμενες δυσχέρειες συντελούν στη μειωμένη αναγνώριση των περιπτώσεων ΚαΠα-Π, με άγνωστο αριθμό υποθέσεων που παραμένουν στην αφάνεια, στο σκοτεινό αριθμό των μη καταγγελλθεισών περιπτώσεων στους φορείς του ΣΑΠΔ.

Συμπερασματικά, η επίσημη καταγραφή της εγκληματικότητας με τη γλώσσα των αριθμών¹³⁰, και κατά συνέπεια της ΚαΠα-Π που αποτελεί μέρος αυτής, δεν αποτυπώνει τις πραγματικές διαστάσεις του φαινομένου, οδηγώντας σε ιδιαίτερα κριτική στάση απέναντι στη στατιστική της εγκληματικότητας αλλά και στην επισήμανση της παρουσίας του σκοτεινού αριθμού.

3. Σύνοψη

¹²⁹ Αντωνιάδου, Ε., *Η κακοποίηση στην παιδική ηλικία: επιδημιολογική διερεύνηση του φαινομένου βάσει ιατροδικαστικών εκθέσεων και ευρημάτων*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2017, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/41013>

¹³⁰ Βλέπε μεταξύ άλλων: Tsiganou I., Dendrinou C., Iliou C. and Roinioti E., «Measuring crime: methodological considerations on recording and interpreting crime statistics in local-national, european and international levels», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 129 Β', 2009, 157-169, Τσίγκανου Ι., «Η γνώση μας για το έγκλημα μέσα από δευτερογενείς πηγές και ποσοτικοποιήσεις: ουσιαστικά ζητήματα και μεθοδολογικοί προβληματισμοί», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 129 Β', 2009, 5-31, Ζαραφώνιτου Χ., *Εμπειρική Εγκληματολογία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2004, 38

Συμπερασματικά, η ΚαΠα-Π ως εγκληματικό φαινόμενο και τα προβλήματα σχετικά με την αναγνώρισή της από τον κρατικό μηχανισμό, εντάσσονται στον κλάδο της Θυματολογίας, ο οποίος μετατοπίζει την εστίαση του εγκληματολογικού ενδιαφέροντος από το δράστη στο θύμα. Ακόμη, επιτάσσεται η ενσωμάτωση των ερευνητικών αποτελεσμάτων της Εγκληματολογίας και άλλων, συναφών ως προς το αντικείμενο, κοινωνικών επιστημών, στον ορθό σχεδιασμό Αντεγκληματικής Πολιτικής, ώστε να επιτευχθεί η μείωση του σκοτεινού αριθμού των ΚαΠα-Π και να υιοθετηθούν δράσεις για την πρόληψη και αντιμετώπιση του φαινομένου. Πιο συγκεκριμένα, η μελέτη της ΚαΠα-Π, εντάσσεται στο πλαίσιο της Αναπτυξιακής Θυματολογίας¹³¹ και αφορά την κατηγορία των πράξεων που παραβιάζουν τους Νόμους για την ευημερία των παιδιών. Η χρησιμοποίηση των πορισμάτων της Αναπτυξιακής Θυματολογίας θεωρείται επιβεβλημένη, καθώς η θυματοποίηση των ενηλίκων διαφέρει από αυτή των παιδιών, λόγω της αυξημένης ευαλωτότητάς τους.

Σχετικά με το ζήτημα του ορισμού της ΚαΠα-Π, παρατηρούνται δυσκολίες που σχετίζονται με την ύπαρξη διαφορετικών αξιών και νορμών σε κάθε κοινωνία. Την ετερογένεια αυτή επιχειρεί να καλύψει ο ΠΟΥ, με τον ορισμό που προτείνει και ο οποίος χαίρει της αποδοχής μεγάλου μέρους της επιστημονικής κοινότητας. Η υιοθέτηση ενός κοινού ορισμού από την επιστημονική κοινότητα αλλά και τους επαγγελματίες πρώτης γραμμής, θεωρείται βασικός στόχος, καθώς θα δημιουργηθεί μια κοινή βάση αναφοράς, μετρήσεων και συνεπώς προτάσεων δράσης. Η επίτευξη αυτού του στόχου δεν θα πραγματοποιηθεί με τη χρήση των νομικών ορισμών, βάση των οποίων τιμωρούνται οι βαρύτερες πράξεις, αλλά με τη χρήση ορισμών οι οποίοι θα έχουν σκοπό την ανίχνευση και των ηπιότερων μορφών, καθώς και την εξωποινική τους αντιμετώπιση, ώστε αυτές να μην επιστρέψουν με υψηλότερη πλέον βαρύτητα στον ποινικό μηχανισμό.

Τέλος, η διερεύνηση της έκτασης, των παραγόντων και των συνεπειών που συνδέονται με την ΚαΠα-Π, με βάση τα ερευνητικά αποτελέσματα της Εγκληματολογίας και άλλων κοινωνικών επιστημών, αποτελεί προϋπόθεση για την αποτελεσματικότερη εγκληματολογική κατανόηση της ΚαΠα-Π και το σχεδιασμό Αντεγκληματικής Πολιτικής.

¹³¹ Finkelhor D., «Developmental Victimology», in Davis R.C., Lurigio A.J., & Herman S. (ed.), *Victims of crime*, Thousand Oaks, 2007, 9-34

Κεφάλαιο δεύτερο: Η αποκάλυψη της κακοποίησης-παραμέλησης παιδιών και η αναγνώρισή της από τον κρατικό μηχανισμό

Για να γίνει το πέραςμα μιας περίπτωσης ΚαΠα-Π από την αφάνεια στο ΣΑΠΔ ώστε να μην παραμείνει στο σκοτεινό αριθμό των μη καταγγελλθεισών περιπτώσεων, χρειάζεται καταρχάς να γίνει καταγγελία στις αρμόδιες αστυνομικές ή δικαστικές αρχές, ή σε οργανισμούς που δέχονται αναφορές (Συνήγορος του παιδιού, εθνικές τηλεφωνικές γραμμές κ.λπ.). Η ακριβής απεικόνιση της έκτασης της ΚαΠα-Π δεν είναι εφικτή, κατά κύριο λόγο εξαιτίας της ασυμφωνίας που υπάρχει ανάμεσα στον πραγματικό αριθμό των περιπτώσεων, και στον αριθμό των περιπτώσεων που έχουν αναφερθεί ή καταγγελλθεί¹³² στους αρμόδιους φορείς. Ακόμη, η απεικόνιση της έκτασης αυτής καθίσταται συχνά μη αξιόπιστη ή ακόμη και εσφαλμένη, λόγω των διαφορετικών ορισμών και κριτηρίων τα οποία χρησιμοποιούν οι διάφοροι εμπλεκόμενοι φορείς.

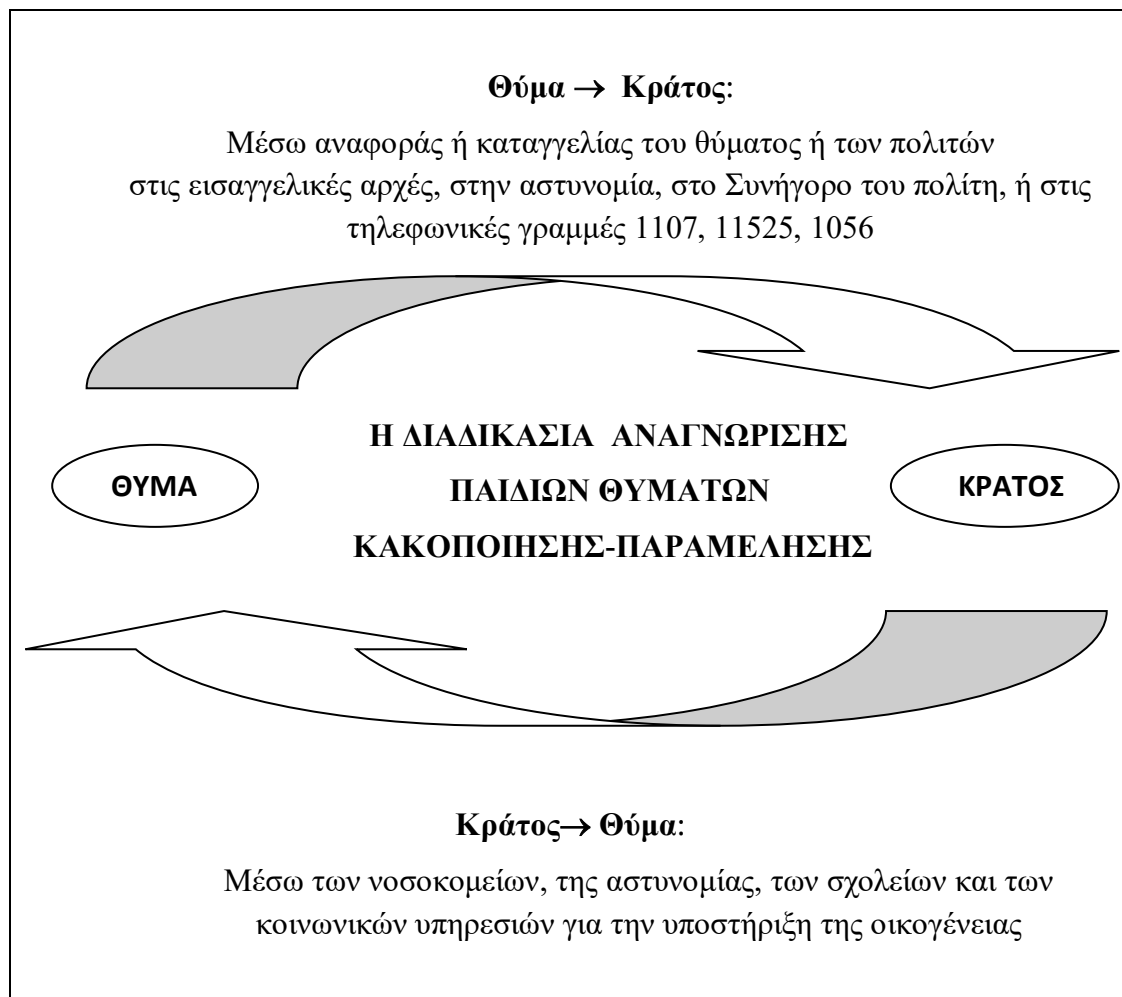
Η σχέση της καταγγελίας ή της αναφοράς του περιστατικού, της αποτύπωσης της έκτασης του φαινομένου και του σκοτεινού αριθμού ΚαΠα-Π, είναι άρρηκτη. Και αυτό διότι, για να μπορέσει μία περίπτωση να μετρηθεί χρειάζεται πρώτα να έχει αναφερθεί ή καταγγελλθεί, εφόσον για την έρευνα χρησιμοποιούνται αρχεία της επίσημης καταγραφής της ΚαΠα-Π. Εξαίρεση αποτελούν οι έρευνες θυματοποίησης (National Crime Victimization Survey), σε χιλιάδες νοικοκυριά, οι οποίες αναζητούν απαντήσεις από άτομα άνω των 12 ετών, σε θέματα σχετικά με το είδος και τη συχνότητα της θυματοποίησης (συμπεριλαμβανομένης και της ενδοοικογενειακής βίας), ανεξάρτητα από το αν αυτή έχει ή όχι καταγγελλθεί στην αστυνομία. Συνάγεται συνεπώς, πως το ζήτημα της αναγνώρισης της ΚαΠα-Π από το ΣΑΠΔ είναι άμεσα συνδεδεμένο με τη μείωση του σκοτεινού αριθμού ΚαΠα-Π, τη ρεαλιστικότερη απεικόνιση της έκτασης του φαινομένου, και το σχεδιασμό προτάσεων πρόληψης και αντιμετώπισης.

Η αναφορά ή η καταγγελία αυτή μπορεί να γίνει είτε 1) από την πλευρά του παθόντα, εκπροσώπου, οικείου του, ή πολίτη, είτε 2) από την πλευρά του κρατικού συστήματος μέσω της ανίχνευσης της περίπτωσης ΚαΠα-Π και ενεργοποίησης του κρατικού μηχανισμού, σε πρώιμο ή πιο προχωρημένο στάδιο κακοποίησης. Η

¹³² Αναφορά είναι η ανακοίνωση συγκεκριμένων πληροφοριών σχετικά με ένα παιδί σε αστυνομικούς, εισαγγελική αρχή ή σε ένα φορέα παιδικής προστασίας που δέχεται αναφορές. Μια αναφορά δεν αποτελεί επίσημη καταγγελία αλλά προληπτική ενέργεια για επιβεβαίωση συγκεκριμένων πληροφοριών και περαιτέρω αξιολόγηση.

κυκλική αυτή και αλληλοεξαρτώμενη διαδικασία αποτυπώνεται και σχηματικά στο παρακάτω διάγραμμα:

Διάγραμμα 1. Οι δυο κατευθύνσεις για την αναγνώριση της ΚαΠα-Π από τον κρατικό μηχανισμό

Σε αμφότερες τις δύο «αφετηρίες» ενεργοποίησης του μηχανισμού, η αναγνώριση της περίπτωσης παιδιού που διατρέχει κίνδυνο, γίνεται κατά κύριο λόγο είτε κατά την εφαρμογή δευτερογενούς πρόληψης, δηλαδή κατά τη διάρκεια λήψης μέτρων για την υποστήριξη παιδιών σε κίνδυνο, είτε κατά την εφαρμογή τριτογενούς πρόληψης, εφόσον η περίπτωση έχει ήδη φτάσει το κατώφλι των συμπεριφορών κατά ανηλίκων που ο Ποινικός Κώδικας ή άλλοι ειδικότεροι νόμοι (π.χ. Ν. 3500/2006) ορίζουν ως παραβατικές.

Κατά την εφαρμογή δευτερογενούς πρόληψης στο πλαίσιο του σχολείου ή της οικογένειας, κεντρικός στόχος χρειάζεται να είναι η σύσταση της οικογένειας για συνεργασία με ειδικές θεραπευτικές μονάδες, στο πλαίσιο των οποίων θα πραγματοποιείται εκπαίδευση της οικογένειας στη χρήση μη βίαιων τεχνικών επικοινωνίας μεταξύ άλλων, τόσο για την υποστήριξη του παιδιού όσο και του γονιού.

Κατά την εφαρμογή τριτογενούς πρόληψης, της καταστολής δηλαδή, και της αποκατάστασης του θύματος, επιδιώκεται με παρέμβαση μέσω του ποινικού συστήματος παράλληλα με την ποινική δίωξη του δράστη, η προστασία του θύματος η οποία μπορεί να περιλαμβάνει και την ανάθεση της φροντίδας σε ανάδοχη οικογένεια ή σε ίδρυμα σύμφωνα με το άρθρο 1532 του Αστικού Κώδικα, σε περιπτώσεις κακής άσκησης της γονικής μέριμνας.

Το εύλογο ερώτημα που δημιουργείται είναι: ποια είναι η θεσμοθετημένη, υποστηρικτική ως προς το νέο τους ρόλο εκπαίδευση, που δίνεται στους νέους γονείς, παράλληλα με άλλες κοινωνικές και εκπαιδευτικές παρεμβάσεις που γίνονται, ώστε να αυξηθεί η οργανωμένη και αποτελεσματική παρέμβαση σε παιδιά υψηλού κινδύνου, έναντι της έσχατης λύσης, της αφαίρεσης της γονικής μέριμνας και την ανάθεσης σε ανάδοχη οικογένεια ή ίδρυμα;

Μέσω της παρακάτω ανάλυσης, επιδιώκουμε να αναδείξουμε τις δυσλειτουργίες που παρατηρούνται σε σχέση με τη μη έγκαιρη -ως επί το πλείστον- παρέμβαση του κρατικού μηχανισμού, τη μειωμένη δηλαδή πρωτογενή και δευτερογενή πρόληψη έναντι της τριτογενούς, η οποία έχει ως συνέπεια την καθυστερημένη αναγνώριση του κακοποιημένου παιδιού, όταν αυτή έχει λάβει σοβαρότατες πλέον διαστάσεις και ως εκ τούτου, έχει φτάσει στο κατώφλι του νοσοκομείου ή της αστυνομίας. Οι δυσλειτουργίες αυτές στρέφονται κατά των συμφερόντων των παιδιών και των δικαιωμάτων τους. Ακόμη, στοχεύουμε να επισημάνουμε τον περιορισμένο λόγο που δίνεται στα παιδιά θύματα, ώστε να εκφράσουν τα ίδια, σε πρώιμο στάδιο, της ενδοοικογενειακές τους εμπειρίες, οι οποίες μπορεί να καταπατούν τα δικαιώματά τους. Η παιδοκεντρική αυτή αντίληψη της ανάδειξης της φωνής των ίδιων των παιδιών, μπορεί να συμβάλλει στην έγκαιρη ανίχνευση περιστατικών ΚαΠα-Π, αντιμετωπίζοντας τον μεγαλύτερο σκόπελο του σκοτεινού αριθμού κακοποιημένων παιδιών, τη σιωπή των παιδιών υπό το κράτος του φόβου και της άγνοιας.

1. Η διαδικασία της αποκάλυψης από την πλευρά του παθόντα

Αν και το κοινωνικό και πολιτικό ενδιαφέρον για το θέμα της ΚαΠα-Π είναι έντονο τις τελευταίες δεκαετίες, το ζήτημα των δυσκολιών σχετικά με την αποκάλυψη της ΚαΠα-Π από τα παιδιά θύματα, ήρθε στο προσκήνιο κυρίως την τελευταία δεκαετία. Οι περισσότερες από αυτές τις μελέτες αφορούν κυρίως την αποκάλυψη της σεξουαλικής κακοποίησης, και λιγότερο την αποκάλυψη άλλων μορφών όπως η σωματική, η συναισθηματική ή η παραμέληση, αλλά φαίνεται πως σε όλες τις περιπτώσεις τα παιδιά αντιμετωπίζουν δυσκολίες που τα εμποδίζουν να μιλήσουν και να ζητήσουν βοήθεια.

Όπως έχει αναδειχτεί από πλήθος ερευνών ¹³³ στην πλειοψηφία των περιπτώσεων ΚαΠα-Π, πλην των περιπτώσεων σεξουαλικής κακοποίησης, η ΚαΠα-Π λαμβάνει χώρα εντός του οικογενειακού περιβάλλοντος, με δράστη έναν από τους δύο γονείς ή το βασικό πρόσωπο φροντίδας. Αυτό που καθιστά, εκτός των άλλων, την ενδοοικογενειακή βία κατά του παιδιού ιδιαίτερα συγκρουσιακή και επώδυνη για το ίδιο το παιδί, είναι πως το άτομο που κατέχει την βασική ευθύνη φροντίδας του, είναι και αυτό που παράλληλα το κακομεταχειρίζεται. Επίσης, ενυπάρχει ο κίνδυνος, ακόμη και αν το παιδί προχωρήσει σε αποκάλυψη του συμβάντος, ο δράστης να μην του επιτρέψει να προχωρήσει σε καταγγελία. Η καταγγελία των περιστατικών ΚαΠα-Π, συνιστά το πρώτο βήμα για την ενεργοποίηση του ποινικού μηχανισμού, καθώς σηματοδοτεί το πέραςμα της υπόθεσης στο ΣΑΠΔ. Ορισμένοι από τους καταλυτικούς παράγοντες που επηρεάζουν την απόφαση του ανηλίκου για την αποκάλυψη ή μη της θυματοποίησης είναι: 1) η ηλικία, επειδή το παιδί μπορεί να μην αντιλαμβάνεται καν την κακοποιητική φύση της πράξης, 2) το φύλο, σε περιπτώσεις σεξουαλικής κακοποίησης, καθώς υπεισέρχεται για τα αγόρια ο παράγοντας της ντροπής και του φόβου για την αμφισβήτηση της σεξουαλικής τους ταυτότητας, 3) η σχέση θύματος-θύτη, καθώς όσο πιο στενή η σχέση με το δράστη τόσο λιγότερο πιθανή είναι η αποκάλυψη και τέλος, 4) ο φόβος για αντίποινα, στις

¹³³ Ανάμεσα σε άλλες: Australian Bureau of Statistics, *Personal Safety Survey Australia* (Cat No. 4906.0), Canberra, ABS, 2005, May-Chahal C. and Cawson P., «Measuring child maltreatment in the United Kingdom: A study of the prevalence of child abuse and neglect», *Child Abuse and Neglect*, 29, 2005, 969-984, Sedlak A., Mettenburg J., Basena M., Petta I., McPherson K., Greene A. et al., *Fourth National Incidence Study of Child Abuse and Neglect (NIS-4): Report to congress*, Washington DC, U.S., Department of Health and Human Services, Administration for Children and Families, 2010

περιπτώσεις που ο δράστης έχει πραγματοποιήσει απειλές εναντίον του θύματος¹³⁴. Ακόμη πιο δύσκολη καθίσταται η αποκάλυψη περιστατικών κακοποίησης σε παιδιά κάτω των 11 ετών, όπως επισημαίνεται και από το γεγονός πως οι σχετικές έρευνες θυματοποίησης (π.χ. BECAN), διερευνούν την έκθεση σε περιστατικά βίας παιδιών ηλικίας 11, 13 και 16 ετών. Συνεπώς, το ζήτημα της αναγνώρισης της ΚαΠα-Π κάτω των 11 ετών, αποτελεί πρώτιστο μέλημα σχεδιασμού Αντεγκληματικής Πολιτικής και κατάλληλων προτάσεων.

Η γνωστοποίηση μιας άγνωστης μέχρι εκείνη τη στιγμή πληροφορίας από το θύμα στον αποδέκτη, δηλαδή η αποκάλυψη, αποτελεί μια σύνθετη διαδικασία η οποία λαμβάνει χώρα με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους, χρησιμοποιώντας λεκτικά ή μη-λεκτικά μέσα, και πραγματοποιείται άμεσα ή έμμεσα, μερικώς ή ολοκληρωμένα, εκούσια ή τυχαία¹³⁵. Για όλους τους τύπους της κακοποίησης, σωματική, σεξουαλική ή συναισθηματική, τα περισσότερα θύματα αποκάλυψαν τι τους συμβαίνει σε φίλους, και σε μειωμένο ποσοστό σε γονείς ή άλλους συγγενείς. Σε κάποιες περιπτώσεις επίσης, έγινε αποκάλυψη σε θεραπευτή.¹³⁶ Άλλη μελέτη τονίζει ακόμη, το σημαντικό ρόλο των μητέρων και των φίλων ως αποδεκτών της αρχικής αποκάλυψης, αλλά και αυτόν των δασκάλων¹³⁷. Βέβαια, οι αποκαλύψεις αυτές οδήγησαν σε αναφορά σε αρμόδιες υπηρεσίες μόνο σε ένα μικρό ποσοστό (πλησίον του 10%)¹³⁸. Σε κάθε περίπτωση είναι σημαντικό να γίνει κατανοητό πως η διαδικασία της αποκάλυψης δεν αποτελεί συνήθως ένα στιγμιαίο γεγονός.

Αναφορικά με το ζήτημα του σκοτεινού αριθμού, δηλαδή των μη καταγγελλθεισών περιστατικών των σεξουαλικά κακοποιημένων παιδιών, περίπου δύο στις τρεις περιπτώσεις δεν αποκαλύπτονται ποτέ και παραμένουν στο σκοτάδι¹³⁹. Επίσης, στις περιπτώσεις που γίνεται αποκάλυψη υπάρχει η πιθανότητα να μην

¹³⁴ Θεμελή Ό., *Τα παιδιά καταθέτει. Η δικανική εξέταση ανήλικων μαρτύρων θυμάτων σεξουαλικής κακοποίησης*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Εκδ. Σάκκουλας, 2014

¹³⁵ Alaggia R., «An ecological analysis of child sexual abuse disclosure: considerations for child and adolescent mental health», *Journal of the Canadian Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 19, 1, 2010, 32-39

¹³⁶ Bottoms B., Peter-Hagene L., Epstein M., Wiley T., Reynolds C., Rudnicki A., «Abuse characteristics and individual differences related to disclosing childhood sexual, physical and emotional abuse and witnessed domestic violence», *Journal of Interpersonal Violence*, 2014, 19

¹³⁷ Allnock, D. and Miller, P., *No one noticed, no one heard: a study of disclosures of childhood abuse*, London, NSPCC, 2013, 16

¹³⁸ Ανάμεσα σε άλλους: Arata C.M., «To tell or not to tell: current functioning of child sexual abuse survivors who disclosed their victimization», *Child Maltreatment*, 3, 1998, 63-71, Bottoms et al., ό.π., 20

¹³⁹ London K., Bruck M., Ceci S. and Shuman D., «Disclosure of child sexual abuse: what does the research tell us about the ways that children tell?», *Psychology, Public Policy & the Law*, 11, 1, 2005, 194-226

σταματήσει η κακοποίηση για διάφορους λόγους, όπως λόγω αδυναμίας του αποδέκτη να ακούσει ή να καταλάβει τι προσπαθεί να του πει το παιδί, ή λόγω της άρνησης ή της αδιαφορίας του παραλήπτη, ή επειδή η δράση που έλαβε ο αποδέκτης δεν ήταν επαρκής για την προστασία του παιδιού¹⁴⁰. Ομοίως, και στην περίπτωση άλλων μορφών κακοποίησης, οι οποίες όμως ήταν γνωστές σε μέλη της οικογένειας και φίλους, πολύ λίγα παιδιά αναζήτησαν βοήθεια κατά την περίοδο της κακοποίησης. Το γεγονός της μη παρέμβασης από οικείους του παιδιού, για τη διακοπή της κακοποίησης, φαίνεται πως μεταφέρει στα παιδιά το μήνυμα της «κανονικότητας» της βίαιης πράξης και συνεπώς μειώνει ακόμη περισσότερο την πιθανότητα να αποκαλύψουν την κακοποίηση.

Η χρονική περίοδος που μεσολαβεί από την κακοποίηση έως την αποκάλυψη (όταν αυτή πραγματοποιείται) από το θύμα, για την περίπτωση της σεξουαλικής κακοποίησης παρουσιάζει μεγάλη διακύμανση από μία εβδομάδα έως 18 χρόνια, ενώ για τις άλλες μορφές κακοποίησης δεν μπορεί να υπολογιστεί εύκολα καθώς τα θύματα δυσκολεύονται να θυμηθούν την ακριβή έναρξη της κακοποίησης.¹⁴¹ Σχετική μελέτη¹⁴² κατέδειξε το υψηλό ποσοστό καθυστερημένων αποκαλύψεων κατά την ενηλικίωση¹⁴³ ή την απόκρυψη της σεξουαλικής κακοποίησης εκ μέρους των θυμάτων.

Η ταυτοποίηση καθώς και η κατανόηση των παραγόντων που επιταχύνουν ή αντίθετα εμποδίζουν την αποκάλυψη, δημιουργούν πρόσφορο πεδίο δράσης, καθώς, με τις κατάλληλες παρεμβάσεις τα θύματα μπορούν να διευκολυνθούν να αποκαλύψουν τι τους συμβαίνει, να λάβουν έγκαιρη βοήθεια, και συνεπώς να μειωθεί ο αριθμός των θυμάτων που δεν αποκαλύπτουν. Βέβαια, η αναγνώριση και κατανόηση των παραγόντων αυτών δεν αποτελεί μια γραμμική διαδικασία, αλλά αποτελεί ένα πλέγμα αλληλοσυσχετιζόμενων μεταβλητών. Σε αυτό το συμπέρασμα καταλήγει και πρόσφατη επισκόπηση ερευνών¹⁴⁴ για την αποκάλυψη της σεξουαλικής κακοποίησης, σύμφωνα με την οποία οι παράγοντες που την εμποδίζουν

¹⁴⁰ Allnock, D. and Miller, P., *No one noticed, no one heard: a study of disclosures of childhood abuse*, London, NSPCC, 2013, 17

¹⁴¹ Allnock, D. and Miller, P., *ό.π.*, 18

¹⁴² McElvaney R., «Disclosure of child sexual abuse: Delays, non-disclosure and partial disclosure. What the research tells us and implications for practice», *Child Abuse Review*, 24, 2015, 159-169

¹⁴³ Collin-Vezina D., Sablonni D.L., Palmer A.M. & Milne L., «A preliminary mapping of individual, relational, and social factors that impede disclosure of childhood sexual abuse», *Child Abuse & Neglect*, 43, 2015, 123-134, Easton S.D., «Disclosure of child sexual abuse among adult male survivors», *Clinical Social Work Journal*, 41, 2013, 344-355

¹⁴⁴ Alaggia R., Collin-Vezina D., Lateef R., «Facilitators and barriers to child sexual abuse (CSA) disclosures: a research update (2000-2016)», *Trauma Violence & Abuse*, 2017, 1-24

ή τη διευκολύνουν «είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι με ενδοπροσωπικές, διαπροσωπικές, περιβαλλοντικές, και πολιτισμικές μεταβλητές, οι οποίες αλληλοδιαπλέκονται με σύνθετους τρόπους»¹⁴⁵.

Πιο συγκεκριμένα, η αποκάλυψη της σεξουαλικής κακοποίησης παιδιού, η οποία έχει απασχολήσει και την πλειονότητα των ερευνών¹⁴⁶ συγκριτικά με την αποκάλυψη άλλων τύπων κακοποίησης παιδιού, δεν αποτελεί μια μεμονωμένη πράξη αλλά περισσότερο μια μη στατική, δυναμική, αλληλεπιδραστική διαδικασία¹⁴⁷ εσωτερικών και εξωτερικών κινήτρων, μέσω της οποίας ασκείται πίεση για την απόκρυψη ή αποκάλυψη του μυστικού¹⁴⁸.

Με βάση τη μελέτη του Sorenson, καταγράφονται πέντε στάδια κατά τη διαδικασία λήψης της απόφασης για καταγγελία από το παιδί θύμα: 1) άρνηση του συμβάντος της παραβίασης, 2) δισταχτική αποκάλυψη, 3) πλήρης αποκάλυψη, 4) αναίρεση των λεγομένων και 5) επαλήθευση των κατηγοριών¹⁴⁹. Να επισημανθεί στο σημείο αυτό, ότι στις υποθέσεις κακοποίησης ανηλίκου με δράστη γονέα, η πραγματοποίηση της καταγγελίας γίνεται κατά κύριο λόγο από τον έτερο, μη δράστη γονιό. Στις περιπτώσεις όπου υπάρχει ενδοοικογενειακή βία τόσο κατά του ανηλίκου όσο και κατά του έτερου γονέα από το γονέα δράστη, η απόφαση για καταγγελία περιπλέκεται. Τέλος, σύμφωνα με άλλους μελετητές¹⁵⁰, η διαδικασία λήψης της απόφασης για την αναφορά του περιστατικού βίας στη δικαιοσύνη, εξαρτάται ιδιαίτερα από τους παρακάτω παράγοντες: α) το βαθμό κατά τον οποίο το θύμα αντιλαμβάνεται την πράξη του εγκλήματος ως μια βίαιη πράξη, β) το κατά πόσο το άτομο θα αποδώσει ή όχι την αντίστοιχη ιδιότητα του θύματος, ανάλογα με το αν θεωρεί την πράξη αυτή βίαιη ή όχι, και γ) την επιλογή του τρόπου αντίδρασης στη

¹⁴⁵ Alaggia R. et al., ό.π., 22

¹⁴⁶ Ανάμεσα σε άλλες: London C., Bruck M., Ceci S., Shuman D.W., «Disclosure of child sexual abuse. What the research tell us about the ways that children tell?», *Psychology, Public Policy, and Law*, 11, 1, 2005, 194-226, Lamb S., Edgar-Smith S., «Aspects of disclosure: Mediators of outcome childhood sexual abuse», *Journal of Interpersonal Violence*, 9, 1994, 307-326, Goodman-Brown T.B. Edelstein R.S., Goodman G., Jones D., Gordon D.S., «Why children tell: a model of children's disclosure of sexual abuse», *Child Abuse & Neglect*, 27, 2003, 525-540

¹⁴⁷ Alaggia R., «Disclosing the trauma of child sexual abuse: A gender analysis», *Journal of Loss and Trauma*, 10, 2005, 455

¹⁴⁸ Alaggia R. et al., ό.π., 17

¹⁴⁹ Sorenson T. and Snow B., «How children tell: The process of disclosure in child sexual abuse», *Child Welfare*, 70, 1, 1991, 315

¹⁵⁰ Ruback R., Greenberg M. and Westcott D., «Social influence and crime-victim decision making», *Journal of Social Issues*, 2010, 51-76

θυματοποίηση, από το φάσμα των επιλογών της ιδιωτικής επίλυσης, της απλής αναφοράς στην αστυνομία, της δικαστικής επίλυσης ή της καθολικής απραξίας.¹⁵¹

1.1. Παράγοντες που εμποδίζουν την αποκάλυψη

Ανάμεσα στους καταλυτικότερους παράγοντες που αποτρέπουν τα θύματα να μιλήσουν για τη θυματοποίησή τους, είναι οι μη υποστηρικτικές οικογενειακές σχέσεις και η ευρύτερη γεωγραφική, σωματική και ψυχολογική απομόνωση που βιώνουν¹⁵². Σε ένα περιβάλλον στο οποίο η βία έχει «κανονικοποιηθεί» και το παιδί-θύμα δεν διατηρεί δεσμούς εμπιστοσύνης με πρόσωπα αναφοράς όπως οι γονείς, οι φίλοι, ή οι δάσκαλοι, οι πιθανότητες αποκάλυψης ελαχιστοποιούνται.

Επίσης, αναχαιτίζουν τη διαδικασία αποκάλυψης ο εκφοβισμός ή η χειριστικότητα που μπορεί να ασκεί ο δράστης στο παιδί-θύμα. Οι τεχνικές χειρισμού περιλαμβάνουν τις προσπάθειές του δράστη να πείσει το παιδί πως αυτό που συνέβη δεν θα ξανασυμβεί, ή ότι ήταν κάτι «κανονικό» ή μυστικό, ανάμεσα σε άλλα. Πέρα από τις τεχνικές χειρισμού μπορεί να χρησιμοποιούνται και πιο βίαια μέσα, συμπεριλαμβανομένης της βίας ή απειλών κατά της ζωής του παιδιού. Οι τακτικές αυτές του δράστη σε συνδυασμό με αναπτυξιακούς παράγοντες δυσκολεύουν ακόμη περισσότερο τη λήψη απόφασης για αποκάλυψη.¹⁵³

Πιο συγκεκριμένα, σε σχέση με τους αναπτυξιακούς παράγοντες, τα παιδιά δεν έχουν τη δυνατότητα, ιδιαίτερα σε πολύ μικρή ηλικία, να αντιληφθούν πως αυτό που τους συμβαίνει αποτελεί κακοποίηση, παραβίαση και καταπάτηση των ορίων τους, σωματικών ή ψυχικών.¹⁵⁴ Για αυτό και όσο τα παιδιά μεγαλώνουν, αυξάνονται και οι πιθανότητες να «μιλήσουν»¹⁵⁵, καθώς αρχίζουν σταδιακά να προσλαμβάνουν την κακοποίησή τους ως θυματοποίηση και αποκτούν ολοένα και μεγαλύτερη αυτονομία.

Αναφορικά με το ρόλο του φύλου στην αποκάλυψη, φαίνεται πως τα αγόρια είναι λιγότερο πιθανό να αποκαλύψουν τη θυματοποίησή τους, καθώς επηρεάζονται αρνητικά από τις αναπαραστάσεις που έχουν σχετικά με το ζήτημα της

¹⁵¹ Βλάχου Β., *Η αντιμετώπιση της σωματικής βίας κατά των γυναικών από το Σύστημα Απονομής της Ποινικής Δικαιοσύνης*, Αθήνα, Εκδ. Έλλην, 2005, 88-90

¹⁵² Allnock, D. and Miller, P., ό.π., 24

¹⁵³ Allnock, D. and Miller, P., ό.π., 26-επ.

¹⁵⁴ Allnock, D. and Miller, P., ό.π., 27

¹⁵⁵ Alaggia R. et al., ό.π., 20

αρρενωπότητας ή του ανδρισμού, ή ακόμη και από το φόβο τους να μην στιγματιστούν ως ομοφυλόφιλοι.¹⁵⁶

Ανάμεσα στους ψυχοσυναισθηματικούς λόγους οι οποίοι εμποδίζουν την αποκάλυψη συμπεριλαμβάνονται και άγχη ή ανησυχίες από την πλευρά του θύματος για τις αντιδράσεις που θα έχει ο αποδέκτης, την πιθανότητα να μην γίνει πιστευτός, τον πιθανό στιγματισμό του ως «προβληματικό» παιδί ή έφηβο, τα αντίποινα από την πλευρά του δράστη ή τέλος, την έλλειψη εμπιστοσύνης στους επαγγελματίες.¹⁵⁷ Η αυτομομφή, ο φόβος και η ντροπή, που κυριαρχούν στην περίπτωση της σεξουαλικής κακοποίησης¹⁵⁸, σε συνδυασμό με το ταμπού της αιμομιξίας, οδηγούν ακόμη πιο έντονα το παιδί θύμα στην καταπίεση της θυματοποίησής του.

Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξε και εθνική έρευνα που διεξήχθη στο Ισραήλ¹⁵⁹ με μεγάλο αριθμητικό δείγμα, σύμφωνα με την οποία, από το σύνολο των αναφορών για πιθανή κακοποίηση, τα παιδιά που δεν επιβεβαίωσαν τις αναφορές, το έκαναν είτε λόγω φόβου ή ντροπής, είτε επειδή δεν αναγνώριζαν το συμβάν ως κακοποιητικό, είτε επειδή τελικά η αναφορά ήταν ψευδής και τα παιδιά είπαν την αλήθεια.

Ακόμη, η στενή σχέση του θύματος και του δράστη επηρεάζει σημαντικά την καθυστέρηση της αποκάλυψης για ένα ή περισσότερα έτη, ή ακόμη, μπορεί να οδηγήσει στη μη αποκάλυψη, τόσο στην περίπτωση της σωματικής κακοποίησης όσο και σε αυτήν της συναισθηματικής.¹⁶⁰ Ομοίως, και στην περίπτωση της σεξουαλικής κακοποίησης, όταν δράστης είναι ο γονέας ή σημαντικός Άλλος του παιδιού, οι πιθανότητες για αποκάλυψη μειώνονται ή εξαλείφονται¹⁶¹, ιδιαίτερα δε, όταν ο δράστης συνοικεί με το παιδί¹⁶². Επομένως, γίνεται σαφές πως ειδικά για τις

¹⁵⁶ Gagnier C. & Collin-Vezina D., «The disclosure experiences of male child sexual abuse survivors», *Journal of Child Sexual Abuse*, 25, 2016, 221-241

¹⁵⁷ Allnock, D. and Miller, P., ό.π., 29

¹⁵⁸ Collin-Vezina et al., ό.π., Crisma M., Bascelli E., Paci D. & Romito P., «Adolescents who experienced sexual abuse: Fears, needs and impediments to disclosure», *Child Abuse and Neglect*, 28, 2004, 1035-1048

¹⁵⁹ Hershkowitz I., Horowitz D., Lamb M., «Trends in children's disclosure of abuse in Israel: A national study», *Child Abuse and Neglect*, 29, 2005, 1211

¹⁶⁰ Foynes M., Freyd J., DePrince A., «Child abuse: Betrayal and disclosure», *Child Abuse and Neglect*, 33, 2009, 209-217

¹⁶¹ Collings S.J., Griffiths S. & Kumalo M., «Patterns of disclosure in child sexual abuse», *South African Journal of Psychology*, 25, 2005, 270-285, Schaeffer P., Leventhal J.M. & Asnes A.G., «Children's disclosures of sexual abuse: Learning from direct inquiry», *Child Abuse and Neglect*, 35, 2011, 343-352

¹⁶² Leclerc B., and Wortley R., «Predictors of victim disclosure in child sexual abuse: Additional evidence from a sample of incarcerated adult sex offenders», *Child Abuse & Neglect*, 43, 2015, 104-111

περιπτώσεις ενδοοικογενειακής ΚαΠα-Π όπου το παιδί μπορεί να μην μιλήσει ποτέ, ο ρόλος του σχολείου και των υπηρεσιών κοινωνικής υποστήριξης -όχι μόνο μέσω δευτερογενούς ή τριτογενούς πρόληψης αλλά και πρωτογενούς με στόχο το γενικό πληθυσμό-, καθίσταται καταλυτικός ώστε να υποβοηθήσει το παιδί στην αποκάλυψη.

Πιο ειδικά, σχετικά με τους παράγοντες που δυσχεραίνουν την αποκάλυψη στην περίπτωση της σεξουαλικής κακοποίησης, το ερευνητικό ενδιαφέρον μετακινήθηκε από τους ενδοατομικούς παράγοντες σε περισσότερο ολοκληρωμένες ερμηνείες¹⁶³, που λαμβάνουν υπόψη τους συνδυαστικά τις ατομικές, διαπροσωπικές και περιβαλλοντικές συνιστώσες. Στους παράγοντες που αναστέλλουν την αποκάλυψη της σεξουαλικής κακοποίησης, συμπεριλαμβάνονται: «η ακαμψία στους ρόλους του φύλου εντός της οικογένειας, οι πατριαρχικές στάσεις, η ανισορροπία εξουσίας, άλλες μορφές ενδοοικογενειακής βίας ή κακοποίησης παιδιού εντός της οικογένειας, χαώδης οικογενειακή δομή, δυσλειτουργική επικοινωνία, κοινωνική απομόνωση»¹⁶⁴, και η ύπαρξη δράστη που είναι μέλος ή οικείος της οικογένειας¹⁶⁵. Επιπλέον, η ανικανότητα του σχολείου ή της γειτονιάς να παράσχει ένα υποστηρικτικό περιβάλλον ώστε το παιδί να καταφέρει να εμπιστευτεί ώστε να μιλήσει, μπορεί επίσης να εμποδίσει την αποκάλυψη. Το παιδί σε αυτή την περίπτωση έχει να υπερνικήσει τους φόβους του, πως δεν θα γίνει πιστευτό από τους αποδέκτες της αποκάλυψης¹⁶⁶. Ως σημαντικό πολιτισμικό εμπόδιο για την αποκάλυψη της σεξουαλικής κακοποίησης, αναφέρεται επιπλέον, και το ότι δεν δίνεται η δυνατότητα στα παιδιά να ακουστεί η φωνή τους, κάτι που τελικά οδηγεί στην αποσιώπηση πράξεων που στρέφονται ενάντια στην προστασία τους¹⁶⁷.

¹⁶³ Ανάμεσα σε άλλους: Hunter S.V., «Disclosure of child abuse as a life-long process: Implications for health professionals», *The Australian and New Zealand Journal of Family Therapy*, 32, 2011, 159-172, Alaggia R., «An ecological analysis of child sexual abuse disclosure: Considerations for child and adolescent mental health», *Journal of the Canadian Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 19, 2010, 32-39

¹⁶⁴ Alaggia R. & Kirshenbaum S., «Speaking the unspeakable: Exploring the impact of family dynamics on child sexual abuse disclosures», *Families in Society*, 86, 2005, 227-234, Fontes L.A. and Plummer C., «Cultural issues in disclosures of child sexual abuse», *Journal of Child Sexual Abuse*, 19, 2010, 491-518

¹⁶⁵ Ανάμεσα σε άλλους: Dumont M., Messerschmitt P., Vila G., Bohu D. & Rey-Salmon C., «Le processus de revelation dans les agressions sexuelles intrafamiliales et extrafamiliales sur mineurs», *Annales Medico-Psychologiques*, 172, 2014, 426-431, Easton S.D., «Disclosure of child sexual abuse among adult male survivors», *Clinical Social Work Journal*, 41, 2013, 344-355

¹⁶⁶ Alaggia R., ό.π.

¹⁶⁷ Brazelton J.F., «The secret storm: Exploring the disclosure process of African American woman survivors of child sexual abuse across the life course», *Traumatology: An International Journal*, 21, 2015, 181-187

Ακόμη, για τις περιπτώσεις σεξουαλικής κακοποίησης ανηλίκου με δράστη γονέα, παρατηρείται συχνά σημαντική καθυστέρηση στην αποκάλυψη ή και μη αποκάλυψη, εξαιτίας των απειλών που συχνά δέχεται το θύμα¹⁶⁸ από το θύτη, ή μη υποστήριξη από την πλευρά του έτερου γονέα, ο οποίος μπορεί να αμφισβητεί το θύμα ή να του επιρρίπτει ευθύνες¹⁶⁹. Χαρακτηριστικό της απόπειρας συγκάλυψης του «μυστικού», συνθήκη γνωστή ως «το σύνδρομο της απόκρυψης της σεξουαλικής κακοποίησης» (The child abuse accommodation syndrome) συνιστά και το ότι μόνο στο ήμισυ των περιπτώσεων τα παιδιά γίνονται πιστευτά από τον μη δράστη-γονέα και στο ένα τέταρτο των περιπτώσεων τα παιδιά γίνονται δέκτες πιέσεων ώστε να αποσύρουν τις κατηγορίες¹⁷⁰. Ενδεικτικό τέλος, είναι το γεγονός πως σύμφωνα με επίσημα στατιστικά στοιχεία, από το σύνολο των καταγγελιών για σεξουαλική κακοποίηση ανηλίκων, μόνο το ένα πέμπτο φτάνει στις δικαστηριακές αίθουσες¹⁷¹.

Σύμφωνα με τα παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η διαδικασία της αποκάλυψης της σεξουαλικής κακοποίησης αποτελεί ένα πολύπλοκο θέμα, γεγονός που σχετίζεται και με το ότι σε περίπου τρεις από τις τέσσερις υποθέσεις ο δράστης είναι γνωστός του ανηλίκου¹⁷². Όπως αναμένεται, εφόσον οι περιπτώσεις γνωστού προς το παιδί δράστη παρουσιάζουν τέτοια συχνότητα, οι πιέσεις που συχνά ασκούνται στο παιδί να μην αποκαλύψει, ή σε περίπτωση αποκάλυψης να αναιρέσει, μπορεί να είναι τεράστιες, έχοντας ως συνέπεια τη συνεχόμενη θυματοποίηση του παιδιού και την αποσιώπηση των ειδεχθών αυτών πράξεων. Αντιπροσωπευτική του υψηλού σκοτεινού αριθμού της ΚαΠα-Π εντός της οικογένειας, αποτελεί και η σχηματική αναπαράστασή του από τον παιδίατρο Henry Kempe το 1983, αλλά και στη συνέχεια από τον καθηγητή Ιάκωβο Φαρσεδάκη¹⁷³. Στην απεικόνιση αυτή, μέσω της χρήσης ενός παγόβουνου, αποτυπώνεται στη βάση ο μεγάλος όγκος των μη

¹⁶⁸ Weiss E.H. & Berg R.F., «Child victims of sexual assault: Impact of court procedures», *Child Psychiatry and Law*, 21, 1982, 513

¹⁶⁹ Brennan M., «The discourse of denial: Cross-examining child victim witnesses», *Journal of Pragmatics*, 23, 1995, 71-91

¹⁷⁰ Sas L.D., Hurlay P., Hatch A., Malla S. and Dick T., *Three Years After the Verdict: a Longitudinal Study of the Social and Psychological Adjustment of Child Witnesses Referred to the Child Witness Project*, London, Ontario, Child Witness Project, London Family Court Clinic Onc., 1993

¹⁷¹ Gray E., *Unequal Justice: The prosecution of Child Sexual Abuse*, New York, MacMillan, 1993, Tjaden P. and Thoennes N., «Predictions of legal interventions in child maltreatment cases», *Child Abuse and Neglect*, 16, 1992, 807

¹⁷² Gray E., ό.π.

¹⁷³ Βλέπε σχεδιάγραμμα στο: Φαρσεδάκης Ι., *Η κοινωνική αντίδραση στο έγκλημα και τα όριά της. Μερικές ιστορικές, συγκριτικές, θεωρητικές και πρακτικές επισημάνσεις*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 1991, 161

καταγγελλθεισών περιπτώσεων και στην κορυφή του ο ελάχιστος αριθμός περιστατικών τα οποία καταγγέλλθηκαν και ακολούθησαν τη δικαστική οδό.

1.2. Παράγοντες που αυξάνουν τις πιθανότητες αποκάλυψης

Εκτός όμως από τους παράγοντες που δυσχεραίνουν τη διαδικασία της αποκάλυψης από τα παιδιά θύματα, παρατηρούνται και παράγοντες οι οποίοι αντίθετα τη διευκολύνουν.

Όπως ήδη σημειώθηκε, τα θύματα σε πολύ μικρή ηλικία αδυνατούν συχνά να αναγνωρίσουν την κακοποιητική φύση των πράξεων που υφίστανται, με συνέπεια να μην τις αποκαλύπτουν. Οι αναπτυξιακές αλλαγές και η ωρίμανση των θυμάτων, συγκαταλέγονται στους παράγοντες που ενισχύουν την αποκάλυψη. Το θύμα καθώς μεγαλώνει συνειδητοποιεί τη βίαιη φύση των πράξεων αυτών, και το λεξιλόγιο με το οποίο μπορεί να εκφράσει τις επώδυνες αυτές εμπειρίες εμπλουτίζεται.¹⁷⁴ Αποτελεί κοινή επιστημονική πεποίθηση¹⁷⁵ για την περίπτωση της σεξουαλικής κακοποίησης, πως όσο ένα παιδί μεγαλώνει, αυξάνονται και οι πιθανότητες να «μιλήσει» είτε σε κάποιο συνομήλικό, είτε σε κάποιον εκπαιδευτικό.

Ακόμη, ένας επιπρόσθετος παράγοντας που συνδέεται με την απόφαση των θυμάτων να μιλήσουν, είναι η αύξηση της συχνότητας ή της βιαιότητας της πράξης και η αδυναμία των θυμάτων να αντέξουν άλλο αυτές τις συνθήκες. Τέλος, κάποια θύματα που μίλησαν για την κακοποίησή τους, φαίνεται να κινητοποιήθηκαν ιδιαίτερα και από την επιθυμία τους να προστατεύσουν άλλα παιδιά από αυτά που τα ίδια βίωσαν.¹⁷⁶

Τονίζεται από πολλές μελέτες¹⁷⁷ πως η αποκάλυψη της σεξουαλικής κακοποίησης, είναι πιθανότερο να συμβεί σε ένα διαλογικό πλαίσιο (dialogical context), γεγονός που ίσως μαρτυρά την υποστήριξη που χρειάζονται να παιδιά ώστε να μιλήσουν. Παρεμφερές είναι και το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει μελέτη με συμμετέχοντες ενήλικες, θύματα κακοποίησης κατά την παιδική τους ηλικία, οι οποίοι ανέφεραν πως δε θα μπορούσαν να αποκαλύψουν τη θυματοποίησή τους όταν

¹⁷⁴ Alaggia R. et al., ό.π.

¹⁷⁵ Ανάμεσα σε άλλους: Dumont et al., ό.π., Kogan S., «Disclosing unwanted sexual experiences: Results from a national sample of adolescent woman», *Child Abuse & Neglect*, 28, 2004, 147-165

¹⁷⁶ Allnock, D. and Miller, P., ό.π., 33-35

¹⁷⁷ Alaggia R. et al., ό.π., 17-18, Jensen T.K., Gulbrandsen W., Mossige S., Reichelt S. & Tjersland O.A., «Reporting possible sexual abuse: A qualitative study on children's perspectives and the context for disclosure», *Child Abuse & Neglect*, 29, 2005, 1395-1413

συνέβαινε, αλλά θα επιθυμούσαν εντούτοις να ερωτηθούν σχετικά. Για πολλούς νέους, το γεγονός πως κάποιος παρατήρησε κάποιους δείκτες κακοποίησης και ρώτησε, αποτέλεσε σημαντικό παρακίνητη για την αποκάλυψη.¹⁷⁸

Το διαλογικό αυτό πλαίσιο, δηλαδή ένα περιβάλλον που δίνει τη δυνατότητα συμμετοχής σε διάλογο, μπορεί να δημιουργηθεί μέσω προγραμμάτων πρόληψης της σεξουαλικής κακοποίησης ή άλλων σχετικών δημόσιων συζητήσεων. Οι διευκολυντικές αυτές διαλογικές συνθήκες (facilitators) θα βοηθήσουν το παιδί ώστε να υπερνικήσει τις αντιστάσεις του ώστε να καταφέρει να «μιλήσει»¹⁷⁹.

Προς αυτόν το στόχο, καθοριστική είναι η θέση των επαγγελματιών που έρχονται σε συχνή ή ακόμη και καθημερινή επαφή με τα παιδιά εξαιτίας του ρόλου τους. Μέσω της ειδικής εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών, ιατρών, ειδικών ψυχικής υγείας ή άλλων επαγγελματιών που έρχονται σε επαφή με παιδιά, αναφορικά με τους πιθανούς δείκτες κακοποίησης ή παραμέλησης ενός παιδιού, είναι δυνατόν 1) να αυξηθεί το ποσοστό αναγνώρισης πιθανής ΚαΠα-Π από τους επαγγελματίες και 2) να αυξηθούν οι πιθανότητες αποκάλυψης από τα ίδια τα παιδιά, εξαιτίας της αποτελεσματικότερης προσέγγισης από την πλευρά του επαγγελματία. Τέλος, προς αυτή την κατεύθυνση, σημαντική θα είναι –ειδικά για τα μικρότερα σε ηλικία παιδιά– και η χρήση μη απειλητικών και αναπτυξιακά κατάλληλων μέσων με στόχο τη δημιουργία ενός τέτοιου διαλογικού πλαισίου από τους ειδικούς ψυχικής υγείας, ως συμπληρωματικά εργαλεία προσέγγισης των παιδιών θυμάτων.

2. Ο ρόλος των επαγγελματιών πρώτης γραμμής

Ένας βασικός λόγος καθυστέρησης της αναγνώρισης της ΚαΠα-Π μέσα στην οικογένεια, και της ενδοοικογενειακής βίας ευρύτερα, φαίνεται να είναι η έλλειψη εμπιστοσύνης των επαγγελματιών πρώτης γραμμής (early intervention workforce), στην ικανότητά τους να υποβοηθούν την αποκάλυψη από την πλευρά του θύματος και να αναγνωρίζουν τις περιπτώσεις κακοποίησης, γεγονός που ίσως συνδέεται με ελλείψεις στην εκπαίδευσή τους.

¹⁷⁸ Allnock, D. and Miller, P., ό.π., 7

¹⁷⁹ Ungar M., Barter K., Mcconnel S. Fairholm J., «Patterns of abuse disclosure among youth», *Qualitative Social Work*, 8, 3, 2009b, 341-356

2.1. Ο ρόλος του ιατρικού προσωπικού στην αναγνώριση της κακοποίησης- παραμέλησης παιδιών και οι παράγοντες που εμποδίζουν την αναφορά

Στις περιπτώσεις που η ΚαΠα-Π έχει προκαλέσει ορατό πρόβλημα σωματικής ή ψυχικής υγείας, το ιατρικό προσωπικό έρχεται σε άμεση επαφή με το παιδί θύμα. Συνεπώς, σε περιπτώσεις πιθανής ΚαΠα-Π, υπάρχει η υποχρέωση έπειτα από την παροχή της κατάλληλης θεραπευτικής παρέμβασης, να γίνει αναφορά στις αρμόδιες κοινωνικές υπηρεσίες ή στον εισαγγελέα. Σύμφωνα με το άρθρο 13, του Νόμου 3418 του 2005, ο γιατρός μπορεί να άρει το απόρρητο για την προστασία των έννομων συμφερόντων του παιδιού¹⁸⁰. Επίσης, για τους γιατρούς που καταλαμβάνουν δημόσιες θέσεις ισχύει το άρθρο 37¹⁸¹ του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, σύμφωνα με το οποίο, οι υπόλοιποι δημόσιοι υπάλληλοι έχουν την υποχρέωση να ανακοινώσουν στον αρμόδιο εισαγγελέα οτιδήποτε πληροφορούνται για αξιόποινη πράξη που διώκεται αυτεπαγγέλτως, αν πληροφορήθηκαν για αυτές κατά την εκτέλεση των καθηκόντων τους. Βέβαια, στην Ελλάδα δεν προβλέπεται η επιβολή κυρώσεων σε περίπτωση που δεν πραγματοποιηθεί η αναφορά περιστατικού ΚαΠα-Π, γεγονός που αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα για την υποχρέωση αναφοράς των περιστατικών.

Βέβαια, παρά τα όσα ορίζει ο Νόμος, στην πραγματικότητα το ιατρικό προσωπικό έρχεται αντιμέτωπο με διάφορα εμπόδια που παρακωλύουν την αναφορά των περιστατικών ΚαΠα-Π. Στην Ελλάδα, υπάρχει έλλειψη εμπειρικών δεδομένων για τους λόγους μη αναφοράς εκ μέρους των επαγγελματιών υγείας, αλλά αμερικανική μελέτη¹⁸² υποστηρίζει πως ανάμεσα στους βασικότερους λόγους συμπεριλαμβάνονται: 1) η έλλειψη εξειδικευμένης εκπαίδευσης για την αναγνώριση και τη διαχείριση περιπτώσεων κακοποίησης, και 2) η έλλειψη γνώσης σχετικά με τη διαδικασία της αναφοράς. Σύμφωνα με άλλη έρευνα¹⁸³, όσοι γιατροί είχαν λάβει ειδική εκπαίδευση κατά τη διάρκεια των σπουδών τους, για θέματα κακοποίησης παιδιού, είχαν δέκα φορές περισσότερες πιθανότητες να κάνουν αναφορά στις υπηρεσίες προστασίας παιδιού (Child Protective Services) και είχαν καλύτερη γνώση

¹⁸⁰ Ν. 3418/2005, α. 13 παρ. 3

¹⁸¹ ΚΠΔ, α. 37, παρ 1,2,3

¹⁸² Pietrantonio A.M., Wright E., Gibson K.N., Alldred T., Jacobson D., Niec A., «Mandatory reporting of child abuse and neglect: Crafting a positive process for health professionals and caregivers», *Child Abuse & Neglect*, 37, 2013, 102-3

¹⁸³ Alvarez K., Donohue B., Carpenter A., Romero V., Allen D. & Cross C., «Developmental and preliminary evaluation of a training method to assist professionals in reporting suspected child maltreatment», *Child Maltreatment*, 15, 3, 2010, 211-218

του θεσμικού πλαισίου, συγκριτικά με όσους δεν είχαν λάβει καμία αντίστοιχη εκπαίδευση.

Η ειδική εκπαίδευση των επαγγελματιών υγείας δεν βελτιώνει μόνο τις πρακτικές ικανότητές τους για αναγνώριση των ενδείξεων κακοποίησης και τις γνώσεις τους για το υπάρχον νομικό πλαίσιο, αλλά αυξάνει και τη γενικότερη αυτοπεποίθηση για την αποτελεσματικότητά τους στη διαχείριση περιπτώσεων κακοποίησης¹⁸⁴.

Ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας που οδηγεί τους επαγγελματίες υγείας στη μη αναφορά, συνδέεται με την πεποίθησή τους πως οι κοινωνικές υπηρεσίες μπορεί να κάνουν περισσότερο κακό παρά καλό¹⁸⁵ και με την απόφασή τους να διαχειριστούν οι ίδιοι το θέμα σε συνεργασία με την οικογένεια¹⁸⁶. Ακόμη, οι επαγγελματίες αντιμετωπίζουν οι ίδιοι το φόβο των συνεπειών¹⁸⁷ από τους γονείς σε περίπτωση αναφοράς, είτε με τη μορφή σωματικών αντιποιώνων, είτε με αναφορά των ίδιων στους προϊσταμένους τους, είτε με ενδεχόμενη απώλεια της θεραπευτικής σχέσης με τους γονείς και το παιδί¹⁸⁸.

Η λήψη της απόφασης για την πραγματοποίηση αναφοράς του περιστατικού κακοποίησης, αποτελεί μια σύνθετη διαδικασία, η οποία δεν βασίζεται αποκλειστικά σε κλινικούς παράγοντες. Επιπλέον των κλινικών, υπάρχουν άλλοι γνωστικοί και συναισθηματικοί παράγοντες, όπως η αντίληψη του επαγγελματία για το ποια είναι η καλύτερη δυνατή διαχείριση σε κάθε περίπτωση, και η σχέση που διατηρεί με την οικογένεια. Με αυτόν τον τρόπο γίνεται ένας συνυπολογισμός των προηγούμενων, και μέσω μιας ανάλυσης κόστους-οφέλους, ο επαγγελματίας υγείας καταλήγει στην απόφασή του με άξονα το συμφέρον του παιδιού¹⁸⁹.

¹⁸⁴ Carter Y.H., Bannon M.J., Limbert C., Docherty A. & Barlow J., «Improving child protection: A systematic review of training and procedural interventions», *Archives of Disease in Childhood*, 91, 2006, 740-743

¹⁸⁵ Jones R., Flaherty E.G., Binns H.J., Price L.L., Slora E., Abney D., Harris D., Christoffel K.K. & Sege R.D., «Clinicians descriptions of factors influencing their reporting of suspected child abuse: Report of the Child Abuse Reporting Experience Study Research Group», *Pediatrics*, 122, 2, 2008, 259-266, Zellman G.L., «Report decision-making pattern among mandated child abuse reporters», *Child Abuse and Neglect*, 14, 3, 1990, 325-326

¹⁸⁶ Flaherty E.G., Sege R.D., Binns H.J., Mattson C.L. & Christoffel K.K., «Health care providers' experiences reporting child abuse in the primary care setting», *Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine*, 154, 5, 2000, 489-493

¹⁸⁷ Theodore A.D., Runyon D.K., «A survey of pediatricians' attitudes and experiences with court in cases of child maltreatment», *Child Abuse and Neglect*, 30, 12, 2006, 1353-1363

¹⁸⁸ Asnes A. & Leventhal J., «Managing child abuse: General principles», *Pediatrics in Review*, 31, 2, 2010, 47-55

¹⁸⁹ Jones R., Flaherty E.G., Binns H.J., Price L.L., Slora E., Abney D., Harris D., Christoffel K.K. and Sege R.D., «Clinicians descriptions of factors influencing their reporting of suspected child abuse: Report of the Child Abuse Reporting Experience Study Research Group», *Pediatrics*, 122, 2, 2008, 265

Επομένως, χρειάζεται να δοθεί έμφαση και στην ανάπτυξη εμπιστοσύνης του ιατρικού προσωπικού προς το έργο των κοινωνικών υπηρεσιών, καθώς και στη διαχείριση του φόβου των επαγγελματιών υγείας για τις πιθανές συνέπειες της αναφοράς. Σε κάθε περίπτωση, χρειάζεται να προβλέπεται επαρκής κρατική προστασία στον επαγγελματία σε περίπτωση που αυτό κρίνεται απαραίτητο.

Δεδομένου του ρόλου και της θέσης του ιατρικού προσωπικού στη ζωή της οικογένειας και του παιδιού, η έγκαιρη και αποτελεσματική παρέμβασή του έχει ιδιαίτερη βαρύτητα στην αναγνώριση της κακοποίησης παιδιού και στην πραγματοποίηση αναφοράς, η οποία θα έχει στόχο την πρόληψη και την αντιμετώπιση της επαναλαμβανόμενης θυματοποίησης του παιδιού.

2.2.Ο ρόλος των εκπαιδευτικών στην αναγνώριση της κακοποίησης-παραμέλησης παιδιών και οι παράγοντες που εμποδίζουν την αναφορά

Το εκπαιδευτικό προσωπικό όλων των βαθμίδων, συμπεριλαμβανομένων των διευθυντών, των δασκάλων, των σχολικών συμβούλων, καθώς και των γυμναστών ή άλλων συναφών ειδικοτήτων, έχουν ως στόχο όχι μόνο τη μάθηση, αλλά και την ευρύτερη προαγωγή και παρακολούθηση της σωματικής και ψυχικής ζωής των παιδιών, όπως αυτή εκφράζεται μέσω σωματικών, συμπεριφορικών ή συναισθηματικών εκδηλώσεων. Οι εκπαιδευτικοί διαδραματίζουν έναν καθοριστικό ρόλο στην αναγνώριση και αναφορά της κακοποίησης παιδιού, καθώς έχουν τη δυνατότητα της καθημερινής παρατήρησης των παιδιών, και της σύγκρισης με την παρελθούσα συμπεριφορά τους¹⁹⁰.

Ειδικότερα, πέρα από τις παιδαγωγικές και φιλοσοφικές αρχές περί διασφάλισης της ευημερίας των παιδιών που χρειάζεται να διέπει κάθε σύγχρονο εκπαιδευτικό χώρο, ήδη από το 2006, ο Νόμος 3500 και συγκεκριμένα το άρθρο 23¹⁹¹

¹⁹⁰ Crenshaw W., Crenshaw L. & Lichtenberg J., «When educators confront child abuse: an analysis of the decision to report», *Child Abuse and Neglect*, 19, 9, 1995, 1095-1113

¹⁹¹ Άρθρο 23 του Νόμου 3500/2006: 1. Εκπαιδευτικός της πρωτοβάθμιας ή δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ο οποίος, κατά την εκτέλεση του εκπαιδευτικού του έργου, με οποιονδήποτε τρόπο πληροφορείται ή διαπιστώνει ότι έχει διαπραχθεί σε βάρος μαθητή έγκλημα ενδοοικογενειακής βίας, ενημερώνει, χωρίς καθυστέρηση, τον διευθυντή της σχολικής μονάδας. Ο διευθυντής της σχολικής μονάδας ανακοινώνει, αμέσως, την αξιόποινη πράξη στον αρμόδιο εισαγγελέα, σύμφωνα με τις διατάξεις της παραγράφου 1 του άρθρου 37 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, ή στην πλησιέστερη αστυνομική αρχή. Την ίδια υποχρέωση έχουν οι εκπαιδευτικοί και οι διευθυντές των ιδιωτικών σχολείων, καθώς και οι υπεύθυνοι των πάσης φύσεως Μονάδων Προσχολικής Αγωγής.

ορίζει τις υποχρεώσεις των εκπαιδευτικών σε περιπτώσεις που υπάρχει πληροφορία ή διαπίστωση εγκλήματος ενδοοικογενειακής βίας εις βάρος ανηλίκου. Παρά την αδιαφιλονίκητη ουσιαστική και συμβολική αξία του άρθρου αναφορικά με τις υποχρεώσεις των εκπαιδευτικών, υπάρχουν σημεία που χρήζουν διευκρινήσεων και τα οποία μειώνουν τις πιθανότητες συμμόρφωσης των εκπαιδευτικών με όσα ο Νόμος υπαγορεύει. Ειδικότερα, η χρήση των λέξεων «πληροφορείται» ή «διαπιστώνει», καθιστά το κατώφλι αναφοράς πολύ υψηλά, υπό την έννοια ότι με βάση το άρθρο 23, η υποψία διάπραξης εγκληματικής πράξης δεν χρειάζεται να αναφερθεί. Επίσης, δεν γίνεται καμία διαφοροποίηση ανάλογα με τη σοβαρότητα της περίπτωσης και τη διαφορετική διαχείρισή της, είτε μέσω διασύνδεσης με κοινωνικές υπηρεσίες στις λιγότερο σοβαρές περιπτώσεις, είτε μέσω ενημέρωσης του Εισαγγελέα όταν η ζωή του παιδιού διατρέχει κίνδυνο. Σε αυτή την περίπτωση όμως, τα συστημικά προβλήματα γύρω από την ύπαρξη και τη λειτουργία των κοινωνικών υπηρεσιών στη χώρα, καθιστούν μάλλον δυσχερή τη διασύνδεση αυτή στην πράξη.

Απαραίτητη προϋπόθεση αναφοράς του εγκλήματος ενδοοικογενειακής βίας από τους εκπαιδευτικούς, είναι καταρχάς, η γνώση αυτής της υποχρέωσης αφενός, καθώς και η πληροφόρησή τους σχετικά με θέματα κακοποίησης παιδιού, αναγνώρισης και διαχείρισης. Η εκπαίδευσή τους αυτή, γίνεται στη χώρα μας κατά κύριο λόγο μέσω μετεκπαιδευτικών σεμιναρίων και όχι ως μέρος της βασικής τους εκπαίδευσης για την ολοκλήρωση των σπουδών τους, ως αυτόνομο μάθημα. Σαφώς και η ενημέρωση μέσω σεμιναρίων, για τις τρέχουσες εξελίξεις γύρω από το ζήτημα της αναγνώρισης της ΚαΠα-Π καθώς και γύρω από το ρόλο των εκπαιδευτικών είναι μεγάλης αξίας, αλλά δεν είναι επαρκής. Χρειάζεται να γίνεται εκπαίδευση από εξειδικευμένους επαγγελματίες κατά τη διάρκεια της βασικής εκπαίδευσης, και η εκπαίδευση αυτή να αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την απόκτηση της άδειας ασκήσεως επαγγέλματος, κατά το αμερικανικό πρότυπο¹⁹². Με αυτόν τον τρόπο τονίζεται η ευθύνη των εκπαιδευτικών και η σπουδαιότητα της παιδικής προστασίας στο εκπαιδευτικό περιβάλλον. Για να αντιληφθεί κάποιος την ευθύνη των εκπαιδευτικών, αρκεί να σκεφτεί πως οι προηγούμενοι έχουν τις υψηλότερες πιθανότητες αναγνώρισης της κακοποίησης καθώς τα παιδιά «υποχρεούνται να παρακολουθήσουν το σχολείο αλλά δεν υποχρεούνται να επισκεφθούν ιατρικές,

¹⁹² Greytak E., *Are teachers prepared? Predators of teachers' readiness to serve as mandated reporters of child abuse*, 2009, 35, Διδακτορική διατριβή διαθέσιμη στο: <https://repository.upenn.edu/edissertations/57/>

ψυχολογικές ή άλλες υπηρεσίες»¹⁹³. Επιπλέον, εξαιτίας της συχνότητας επαφής με τους εκπαιδευτικούς είναι πιθανότερη και η αποκάλυψη στοιχείων σχετικών με την κακοποίηση.

Η εκπαίδευση αυτή των επαγγελματιών θα αφορά 1) τη σπουδαιότητα του ρόλου τους καθώς οι εκπαιδευτικοί έχουν την υψηλότερη συχνότητα άμεσης επαφής με τα παιδιά, 2) το υπάρχον ποινικό σύστημα γύρω από τα θέματα ΚαΠα-Π και τη διαδικασία αναφοράς, 3) τη φασματική φύση της κακοποίησης, δηλαδή τη διαφοροποίηση σοβαρών και λιγότερο σοβαρών περιπτώσεων και τη διαφορετική διαχείρισή τους, 4) την ύπαρξη κάποιων ελάχιστων στοιχείων (standards) που απαιτούνται ώστε να γίνει η αναφορά στις αρμόδιες εισαγγελικές αρχές μέσω του διευθυντή ή η διασύνδεση με τις κοινωνικές υπηρεσίες, καθώς και την παρουσίαση αυτών των ενδείξεων σε κάθε είδος κακοποίησης ώστε να μην έγκειται στην κρίση του κάθε εκπαιδευτικού τι αποτελεί και τι όχι επαρκές στοιχείο για την αναφορά, και τέλος, 5) την εκπαίδευσή τους για τη διαχείριση των συναισθηματικών δυσκολιών που προκύπτουν από την επαφή με το παιδί-θύμα.¹⁹⁴

Η αναφορά των περιπτώσεων που εντοπίζονται στο σχολικό περιβάλλον από τους εκπαιδευτικούς προσκρούει σε εμπόδια, με συνέπεια τη μειωμένη αναφορά τους, και συνεπώς θα ήταν χρήσιμη η εμπειρική διερεύνηση του ζητήματος, καθώς έχουμε έλλειψη σχετικών ερευνητικών πορισμάτων στην Ελλάδα. Αξίζει να αναφερθεί πως, ακόμη και στην αμερικανική κοινωνία, η οποία ήδη από το 1974, έχει προσδώσει νομική υπόσταση στο ζήτημα της κακοποίησης παιδιών¹⁹⁵ και έχει επιβάλλει την υποχρεωτική αναφορά του από τους εκπαιδευτικούς, από το σύνολο των αναφορών μόνο το 16% προήλθε από το εκπαιδευτικό προσωπικό σύμφωνα με το Εθνικό Κέντρο για την Κακοποίηση και την Παραμέληση Παιδιού (National Center of Child Abuse and Neglect).

Οι βασικοί ανασταλτικοί παράγοντες για την αναφορά περιστατικών ΚαΠα-Π από τους εκπαιδευτικούς φαίνεται να σχετίζονται κυρίως με την έλλειψη γνώσης σχετικά με τον τρόπο αναγνώρισης της κακοποίησης (ενδείξεις) και των διαδικασιών αναφοράς της¹⁹⁶. Ανεξάρτητα όμως με τα θέματα γνώσης των εκπαιδευτικών για τη

¹⁹³ Aaron J., «Civil liability for teachers' negligent failure to report suspected child abuse», *Wayne Law Review*, 28, 1, 1981, σ. 211

¹⁹⁴ Hogelin J., «To prevent and to protect: the reporting of child abuse by educators», *Brigham Young University Education and Law Journal*, 2, 2013, 236

¹⁹⁵ The Child Abuse Prevention and Treatment Act (CAPTA)

¹⁹⁶ Abrahams N., Casey K. & Daro D., «Teachers' knowledge, attitudes and beliefs about child abuse and its prevention», *Child Abuse and Neglect*, 16, 1992, 229-238

διαδικασία της αναφοράς και άλλα νομικά θέματα, καθώς και για τις ενδείξεις κακοποίησης¹⁹⁷, οι τελευταίοι φαίνεται πως έχουν αρνητικές πεποιθήσεις σχετικά με τις συνέπειες της αναφοράς¹⁹⁸, γεγονός που δημιουργεί αντιστάσεις για αναφορά του περιστατικού. Ένας ακόμη παράγοντας που εμποδίζει τη διαδικασία αναφοράς, είναι η ανησυχία των εκπαιδευτικών για το ότι το παιδί ενδεχομένως να κινδυνέψει από το δράστη λόγω της πραγματοποίησης της αναφοράς, ή οι αντιλήψεις που μπορεί να υιοθετούν οι εκπαιδευτικοί ότι η αναφορά αυτή μπορεί «να διαλύσει μια οικογένεια» και γενικά να κάνει περισσότερο κακό παρά καλό¹⁹⁹. Επίσης, στους ανασταλτικούς για την αναφορά παράγοντες αναφέρεται και ο φόβος των εκπαιδευτικών για απώλεια της εργασίας.²⁰⁰ Τέλος, ένας εξίσου βασικός παράγοντας που επηρεάζει αρνητικά την απόφαση για αναφορά είναι και ο φόβος για μη αληθή αναφορά²⁰¹, ειδικότερα στην περίπτωση που δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία²⁰².

Αντίθετα, με βάση έρευνες που έγιναν στην αμερικανική κοινωνία, το εκπαιδευτικό προσωπικό είναι πιθανότερο να προβεί σε καταγγελία αν υπάρχουν πολύ ισχυρά ή αδιάσειστα στοιχεία, όπως μελανιές ή άλλα χτυπήματα στο σώμα του παιδιού²⁰³, συνεπώς η καταγγελία εξαρτάται ιδιαίτερα από τη σοβαρότητα της κάθε περίπτωσης. Επίσης, ένας από τους βασικούς παράγοντες που επηρέασαν θετικά την απόφαση για αναφορά ήταν η επιθυμία των ατόμων να είναι σε συμφωνία με τον Νόμο²⁰⁴. Τέλος, συγκριτικά με τα είδη της κακοποίησης και την πιθανότητα αναφοράς τους, έρευνες²⁰⁵ δείχνουν πως οι σχολικοί σύμβουλοι αισθάνονται μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στην ικανότητά τους να αναγνωρίζουν τη σωματική κακοποίηση, και έπειτα την παραμέληση, τη σεξουαλική, και τέλος, τη συναισθηματική κακοποίηση.

¹⁹⁷ Reinger A., Robinson E. & McHugh M., «Mandated training of professionals: a means for improving reporting of suspected child abuse», *Child Abuse and Neglect*, 19, 1, 63-69

¹⁹⁸ Greytak E., *Are teachers prepared? Predators of teachers' readiness to serve as mandated reporters of child abuse*, 2009, 39, Διδακτορική διατριβή διαθέσιμη στο: <https://repository.upenn.edu/edissertations/57/>

¹⁹⁹ Kenny M.C., «Child abuse reporting: teachers' perceived deterrents», *Child Abuse and Neglect*, 25, 2001, 81-92

²⁰⁰ Hogelin J., ό.π., 248

²⁰¹ Kenny M.C., ό.π., 87

²⁰² Bryant J., Milsom A., «Child abuse reporting by school counselors», *Professional School Counseling*, 9, 1, 2005, 63-71

²⁰³ Beck K.A., Ogloff J.R.P., «Child abuse reporting in British Columbia: Psychologists' knowledge of and compliance with the reporting law», *Professional Psychology: Research and Practice*, 26, 1995, 245-251, Crenshaw W., Crenshaw L. & Lichtenberg J., «When educators confront child abuse: An analysis of the decision to report», *Child Abuse & Neglect*, 19, 1995, 1095-1113

²⁰⁴ Bryant J., Milsom A., «Child abuse reporting by school counselors», *Professional School Counseling*, 9, 1, 2005, 66

²⁰⁵ Bryant J., Milsom A., ό.π., 67

Συμπερασματικά, όσο σοβαρότερες και περισσότερο ορατές είναι στο σώμα ενός παιδιού οι επιπτώσεις της κακοποίησης, τόσο πιθανότερο είναι ένας εκπαιδευτικός να προχωρήσει σε αναφορά. Τι συμβαίνει όμως με τις λιγότερο «σοβαρές» περιπτώσεις; Ένα βασικό κατά τη γνώμη μας έλλειμμα, είναι η απουσία συγκεκριμένων και θεσμοθετημένων οδηγιών για τη διαχείριση των περιστατικών, ανάλογα με τη βαρύτητά τους. Με βάση αυτή τη διαφοροποίηση, οι ήπιας ή μέτριας βαρύτητας περιπτώσεις θεωρείται αναγκαίο και σκόπιμο να παραπέμπονται κατά την κρίση του εισαγγελέα στις κατάλληλες κοινωνικές υπηρεσίες για την εξωποινική διαχείρισή τους, ενώ οι υποθέσεις υψηλής βαρύτητας κατά την κρίση του εισαγγελέα να ακολουθούν τη δικαστική οδό.

Συνεπώς, με στόχο την αποτελεσματική αντιμετώπιση του φαινομένου μακροπρόθεσμα, απαιτείται βελτιστοποίηση στις διαδικασίες αναγνώρισης των περιπτώσεων ήπιας ή μέτριας βαρύτητας σε έγκαιρο χρόνο, πριν αυτές εξελιχθούν σε σοβαρότερες. Ακόμη, κρίνεται αναγκαία η κατάλληλη ποινική, ή εξωποινική αντιμετώπιση της υπόθεσης ανάλογα με τη βαρύτητα, υπό την προϋπόθεση της δέσμευσης για την υποχρεωτική παρακολούθηση εξωποινικών κοινωνικών προγραμμάτων για τις ήπιας και μέτριας βαρύτητας περιπτώσεις, ώστε να μην εξελιχθούν σε σοβαρότερες.

3. Ο στόχος της μετατόπισης του χρονικού σημείου αναγνώρισης του παιδιού θύματος: από την καθυστερημένη απάντηση και την αντιμετώπιση βαρύτατων περιστατικών στην έγκαιρη αναγνώριση

Τα επόμενα ερωτήματα που χρειάζεται να τεθούν για την κατανόηση των διαδικασιών αναγνώρισης, σε συνέχεια του «πώς», είναι το «πότε» και το «ποιοι»: πόσο έγκαιρα αναλαμβάνει το κράτος την προστασία του θύματος και ποιοι είναι οι βασικοί φορείς παραπομπής των περιστατικών;

Αρχικά, να σημειωθεί πως η καθυστερημένη (υπό την έννοια της μη παρέμβασης σε πρώιμο στάδιο ΚαΠα-Π) απάντηση στην αναγνώριση των περιπτώσεων κακοποίησης παιδιού, συνδέεται μερικώς αλλά όχι αποκλειστικά, με τον τρόπο λειτουργίας των κοινωνικών υπηρεσιών, αλλά και την συνεργασία της αστυνομίας και του ποινικού συστήματος με αυτές.

Ακόμη, η βελτίωση των υπηρεσιών που ασχολούνται με τα παιδιά θύματα ενδοοικογενειακής βίας, και η έγκαιρη αναγνώριση ομάδων υψηλού κινδύνου,

αποτελούν διεθνώς κοινούς στόχους για την προστασία των παιδιών αλλά και άλλων μελών της οικογένειας προς τα οποία στρέφεται η βία. Μελέτη του 2014 στην Αγγλία για την ανταπόκριση της αστυνομίας και των υπηρεσιών κοινωνικής προστασίας παιδιών σε περιπτώσεις βίας μέσα στην οικογένεια, έδειξε πως πολύ λίγες οικογένειες έλαβαν υπηρεσίες υποστήριξης. Επίσης, θεωρήθηκε αποτελεσματικότερη η ολιστική παροχή υπηρεσιών εναντίον της βίας προς την οικογένεια, παρά η αποσχισμένη υποστήριξη του παιδιού θύματος ή της γυναίκας θύματος κακοποίησης, καθώς και η αλλαγή κατεύθυνσης της υποστήριξης των παιδιών θυμάτων βίας στην οικογένεια, από το πλαίσιο παιδικής προστασία στον κοινοτικό τομέα.²⁰⁶

Στην Ελλάδα, με βάση τα συμπεράσματα της ομάδας εργασίας του Υπουργείου Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης (ΥΠΕΣΔΔΑ) το 2005, υποστηρίχθηκε πως χρειάζεται να λειτουργήσουν υποστηρικτικές δομές για την πρόληψη και αντιμετώπιση της βίας εντός της οικογένειας, με παροχή υπηρεσιών, ανάμεσα σε άλλες συμβουλευτικής υποστήριξης και φιλοξενίας θυμάτων αλλά και ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης δραστών. Επιπλέον, τονίστηκε η ανάγκη *«αξιοποίησης και βελτίωσης όλων των υφιστάμενων δομών σε κεντρικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, [...] και η ένταξή τους σε ένα εθνικό δίκτυο δομών για την ενδοοικογενειακή βία και βία κατά συνοικούντων προσώπων, μετά από πιστοποίηση»*²⁰⁷. Διαφορετικά, σύμφωνα με τον επίλογο του πορίσματος της ομάδας εργασίας²⁰⁸ αν η κρατική παρέμβαση βασίζεται στην ποινική αντιμετώπιση, και όχι στην ενίσχυση και βελτίωση των υπαρχόντων δομών και τη δημιουργία νέων, *«θα δίνεται η εντύπωση ότι ποινικοποιούνται προβλήματα της οικογένειας, χωρίς να επιδιώκεται και να διευκολύνεται η επίλυσή τους, κάθε άλλη λύση θα είναι ατελέσφορη»*.

Αναφορικά με την κρατική κοινωνική φροντίδα για τα παιδιά σύμφωνα με την Έκθεση του Συνηγόρου του Παιδιού²⁰⁹, σημειώνονται σημαντικές δυσλειτουργίες των υφιστάμενων υπηρεσιών που αφορούν ανάμεσα σε άλλα: 1) στην έλλειψη αριθμητικά επαρκούς επιστημονικού προσωπικού, και 2) στην απουσία ενός σαφούς και επαρκούς θεσμικού πλαισίου αρμοδιοτήτων για την υποστήριξη οικογενειών με

²⁰⁶ Guy J., Feinstein L. and Griffiths A., *Early intervention in domestic violence and abuse*, Early Intervention Foundation Evidence, 2014, 73, 76

²⁰⁷ Κρομμύδας Α., *Πόρισμα της ομάδας εργασίας του ΥΠΕΣΔΔΑ για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας και της βίας κατά συνοικούντων προσώπων*, Αθήνα, Υπουργείο Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, 2005, 14

²⁰⁸ ό.π., 18

²⁰⁹ Έκθεση του Συνηγόρου του Παιδιού, 2020, διαθέσιμη στο:

https://www.synigoros.gr/resources/eidikh-ek8esh-prostasia-eyalwtwn-paidiwn_teliko.pdf, 20/09/20

σύνθετα προβλήματα, τα οποία συντελούν στη συχνή αδυναμία των υπηρεσιών για διενέργεια κοινωνικής έρευνας και υποστήριξη των οικογενειών σε κίνδυνο. Ακόμη, με βάση μελέτη που πραγματοποιήθηκε το 2009²¹⁰, οι σημαντικότερες ελλείψεις σχετικά με την κοινωνική φροντίδα προς το παιδί τοποθετούνται *«στην περιφέρεια και ειδικότερα στις πρωτοβάθμιες κοινωνικές υπηρεσίες σε τοπικό επίπεδο (πρόληψης, συμβουλευτικής και έγκαιρου εντοπισμού και κοινωνικής παρέμβασης), όπου εντοπίζεται η χωρίς σχεδιασμό ανάπτυξη, οργάνωση και λειτουργία τους»*.

Η μη έγκαιρη λοιπόν παρέμβαση των υπηρεσιών σε μια οργανωμένη και συστηματική κρατική απάντηση, είτε μέσω παροχής υπηρεσιών σε ομάδες υψηλού κινδύνου, είτε μέσω παροχής υπηρεσιών σε πρώιμο στάδιο εκδήλωσης της βίαιης συμπεριφοράς εντός της οικογένειας, έχει ως αποτέλεσμα την αναγνώριση των περιπτώσεων ΚαΠα-Π όταν αυτές βρίσκονται σε πιο προχωρημένη μορφή.

Συνεπώς, όταν το χρονικό σημείο της κρατικής παρέμβασης δεν εντοπίζεται σε πρώιμο στάδιο λόγω απουσίας οργανωμένου και συστηματικού πλάνου δράσης, η βία κατά του παιδιού, ενδέχεται να απειλεί έως και την ίδια του τη ζωή εξαιτίας κακοποίησης ή εγκληματικής παραμέλησης, και μπορεί να επιτάσσει ως αναγκαία μέχρι και την αφαίρεση της γονικής μέριμνας, σύμφωνα με το άρθρο 1532 του ΑΚ. Όπως συστήνεται και από την Επιτροπή Υπουργών με βάση τη Σύσταση (2005) 5²¹¹, η τοποθέτηση του παιδιού σε ιδρύματα προστασίας δικαιολογείται μόνο στην περίπτωση που ο κίνδυνος που διατρέχεται είναι πολύ υψηλός και η τοποθέτηση θα λειτουργήσει προς το συμφέρον του παιδιού, και διασαφηνίζεται πως *«η τοποθέτηση δεν πρέπει να προκαλείται από οικονομικές περιστάσεις που ξεφεύγουν από τον έλεγχο της οικογένειας»* αλλά και ότι *«κατάλληλες εναλλακτικές λύσεις αντί της τοποθέτησης πρέπει αρχικά να ερευνώνται και να απορρίπτονται μόνον κατόπιν μιας ολοκληρωμένης πολύπλευρης αξιολόγησης, λαμβάνοντας υπ' όψιν τις απόψεις και τις επιθυμίες του παιδιού, των γονιών και άλλων μελών της οικογένειας»*²¹². Μία σοβαρή συνεπώς κρατική έλλειψη, αυτή των κοινωνικών δομών πρόληψης και παρέμβασης, έχει σε πολλές περιπτώσεις ως συνέπεια την σχεδόν «εγκληματική» απομάκρυνση του παιδιού από το περιβάλλον του, καθώς, χωρίς να έχουν ληφθεί προηγουμένως τα

²¹⁰ Αλτάνης Π. και Οικονόμου Χ. (επ.), *Σχέδιο δράσης για την οριζόντια δικτύωση και το συντονισμό υπηρεσιών και φορέων κοινωνικής αλληλεγγύης για το παιδί*, Αθήνα, Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, 2009, 91

²¹¹ Συμβούλιο της Ευρώπης, Σύσταση (2005)5 της Επιτροπής Υπουργών στα κράτη μέλη. Τα δικαιώματα των παιδιών που ζουν σε ιδρύματα παιδικής προστασίας, 2005, 10, διαθέσιμη στο: <https://rm.coe.int/168046ce2a>, 23/04/17

απαραίτητα προληπτικά μέτρα, το παιδί καταλήγει να διατρέχει κίνδυνο εντός της οικίας του και η απομάκρυνση αποτελεί μονόδρομο.

Η κρατική απάντηση στο φαινόμενο της ΚαΠα-Π, φαίνεται να επικεντρώνεται κυρίως στα σοβαρά περιστατικά (σοβαρά υπό την έννοια την ένταξης στο νομικό ορισμό), και όχι τόσο στην πρωτογενή και δευτερογενή πρόληψη μέσω των κοινωνικών υπηρεσιών. Ωστόσο, οι ποινικές κυρώσεις στο δράστη και η απομάκρυνση του θύματος όπου κρίνεται απαραίτητο, είναι περισσότερο μια μορφή «τιμωρίας» της οικογένειας, χωρίς να παρατηρούνται ουσιαστικές διαφοροποιήσεις στους παράγοντες που δημιουργούν ή εντείνουν το φαινόμενο. Το παιδί θύμα θα φτάσει στη ζώνη θεατότητας, σε κάποιο νοσοκομείο ή στην αστυνομία, όταν πια μπορεί να βρίσκεται σε κίνδυνο.

Για το έτος 2014, σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία για το έργο του παραρτήματος προστασίας παιδιού Αττικής «Η Μητέρα» και της κοινωνικής του υπηρεσίας, οι παραπομπές των παιδιών στο παράρτημα, έγιναν σε ποσοστό 69% είτε άμεσα από Νοσοκομεία-Μαιευτήρια είτε έμμεσα από Νοσοκομεία μέσω της Εισαγγελίας²¹³. Επίσης, ενδεικτική είναι και η εικόνα για τους κυριότερους φορείς παραπομπής στον οργανισμό το «Χαμόγελο του Παιδιού» για επιτόπια παρέμβαση, με βάση τα στατιστικά στοιχεία για τα έτη 2011 έως και 2016. Σύμφωνα με αυτά²¹⁴, η αστυνομία είναι ο βασικός φορέας παραπομπής με ποσοστό που κινείται μεταξύ του 57% για το έτος 2011 έως και 78% για το 2015. Ασφαλώς, οι φορείς παραπομπών καθρεφτίζουν και τις υπάρχουσες συνεργασίες μεταξύ των φορέων.

Βεβαίως, είναι αναμενόμενο πως οι παραπομπές προς τα ιδρύματα προστασίας προέρχονται κυρίως από τα νοσοκομεία και την αστυνομία, εφόσον το κατώφλι του Νόμου για να θεωρηθεί μια πράξη που στρέφεται κατά των δικαιωμάτων των παιδιών ως έγκλημα, είναι υψηλό, κάτι το οποίο είναι σαφώς ορθό, καθώς σε αντίθετη περίπτωση θα οδηγούμασταν σε αδικαιολόγητη ποινικοποίηση συμπεριφορών που στρέφονται κατά των παιδιών.

Συνεπώς, τη μεγαλύτερη ευθύνη για την πρόωπη ανίχνευση περιπτώσεων πριν αυτές εξελιχθούν σε σοβαρότερες, φέρουν οι κοινωνικές υπηρεσίες πρωτογενούς και δευτερογενούς πρόληψης και φυσικά οι επαγγελματίες που εργάζονται με παιδιά. Ειδικότερα, ο ρόλων των εκπαιδευτικών και των ειδικών ψυχικής υγείας για την πρόωπη ανίχνευση είναι καταλυτικός, καθώς έρχονται σε σχεδόν καθημερινή επαφή

²¹³ http://www.kkppa.gr/wp-content/uploads/documents/statistika_21_38.pdf, 3, 23/05/17

²¹⁴ <https://www.hamogelo.gr/gr/el/epitopia-paremvasi/>, 23/05/17

με παιδιά τα οποία μπορεί να βρίσκονται ακόμη σε πρώιμο στάδιο κακομεταχείρισης, επομένως είναι εφικτή η διασύνδεση με τις κοινωνικές υπηρεσίες για διακοπή ή μείωση της βίαιης συμπεριφοράς.

Η διαδικασία ανίχνευσης (screening) με βάση την ιατρική ορολογία, η οποία εστιάζει κατά κύριο λόγο στη διάγνωση της κακοποίησης στο ιατρικό πλαίσιο, δεν επαρκεί για την ολοκληρωμένη (όλες τις μορφές) και πρώιμη ανίχνευση των παιδιών θυμάτων. Ειδικότερα, μελέτη που έγινε στην Αμερική το 2017, σε σχέση με τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται για την ανίχνευση της κακοποίησης, κατέληξε στο συμπέρασμα πως αποτελεί ερευνητική προτεραιότητα η δημιουργία ενός πλήρους και εμπειρικά τεκμηριωμένου πρωτοκόλλου.²¹⁵ Αντίστοιχη μελέτη για τη Γαλλία και το Ηνωμένο Βασίλειο που έγινε το 2013, υποστήριξε πως τα εργαλεία ανίχνευσης χαρακτηρίζονταν από χαμηλή ευαισθησία και καθυστερημένη αναγνώριση των ΚαΠα-Π, όταν πλέον τα παιδιά θύματα εμφάνιζαν ήδη σοβαρές συνέπειες εξαιτίας της κακοποίησης.²¹⁶

Στην Ελλάδα, το Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού, υπό τη διεύθυνση του Δρ. Γιώργου Νικολαΐδη, δημιούργησε το «Πρωτόκολλο Διερεύνησης, Διάγνωσης και Διαχείρισης Κακοποίησης και Παραμέλησης Παιδιών»²¹⁷ καθώς και τον αντίστοιχο οδηγό εφαρμογής του, με στόχο την καθοδήγηση του επαγγελματία που έρχεται σε επαφή με παιδιά θύματα βίας. Αναφορικά με τις προτάσεις διαχείρισης των περιπτώσεων μία καθοριστική διάκριση εισάγει η διαφοροποίηση των περιστατικών σε ήπια ή σοβαρά, και η διαφορετική προτεινόμενη διαχείρισή τους, με τα ηπιότερα περιστατικά να απαιτούν παρακολούθηση από υπηρεσίες ψυχικής υγείας για θεραπευτική αντιμετώπιση, και τα σοβαρότερα να χρήζουν αναφοράς στην αρμόδια εισαγγελική αρχή²¹⁸.

Με βάση το σημαντικό αυτό έργο για τη χώρα μας, με στόχο τη διάγνωση και διαχείριση της ΚαΠα-Π, το «Πρωτόκολλο Διερεύνησης, Διάγνωσης και Διαχείρισης Κακοποίησης και Παραμέλησης Παιδιών», οι ενδεδειγμένες υπηρεσίες ψυχικής υγείας οι οποίες θα αναλαμβάνουν περιστατικά βίας ήπιας βαρύτητας, χρειάζεται να

²¹⁵ Hoft M. and Haddad L., «Screening children for abuse and neglect: A review of the literature», *Journal of Forensic nursing*, 13, 1, 2017, 26-34

²¹⁶ Bailhache M., Leroy V., Pillet P., Salmi L.-R., «Is early detection of abused children possible?: a systematic review of the diagnostic accuracy of the identification of abused children», *BMC Pediatrics*, 13, 1, 2013, 1-11

²¹⁷ <http://www.seepeaa.gr>, <http://www.ich-mhsw.gr>, 20/05/17

²¹⁸ Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού, *Πρωτόκολλο Διερεύνησης, Διάγνωσης και Διαχείρισης Κακοποίησης και Παραμέλησης Παιδιών*, Αθήνα, Διεύθυνση Ψυχικής Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας, Κέντρο για τη Μελέτη και την Πρόληψη της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών, 14-επ.

είναι κατά τη γνώμη μας, *υποχρεωτικές, εξειδικευμένες και οργανωμένες υπό μία κεντρική υπηρεσία*. Αυτό θα επιτρέψει εκτός των άλλων, την παρακολούθηση των περιπτώσεων μακροπρόθεσμα και τη μελέτη της επίδρασης της ψυχοκοινωνικής υποστήριξης των ήπιων περιπτώσεων στη μείωση των φαινομένων βίας κατά των παιδιών. Ακόμη, το παιδί θύμα ανεξαρτήτως της βαρύτητας της βίας την οποία υπέστη, χρειάζεται να λαμβάνει την απαραίτητη υποστήριξη για τη σωματική και ψυχοκοινωνική του αποκατάσταση.

Το σύνολο των μέτρων μέσω των οποίων δύναται να μεγιστοποιηθεί το ποσοστό των περιπτώσεων ΚαΠα-Π που αναγνωρίζονται και λαμβάνουν υπηρεσίες κοινωνικής υποστήριξης, τα μέσα που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για το σκοπό αυτό, το είδος και η ποιότητα των προσφερόμενων υπηρεσιών, η εξασφάλιση των δικαιωμάτων του θύματος, καθώς και άλλες διαδικασίες πρόληψης και αντιμετώπισης, ανάμεσα σε άλλες λειτουργίες, εμπίπτουν στο πεδίο της Αντεγκληματικής Πολιτικής. Η Αντεγκληματική Πολιτική, που βρίσκεται κατά κύριο λόγο στην αρμοδιότητα της πολιτικής κάθε κυβέρνησης, απαιτεί την οργάνωση, τη συνεργασία και το συντονισμό διαφορετικών φορέων, για την πρόληψη και την αντιμετώπιση της ΚαΠα-Π. Το ζήτημα της αναγνώρισης της ΚαΠα-Π είναι όπως αναφέρθηκε αμφίδρομο, καθώς περιλαμβάνει τόσο τη διαδικασία αναφοράς από την πλευρά του θύματος ή των οικείων του, καθώς και τις κρατικές παρεμβάσεις εντοπισμού των παιδιών που βιώνουν βία σε πρώιμο στάδιο, ή τη διάγνωση των παιδιών που κακοποιούνται ή παραμελούνται. Το κράτος μπορεί να παρέμβει σε αμφότερες τις πλευρές, είτε μέσω παρεμβάσεων στις μεταβλητές που ευνοούν ή δυσκολεύουν την αναφορά εκ μέρους του θύματος, είτε μέσω παρεμβάσεων έγκαιρης αναγνώρισης παιδιών θυμάτων βίας. Η διάγνωση των παιδιών θυμάτων σοβαρής κακοποίησης ή παραμέλησης και η ποινική αντιμετώπιση των δραστών, δίνει μια προσωρινή ανακούφιση της συλλογικής αγανάκτησης μέσω της «τιμωρίας» του δράστη, αλλά δεν επιτρέπει μακροπρόθεσμα αποτελέσματα μέσω μιας ολοκληρωμένης και συστηματικής Αντεγκληματικής Πολιτικής πρόληψης και αντιμετώπισης.

4. Σύνοψη

Η αναφορά ή καταγγελία στις αρμόδιες αστυνομικές ή δικαστικές αρχές, και η αναγνώριση μιας περίπτωσης ΚαΠα-Π από το κράτος, είναι οι δύο διαδικασίες για το πέρασμα μιας υπόθεσης από τον σκοτεινό αριθμό της εγκληματικότητας στο ΣΑΠΔ. Για τη διαδικασία της αποκάλυψης από την πλευρά του παθόντα, βασικό κρατικό στόχο αποτελεί η βελτιστοποίηση των παραγόντων που αυξάνουν τις πιθανότητες αποκάλυψης και η ελαχιστοποίηση των παραγόντων που εμποδίζουν την αποκάλυψη. Καθοριστικός, τόσο στη διαδικασία καταγγελίας από την πλευρά του θύματος όσο και στην αναγνώριση μιας περίπτωσης από τον κρατικό μηχανισμό, είναι ο ρόλος των επαγγελματιών πρώτης γραμμής, του ιατρικού προσωπικού και των εκπαιδευτικών. Η συμβολή τους στο στόχο της μετατόπισης του χρονικού σημείου αναγνώρισης του παιδιού θύματος, είναι καίρια.

Η έγκαιρη ανίχνευση ομάδων υψηλού κινδύνου καθώς και η βελτίωση των υπηρεσιών που αναλαμβάνουν την προστασία και την αποκατάσταση των παιδιών θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας, αποτελούν κοινούς στόχους σε διεθνές επίπεδο. Η έγκαιρη αναγνώριση παιδιών σε κίνδυνο προϋποθέτει, όπως τονίστηκε από την ομάδα εργασίας του ΥΠΕΣΔΔΑ το 2005, την *«αξιοποίηση και βελτίωση όλων των υφιστάμενων δομών σε κεντρικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο [...] και την ένταξή τους σε ένα εθνικό δίκτυο δομών για την ενδοοικογενειακή βία και βία κατά συνοικούντων προσώπων, μετά από πιστοποίηση»*.

Η μη έγκαιρη δράση των υπηρεσιών στο πλαίσιο μιας συστηματικής κρατικής απάντησης, μέσω παροχής υπηρεσιών σε ομάδες υψηλού κινδύνου, ή σε πρώιμο στάδιο εκδήλωσης της βίαιης συμπεριφοράς, έχει ως αποτέλεσμα την αναγνώριση των περιπτώσεων όταν αυτές πλέον βρίσκονται σε προχωρημένη μορφή. Η κρατική αντίδραση στο φαινόμενο της ΚαΠα-Π, φαίνεται να επικεντρώνεται κατά κύριο λόγο στα σοβαρά περιστατικά κακοποίησης (υπό την έννοια την ένταξης στο νομικό ορισμό). Οι ποινικές κυρώσεις στο δράστη και η απομάκρυνση του θύματος όπου κρίνεται απαραίτητο, αποτελούν περισσότερο μια μορφή «τιμωρίας» της οικογένειας χωρίς να πραγματοποιούνται ριζικές διαφοροποιήσεις στους παράγοντες που συμβάλλουν στην εκδήλωση της βίας. Η διάγνωση των παιδιών που κακοποιούνται ή παραμελούνται και η ποινική αντιμετώπιση των δραστών δεν αποτελούν λύσεις με μακροπρόθεσμα αποτελέσματα, μέσω εφαρμογής μιας ολοκληρωμένης και

συστηματικής Αντεγκληματικής Πολιτικής εστιασμένης στην πρόληψη, το οποίο αποτελεί και το ζητούμενο.

Κεφάλαιο τρίτο: Κακοποίηση-παραμέληση παιδιών και Αντεγκληματική Πολιτική, από την τιμωρία στην πρόληψη

1. Ο ορισμός της Αντεγκληματικής Πολιτικής

Η πολυσύνθετη έννοια της Αντεγκληματικής Πολιτικής γνώρισε στο πέρασμα του χρόνου μετασχηματισμούς και εννοιολογικές διασαφηνίσεις, καθοριστικές για την επιστήμη της Εγκληματολογίας. Από τον ορισμό του Feuerbach το 1803 για «το σύνολο των κατασταλτικών διαδικασιών μέσω των οποίων το κράτος αντιδρά στο έγκλημα», και την έμφαση στην καταστολή, έως «το σύνολο των διαδικασιών μέσω των οποίων το κοινωνικό σώμα οργανώνει τις απαντήσεις του στο εγκληματικό φαινόμενο», της Delmas-Marty το 1991, με την επέκταση του ορισμού, ώστε να συμπεριλάβει τόσο την προληπτική όσο και την αντιδραστική απάντηση²¹⁹. Ένας ορισμός που θεωρείται επαρκώς ολοκληρωμένος, σαφής και περιεκτικός, ανάμεσα στην πληθώρα ορισμών που έχουν δοθεί, είναι αυτός του Συμβουλίου της Ευρώπης²²⁰ που περιγράφει την Αντεγκληματική Πολιτική ως: «το σύνολο των μέτρων που τείνουν στην προστασία της κοινωνίας από την εγκληματικότητα, στην φροντίδα για τη μελλοντική εξέλιξη των εγκληματιών και την εξασφάλιση των δικαιωμάτων του θύματος». Με αυτόν τον τρόπο υπογραμμίζεται από το Συμβούλιο της Ευρώπης τόσο η πρόληψη και αντιμετώπιση της εγκληματικότητας ως φαινόμενο, αλλά και το ζήτημα της επανένταξης και της πρόληψης της υποτροπής του δράστη αφενός, και της αποκατάστασης του θύματος αφετέρου. Στο πλαίσιο αυτού του ορισμού, οι δύο παράγοντες του εγκλήματος αντιμετωπίζονται ισότιμα και αναζητούνται μέτρα για την προστασία και τη φροντίδα τόσο της κοινωνίας, αλλά και του δράστη και του θύματος.

Τα όρια των πολιτειακών παρεμβάσεων σε σχέση με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι ένα μείζον ζήτημα για το σχεδιασμό και την άσκηση Αντεγκληματικής Πολιτικής. Όπως αναφέρεται από τον καθηγητή Ιάκωβο

²¹⁹ Delmas-Marty M. (Μτφρ. Ζαραφονίτου Χ.), *Πρότυπα και τάσεις Αντεγκληματικής Πολιτικής*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 1991, 27-28

²²⁰ Conseil de L'Europe, *La participation du public a la politique criminelle*, Strasbourg, 1984, όπως αναφέρεται σε Τσήτσουρα Α, «Σχέσεις μεταξύ αντεγκληματικής πολιτικής και εγκληματολογικής έρευνας», στο: Κουράκης Ν., *Αντεγκληματική πολιτική. Εικοσιέξι μελέτες για τα θεωρητικά της ζητήματα και τις αστοχίες κατά την εφαρμογή της*, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδ. Σάκουλα, 1994, 63

Φαρσεδάκη²²¹, οι παρεμβάσεις της πολιτείας χρειάζεται να γίνονται καταρχάς με τρόπο κατάλληλο και σε έγκαιρο χρόνο. Επιπλέον, να είναι οι ελάχιστες απαιτούμενες για να πραγματοποιηθεί ο στόχος, και πρωτίστως να σέβονται τα θεμελιώδη δικαιώματα όλων των εμπλεκόμενων μερών.

Μία σημαντική διάσταση της Αντεγκληματικής Πολιτικής που χρειάζεται να επισημανθεί είναι η σχέση της με την εγκληματολογική έρευνα. Συγκεκριμένα, η Αντεγκληματική Πολιτική χρειάζεται να γίνεται αντιληπτή σε άμεση συνάρτηση και όχι ανεξάρτητα από την εγκληματολογική έρευνα. Όπως τονίζεται από την υπ' αριθ. (66)18 απόφαση του Συμβουλίου της Ευρώπης επί της συνεργασίας στον τομέα της εγκληματολογικής έρευνας, *μια λογική Αντεγκληματική Πολιτική πρέπει σ' όλο το μέτρο του δυνατού να λαμβάνει υπόψη τα αποτελέσματα της εγκληματολογικής έρευνας*. Κατά την καθηγήτρια Αγλαΐα Τσήτσουρα²²², η εγκληματολογική έρευνα 1) βρίσκεται στην υπηρεσία της Αντεγκληματικής Πολιτικής, *«φωτίζοντας με τα αποτελέσματά της τις διάφορες όψεις των προβλημάτων που πρέπει να αντιμετωπιστούν»*, αλλά και 2) *«μελετά την κατάσταση και εφαρμογή της αντεγκληματικής πολιτικής και τις επιπτώσεις της στο φαινόμενο της εγκληματικότητας»*. Για την καταλυτική σημασία της έρευνας στην Εγκληματολογία η ομότιμη καθηγήτρια Κ. Σπινέλλη²²³ αναφέρει πως, η εγκληματολογία έχει λόγο ύπαρξης, στο βαθμό που τα επιχειρήματα μιας άποψης τεκμηριώνονται και με ερευνητικά δεδομένα, και *«με αυτό τον τρόπο κατευθύνουν το σχεδιαστή κοινωνικής και αντεγκληματικής πολιτικής προς την ορθότερη αντιμετώπιση ενός δυσεπίλυτου προβλήματος»*. Η γνώση που αποκτάται από την εγκληματολογική έρευνα, γύρω από την εγκληματικότητα, τον εγκληματία και το θύμα, πρέπει να αξιοποιείται με τη διαμόρφωση της αντίστοιχης κρατικής πολιτικής, σε επίπεδο πρόληψης και αντιμετώπισης²²⁴. Σε αυτό το πλαίσιο, η διεξαγωγή μεθοδολογικά έγκυρων ερευνών είναι απαραίτητη προϋπόθεση ώστε να αντιμετωπισθεί σοβαρά το πρόβλημα της Κα-ΠαΠ.

²²¹ Φαρσεδάκης Ι., «Ανακριτική, Δικαιώματα του Ανθρώπου και Εγκληματογένεση», 38, και «Δικαιώματα του Ανθρώπου και Εγκληματολογία» στο: *Ποινικές επιστήμες. Θεωρία και Πράξη. Προσφορά Τιμής στην Άννα Ψαρούδα-Μπενάκη*, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδ. Σάκκουλας, 2008, 1441-1448

²²² Τσήτσουρα Α., «Σχέσεις μεταξύ αντεγκληματικής πολιτικής και εγκληματολογικής έρευνας», στο: Κουράκης Ν., *Αντεγκληματική πολιτική. Εικοσιέξι μελέτες για τα θεωρητικά της ζητήματα και τις αστοχίες κατά την εφαρμογή της*, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδ. Σάκκουλας, 1994

²²³ Σπινέλλη Κ., *Εγκληματολογία- Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις*, Αθήνα, Εκδ. Σάκκουλας, 2005, 294

²²⁴ Αλεξιάδης Σ., «Δικαιώματα του ανθρώπου και αντεγκληματική πολιτική», *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου*, 21, 2001, 31

Η Αντεγκληματική Πολιτική μπορεί να ασκηθεί σε επίπεδο πρωτογενούς, δευτερογενούς ή/και τριτογενούς πρόληψης. Αναλυτικότερα, η πρωτογενής πρόληψη στοχεύει, μέσω μιας σειράς μέτρων και στρατηγικών σε διάφορους τομείς της κοινωνικής ζωής, την εκπαίδευση, την υγεία, την οικονομία κ.λπ., στην αποδυνάμωση των παραγόντων που θεωρείται πως συνδέονται με την εκδήλωση εγκληματικών συμπεριφορών. Η δευτερογενής πρόληψη αναφέρεται στη λήψη των αναγκαίων μέτρων και στρατηγικών ώστε μια δύναμη ή ήδη εκδηλούμενη «προβληματική» κατάσταση να διακοπεί και να μη συνεχιστεί η εξέλιξή της. Τέλος, η τριτογενής περιλαμβάνει όλο το φάσμα της πολιτειακής αντίδρασης στο έγκλημα, την τιμωρία του δράστη, τη μεταχείριση και την επανένταξή του, καθώς και την αποκατάσταση της βλάβης που υπέστη το θύμα. Ουσιαστικά όμως, όπως τονίζεται από την καθηγήτρια Ε. Λαμπροπούλου, στο επίπεδο της πράξης η τριτογενής πρόληψη περιορίζεται στην καταστολή.²²⁵

Ο σχεδιασμός και η εφαρμογή Αντεγκληματικής Πολιτικής για κάθε ειδικότερη κατηγορία εγκλημάτων, όπως για παράδειγμα τα εγκλήματα ενδοοικογενειακής βίας, χρειάζεται να βασίζονται σε συγκεκριμένες και κατάλληλες θεωρητικές βάσεις, ανάμεσα στις ποικίλες θεωρίες εγκληματογένεσης. Τα προτεινόμενα μέτρα πρέπει να στηρίζονται στα αποτελέσματα της εγκληματολογικής έρευνας, καθώς και στην επιλογή του κατάλληλου ερμηνευτικού πρίσματος, υπό το οποίο κατανοείται αποτελεσματικότερα ένα ειδικότερο εγκληματικό φαινόμενο, εν προκειμένω η ΚαΠα-Π.

2. Η αναγκαιότητα μιας θεωρητικής βάσης: το μοντέλο της πιθανολογικής εκτίμησης της διακινδύνευσης σε συνάρτηση με τη θεωρία του T. Hirschi

Τα αλληλεπιδραστικά μοντέλα (interactive models) που βασίζονται σε μία πιθανολογική εκτίμηση της διακινδύνευσης (probabilistic risk assessment), ανάμεσα στους παράγοντες κινδύνου και τις προστατευτικές συνιστώσες που υπάρχουν για κάθε περίπτωση, σε όλα τα επίπεδα του συστήματος²²⁶, αποτελούν την πιο στέρεη θεωρητική βάση ανάπτυξης Αντεγκληματικής Πολιτικής κατά της ΚαΠα-Π. Κατ’

²²⁵ Λαμπροπούλου Ε., *Κοινωνικός έλεγχος του εγκλήματος*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1994, 78-80

²²⁶ Cicchetti D. and Carlson V. (ed), *Child maltreatment: Theory and research on the causes and consequences of child abuse and neglect*, New York, Cambridge University Press, 1989

αντιστοιχία, όπως επισημάνθηκε και από τον καθηγητή Ι. Φαρσεδάκη²²⁷, στην Εγκληματολογία δεν υπάρχει βεβαιότητα, αλλά μικρότερη ή μεγαλύτερη πιθανότητα κατά περίπτωση, για το πέρασμα στην πράξη, σε αντίθεση με το ντετερμινιστικό μοντέλο, όπου κάποιο αίτιο οδηγεί αναπόδραστα σε συγκεκριμένο αποτέλεσμα. Η πρόληψη η οποία βασίστηκε στους παράγοντες κινδύνου «εισήχθη» στην Εγκληματολογία από τους κλάδους της ιατρικής και της δημόσιας υγείας. Η προσέγγιση αυτή που βασίζεται περισσότερο στην εμπειρική έρευνα παρά σε θεωρίες, υιοθετήθηκε, καθώς ήταν εύκολα κατανοητή και αποδεκτή από νομο-παρασκευαστές, επαγγελματίες καθώς και το ευρύ κοινό²²⁸. Παρά τη χρησιμότητα αυτής της προσέγγισης πρόληψης, δεν παρουσιάζεται ωστόσο κάποια θεωρητική βάση στην οποία αυτή στηρίζεται, ή τουλάχιστον η διατύπωση αυτής της θεωρητικής βάσης δεν θεωρείται αναγκαία για την εφαρμογή αυτής της μορφής πρόληψης.

Οι δράστες κακοποίησης-παραμέλησης δεν αναπτύχθηκαν ούτε διαβιούν σε περιβάλλον κενού, αλλά έχουν μια εξελικτική πορεία, όχι με την αιτιοκρατική λογική αλλά στο πλαίσιο της αλληλεπίδρασης. Συνεπώς, ιδιαίτερη έμφαση χρειάζεται να δοθεί στην ποιότητα και το είδος των κοινωνικών δεσμών εντός των οποίων ανατράφηκαν και ζουν. Η έγκαιρη παρέμβαση σε πολλαπλά επίπεδα αλληλεπίδρασης του ατόμου με διάφορα συστήματα, με στόχο την ενίσχυση των παραγόντων συγκράτησης και τη μείωση των παραγόντων κινδύνου, αποτελεί πρώτιστο μέλημα. Η έμφαση στην τριτογενή παρέμβαση αντίθετα, όπως θα αναλυθεί εκτενώς στη συνέχεια, έχει ελάχιστες, αν όχι μηδαμινές πιθανότητες να οδηγήσει το άτομο σε αλλαγή υπό την έννοια του «σωφρονισμού».

Η παραπάνω προσέγγιση περί της πιθανολογικής εκτίμησης της διακινδύνευσης βρίσκεται σε αναλογία με τις θεωρίες ελέγχου στον κλάδο της Εγκληματολογίας, οι οποίες απομακρύνονται από την αναζήτηση ιδιαίτερων χαρακτηριστικών στο πρόσωπο του δράστη ή αντίστοιχες θεωρητικές ερμηνείες του θετικιστικού μοντέλου.

Αντίθετα από το θετικιστικό πρότυπο, οι θεωρίες ελέγχου και ειδικότερα η θεωρία του ελέγχου (control theory) του T. Hirschi²²⁹, υποστηρίζει πως όλοι οι άνθρωποι είναι δυνάμει παραβάτες και μελετά τις δυνάμεις που ασκούν ώθηση ή συγκράτηση από το έγκλημα μέσω του κοινωνικού ελέγχου. Ειδικότερα, ο Hirshi

²²⁷ Φαρσεδάκης Ι., *Η εγκληματολογική σκέψη. Από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 1990, 411

²²⁸ Farrington D., «Crime prevention», in: Miller J.M. (ed.), *21st Century Criminology: A reference Handbook*, Los Angeles/ London, SAGE, 2009, 628-629

²²⁹ Hirschi T., *Causes of delinquency*, Berkeley, Los Angeles and London, University of California Press, 1969

μέσω της θεωρίας του δεν ασχολήθηκε με την ωθητικές τάσεις που πιθανώς ενυπάρχουν σε διαφορετικό βαθμό σε όλα τα άτομα, αλλά κυρίως με τις δυνάμεις που συγκρατούν το άτομο από το πέρασμα στην παραβατική συμπεριφορά. Είναι ένα μοντέλο με κοινές αναφορές με το οικολογικό, καθώς αποτελεί ένα ερμηνευτικό σχήμα, στη βάση των κοινωνικών δεσμών και των αλληλεπιδράσεων του ατόμου με ομάδες όπως η οικογένεια, η γειτονιά και ευρύτερα η κοινωνία. Συγκεκριμένα, τα βασικά στοιχεία των κοινωνικών δεσμών σύμφωνα με τη θεωρία του T. Hirschi είναι: 1) η προσκόλληση (attachment), 2) η προσωπική δέσμευση (commitment), 3) η εμπλοκή (involvement) σε συμβατικές δραστηριότητες και 4) η πίστη (belief) στις κοινωνικές αντιλήψεις και στους κοινωνικούς κανόνες.

Μέσω μιας υγιούς στοργικής προσκόλλησης εντός της οικογένειας, το άτομο εσωτερικεύει κοινωνικές αξίες και οικοδομεί τις άμυνές του ενάντια στο έγκλημα (συγκράτηση). Το στοιχείο αυτό της θεωρίας έχει σαφείς αναφορές στο έργο του J. Bowlby για τη θεωρία του Δεσμού ή αλλιώς θεωρία της Προσκόλλησης²³⁰ (attachment theory), με τη διαφορά ότι ο Bowlby δεν συνέδεσε στη θεωρία του την έλλειψη υγιούς προσκόλλησης με την ανάπτυξη παραβατικής συμπεριφοράς. Το στοιχείο της προσωπικής δέσμευσης συνδέεται με το βαθμό της δέσμευσης ενός ατόμου σε νόμιμες δραστηριότητες και την αντίστοιχη επένδυση στη συμβατική κοινωνία (π.χ. μέσω της εκπαίδευσης ή της εργασίας). Αποτελεί τη δέσμευση για την υιοθέτηση του συνόλου των κανόνων και των αξιών που μας διδάσκονται, για τον τρόπο λειτουργίας μιας κοινωνίας και την έννοια του «σωστού» και τους «λάθους». Ο παράγοντας της εμπλοκής αφορά στην απασχόληση του ατόμου σε συμβατικές δραστηριότητες και στην άσκηση κοινωνικού ελέγχου μέσω αυτών. Με αυτό τον τρόπο το άτομο έχει μειωμένες πιθανότητες ανάπτυξης παραβατικής συμπεριφοράς, τόσο λόγω της έλλειψης χρόνου αλλά και λόγω της θετικής επιρροής, της δέσμευσης και της αφοσίωσης στις κομφορμιστικές δραστηριότητες. Τέλος, καθοριστικός είναι και ο ρόλος των πεποιθήσεων του ατόμου περί των κανόνων και της ισχύος τους, το κατά πόσο δηλαδή πιστεύει ότι πρέπει να υπακούει στους νόμους και να μην τους παραβιάζει.²³¹

²³⁰ Bowlby J., «The nature of the child's tie to his mother», *International Journal of Psychoanalysis*, 39, 1958, 350-373

²³¹ Hirschi T., ό.π., 16-26

Στη συνέχεια της επιστημονική του πορείας, ο T. Hirschi σε συνεργασία με τον M. Gottfredson²³² εξέλιξε τη θεωρία του, φιλοδοξώντας να δημιουργήσει μια καθολική θεωρία για το έγκλημα (general theory of crime). Το επίκεντρο του ενδιαφέροντός του αντί της έννοιας και του ρόλου των κοινωνικών δεσμών, ήταν η έννοια του αυτοελέγχου (self-control theory)²³³. Ουσιαστικά, οι επιδράσεις των κοινωνικών δεσμών ενσωματώνονται στο άτομο υπό τη μορφή του αυτοελέγχου, και ο κοινωνικός έλεγχος μετασχηματίζεται σε ατομικό μέσω της επίδρασης ατομικών διεργασιών, του Εγώ και του Υπερεγώ²³⁴. Για το περιεχόμενο και το ρόλο του αυτοελέγχου ο Moffitt και οι συνεργάτες²³⁵ του αναφέρουν: «*Η ανάγκη για αναβολή της ικανοποίησης, έλεγχο των παρορμήσεων, ρύθμιση της συναισθηματικής έκφρασης, είναι οι πιο πρώιμες και καθολικές απαιτήσεις της κοινωνίας από τα παιδιά, και η επιτυχία σε διάφορους τομείς της ζωής εξαρτάται καθοριστικά από την ικανότητα των παιδιών στην άσκηση αυτοελέγχου*». Οι βάσεις του αυτοελέγχου σύμφωνα με τη θεωρία βρίσκονται στην οικογένεια ή στη συμπεριφορά του βασικού φροντιστή του παιδιού και επηρεάζουν την πιθανότητα ανάπτυξης παραβατικής συμπεριφοράς κατά την εφηβεία και την ενήλικη ζωή. Ο Hirschi δηλώνοντας ξεκάθαρα τη θέση του ενάντια στο βιολογικό ντετερμινισμό, απορρίπτοντας τις θέσεις περί βιολογικά καθορισμένου αυτοελέγχου²³⁶, ενθάρρυνε πεποιθήσεις για την επίδραση της κοινωνικοποίησης στην ανάπτυξη αυτοελέγχου κατά την παιδική ηλικία²³⁷. Σε σχέση με την Αντεγκληματική Πολιτική, η θεωρία του αυτοελέγχου υποστηρίζει πως η περισσότερο ελπιδοφόρα προσέγγιση κατά του εγκλήματος βρίσκεται στον τομέα της πρωτογενούς πρόληψης, και δευτερογενώς στην περιστασιακή πρόληψη (situational prevention).

Οι εγκληματολογικές θεωρίες ελέγχου και ειδικότερα αυτή του T. Hirschi, επιλέγονται στο σημείο αυτό, καθώς προσφέρουν το αποτελεσματικότερο έδαφος για την εφαρμογή τόσο πρωτογενούς όσο και δευτερογενούς και τριτογενούς πρόληψης.

²³² Hirschi T. and Gottfredson M.R.(ed.), *The generality of deviance*, New Brunswick, NJ, Transaction Press, 1994

²³³ Hirschi T. and Gottfredson M.R., «In defense of self-control», *Theoretical Criminology*, 4, 1, 2000, 55-69

²³⁴ Freud S. and Strachey J., *The Ego and the Id*, New York, Norton, 1962

²³⁵ Moffitt T.E., Arseneault L., Belsky D., Dickson N., Hancox N., Harrington H., Caspi A., «A gradient of childhood self-control predicts health, wealth, and public safety», *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA*, 108, 7, 2011, 2693

²³⁶ Vazsonyi A., Mikuska J. and Kelley E., «It's time: a meta-analysis on the self-control deviance link», *Journal of Criminal Justice*, 48, 2017, 48-63

²³⁷ Hirschi T. and Gottfredson M.R., «Punishment of children from the point of view of control theory», in C.L. Britt & M.R. Gottfredson (ed.), *Advances in criminological theory: Vol. 12. Control theories of crime and delinquency*, New Brunswick, NJ, Transaction Press, 2003, 151-161

Επιπλέον, η θεωρία του Hirschi επιχειρεί να ερμηνεύσει την εγκληματική συμπεριφορά όλων των κοινωνικών τάξεων σε αντίθεση με τις άλλες θεωρίες ώθησης και τις υποπολιτισμικές.²³⁸ Αυτό το χαρακτηριστικό της θεωρίας είναι καθοριστικό για την επιλογή της ως θεωρητική βάση, καθώς η ΚαΠα-Π, είναι ένα φαινόμενο το οποίο διασχίζει τις κοινωνικές τάξεις και έχει συνδεθεί λανθασμένα με τα χαμηλά κοινωνικο-οικονομικά στρώματα, πιθανόν λόγω της υψηλότερης προσβασιμότητάς τους στις κοινωνικές υπηρεσίες και της σύνδεσης της φτώχειας με την κακοποίηση στον κοινό νοο.

Οι παράγοντες της συγκράτησης αφενός και της ώθησης αφετέρου μπορούν να κατανοηθούν ως παράγοντες προστατευτικοί από τη μία και κινδύνου από την άλλη. Παράγοντες κινδύνου θεωρούνται αυτοί που αυξάνουν την ευαλωτότητα (susceptibility), ενώ ως προστατευτικοί παράγοντες αυτοί που την μειώνουν²³⁹. Σχηματικά, μπορεί να υποστηριχθεί ότι όταν το πηλίκο αυτής της σχέσης είναι μεγαλύτερο της μονάδας, δηλαδή οι παράγοντες κινδύνου είναι αριθμητικά περισσότεροι και ισχυρότεροι από τους προστατευτικούς οι οποίοι συγκρατούν το άτομο, υπάρχει αυξημένος κίνδυνος για πέρασμα στην πράξη. Συνεπώς, κεντρικό άξονα της προληπτικής παρέμβασης σε οικολογικό επίπεδο (άτομο, οικογένεια, κοινότητα, κοινωνία), αποτελεί η ενίσχυση των προστατευτικών παραγόντων και η μείωση των παραγόντων κινδύνου, μέσω μιας προσέγγισης επικεντρωμένης στις δυνατότητες παρά στις ελλείψεις (strength based approach), και κυρίως στο επίπεδο της οικογένειας.

Για τη συστηματική απάντηση στο φαινόμενο της ΚαΠα-Π, προτείνεται η μετατόπιση από την τριτογενή πρόληψη στην πρωτογενή και δευτερογενή, με παρεμβάσεις στο γενικό πληθυσμό ή μέσω έγκαιρης παρέμβασης σε οικογένειες υψηλού κινδύνου, υιοθετώντας το θεωρητικό μοντέλο του T. Hirshi. Οι στρατηγικές αυτές, στηρίζονται στο επικρατούν σήμερα οικολογικό μοντέλο, με παρεμβάσεις σε όλα τα συστήματα αλληλεπίδρασης του ατόμου, ενισχύοντας τους προστατευτικούς παράγοντες και αποδυναμώνοντας τους παράγοντες επικινδυνότητας.

3. Η κοινωνική υποστήριξη (social support) ως κεντρικός άξονας πρωτογενούς, δευτερογενούς και τριτογενούς πρόληψης

²³⁸ Χάιδου Α., *Θεωρητική Εγκληματολογία: Αιτιολογικές προσεγγίσεις του εγκληματικού φαινομένου*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 1996, 216

²³⁹ UNICEF, *Preventing and Responding to Violence, Abuse, and Neglect in Early Childhood: A technical Background Document*, New York, Child Protection Section, 2013, 8

Η κοινωνική υποστήριξη αποτελείται από κοινωνικές σχέσεις οι οποίες παρέχουν (ή έχουν τη δυνατότητα να παρέχουν) υλική και διαπροσωπική βοήθεια, τα οποία έχουν αξία για τον αποδέκτη, όπως συμβουλευτική, πρόσβαση σε πληροφορίες και υπηρεσίες, μοίρασμα εργασιών και ευθυνών, και απόκτηση δεξιοτήτων.²⁴⁰

Ένα κοινό χαρακτηριστικό των οικογενειών υψηλού κινδύνου αποτελεί το γεγονός πως βρίσκονται συχνά απομονωμένες από υποστηρικτικούς κοινωνικούς δεσμούς. Η κοινωνική απομόνωση (social isolation) θεωρείται από κάποιους θεωρητικούς ως κομβικός παράγοντας για το φαινόμενο της ΚαΠα-Π²⁴¹. Το αίσθημα μοναξιάς και η κοινωνική απομόνωση των γονιών που άσκησαν βία στα παιδιά τους, εξάγεται και από έρευνες που διεξήχθησαν²⁴² σχετικά με την παρουσία ή την απουσία κοινωνικών δικτύων σε βίαιες οικογένειες. Ο ρόλος των κοινωνικών δικτύων είναι πολλαπλός, καθώς ανάμεσα σε άλλα θετικά αποτελέσματα φαίνεται πως μειώνουν την επίδραση αγχογόνων γεγονότων²⁴³, ενισχύουν την αυτοεκτίμηση και προωθούν την αίσθηση ταυτότητας²⁴⁴, επιτρέπουν σε ανθρώπους εκτός οικογένειας να βλέπουν τι συμβαίνει στο εσωτερικό της²⁴⁵, και ενισχύουν τη σωματική και ψυχολογική ευημερία²⁴⁶.

Ως εκ τούτου, η αναζήτηση αποτελεσματικών τρόπων πρόληψης της ΚαΠα-Π, διασταυρώθηκε με τη σύνθετη έννοια της κοινωνικής στήριξης. Οι φορείς παροχής αυτής της στήριξης μπορεί να είναι είτε επαγγελματικής προέλευσης, είτε μέλη από το φυσικό κοινωνικό δίκτυο (natural healers). Ένα από τα σημαντικότερα πλεονεκτήματα της κοινωνικής στήριξης, είναι πως δύναται να διαδραματίσει εγκληματοπροληπτικό ρόλο και στα τρία επίπεδα πρόληψης, πρωτογενές, δευτερογενές και τριτογενές²⁴⁷. Στα τρία επίπεδα παρέμβασης ο πληθυσμός στόχος ολόένα και μικραίνει από το πρωτογενές στο τριτογενές, ανάλογα με το αν έχει

²⁴⁰ Thomson R., *Preventing child maltreatment through social support: a critical analysis*, London/ New Delhi, SAGE Publications, 1995

²⁴¹ Garbarino J. and Gilliam G., *Understanding abusive families*, Lexington, Lexington Books, 1980

²⁴² Ανάμεσα σε άλλους: Milner J.S. and Wimberly R.C., «Prediction and explanation of child abuse», *Journal of Clinical Psychology*, 36, 1980, 875-884, Disbrow M.A., Doerr H. and Caulfield C., «Measuring the components of parents' potential for child abuse and neglect», *Child Abuse and Neglect*, 1, 1977, 279-296

²⁴³ Brownell A. and Shumaker S.A., «Social support: An introduction to a complex phenomenon», *Journal of Social Issues*, 40, 4, 1984, 1-9

²⁴⁴ Shumaker S.A. and Brownell A., «Toward a theory of social support: closing conceptual gaps», *Journal of Social Issues*, 40, 4, 1984, 11-36

²⁴⁵ Garbarino J., «The price of privacy: an analysis of the social dynamics of child abuse», *Child Welfare*, 56, 1977b, 565-575

²⁴⁶ Mitchell R.E., Billings A.G. and Moos R.H., «Social support and well-being: implications for prevention programs», *Journal of Primary Prevention*, 3, 2, 1982, 77-98

²⁴⁷ Dubowitz H., «Prevention of child maltreatment: what is known», *Pediatrics*, 83, 1989, 570-577

πραγματοποιηθεί ή όχι η παραβατική συμπεριφορά, επί του προκειμένου, η ΚαΠα-Π. Στο πρωτογενές, η προληπτική παρέμβαση απευθύνεται στο γενικό πληθυσμό. Στη συνέχεια, στο δευτερογενές, σε οικογένειες με παράγοντες υψηλού κινδύνου. Τέλος, στο τριτογενές, η παρέμβαση αφορά τόσο στο δράστη όσο και στο θύμα, με τη στόχευση στην περίπτωση του δράστη να επικεντρώνεται στη «συμμόρφωση» και την πρόληψη της υποτροπής, ενώ στην περίπτωση του θύματος, στην αποκατάσταση της βλάβης που υπέστη.

Μία καθοριστική μεταβλητή εφαρμογής των παρεμβάσεων κοινωνικής στήριξης είναι η εθελούσια ή εξαναγκαστική συμμετοχή των ατόμων. Κατά κύριο λόγο, σε διεθνές επίπεδο, τα προγράμματα πρωτογενούς και δευτερογενούς πρόληψης έχουν εθελοντικό χαρακτήρα, ενώ τα προγράμματα τριτογενούς είναι πολύ πιθανότερο να είναι υποχρεωτικά και επιβεβλημένα από τις δικαστικές αρχές ή την κοινωνική υπηρεσία. Η μη παρεμβατική εθελούσια φύση της πρωτογενούς και δευτερογενούς πρόληψης έχει ως αποτέλεσμα υψηλότερη αποτελεσματικότητα, καθώς οι άνθρωποι επιλέγουν να κάνουν λήψη των υπηρεσιών.²⁴⁸ Όμως, σε περιπτώσεις όπου έχουν ήδη αρχίσει οι εκδηλώσεις της βίαιης συμπεριφοράς, η προάσπιση των δικαιωμάτων και η προστασία του παιδιού, βαρύνουν περισσότερο από την ελευθερία του ενήλικα να επιλέξει τη συμμετοχή ή όχι σε προγράμματα κοινωνικής υποστήριξης, με επιβεβαιωμένη αποτελεσματικότητα. Βέβαια, πέρα από τη θεσμοθέτηση αυτών των προγραμμάτων, έμφαση χρειάζεται να δοθεί στην επιλογή των κατάλληλων μεθόδων αποκατάστασης, ώστε να είναι επιστημονικά τεκμηριωμένες. Για παράδειγμα, σύμφωνα με το Νόμο 3500/2006, κεφάλαιο Δ', άρθρο 11, για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας, προβλέπεται η ποινική διαμεσολάβηση για τα πλημμελήματα ενδοοικογενειακής βίας, κατά την κρίση του αρμόδιου εισαγγελέα. Αναλυτικότερα, διατάσσεται για τον δράστη η «παρακολούθηση ειδικού συμβουλευτικού-θεραπευτικού προγράμματος για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας σε δημόσιο φορέα» με χρονικό διάστημα παρακολούθησης καθοριζόμενο από τους υπεύθυνους θεραπευτές. Ακόμη, με βάση το κεφάλαιο ΣΤ του Νόμου 3500/2006, προβλέπεται η αρωγή των θυμάτων, αλλά θα ήταν χρήσιμο και για τις περιπτώσεις πλημμελημάτων ενδοοικογενειακής βίας όπου εφαρμόζεται η διαδικασία της ποινικής διαμεσολάβησης, το παιδί θύμα να υποστηρίζεται υποχρεωτικά από εξειδικευμένο κοινωνικό-θεραπευτικό πρόγραμμα,

²⁴⁸ Thomson R., ό.π., 14-15

για διάστημα καθοριζόμενο από τον υπεύθυνο του δημόσιου φορέα. Με αυτόν τον τρόπο, το παιδί θύμα θα αναγνωρίζεται έγκαιρα και θα λαμβάνει τις κατάλληλες υπηρεσίες, γεγονός που θα συμβάλλει στην αποτροπή της εκδήλωσης βίας πιο σοβαρής μορφής.

Η ανάπτυξη των κοινωνικών υπηρεσιών που υποστηρίζουν την ποινική διαμεσολάβηση, καθώς και η βελτίωση και ο έλεγχος της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών, αποτελούν προϋπόθεση για την ορθή και αποτελεσματική εφαρμογή της διαδικασίας. Ουσιαστικά, η ποινική διαμεσολάβηση στην περίπτωση αυτή, αποτελεί στην πράξη την ενσωμάτωση των κοινωνικών υπηρεσιών στο νομικό οπλοστάσιο. Εξαιτίας της διαφορετικής φύσης των δύο επιστημών, νομικών και κοινωνικών, η ενσωμάτωση αυτή, απαιτεί άρτιο συντονισμό, παροχή υπηρεσιών υψηλού επιπέδου από τις αρμόδιες δημόσιες κοινωνικές υπηρεσίες με διαρκή έλεγχο της αποτελεσματικότητάς τους, και κατάλληλη εκπαίδευση των εισαγγελέων σχετικά με τη φύση των υπηρεσιών αυτών, ώστε να υποστηριχθούν στην εφαρμογή της ποινικής διαμεσολάβησης σε υποθέσεις ενδοοικογενειακής βίας. Η αποτελεσματική εφαρμογή της, θα είναι καθοριστικής σημασίας για την αποτροπή της μελλοντικής εξέλιξης της βίας σε σοβαρότερες μορφές και την προστασία του θύματος.

Επιπλέον, για την ορθή εφαρμογή προγραμμάτων κοινωνικής υποστήριξης χρειάζεται να ληφθεί υπόψη πως, η ευρεία έννοια της ΚαΠα-Π, περιλαμβάνει διάφορες μορφές, κάθε μία εκ των οποίων ανταποκρίνεται διαφορετικά σε διάφορες μορφές κοινωνικής υποστήριξης. Επίσης, για κάθε μορφή ΚαΠα-Π, χρειάζεται να λαμβάνονται υπόψη οι υποκείμενοι παράγοντες κινδύνου.

Επί παραδείγματι, γνωρίζουμε σύμφωνα με το Εθνικό Συμβούλιο Έρευνας²⁴⁹, πως ο μεγαλύτερο όγκος των παιδιών που έχουν υποστεί κακομεταχείριση (maltreatment), είναι θύματα παραμέλησης. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η παραμέληση αυτή συνδέεται με παράγοντες σχετικούς με τη γονεϊκή ανεπάρκεια, λόγω χρήσης ουσιών για παράδειγμα, ενώ σε άλλες, με συνθήκες φτώχειας ή κοινωνικο-οικονομικές πιέσεις²⁵⁰. Επομένως, για κάθε υπόθεση, χρειάζεται να συνυπολογίζονται οι ειδικότεροι παράγοντες κινδύνου. Ακόμη, σε σχέση με τις

²⁴⁹ National Research Council, *Understanding child abuse and neglect*, Washington, National Academy Press, 1993

²⁵⁰ Pelton L.H., «The role of material factors in child abuse and neglect», in: G.B. Melton and F. Barry (ed), *Safe neighborhoods: Foundations for a new national strategy on child abuse and neglect*, New York, Guilford, 1994, 131-181

διαφορετικές μορφές κακομεταχείρισης, η ατομική και οικογενειακή θεραπευτική παρέμβαση ήταν περισσότερο αποτελεσματική σε σεξουαλικούς παραβάτες, ενώ προγράμματα οικογενειακής ή κοινοτικής παρέμβασης υποστήριζαν καλύτερα τις οικογένειες με συνθήκες παραμέλησης. Μελέτη που έγινε με βάση δεκαεννιά αντίστοιχα προγράμματα, επιβεβαίωσε πως διαφορετικές στρατηγικές παρέμβασης λειτουργούν αποτελεσματικότερα σε καθεμία από τις μορφές ΚαΠα-Π.²⁵¹

3.1. Παραδείγματα κοινωνικής υποστήριξης σε επίπεδο πρωτογενούς και δευτερογενούς πρόληψης

Ανάμεσα στις παρεμβάσεις κοινωνικής υποστήριξης με την υψηλότερη αποτελεσματικότητα στην ενδυνάμωση των προστατευτικών παραγόντων, οι οποίες είναι σκόπιμο να συμπεριληφθούν στο σχεδιασμό Αντεγκληματικής Πολιτικής, στην υπηρεσία της πρόληψης, βρίσκονται: 1) οι επισκέψεις στο σπίτι (home visiting), 2) η εκπαίδευση των γονέων, και 3) οι υπηρεσίες για τη στήριξη της οικογένειας (early childhood centre-based services)²⁵².

Σε μικρο-επίπεδο παρέμβασης, οι επισκέψεις στο σπίτι βοηθούν ειδικά στο επίπεδο της δευτερογενούς πρόληψης, τις οικογένειες υψηλού κινδύνου. Αποτελεί μια στρατηγική περισσότερο «διεισδυτική» η οποία προτιμάται ιδιαίτερα για οικογένειες οι οποίες λόγω εμποδίων στη μετακίνηση ή άλλων, δυσκολεύονται να έχουν πρόσβαση σε υποστηρικτικές υπηρεσίες. Καταρχάς, λειτουργεί υποστηρικτικά στους γονείς, ιδιαίτερα στην περίπτωση που υπάρχουν ατομικοί γονεϊκοί παράγοντες που αυξάνουν τον κίνδυνο ΚαΠα-Π, όπως η νοητική υστέρηση της μητέρας²⁵³, η ύπαρξη ψυχοπαθολογίας του γονέα²⁵⁴ ή η κατάχρηση ναρκωτικών ουσιών ή αλκοόλ²⁵⁵. Στη

²⁵¹ Thomson R., ό.π., 16

²⁵² Mikton C. and Butchart A., «Child maltreatment prevention: a systematic review of reviews», *Bull. World Health Org.*, 87, 2009, 353-361

²⁵³ Crittenden P.M. and Ainsworth D.S., «Child maltreatment and attachment theory», in: D. Cicchetti and V. Carlson (ed.), *Child maltreatment: Theory and research on the causes and consequences of child abuse and neglect*, New York, Cambridge University Press, 1989, 432-463

²⁵⁴ Pears K.C. and Capaldi D.M., «Intergenerational transmission of abuse: a two-generational prospective study of an at-risk sample», *Child Abuse and Neglect*, 25, 11, 2001, 1439-1461, Walsh C., MacMillan H. and Jamieson E., «The relationship between parental psychiatric disorder and child physical and sexual abuse: findings from the Ontario Health Supplement», *Child Abuse and Neglect*, 26, 1, 2002, 11-22

²⁵⁵ Dube S.R., Anda R.F., Felitti V.J., Croft J.B., Edwards V.J. and Giles W.H., «Growing up with the parental alcohol abuse: exposure to childhood abuse, neglect and household dysfunction», *Child Abuse and Neglect*, 25, 12, 2001, 1627-1640

συνέχεια, δρα υποστηρικτικά σε περιπτώσεις που υπάρχουν χαρακτηριστικά υψηλού κινδύνου του παιδιού, όπως η δύσκολη ιδιοσυγκρασία²⁵⁶, η πρόωρη γέννηση, η μικρή ηλικία²⁵⁷, η νοητική υστέρηση²⁵⁸, ή ακόμη, χρόνια προβλήματα υγείας ή αναπηρία²⁵⁹. Επιπλέον, η παρέμβαση στο σπίτι είναι ωφέλιμη και στις περιπτώσεις που υπάρχουν παράγοντες κινδύνου σχετικοί με τη δομή της οικογένειας, όπως η ύπαρξη θετού γονιού ειδικά για την πιθανότητα σεξουαλικής κακοποίησης²⁶⁰, ή οι μονογονεϊκές οικογένειες²⁶¹. Μέσω του προγράμματος αυτού παρέχεται στους γονείς πληροφόρηση, καθοδήγηση και υποστήριξη, ώστε να καταφέρουν να προωθήσουν την υγιή ανάπτυξη του παιδιού τους. Πλήθος αυτών των προγραμμάτων είναι συνδεδεμένα με τις υπηρεσίες υγείας και η αποτελεσματικότητά τους επηρεάζεται καθοριστικά από τη συχνότητα και τη διάρκεια των επισκέψεων.²⁶² Η αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας εννέα αντίστοιχων προγραμμάτων παρέμβασης στο σπίτι (home visit), από τους Howard και Brooks-Gunn το 2009²⁶³, έδειξε πως παρατηρήθηκε μεγαλύτερη θετική επίδραση στις έφηβες μητέρες με χαμηλά εισοδήματα. Ακόμη, υπήρξε έμμεση θετική επίδραση στη μείωση του κινδύνου κακοποίησης, καθώς επηρεάστηκαν οι πρακτικές που χρησιμοποιούσαν οι γονείς, η ποιότητα του περιβάλλοντος του παιδιού και η ανάπτυξή του. Συνολικά, υποστήριξαν πως η στρατηγική παρέμβασης στο σπίτι (home visit), ήταν ωφέλιμη και οικονομικά αποδοτική, όταν τηρούνταν οι προϋποθέσεις εφαρμογής της. Τέλος, τα περισσότερα αποτελεσματικά προγράμματα εφαρμογής «Επισκέψεων στο σπίτι», ήταν αυτά στα οποία οι εργαζόμενοι ήταν επαρκώς εκπαιδευμένοι και καταρτισμένοι, ώστε να μπορούν να ανταποκριθούν στις ανάγκες οικογενειών με πολυσύνθετα προβλήματα. Συμπερασματικά, τα προγράμματα αυτά μπορούν να αποτελέσουν ένα σημαντικό

²⁵⁶ Rogosch F.A., Cicchetti D., Shields A. and Toth S.L., «Parenting dysfunction in child maltreatment», in: M.H. Bornstein (ed.), *Handbook of parenting: Vol. 4. Applied and practical parenting*, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 1995

²⁵⁷ Belsky J., «Etiology of child maltreatment: A developmental-ecological analysis», *Psychological Bulletin*, 114, 3, 1993, 413-434

²⁵⁸ Ammerman R.T. and Hersen M., «Research in child abuse and neglect: current status and an agenda for the future», in: P.T. Ammerman and M. Hersen (ed), *Children at risk: An evaluation of factors contributing to child abuse and neglect*, New York, Plenum Press, 1990, 3-19

²⁵⁹ Wood J.M., «Risk predictors for re-abuse or re-neglect in a predominantly Hispanic population», *Child Abuse and Neglect*, 21, 4, 1997, 379-389

²⁶⁰ Finkelhor D., Araji S., Baron L., Browne A., Peters S.D. and Wyatt G.E., *A sourcebook on child sexual abuse*, Newbury Park, SAGE publications, 1986

²⁶¹ Brown J., Cohen P., Johnson J.G. and Salzinger S., «A longitudinal analysis of risk factors for child maltreatment: Findings of a 17-year prospective study of officially recorded and self-recorded child abuse and neglect», *Child Abuse and Neglect*, 22, 11, 1998, 1065-1078

²⁶² UNICEF, ό.π., 12-13

²⁶³ Howard K. and Brooks-Gunn J., «The role of Home-visiting programs in preventing child abuse and neglect», *Preventing Child Maltreatment*, 19, 2, 2009

τμήμα μιας ευρύτερης ολιστικής παρέμβασης σε πρωτογενές και δευτερογενές επίπεδο, με ενθαρρυντικά αποτελέσματα²⁶⁴.

Μία ακόμη στρατηγική με ενθαρρυντικά αποτελέσματα σε κοινοτικό, μεσο-επίπεδο, είναι αυτή της εκπαίδευσης γονέων. Η στρατηγική αυτή δύναται να εφαρμοστεί τόσο σε επίπεδο πρωτογενούς πρόληψης, σε όλες τις οικογένειες, όσο και σε δευτερογενές επίπεδο, σε οικογένειες υψηλού κινδύνου. Η παρέμβαση αυτή ανταποκρίνεται, όπως και η παρέμβαση στο σπίτι, σε ένα εύρος παραγόντων κινδύνου, ατομικών και οικογενειακών. Βοηθά τους γονείς να είναι περισσότερο αποτελεσματικοί με τα παιδιά τους, υιοθετώντας συμπεριφορές χωρίς τη χρήση βίας.²⁶⁵ Τα συγκριτικά πλεονεκτήματα αυτής της στρατηγικής φαίνεται να είναι η λιγότερο διεισδυτική της φύση εφόσον η εκπαίδευση των γονέων λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο της κοινότητας, αλλά κυρίως η μη επικέντρωση στο πρόβλημα αλλά στην υιοθέτηση θετικών συμπεριφορών που προωθούν την ομαλή ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού. Αυτή η προσέγγιση είναι περισσότερο γνωστή ως προσέγγιση επικεντρωμένη στις δυνατότητες και όχι στο πρόβλημα (strength-based approach)²⁶⁶.

Άλλη μία στρατηγική με υψηλή αποτελεσματικότητα σε κοινοτικό επίπεδο για την υποστήριξη της οικογένειας, είναι η προσέγγιση «Ενδυνάμωση της οικογένειας» (strengthening families approach). Η βάση εφαρμογής της στρατηγικής αυτής, ήταν τα κέντρα προσχολικής φροντίδας. Η προσέγγιση αυτή είχε ως στόχο την ανάπτυξη θετικών σχέσεων εντός της οικογένειας και την ενίσχυσης της γονεϊκότητας μέσω της ισχυροποίησης πέντε σημαντικών προστατευτικών παραγόντων: 1) την αντοχή των γονέων, 2) την κοινωνική διασύνδεση, 3) την πληροφόρηση σχετικά με την ανάπτυξη του παιδιού και τη γονεϊκότητα, και 4) την κοινωνική και συναισθηματική ικανότητα των παιδιών.²⁶⁷

Αν η προσέγγιση «Ενδυνάμωση της οικογένειας» είχε ως επίκεντρο το παιδί, τα Κέντρα Υποστήριξης της Οικογένειας (family resource centers), είχαν ως βάση την κοινότητα, και μέσω αυτών οι γονείς αποκτούσαν τις απαραίτητες γνώσεις και βελτίωναν την αλληλεπίδραση με το παιδί τους. Όμως, παρά τους θετικούς δείκτες, απαιτείται έρευνα αξιολόγησης της αποτελεσματικότητάς τους.²⁶⁸

²⁶⁴ Holzer P.J., Higgins J., Bromfield L.M., Richardson N. and Higgins D.J., «The effectiveness of parent education and home visiting in child maltreatment prevention programs», *Child Abuse Prevention Issues*, 24, 2006

²⁶⁵ UNICEF, ό.π., 16-17

²⁶⁶ <http://www.ayscbc.org/Principles%20of%20Strength-2.pdf>, 22/8/17

²⁶⁷ UNICEF, ό.π., 20-21

²⁶⁸ UNICEF, ό.π., 21

Αναφορικά με την επίδραση των προγραμμάτων πρόληψης της σεξουαλικής κακοποίησης τα οποία εφαρμόζονται στα σχολεία με στόχο τη μείωση της σεξουαλικής κακοποίησης, δεν υπάρχουν επαρκή ερευνητικά δεδομένα. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, είναι βέβαιο πως ενδυναμώνουν τους προστατευτικούς παράγοντες, όπως είναι η γνώση των προστατευτικών συμπεριφορών, καθώς και των ορίων και της ιδιωτικότητας του σώματος.²⁶⁹

Η κοινωνική υποστήριξη είναι περισσότερο αποτελεσματική σε επίπεδο πρωτογενούς πρόληψης, και ολοένα και λιγότερο σε δευτερογενές και τριτογενές επίπεδο. Ιδιαίτερα σε επίπεδο τριτογενούς πρόληψης, οι οικογένειες αντιμετωπίζουν ισχυρές ατομικές και κοινωνικές πιέσεις, όπως για παράδειγμα η χρήση ουσιών ή τα προβλήματα ψυχικής υγείας, που επηρεάζουν τη δυνατότητά τους να ωφεληθούν από τα προγράμματα υποστήριξης και συνολικά παρουσιάζουν υψηλότερη αμυντικότητα και καχυποψία.²⁷⁰

3.2. Παραδείγματα κοινωνικής και ψυχολογικής υποστήριξης σε επίπεδο τριτογενούς πρόληψης

Η Αμερικανική Επαγγελματική Εταιρία για την Κακοποίηση των Παιδιών, συστήνει τη χρήση από την οικογένεια κατάλληλων υπηρεσιών που ανταποκρίνονται στις ειδικότερες ανάγκες της, και όχι τη συμμετοχή σε μεγάλο όγκο προγραμμάτων. Τα σύγχρονα δεδομένα καταδεικνύουν πως μεγάλο μέρος των παιδιών θυμάτων δεν λαμβάνουν τις θεραπευτικές υπηρεσίες που χρειάζονται για την αποκατάσταση της βλάβης που υπέστησαν.²⁷¹ Είναι ζητούμενο λοιπόν, η άνευ όρων ή διακρίσεων παροχή και διασφάλιση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών, με στόχο την αποκατάσταση των συνεπειών της ΚαΠα-Π στα παιδιά θύματα. Για την Ελλάδα, είναι απαραίτητη η θεσμοθέτηση της υποχρεωτικής ψυχοκοινωνικής θεραπείας του παιδιού θύματος κακοποίησης ή παραμέλησης, και όχι μόνο για τις περιπτώσεις παιδιών θυμάτων σεξουαλικής κακοποίησης όπως ορίζει το άρθρο 352Α, παρ. 3 του ΠΚ. Το χρονικό διάστημα της παρέμβασης θα καθορίζεται από τον υπεύθυνο της

²⁶⁹ Mikton C. and Butchart A., ό.π., 354

²⁷⁰ Ferleger N., Glenwick D.S., Gaines R.R.W. and Green A.H., «Identifying correlates of reabuse in maltreating families», *Child Abuse and Neglect*, 12, 1988, 41-49

²⁷¹ American Professional Society on the Abuse of Children (APSAC), *Practice guidelines: APSAC task force evidence-based service planning guidelines for child welfare*, 2014, στο: <https://www.apsac.org/>.

αρμόδιας κοινωνικής υπηρεσίας, ο οποίος θα αποφασίζει με βάση τις εξατομικευμένες ανάγκες κάθε παιδιού.

Ακόμη, με βάση το άρθρο 21 του Νόμου 3500/2006, οι αστυνομικές αρχές σε υποθέσεις ενδοοικογενειακής βίας υποχρεούνται να ενημερώσουν για την παροχή κοινωνικής αρωγής, μόνο «εφόσον το ζητήσει το θύμα». Η προϋπόθεση αυτή δε διευκολύνει τη χρήση των κατάλληλων υπηρεσιών, αλλά αντίθετα τη δυσχεραίνει. Η ενημέρωση των θυμάτων για την παροχή αυτών των υπηρεσιών, χρειάζεται να γίνεται από τις αστυνομικές αρχές, για όλες τις υποθέσεις. Προαπαιτούμενο βέβαια, αποτελεί η επένδυση στην ανάπτυξη αυτών των δομών, μέσω της κατάλληλης στελέχωσης και της απαραίτητης εκπαίδευσης του προσωπικού. Η επένδυση αυτή παρά το κόστος, θα επιφέρει μακροπρόθεσμα μεγαλύτερα οφέλη στον κρατικό προϋπολογισμό.

3.2.1. Η κοινωνική και ψυχολογική υποστήριξη του παιδιού θύματος

Η παροχή κοινωνικής υποστήριξης προφυλάσσει τα θύματα τόσο από την ανάπτυξη δυσλειτουργικών συμπεριφορών όσο και από το υψηλό άγχος²⁷². Ειδικότερα για την περίπτωση της σεξουαλικής κακοποίησης, υπάρχει σχετική ομοφωνία μεταξύ των ερευνητών για τον καταλυτικό ρόλο της υποστήριξης από πλευράς των γονέων, στη μείωση των αισθημάτων θλίψης, στην αύξηση της αυτοεκτίμησης²⁷³, στη μείωση της έντασης των προβλημάτων συμπεριφοράς, καθώς και στην ενίσχυση του αισθήματος αυταξίας²⁷⁴. Η υποστήριξη αντίθετα από συγγενείς και συνομηλίκους δεν φάνηκε να έχει πολύ σημαντική επίδραση στην ψυχολογική προσαρμογή του παιδιού θύματος σεξουαλικής κακοποίησης²⁷⁵. Όμως, για την περίπτωση της σωματικής και της συναισθηματικής κακοποίησης, τόσο το δίκτυο της οικογένειας όσο και των συνομηλίκων έχει σημαντική προστατευτική δράση για τα παιδιά θύματα²⁷⁶. Αξίζει να σημειωθεί, πως η έννοια της κοινωνικής στήριξης δεν συνδέεται τόσο με την αντικειμενική πραγματικότητα για τους πόρους βοήθειας

²⁷² Cohen S. and Wills T.A., «Stress, social support, and the buffering hypothesis», *Psychological Bulletin*, 98, 1985, 310-357

²⁷³ Feiring C., Taska L.S. and Lewis M., «Social support and children's and adolescents' adaptation to sexual abuse», *Journal of Interpersonal Violence*, 13, 1998, 240-260

²⁷⁴ Tremblay C., Hebert M. and Piche C., «Coping strategies and social support as mediators of consequences in child sexual abuse victims», *Child Abuse and Neglect*, 23, 1999, 929-945

²⁷⁵ Feiring et al., ό.π.

²⁷⁶ Lamis D.A., Kaslow E., Wilson C., King N., «Child abuse, social support, and social functioning in African American children», *Journal of Family Violence*, 29, 8, 2014, 881-891

προς το άτομο, όσο περισσότερο με την πεποίθηση κάποιου πως είναι αγαπητός, έχει αξία, και διαθέτει διαθέσιμες πηγές στις οποίες μπορεί να απευθυνθεί για βοήθεια σε περίπτωση που το χρειαστεί²⁷⁷. Βέβαια, επειδή είναι συχνό φαινόμενο οι δράστες να είναι μέλη της οικογένειας, χρειάζεται να μελετηθεί η αποτελεσματικότητα και άλλων κοινωνικών δικτύων, καθώς και η πιθανή συμβολή τους στην ψυχολογική υποστήριξη του παιδιού, για τις περιπτώσεις όπου υπάρχει απροθυμία συμμετοχής των γονέων στην υποστήριξή του.

Σε επίπεδο ψυχολογικής υποστήριξης, τα παιδιά που έχουν βιώσει τραυματικές εμπειρίες όπως η κακοποίηση ή η παραμέληση, μπορούν να ωφεληθούν από παρεμβάσεις οι οποίες έχουν ως στόχο την ανακούφιση των συμπτωμάτων του τραύματος. Βέβαια, όλα τα ΚαΠα-Π δεν θα παρουσιάσουν κατ'ανάγκη συμπτώματα εξαιτίας του τραύματος²⁷⁸, αλλά το τραύμα μπορεί να έχει πολλαπλές συνέπειες στη ζωή των παιδιών. Ενδεικτικά, κάποιες από αυτές τις συνέπειες μπορεί να αφορούν δυσκολίες στις γνωστικές λειτουργίες (προσοχή, μνήμη, μάθηση κ.ά.), στη συναισθηματική ρύθμιση (εκρήξεις θυμού, άγχος κ.ά.), στην αυτοαντίληψη και στην αυτοεκτίμηση, στη δημιουργία στενών διαπροσωπικών και κοινωνικών σχέσεων, ή να συνδέονται με συμπεριφορικά προβλήματα (χαμηλό έλεγχο παρορμήσεων κ.ά.), αποσύνδεση λόγω τραύματος, ή φτωχή σωματική υγεία (διαταραχές ύπνου ή φαγητού, σωματοποίηση)²⁷⁹. Συνεπώς, η υποστήριξη του παιδιού θύματος κακοποίησης ή παραμέλησης, αφορά στην αποκατάσταση των συνεπειών της.

Μία από τις εμπειρικά τεκμηριωμένες θεραπευτικές προσεγγίσεις σε παιδιά θύματα κακοποίησης είναι η Επικεντρωμένη στο Τραύμα Γνωστική Συμπεριφορική Θεραπεία (trauma-focused cognitive behavioral therapy)²⁸⁰. Σύμφωνα με τον Cohen και τους συνεργάτες του²⁸¹, πάνω από το 80% των παιδιών που ολοκληρώνουν θεραπεία διάρκειας 12-16 συνεδρίες, παρουσιάζουν σημαντική βελτίωση των

²⁷⁷ Sarason B.R., Shearin E.N., Pierce G.R. and Sarason I.G., «Interrelations of social support measures: Theoretical and practical implications», *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 1987, 813-832

²⁷⁸ Copeland W.E., Keeler G., Angold A. Costello E.J., «Traumatic events and posttraumatic stress in childhood», *Arch. Gen. Psychiatry*, 64, 5, 2007, 577-84

²⁷⁹ <https://psychweb.chbs.jmu.edu/Graysojh/pdfs/Volume087.pdf>, 22/9/17

²⁸⁰ Damashek A.L. and Chaffin M.J., «Child abuse and neglect», in: P. Sturmey and M. Hersen (ed.), *Handbook of evidence-based practice in clinical psychology*, V. 1. *Child and adolescent disorders*, New Jersey, John Wiley and Sons Inc, 2012, 647-678

²⁸¹ Cohen J.A., Mannarino A.P., Perel J.M. and Staron V., «A pilot randomized controlled trial of combined trauma-focused CBT and sertraline for childhood PTSD symptoms», *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 46, 7, 2007, 811-819

συμπτωμάτων. Για την αποτελεσματικότητα της παρέμβασης είναι σημαντική η συμμετοχή των γονιών, αλλά αυτό δεν αποτελεί προϋπόθεση για την παρέμβαση²⁸².

Τα βασικά στοιχεία της Επικεντρωμένης στο Τραύμα Γνωστικής Συμπεριφορικής Θεραπείας είναι τα ακόλουθα: ψυχοεκπαίδευση (πληροφορίες σχετικά με το τραύμα), εκμάθηση γονεϊκών δεξιοτήτων (διαχείριση συμπεριφοράς), ασκήσεις χαλάρωσης (για την αντιμετώπιση των σωματικών αντιδράσεων στο τραύμα), καθώς και δεξιότητες ρύθμισης του συναισθήματος (διαχείριση συναισθηματικών αντιδράσεων στο τραύμα). Επιπρόσθετα, άλλα βασικά χαρακτηριστικά αποτελούν: γνωστικές δεξιότητες διαχείρισης (κατανόηση της σχέσης μεταξύ σκέψης, συναισθήματος και συμπεριφοράς), αφήγηση και επεξεργασία του τραύματος (αλλαγή γνωστικών διαστρεβλώσεων), καθώς και από κοινού συνεδρίες γονιού-παιδιού με στόχο την ενίσχυση του αισθήματος ασφάλειας.²⁸³

Η θεραπεία αλληλεπίδρασης γονιού-παιδιού, χρησιμοποιείται ιδιαίτερα στις περιπτώσεις σωματικής κακοποίησης, για παιδιά 4 έως 12 ετών. Η μέθοδος αυτή έχει αποδειχθεί αποτελεσματική στη μείωση της πιθανότητας επαναθυματοποίησης, στην αύξηση της γονεϊκής ζεστασιάς και στη μείωση του γονεϊκού άγχους²⁸⁴. Οι γονείς μέσω αυτής της παρέμβασης διδάσκονται πώς να αλληλεπιδρούν θετικά με τα παιδιά τους, πώς να χρησιμοποιούν την επιβράβευση και να αποφεύγουν τις συμπεριφορές επιβολής, και πώς να εφαρμόζουν με συνέπεια στρατηγικές πειθαρχίας χωρίς βία.

Όσο αφορά το βαθμό αποκατάστασης των συμπτωμάτων της σεξουαλικής κακοποίησης μέσω της θεραπευτικής παρέμβασης, ιδιαίτερα χρήσιμη είναι η μετα-ανάλυση της E. Trask και των συνεργατών της²⁸⁵. Η μελέτη αυτή βασίστηκε σε 35 υπάρχουσες σχετικές έρευνες, και στόχος της ήταν η διερεύνηση της αποτελεσματικότητας της θεραπευτικής παρέμβασης σε παιδιά θύματα σεξουαλικής

²⁸² Deblinger E., Mannarino A.P., Cohen J.A., Runyon M.K., Steer R.A., «Trauma-focused cognitive behavioral therapy for children: impact of the trauma narrative and treatment length», *Depression and Anxiety*, 28, 1, 2011, 67-75

²⁸³ Mannarino A., Cohen A.J., Deblinger E., Runyon M. and Steer R., «Trauma-focused cognitive-behavioral therapy for children sustained impact of treatment 6 and 12 months later», *Child maltreatment*, 17, 3, 2012, 231-241

²⁸⁴ Chaffin M., Silovsky J.F., Funderburk B., Valle L.A., Brestan E.V., Balachova T., Jackson S., Lensgraf J. and Bonner B.L., «Parent-child interaction therapy with physically abusive parents: efficacy for reducing future abuse reports», *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 72, 3, 2004, 500-510

²⁸⁵ Trask E., Walsh K. and DiLillo D., «Treatment effects for common outcomes of child sexual abuse: a current meta-analysis», *Aggression and Violent Behavior*, 16, 1, 2011, 6-19

κακοποίησης. Τα αποτελέσματα της έρευνας δείχνουν πως συνολικά, η θεραπεία ήταν αποτελεσματική στη μείωση των αρνητικών συμπτωμάτων της σεξουαλικής κακοποίησης, συγκεκριμένα των εσωτερικευμένων και εξωτερικευμένων προβλημάτων καθώς και των συμπτωμάτων του Συνδρόμου Μετατραυματικού Στρες (post-traumatic stress disorder). Σχετικά με το είδος της παρέμβασης, οι γνωστικές-συμπεριφορικές προσεγγίσεις ήταν περισσότερο αποτελεσματικές από άλλα θεωρητικά μοντέλα. Ακόμη, οι μεγαλύτερες χρονικά παρεμβάσεις συνδέθηκαν με αυξημένα θεραπευτικά οφέλη. Τέλος, ανάμεσα στις γνωστικές-συμπεριφορικές προσεγγίσεις, η Επικεντρωμένη στο Τραύμα Γνωστική Συμπεριφορική προσέγγιση φαίνεται να είναι πολλά υποσχόμενη ως θεραπεία επιλογής για την αντιμετώπιση των συνεπειών του τραύματος.

4. Αποτελεσματικές στρατηγικές παρέμβασης για την πρόληψη της κακοποίησης-παραμέλησης παιδιών μέσω των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης

Τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (ΜΜΕ) μπορούν αδιαμφισβήτητα να συμβάλλουν στην αύξηση της αναγνώρισης των περιπτώσεων ΚαΠα-Π και στην πρόληψή της. Μεταξύ άλλων, μέσω της ανάδειξης του ζητήματος θα βοηθηθούν οι πολίτες στην αποτελεσματικότερη αναγνώριση και αναφορά περιπτώσεων ΚαΠα-Π, και θα ενισχυθούν πεποιθήσεις μηδενικής ανοχής της βίας. Τα προηγούμενα, μπορούν να συμβάλλουν στην αύξηση των αναφορών και στη μεγαλύτερη ορατότητα του προβλήματος.

Στο πεδίο της δημόσιας υγείας, τα ΜΜΕ έχουν χρησιμοποιηθεί για την πρόληψη και την ευαισθητοποίηση γύρω από διάφορα κοινωνικά προβλήματα, όπως τα ναρκωτικά, το κάπνισμα ή την οδήγηση υπό την επήρεια αλκοόλ, ανάμεσα σε άλλα, όμως απαιτείται μεγαλύτερη αξιοποίηση των Μέσων για την ευαισθητοποίηση σε θέματα ΚαΠα-Π²⁸⁶, έχοντας ως παράδειγμα τη διεθνή έρευνα και εμπειρία στον τομέα αυτό. Ο λόγος που μια τέτοια δαπανηρή επένδυση σε στρατηγικές πρόληψης μέσω χρήσης των ΜΜΕ καθίσταται απαραίτητη, βρίσκεται στις μακροχρόνιες συνέπειες της ΚαΠα-Π στα παιδιά θύματα, στη διαγενεαλογική μεταβίβαση της βίας,

²⁸⁶ Goddard C., Saunders B.J., Stanley J. and Tucci J., *A study in confusion: Factors which affect the decision of community professionals when reporting child abuse and neglect*, Australians Against Child Abuse, Mitcham, Vic., 2002, 11

αλλά και στη θετική σχέση που φαίνεται πως υπάρχει ανάμεσα στη θυματοποίηση των παιδιών και στην ανάπτυξη παραβατικής συμπεριφοράς στο μέλλον.²⁸⁷

Η δύναμη των Μέσων εντοπίζεται στη δυνατότητα επιρροής του κοινού μέσω της δημιουργίας νέων αντιλήψεων, στην ευαισθητοποίηση των ανθρώπων για την ύπαρξη και τη σοβαρότητα της ΚαΠα-Π, αλλά και στην έκφραση μηδενικής ανοχής στη βία. Αυτή η αφύπνιση αποτελεί προτεραιότητα στον τομέα της πρόληψης.²⁸⁸ Τα μέσα αυτά, στα οποία συμπεριλαμβάνονται η τηλεόραση, το ραδιόφωνο, οι ιστοσελίδες, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, οι εφημερίδες και τα περιοδικά, μπορούν να απευθυνθούν είτε στο ευρύ κοινό, να συμβάλλουν δηλαδή στην πρωτογενή πρόληψη, είτε σε πιο στοχευμένο κοινό, εξυπηρετώντας δηλαδή τους σκοπούς της δευτερογενούς πρόληψης.

Το περιεχόμενο μιας καμπάνιας στα Μέσα εξαρτάται από τη μελέτη της θεωρίας και τον πληθυσμό στόχο, καθώς και από το απαιτούμενο κόστος. Τα Μέσα αποτελούν εργαλείο για την ενίσχυση της ευθύνης των ενηλίκων απέναντι στα παιδιά, για την προώθηση της θετικής σχέσης παιδιού ενηλίκου, αλλά και την εκπαίδευση για θέματα ΚαΠα-Π²⁸⁹. Κεντρικός άξονας των ΜΜΕ είναι η στόχευση στους ενηλίκους για τη διασφάλιση της ασφάλειας των παιδιών και την αναφορά πιθανής κακοποίησης, η ενημέρωση για διαθέσιμες δομές φιλοξενίας θυμάτων, η δημιουργία ενός πεδίου συζήτησης για το πρόβλημα, και λιγότερο η πληροφόρηση σχετικά με θεραπευτικές παρεμβάσεις για την αποκατάσταση της βλάβης του θύματος ή πληροφορίες για τη θεραπεία του δράστη.²⁹⁰

Σε κοινωνικό επίπεδο, με στόχο την πρωτογενή πρόληψη, η συμβολή των επικοινωνιακών παρεμβάσεων για την τροποποίηση των κοινωνικών και πολιτισμικών νορμών που συνδέονται με την ΚαΠα-Π, είναι καθοριστική. Η ανάδειξη του φαινομένου της ΚαΠα-Π και η κοινωνική αφύπνιση χρειάζεται να είναι κεντρικός άξονας Αντεγκληματικής Πολιτικής, και η δύναμη επιρροής των Μέσων ένα πολύτιμο εργαλείο στα χέρια των αρμόδιων φορέων. Ωστόσο, ο στόχος της τροποποίησης των δυσλειτουργικών κοινωνικών και πολιτισμικών «κανονικοτήτων»

²⁸⁷ Huesmann L., Eron L.D. and Dubow E.F., «Childhood predictors of adult criminality: are all risk factors reflected in childhood aggressiveness?», *Criminal Behavior & Mental Health*, 12, 3, 2002, 185-208

²⁸⁸ McCall R.B., «Family services and mass media», *Family Relations*, 32, 3, 1983, 315-322

²⁸⁹ Peak H.J., Hove T., Jeong H.J. and Kim M., «Peer or expert? The persuasive impact of YouTube public service announcement producers», *International Journal of Advertising*, 30, 1, 2011, 161-188

²⁹⁰ Rheingold A.A., Campbell C., Self-Brown S., de Arellano M., Resnick H. Kilpatrick D., «Prevention of child sexual abuse: Evaluation of a community media campaign», *Child maltreatment*, 12, 2007, 352

και της κοινωνικής ενεργοποίησης γύρω από θέματα ΚαΠα-Π, χρειάζεται να απομακρυνθεί από την τραγικοποίηση του φαινομένου, με σκοπό αμιγώς τη συγκινησιακή φόρτιση, την εκμετάλλευση του ανθρώπινου πόνου στο βωμό της τηλεθέασης και την αποσπασματική και μεροληπτική παρουσίαση ενός καθολικά ανεπαρκούς κρατικού μηχανισμού.

Επίσης, ειδικοί σε θέματα επικοινωνίας προτείνουν πως το επίκεντρο των στρατηγικών θα πρέπει να αποσυρθεί από τα ίδια τα παιδιά θύματα και τη βλάβη που υπέστησαν. Αντίθετα, συστήνουν πως οι επικοινωνιακές τακτικές με στόχο την πρόληψη, χρειάζεται να συνδεθούν με την πληροφόρηση γύρω από θέματα σχετικά με την ανάπτυξη των παιδιών και τους διαθέσιμους φορείς υποστήριξης για τις οικογένειες, καθώς και με μηνύματα επικεντρωμένα στην ανεύρεση λύσεων.²⁹¹

Ένα πετυχημένο παράδειγμα τηλεοπτικής καμπάνιας για την πρόληψη της ΚαΠα-Π, με σύνθημα «Κάθε παιδί είναι σημαντικό» (Every child is important)²⁹², έγινε στη Βικτώρια της Αυστραλίας, και χρησιμοποίησε μια προσέγγιση με έμφαση όχι στο πρόβλημα αλλά στο τί χρειάζεται να γίνει. Οι βασικοί στόχοι της καμπάνιας ήταν να δεσμεύσουν τους ενήλικους στην ανάπτυξη ασφαλών και μη βίαιων σχέσεων με τα παιδιά, να τους πείσουν να σταματήσουν επιβλαβείς για τα παιδιά συμπεριφορές, να τους εκπαιδεύσουν για τις βασικές ανάγκες και τα δικαιώματα των παιδιών και να τους παρέχουν πληροφόρηση σχετικά με τους παράγοντες και τις συνέπειες της κακοποίησης. Συνολικά, προσπαθούσε να ωθήσει σε περισσότερη δράση και λιγότερα λόγια.²⁹³ Άλλη σημαντική καμπάνια διάρκειας 20 ετών, που βοήθησε στην ανάδειξη του σκοτεινού αριθμού της ΚαΠα-Π και στη μείωση της μυστικότητας γύρω από το θέμα, ξεκίνησε στο Ηνωμένο Βασίλειο το 1999 (The NSPCC Full Stop Campaign). Με κεντρικό άξονα τη συμβολική εικόνα των κλεισμένων ματιών, είχε ως βασικό στόχο να τροποποιήσει στάσεις και συμπεριφορές απέναντι στα παιδιά, και να καταστήσει σαφές πως η προστασία των παιδιών είναι ευθύνη όλων²⁹⁴. Σε επίπεδο δευτερογενούς και τριτογενούς πρόληψης, μια καμπάνια που είχε στόχο τους άνδρες δράστες ενδοοικογενειακής βίας, πραγματοποιήθηκε στη Δυτική Αυστραλία, με σύνθημα «Ελευθερία από το φόβο» (Freedom from fear). Οι διοργανωτές της καμπάνιας, μέσω έρευνας, κατέληξαν σε

²⁹¹ UNICEF, ό.π., 22

²⁹² Tucci J., Gobbard C. and Mitchell J., *More action-less talk! Community responses to child abuse prevention*, Australians Against Child Abuse, Ringwood, 2001

²⁹³ Tucci J., Gobbard C. and Mitchell J., ό.π., 9

²⁹⁴ Hall C., «NSPCC shock tactics to tackle child abuse», *The Daily Telegraph*, 16/3/1999

δύο στρατηγικές ως περισσότερο αποτελεσματικές για αυτή την καμπάνια, τις οποίες και χρησιμοποίησαν. Ειδικότερα, συμπέραναν πως οι δράστες έδειξαν μεγαλύτερο ενδιαφέρον 1) για τις συνέπειες της βίας στα παιδιά τους και 2) στο πώς μπορούσαν να αναζητήσουν βοήθεια.²⁹⁵

5. Υποδείγματα εφαρμογής πολιτικών με θετικά αποτελέσματα στην πρόληψη του φαινομένου

Εκτός της χρήσης των MME, έχουν υιοθετηθεί από διάφορες χώρες, συγκεκριμένες πολιτικές για την πρόληψη της ΚαΠα-Π. Δύο εξ αυτών οι οποίες εφαρμόστηκαν στις Ηνωμένες Πολιτείες, παρουσιάζονται παρακάτω αναλυτικότερα, καθώς φάνηκε να έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και υψηλή αποτελεσματικότητα.

5.1. Το μοντέλο εκτίμησης του κινδύνου με βάση την εδαφική περιοχή (risk terrain modeling)

Το μοντέλο εκτίμησης κινδύνου με βάση την εδαφική περιοχή (risk terrain modeling), βασίζεται στην ανάλυση της αθροιστικής επίδρασης των περιβαλλοντικών παραγόντων οι οποίοι συνδέονται με την ΚαΠα-Π. Το συγκεκριμένο μοντέλο χρησιμοποίησε ως μονάδα ανάλυσης το Fort Worth του Texas και φάνηκε να έχει υψηλότερη προβλεπτική ακρίβεια συγκριτικά με τους παραδοσιακούς χάρτες hotspot (traditional hotspot maps). Το 98% των επιβεβαιωμένων περιπτώσεων για το έτος 2014, προέρχονταν από τις περιοχές που ορθά με βάση τους παράγοντες κινδύνου είχαν επισημανθεί ως αυξημένου κινδύνου.²⁹⁶

Ειδικότερα, το μοντέλο αυτό ανέδειξε έξι παράγοντες υψηλού κινδύνου με φθίνουσα σημαντικότητα: 1) τη φτώχεια, 2) την ενδοοικογενειακή βία, 3) τις κλιμακούμενες βιαιοπραγίες (aggravated assaults), 4) τις δραπετεύσεις, 5) τις δολοφονίες και 6) τα εγκλήματα σχετικά με τα ναρκωτικά. Ίσως η μεγαλύτερη συνεισφορά του μοντέλου είναι πως με βάση τη συγκριτική μελέτη των παραγόντων, ως ισχυρότεροι παράγοντες εμφανίζονται να είναι η φτώχεια και η ενδοοικογενειακή βία. Σύμφωνα με το εν λόγω μοντέλο, μόλις εντοπιστεί η γεωγραφική μονάδα

²⁹⁵ Mertensmeyer C. and Fine M., «ParentLink: A model of integration and support for parents», *Family Relations*, 49, 2000, 261

²⁹⁶ Daley D., Bachmann M., Bachmann B., Pedigo C., Bui M. and Coffman J., «Risk terrain modeling predicts child maltreatment», *Child Abuse & Neglect*, 62, 2016, 34

υψηλού κινδύνου με βάση τους παράγοντες, μπορούν να εφαρμοστούν διάφορες στρατηγικές με στόχο την τροποποίηση των παραγόντων ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε περιοχής. Μέρος αυτών των στρατηγικών μπορεί να είναι η δημιουργία υπηρεσιών ψυχικής υγείας ή κλινικών για τους χρήστες ναρκωτικών, καθώς και η ενίσχυση των κοινοτικών δεσμών και η παροχή εκπαίδευσης σε νέους γονείς.²⁹⁷

Βασικός στόχος μέσω της χρήσης του μοντέλου, είναι η πρόληψη της ΚαΠα-Π μέσω των κατάλληλων παρεμβάσεων και η αύξηση της αναγνώρισης των περιπτώσεων, μέσω της δημιουργίας ενός μοντέλου το οποίο θα εντοπίζει περιοχές υψηλού κινδύνου. Με αυτόν τον τρόπο, φιλοδοξεί να έχει προβλεπτική χρησιμότητα για την έγκαιρη ανίχνευση των περιπτώσεων σωματικής και σεξουαλικής κακοποίησης καθώς και της παραμέλησης.

Τέτοιου είδους μοντέλα αποτελούν ένα νέο παράδειγμα στην έγκαιρη αναγνώριση της ΚαΠα-Π, μέσω του εντοπισμού των παιδιών υψηλού κινδύνου με βάση τις γεωγραφικές περιοχές. Η χρήση τους από τις κοινωνικές υπηρεσίες και τις υπηρεσίες υγείας ως εργαλεία για την ανάπτυξη αποτελεσματικών στρατηγικών πρωτογενούς και δευτερογενούς πρόληψης, αποτελεί μια νέα πρόταση και για την ελληνική πραγματικότητα. Βέβαια, οι κοινωνικές και πολιτισμικές ανομοιογένειες επιβάλλουν τον έλεγχο, και την επιβεβαίωση ή αλλαγή κάποιων εκ των παραγόντων, με βάση τη δομή και τις ανάγκες της ελληνικής πραγματικότητας.

5.2. Το μοντέλο του «Θετικού γονέα» (positive parenting program)

Το μοντέλο του «Θετικού γονέα» (positive parenting program ή αλλιώς «Triple P»), αναπτύχθηκε από τον Matt Sanders²⁹⁸ και τους συνεργάτες του και αποτελεί ένα διεθνές τεκμηριωμένο πρόγραμμα εκπαίδευσης γονέων. Χρησιμοποιείται σε περίπου 20 χώρες (όχι στην Ελλάδα), βασίζεται στις αρχές της κοινοτικής ψυχολογίας, και αποτελεί ένα μοντέλο το οποίο στο σχεδιασμό του, συνυπολογίζει ένα σύνολο παραγόντων σχετικών με την ΚαΠα-Π. Οι πέντε βασικές αρχές στις οποίες βασίζεται το μοντέλο του «Θετικού γονιού» για την ενίσχυση της συναισθηματικής αυτορρύθμισης και των κοινωνικών δεξιοτήτων (social competence) των γονιών

²⁹⁷ Daley et al., ό.π., 32-επ.

²⁹⁸ Sanders M. R., «Triple P- Positive Parenting Program: Towards an empirically validated multilevel parenting and family support strategy for the prevention of behavior and emotional problems in children», *Clinical Child and Family Psychology Review*, 2, 1999, 71-90

είναι οι παρακάτω: 1) η διασφάλιση ενός ασφαλούς και εμπλεκόμενου (engaging) περιβάλλοντος, 2) η προώθηση ενός θετικού περιβάλλοντος μάθησης, 3) η χρήση διεκδικητικής πειθαρχίας (assertive discipline), 4) η διατήρηση λογικών προσδοκιών και 5) η παροχή φροντίδας στον ίδιο τον γονέα.²⁹⁹

Καταρχάς, αυτό που διαφοροποιεί το παρόν μοντέλο είναι πως αποτελεί την πρώτη προσπάθεια εφαρμογής παρέμβασης σε γονείς ως στρατηγική πρόληψης, όχι σε ατομικό επίπεδο, αλλά σε κοινοτικό επίπεδο, χρησιμοποιώντας στρωματοποιημένη δειγματοληψία κατά συστάδες (randomized communities to condition). Συγκεκριμένα, ο σχεδιασμός που έγινε στις Ηνωμένες Πολιτείες, πραγματοποιήθηκε σε 18 μεσαίου μεγέθους κομητείες, οι οποίες σταθμίστηκαν σε σχέση με το μέγεθος, το επίπεδο φτώχειας και τους δείκτες ΚαΠα-Π. Πραγματοποιήθηκε ως παρέμβαση, εκπαίδευση στους γονείς από επιλεγμένο εργασιακό δυναμικό σε κάθε περιοχή, το οποίο εργαζόταν με οικογένειες (κοινωνικές υπηρεσίες, νηπιαγωγεία, ΜΚΟ κ.ά.), και μετά από δύο χρόνια έγινε σύγκριση με την ομάδα ελέγχου (γονείς που δεν είχαν λάβει εκπαίδευση), σε σχέση με τρεις συγκεκριμένες μεταβλητές σχετικές με την ΚαΠα-Π: αριθμός τεκμηριωμένων περιπτώσεων ΚαΠα-Π, αριθμός τοποθετήσεων παιδιών σε χώρους εκτός σπιτιού και αριθμός τραυματισμών λόγω κακοποίησης-παραμέλησης.³⁰⁰

Παράλληλα με την εκπαίδευση των γονέων, το μοντέλο του «Θετικού γονέα», χρησιμοποίησε τα MME και άλλες επικοινωνιακές στρατηγικές ώστε να κανονικοποιήσει και να αναγνωρίσει τις γονεϊκές δυσκολίες, να παρέμβει στο αίσθημα κοινωνικής απομόνωσης των γονέων και να τροποποιήσει τις αναπαραστάσεις της κοινότητας σχετικά με το να είσαι γονιός.³⁰¹ Τα αποτελέσματα της παρέμβασης έδειξαν θετική επίδραση στους δείκτες ΚαΠα-Π, και ειδικότερα, μείωση στις τεκμηριωμένες περιπτώσεις κακοποίησης-παραμέλησης, μείωση στις τοποθετήσεις εκτός σπιτιού και μείωση στους τραυματισμούς λόγω κακοποίησης-παραμέλησης.

Τα θετικά αποτελέσματα αυτής της ευρείας κλίμακας παρέμβασης σε γονείς, καταδεικνύουν τη χρησιμότητα του μοντέλου και στην Ελλάδα για την πρόληψη του φαινομένου.

²⁹⁹ Prinz R., Sanders M., Shapiro C., Whitaker D. and Lutzker J., «Population-based prevention of child maltreatment: The U.S. Triple P system population trial», *Prevention Science*, 10, 2009, 4

³⁰⁰ Prinz et al., ό.π., 3-επ.

³⁰¹ Sanders M.R. and Turner K.M.T., «The role of the media and primary care in the dissemination of evidence-based parenting and family support interventions», *The Behavior Therapist*, 25, 2002, 156-166

6. Η υποστήριξη του θεσμού της οικογένειας από το κράτος πρόνοιας και η ελαχιστοποίηση του κινδύνου απομάκρυνσης του παιδιού από τη φυσική οικογένεια

Ο καταλυτικός ρόλος των κοινωνικών υπηρεσιών, επικεντρώνεται στην υποστήριξη της οικογένειας και την προστασία του παιδιού, και μέσω αυτών, διαδραματίζουν ίσως τον ισχυρότερο πρωτογενή και δευτερογενή εγκληματοπροληπτικό ρόλο, ενάντια στη βία που στρέφεται στα πιο ευάλωτα μέλη της κοινωνίας, τα παιδιά.

Μέσω της συνεργασίας με την οικογένεια οι επαγγελματίες στοχεύουν στην ενίσχυση της φροντίδας και της επαρκούς ανατροφής των παιδιών εντός της οικογένειας, ελαχιστοποιώντας με αυτό τον τρόπο τον κίνδυνο απομάκρυνσης των παιδιών από τις οικογένειές τους. Παρά τον ιδεατό αυτό προσανατολισμό, η δεδομένη αποδυνάμωση του κράτους πρόνοιας έχει καθοριστικές συνέπειες στον τρόπο άσκησης και εφαρμογής των κοινωνικών αυτών πολιτικών. Η αποδυνάμωση αυτή έχει σαφείς επιπτώσεις στην υποστήριξη της οικογένειας «σε κίνδυνο», καθώς και στην προληπτική κοινωνική παρέμβαση ώστε να αποφευχθεί σοβαρότερη δυσλειτουργία της οικογένειας, η οποία μπορεί να καθιστά την απομάκρυνση του παιδιού αναγκαία.

Η κοινωνική αυτή υποστήριξη της οικογένειας βρίσκεται στον πυρήνα της προληπτικής δράσης για την ΚαΠα-Π. Η κρατική υποχρέωση εξάντλησης κάθε δυνατής προσπάθειας για την υποστήριξη της οικογένειας και την παραμονή του παιδιού στο σπίτι του, και η σχέση των προηγούμενων με τον παράγοντα της φτώχειας, τονίζονται από τη σύσταση 5 του 2005 της Επιτροπής Υπουργών προς τα κράτη μέλη σύμφωνα με την οποία:

Είναι απαραίτητο να τονίσουμε ότι τα παιδιά πρέπει, εφόσον είναι δυνατόν, να μεγαλώνουν μέσα στην οικογένειά τους. Η πολιτεία οφείλει να παρέχει κάθε απαραίτητη βοήθεια στις οικογένειες που βρίσκονται σε κρίσιμη ή δύσκολη κατάσταση προκειμένου να επιλύσουν τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαίτερες ανάγκες, δυνατότητες και δεξιότητές τους. Τα κράτη μέλη οφείλουν να καταβάλλουν κάθε δυνατή προσπάθεια για την καταπολέμηση της φτώχειας και τη μείωση του μεγάλου αριθμού των παιδιών σε ιδρύματα που προέρχονται από οικογένειες που πλήττονται από τη φτώχεια. Η φτώχεια δεν επαρκεί ως λόγος για την τοποθέτηση ενός παιδιού³⁰². Η τοποθέτηση δεν πρέπει να προκαλείται από οικονομικές καταστάσεις που ξεφεύγουν από τον έλεγχο της οικογένειας. Είναι απαραίτητο, επομένως να προσδιορίσουμε εκ των προτέρων κάτω από ποιες ιατρικές, ψυχολογικές, εκπαιδευτικές, κοινωνικές ή

³⁰² Συμβούλιο Ευρώπης, *Τα δικαιώματα των παιδιών που ζουν σε ιδρύματα προστασίας, Σύσταση (2005)5 της Επιτροπής Υπουργών στα κράτη μέλη*, 2005, 9, διαθέσιμη στο: <https://rm.coe.int/168046ce2a>, 27/07/17

νομικές συνθήκες συνιστάται η τοποθέτηση και να διατυπώσουμε ακριβείς διαδικασίες τοποθέτησης που αφορούν, κυρίως, την προετοιμασία της εντολής τοποθέτησης (πολύπλευρη αναφορά, αξιολόγηση εναλλακτικών προτάσεων κλπ), και την ενημέρωση της οικογένειας και του παιδιού για την τοποθέτηση κλπ. Αυτές οι διαδικασίες πρέπει να διασφαλίσουν τη δυνατότητα του παιδιού και των γονιών του να εκφράσουν τις απόψεις τους με κατάλληλο τρόπο. Οι απόψεις του παιδιού πρέπει να λαμβάνονται υπόψη σύμφωνα με την ηλικία και τον βαθμό ωριμότητάς του.³⁰³

Όπως γίνεται σαφές με βάση τη σύσταση του Συμβουλίου της Ευρώπης, η προληπτική βοήθεια στην οικογένεια σε κρίση ή σε δυσκολία, η δευτερογενής δηλαδή έναντι της τριτογενούς πρόληψης, τοποθετείται ως προτεραιότητα και εξυπηρετείται με αυτόν τον τρόπο το ύψιστο συμφέρον του παιδιού. Η βοήθεια αυτή στην οικογένεια θα μειώσει τις πιθανότητες η άσκηση βίας να εξελιχθεί σε βαθμό τέτοιο, όπου η απομάκρυνση του παιδιού από τη φυσική οικογένεια να είναι μονόδρομος και έσχατη λύση.

Ακόμη, για τις περιπτώσεις αυτές που η απομάκρυνση δεν μπορεί να αποφευχθεί με εναλλακτικούς τρόπους, απαιτείται η καταγραφή όλων των βημάτων που έγιναν από τους επαγγελματίες και η διαφάνεια της διαδικασίας που ακολουθήθηκε ώστε να υποστηριχθεί η οικογένεια, υπό την εποπτεία ενός κεντρικού κρατικού συντονιστή, ο οποίος θα φέρει και την τελική ευθύνη. Με αυτόν τον τρόπο, αντί της διάχυσης της ευθύνης σε διάφορους εμπλεκόμενους φορείς, η ανάληψη της ευθύνης θα γίνει από τον καθ' ύλην αρμόδιο. Το κράτος δεν πρέπει να απαλλάσσεται της ευθύνης του για την προστασία των παιδιών, με την μετάθεση της ευθύνης προστασίας σε ΜΚΟ ή άλλους φορείς, αλλά να δημιουργήσει και να εφαρμόσει σαφείς προδιαγραφές και συστήματα πιστοποίησης για τον έλεγχο της ποιότητας του έργου τους³⁰⁴. Επιπλέον, σε κάθε περίπτωση το κράτος πρόνοιας μέσω των ειδικότερων αρμόδιων διευθύνσεών του, πρέπει να έχει την υψηλή εποπτεία και την ευθύνη των τελικών αποφάσεων, όσον αφορά στο φάκελο του κάθε παιδιού.

Για να μπορέσει να γίνει πράξη μια αποτελεσματική εγκληματοπροληπτική πολιτική κατά της βίας προς τα παιδιά, απαραίτητη προϋπόθεση είναι ένας κεντρικός συντονιστικός φορέας. Μία από τις σοβαρότερες δυσκολίες που παρατηρούνται σε σχέση με την αναγνώριση των περιπτώσεων ΚαΠα-Π αλλά και τη μετέπειτα διαχείρισή τους, αποτελεί η διάχυση και η πληθώρα των φορέων αναφοράς και διαχείρισης, καθώς και η έλλειψη συντονισμού τους από μία κεντρική υπηρεσία. Η

³⁰³ Συμβούλιο Ευρώπης, ό.π., 9

³⁰⁴ Συμβούλιο Ευρώπης, ό.π., 21

καναδική πρακτική και ειδικότερα η επαρχία του Κεμπέκ εφαρμόζει με επιτυχία, ένα σύστημα προστασίας της νεότητας υπό την σκέπη του Διευθυντή προστασίας της νεότητας³⁰⁵. Για τα ελληνικά δεδομένα, η «αντίστοιχη» αρμόδια κεντρική υπηρεσία είναι η Γενική Διεύθυνση Πρόνοιας του Υπουργείου Υγείας, και ειδικότερα η Διεύθυνση Προστασίας Οικογένειας³⁰⁶. Η υπηρεσία αυτή πέρα από τον έλεγχο, την εποπτεία και την παρακολούθηση των αντίστοιχων προγραμμάτων, μπορεί να διαδραματίσει έναν κεντρικό ρυθμιστικό ρόλο, κατά το πρότυπο λειτουργίας της Διεύθυνσης προστασίας της νεότητας με ειδικότερο στόχο την πρόληψη της ΚαΠα-Π.

Στο ευρύτερο πλαίσιο της πρόληψης της ΚαΠα-Π, και της προάσπισης των δικαιωμάτων των παιδιών χρειάζεται να αναφερθεί και η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα του Παιδιού (UNCRC). Η προηγούμενη αποτελεί το θεμέλιο λίθο μιας χρήσιμης και εμπεριστατωμένης μελέτης που έχει πραγματοποιηθεί, υπό τον τίτλο «Eurochild- Child Protection Policy³⁰⁷», με στόχο την ανάπτυξη και κατάθεση στρατηγικών για την παιδική προστασία. Ανάμεσα στις βασικές θέσεις αυτής της εργασίας, όπως τοποθετήθηκε από τον Gerison Lansdown συμπροεδρεύων της ομάδας του Eurochild, είναι η υποχρέωση να ακουστούν τα ίδια τα παιδιά, σε ένα ασφαλές περιβάλλον, εντός του οποίου μπορούν να ασκήσουν τα δικαιώματά τους.

Η παροχή βήματος στα παιδιά ώστε να εκφράσουν τις εμπειρίες και τις απόψεις τους θα είναι χρήσιμη για την πρόληψη και την αντιμετώπιση της ΚαΠα-Π, για το σχεδιασμό των οποίων θα συνυπολογιστούν οι φωνές των ίδιων των παιδιών. Ειδικότερα, η έκφραση ενδοοικογενειακών εμπειριών μέσω ενός προσφιλούς για τα παιδιά εργαλείου -ανάμεσα σε άλλα-, όπως η ζωγραφική, με στόχο την ανάδυση εμπειριών κακοποίησης-παραμέλησης, ως συμπληρωματικό εργαλείο για τους επαγγελματίες ψυχικής υγείας, έχει αποτελέσει πεδίο μελέτης για τις δυνατότητες που το μέσο αυτό διαθέτει.

³⁰⁵ Βλέπε αναλυτικότερα: <https://www.quebec.ca/en/family-and-support-for-individuals/assistance-and-support/director-of-youth-protection-dyp/>, 27/07/17

³⁰⁶ <https://www.moh.gov.gr/articles/ministry/organogramma/yphresies-koinwnikh-s-allhleggyhs/26-genikh-dieythynsh-pronoias>, 16/04/2020

³⁰⁷ https://www.eurochild.org/fileadmin/public/03_Internal/02_GA/I5_Eurochild_Child_Protection_Policy.pdf, 3, 28/07/17

7. Σύνοψη

Ο σχεδιασμός Αντεγκληματικής Πολιτικής για τα εγκλήματα ενδοοικογενειακής βίας, και ειδικότερα για την ΚαΠα-Π, χρειάζεται να στηρίζεται στις κατάλληλες θεωρητικές βάσεις και τα πορίσματα της εγκληματολογικής έρευνας, ώστε να είναι ορθός και αποτελεσματικός. Ακόμη, η Αντεγκληματική Πολιτική που ασκείται για την πρόληψη και αντιμετώπιση της ΚαΠα-Π, χρειάζεται να μετατοπιστεί από την κατασταλτική τριτογενή παρέμβαση, στην πρωτογενή και τη δευτερογενή, με την υιοθέτηση μιας σειράς μέτρων σε διάφορα πεδία της κοινωνικής ζωής, με στόχο την αποδυνάμωση των εγκληματογόνων παραγόντων, αλλά και τη λήψη μέτρων για τις ομάδες υψηλού κινδύνου.

Η προτεινόμενη θεωρητική βάση της παρούσας εργασίας, ως βάση κατανόησης και σχεδιασμού μέτρων πρόληψης και παρέμβασης, είναι η θεωρία του ελέγχου (control theory) ή των κοινωνικών δεσμών (social bonding theory), του κορυφαίου αμερικανού κοινωνιολόγου T. Hirshi, η οποία σε αντίθεση με άλλες θεωρίες ώθησης ή τις υποπολιτισμικές θεωρίες, αποσκοπεί στην κατανόηση της εγκληματικής συμπεριφοράς όλων των κοινωνικών τάξεων. Σύμφωνα με τις θεωρητικές θέσεις του T. Hirschi³⁰⁸, το σύνολο των ανθρώπων είναι δυνάμει παραβάτες, και αντικείμενο μελέτης αποτελούν οι δυνάμεις που ωθούν ή συγκρατούν από το έγκλημα μέσω του κοινωνικού ελέγχου. Η επίδραση των κοινωνικών δεσμών εσωτερικεύεται από το άτομο υπό τη μορφή του αυτοελέγχου, και μέσω αυτής της διαδικασίας ο κοινωνικός έλεγχος μετασχηματίζεται σε ατομικό μέσω της επίδρασης ατομικών διεργασιών. Τα θεμέλια του αυτοελέγχου με βάση την εν λόγω θεωρία, βρίσκονται στην οικογένεια, και συνδέονται με τον κίνδυνο να αναπτυχθεί μελλοντικά παραβατική συμπεριφορά.

Η μετατόπιση αυτή από την τριτογενή, στην πρωτογενή και δευτερογενή πρόληψη, θα υποστηριχθεί με την ολοένα και αυξανόμενη ενίσχυση της οικογένειας, μιας καθοριστικής συνιστώσας του ανεπίσημου κοινωνικού ελέγχου, μέσω της κοινωνικής και ψυχολογικής υποστήριξης των οικογενειών και κυρίως των οικογενειών υψηλού κινδύνου. Η μετατόπιση αυτή θα συμβάλλει ουσιαστικά στην έγκαιρη αναγνώριση των περιστατικών ΚαΠα-Π, αντί της διάγνωσής τους όταν πλέον έχουν φτάσει στο κατώφλι του νοσοκομείου.

³⁰⁸ Hirschi T., *Causes of delinquency*, Berkeley, Los Angeles and London, University of California Press, 1969

Οι παρεμβάσεις κοινωνικής υποστήριξης με την υψηλότερη αποτελεσματικότητα στην ενίσχυση των προστατευτικών παραγόντων, σε πρωτογενές και δευτερογενές επίπεδο, φάνηκε να είναι: 1) οι επισκέψεις στο σπίτι (home visiting), 2) η εκπαίδευση των γονέων, και 3) οι υπηρεσίες για τη στήριξη της οικογένειας (early childhood centre-based services)³⁰⁹. Όσο αφορά την υποστήριξη του ίδιου του παιδιού θύματος, μία από τις εμπειρικά τεκμηριωμένες προσεγγίσεις θεραπείας σε παιδιά θύματα κακοποίησης, αποτελεί η Επικεντρωμένη στο Τραύμα Γνωστική Συμπεριφορική Θεραπεία (trauma-focused cognitive behavioral therapy)³¹⁰. Είναι επομένως χρήσιμο, να ενσωματωθούν στο σχεδιασμό πρόληψης και αντιμετώπισης της ΚαΠα-Π. Επίσης, παρουσιάζονται κάποια διεθνή προγράμματα για την πρόληψη της ΚαΠα-Π: 1) το μοντέλο εκτίμησης του κινδύνου με βάση την εδαφική περιοχή (risk terrain modeling) και 2) το μοντέλο του «Θετικού γονέα» (positive parenting program), τα οποία αξίζει να μελετηθούν υπό το πρίσμα της ελληνικής πραγματικότητας, και με τις κατάλληλες προσαρμογές που επιτάσσουν οι ιδιαιτερότητες της ελληνικής κοινωνίας, να γίνει εφαρμογή μέρος ή του συνόλου των προγραμμάτων. Επιπλέον, υπογραμμίζεται πως η ενίσχυση της κοινωνικής υποστήριξης σε πρωτογενές και δευτερογενές επίπεδο, είναι ο μοναδικός ενδεχομένως δρόμος για την ελαχιστοποίηση του κινδύνου, της συχνά εγκληματικής, απομάκρυνσης του παιδιού από τη φυσική του οικογένεια.

Ακόμη, η συμβολή των ΜΜΕ στην τροποποίηση των κοινωνικών και πολιτισμικών κανονικοτήτων που σχετίζονται με την ΚαΠα-Π, είναι αποφασιστική για τους σκοπούς της πρόληψης. Παρόλα αυτά, ο στόχος της κοινωνικής αφύπνισης γύρω από το πρόβλημα της κακοποίησης παιδιών, χρειάζεται να απομακρυνθεί από την τραγικοποίηση του φαινομένου και την επικέντρωση στη βλάβη που υπέστησαν τα παιδιά θύματα, και να εστιάσει στην πληροφόρηση γύρω από θέματα ανάπτυξης των παιδιών και στην ανεύρεση λύσεων στα προβλήματα της οικογένειας.³¹¹

Κλείνοντας, στοχεύοντας στην πρόληψη, την έγκαιρη αναγνώριση αλλά και την κατανόηση των αναγκών των παιδιών θυμάτων, τονίζεται η σημασία παροχής βήματος στα ίδια τα παιδιά θύματα από τους επαγγελματίες ψυχικής υγείας ή στο ερευνητικό πλαίσιο, ώστε να εκφράσουν τις εμπειρίες και τις απόψεις τους. Η

³⁰⁹ Mikton C. and Butchart A., «Child maltreatment prevention: a systematic review of reviews», *Bull. World Health Org.*, 87, 2009, 353-361

³¹⁰ Damashek A.L. and Chaffin M.J., «Child abuse and neglect», in: P. Sturmey and M. Hersen (ed.), *Handbook of evidence-based practice in clinical psychology, V. 1. Child and adolescent disorders*, New Jersey, John Wiley and Sons Inc, 2012, 647-678

³¹¹ UNICEF, ό.π., 22

έκφραση των ενδοοικογενειακών εμπειριών από τα παιδιά θύματα, μέσω ενός προσφιλούς για αυτά μέσου όπως η ζωγραφική, με στόχο την αφήγηση εμπειριών κακοποίησης-παραμέλησης αλλά και την κατανόηση των ιδιαίτερων ψυχοκοινωνικών αναγκών τους, έχει αποτελέσει πεδίο μελέτης.

Στο επόμενο κεφάλαιο γίνεται μια συμπυκνωμένη παρουσίαση καθώς και μια κριτική αποτίμηση σχετικών μελετών. Η επισκόπηση και ο σχολιασμός σημαινόντων ερευνών αναφορικά με τη χρήση των εικονικών μεθόδων (visual methods) ως εργαλείο ποσοτικής και ποιοτικής μεθοδολογίας, αφορά και εντάσσεται στο θεωρητικό μέρος της παρούσας εργασίας. Ειδικότερα, η αποτίμηση των μελετών αυτών, παρουσιάζεται στη μετάβαση από το θεωρητικό στο ερευνητικό μέρος, καθώς πραγματεύεται τη θεωρητική βάση επιλογής της μεθοδολογικής προσέγγισης η οποία επιλέχθηκε για την παρούσα ερευνητική εργασία.

Κεφάλαιο τέταρτο: Η χρήση εικονικών μεθόδων (visual methods) ως ερευνητικό εργαλείο ποσοτικής και ποιοτικής μεθοδολογίας στις κοινωνικές επιστήμες

Οι ζωγραφίες των παιδιών είναι μια αναπαράσταση των δραστηριοτήτων που συμβαίνουν επαναλαμβανόμενα στη ζωή τους, με άλλα λόγια, τα παιδιά παράγουν ό,τι καταναλώνουν τα μάτια τους. Όταν ζητείται από τα παιδιά να ζωγραφίσουν ένα συγκεκριμένο θέμα, θα ζωγραφίσουν εικόνες ή σκηνές στις οποίες έχουν εκτεθεί αμέτρητες φορές και οι οποίες έχουν σχηματίσει ένα αποτύπωμα στο μυαλό τους (Adjei, 2016)³¹²

Οι δυσκολίες στην αναγνώριση της ΚαΠα-Π, οδήγησαν τους Αμερικανούς επιστήμονες στην αναζήτηση και υιοθέτηση εικονικών μεθόδων ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Η αποτίμηση των ερευνών αυτών έως σήμερα δημιουργεί σημαντικά διλήμματα λόγω των αμφιλεγόμενων και συχνά αντιφατικών αποτελεσμάτων. Τα ερευνητικά πορίσματα κινούνται σε ένα συνεχές, από τη θετική στάση για την αδιαπραγμάτευτη συμβολή των εικονικών μεθόδων στην αναγνώριση της ΚαΠα-Π, έως τις ισχυρές αμφιβολίες για την αμφισβητούμενη συμβολή τους.

Οι αρχικές αυτές έρευνες είχαν ως αφετηρία έναν ισχυρό ευγενή πόθο για τον εντοπισμό εικονικών δεικτών (visual indexes), σε συγκεκριμένες ζωγραφίες, σε πληθυσμό ΚαΠα-Π. Η μεθοδολογική αφετηρία των ερευνών αυτών, η απόπειρα ποσοτικοποίησης και μέτρησης του φαινομένου, είχε ως αποτέλεσμα το σχεδιασμό και την υλοποίηση ποσοτικών ερευνών για τον εντοπισμό συγκεκριμένων εικονικών δεικτών στις ζωγραφίες των ΚαΠα-Π. Η ποσοτικοποίηση αυτή δεν φάνηκε εφικτή, ή τουλάχιστον ικανοποιητικά έγκυρη και αξιόπιστη, κάτι που θα καθιστούσε τη χρήση των προβολικών εικονικών μέσων ένα πρόσφορο, ασφαλές μέσο για την αναγνώριση της κακοποίησης των παιδιών. Ο πληθυσμός που απασχόλησε ιδιαίτερα τους ερευνητές ήταν αυτός των σεξουαλικά κακοποιημένων παιδιών, και λιγότερο των σωματικά κακοποιημένων παιδιών, γεγονός που καθρεφτίζεται και στο πλήθος των σχετικών ερευνών, σε αντίθεση με την αναγνώριση της συναισθηματικής κακοποίησης ή της παραμέλησης.

³¹² «Children's drawings are a representation of activities that occur repeatedly in the life of the child in other words, children produce what their eyes consume. When children are asked to draw on a certain theme, they will draw images or scenes that they have been exposed to on countless number of times which have formed an imprint on their minds»

Όμως, η προσπάθεια εντοπισμού συγκεκριμένων εικονικών δεικτών στις ζωγραφίες των ΚαΠα-Π, διαφέρει άρδην από μια φαινομενολογική προσέγγιση και ανάλυση της ζωγραφικής των παιδιών. Η διαφορά αυτή πρωτίστως έχει την αφετηρία της σε διαφορετικές μεθοδολογικές επιρροές και επιστημολογικές τοποθετήσεις. Η φαινομενολογική αυτή ανάλυση συγκεκριμένων θεματικών ζωγραφικών έργων, μπορεί να χρησιμεύσει τόσο στους επαγγελματίες ψυχικής υγείας ως 1) αναπτυξιακά κατάλληλο μέσο για την έκφραση και αποκάλυψη εμπειριών κακοποίησης-παραμέλησης των παιδιών και συνεπώς αναγνώρισής τους, αλλά και στους ερευνητές ως 2) εικονικό ερευνητικό εργαλείο για τα παιδιά θύματα κακοποίησης-παραμέλησης για τη διερεύνηση των ψυχοκοινωνικών αναγκών τους, όπως αυτές εκφράζονται μέσω της ζωγραφικής.

1. Η χρήση της ζωγραφικής των παιδιών για την αναγνώριση της κακοποίησης-παραμέλησης παιδιών: μια ποσοτική προσέγγιση

Οι ερευνητικές προσπάθειες των επιστημόνων για την αύξηση της αναγνώρισης του αριθμού των παιδιών θυμάτων κακοποίησης-παραμέλησης και τη μείωση του σκοτεινού αριθμού, τους οδήγησε στην αναζήτηση διαφορών στη ζωγραφική έκφραση των κακοποιημένων και μη κακοποιημένων παιδιών. Οι έρευνες επικεντρώθηκαν κυρίως στην αναγνώριση της σεξουαλικής κακοποίησης παιδιού και λιγότερο της σωματικής.

Το περιεχόμενο των εικόνων, θεωρήθηκε πλούσιο πληροφοριών για τον τρόπο που το παιδί αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και τους σημαντικούς Άλλους της ζωής του. Η βασική θεωρητική θέση για τη χρήση της ζωγραφικής συμπυκνώνεται εύστοχα στην άποψη του DiLeo³¹³, πως μια ζωγραφιά εκφράζει συμβολικά στο χαρτί τις σκέψεις και τα συναισθήματα των παιδιών, ειδικά αυτών που έχουν δυσκολίες στη λεκτική έκφραση, όπως παρατηρείται συχνά στα κακοποιημένα-παραμελημένα παιδιά³¹⁴. Η χρήση της ζωγραφικής για την έκφραση σκέψεων και συναισθημάτων σε κακοποιημένα παιδιά προτάθηκε ιδιαίτερα, τόσο λόγω της συχνής δυσκολίας των παιδιών θυμάτων να λεκτικοποιήσουν σκέψεις και συναισθήματα γύρω από το

³¹³ DiLeo J., *Young children and their drawings*, New York, Brunner/Mazel, 1970

³¹⁴ Veltman MWM., Browne KD, «Three decades of child maltreatment research: implications for the school years», *Trauma, Violence, Abuse*, 2, 2001, 215-239

κακοποιητικό συμβάν³¹⁵, όσο και λόγω της έλλειψης «ενήλικου» λεξιλογίου ώστε να περιγράψουν τις πράξεις που βίωσαν³¹⁶. Ένας επιπλέον λόγος για τη βοηθητική χρήση μη λεκτικών μέσων όπως η ζωγραφική στη διαδικασία ανίχνευσης της κακοποίησης, συνδέεται και με τις συχνές απειλές του δράστη προς το θύμα για να μην μιλήσει για ό,τι συνέβη³¹⁷. Λόγω του ότι τα παιδιά θύματα κακοποίησης-παραμέλησης πολύ συχνά αντιλαμβάνονται ως απειλητική ή συναισθηματικά καταγιγιστική τη συνηθισμένη λεκτική μεθοδολογία για την αξιολόγηση και τη θεραπεία³¹⁸, άλλες μη λεκτικές μεθοδολογίες ενδεχομένως να είναι περισσότερο αποτελεσματικές και προσαρμοσμένες στις ανάγκες των παιδιών θυμάτων.

Συγκριτικά με άλλες μη λεκτικές μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν με τα παιδιά θύματα, όπως οι ανατομικές κούκλες, οι μαριονέτες ή το παιχνίδι, η ζωγραφική παρουσιάζει κάποια σαφή πλεονεκτήματα. Αντίθετα με άλλα μη λεκτικά μέσα, η ζωγραφική έχει μια απτή, χειροπιαστή, και μόνιμη μορφή, η οποία μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως αρχείο. Λόγω της χειροπιαστής της μορφής, η ζωγραφιά μπορεί να αποτελέσει αφετηρία αποκάλυψης εμπειριών, σκέψεων και συναισθημάτων του παιδιού, και να γίνει αντικείμενο επεξεργασίας.

Μία από τις πρώτες ζωγραφιές που ερευνήθηκε για τον εντοπισμό διαφορετικών εικονικών στοιχείων μεταξύ των κακοποιημένων και μη παιδιών, ήταν η ζωγραφιά της ανθρώπινης φιγούρας (human figure drawing). Η ζωγραφιά της ανθρώπινης φιγούρας, είναι το πρώτο αναπαραστατικό σύμβολο που συνήθως επιχειρούν τα παιδιά³¹⁹ και το πιο συχνό³²⁰. Σύμφωνα με τον Harris³²¹, όταν ζητείται από ένα παιδί να ζωγραφίσει έναν άνθρωπο, εκείνο πιθανότητα θα απεικονίσει τη δική του προσωπική αντίληψη για την εικόνα σώματός του.

Τα βασικότερα πορίσματα των ερευνών αυτών για τη ζωγραφιά της ανθρώπινης φιγούρας από παιδιά θύματα σεξουαλικής κακοποίησης, είναι τα εξής: 1) η

³¹⁵ Peterson LW, Hardin M., *Children in distress: a guide for screening children's art*, Norton, New York, 1997

³¹⁶ Sadowski P.m., Loesch L.C., «Using children's drawings to detect potential child sexual abuse», *Elementary School Guidance & Counselling*, 28, 1993, 115-123

³¹⁷ Naitove C., «Arts therapy with sexually abused children», in S. Sgroi (ed.), *Handbook of clinical intervention in child sexual abuse*, Lexington Mass, D.C. Health, 1982, 269-308

³¹⁸ Naitove C., ό.π.

³¹⁹ Lowenfeld V. and Brittain W.L., *Creative and mental growth* (7th ed.), New York, Mcmillan, 1982

³²⁰ Pikunas J. and Carberry H., «Standardization of the graphoscopic scale: The content of children's drawing», *Journal of Clinical Psychology*, 17, 1961, 297-301

³²¹ Harris D., *Goodenough-Harris drawing test: manual*, Harcourt Brace Jovanovich, USA, 1963b

εντονότερη ενασχόληση στις ζωγραφιές τους με τα γεννητικά όργανα³²², 2) η απόδοση περισσότερων λεπτομερειών στη σεξουαλική ανατομία του σώματος 3) η εικονική αναπαράσταση των δραστών από τα παιδιά θύματα σεξουαλικής κακοποίησης με εμφανές το φαλλικό όργανο³²³, 4) η ορθή αναπαράσταση ανδρικών γεννητικών οργάνων³²⁴, 5) η ελαχιστοποίηση ή μεγιστοποίηση σεξουαλικών χαρακτηριστικών, ειδικότερα για τα θύματα αιμομιξίας³²⁵, 6) οι στατιστικά σημαντικές διαφορές της ομάδας των παιδιών θυμάτων σεξουαλικής κακοποίησης σε σύγκριση με την ομάδα ελέγχου, ως προς την έλλειψη αναλογίας των πάνω και κάτω άκρων και του κεφαλιού με το υπόλοιπο σώμα, καθώς και την παράλειψη των πελμάτων³²⁶, 7) η μεγαλύτερη πιθανότητα για απεικόνιση ξεκάθαρων σεξουαλικών στοιχείων³²⁷, και 8) η σεξουαλική γνώση σε αναντιστοιχία με την ηλικία του παιδιού, καθώς και η έμφαση στη γεννητική περιοχή ή στην αποτύπωση σεξουαλικής επαφής μεταξύ των φιγούρων³²⁸.

Η ζωγραφική απεικόνιση γεννητικών οργάνων από τα παιδιά πριν την εφηβεία, ίσως αποτελεί τον πιο αποδεκτό πιθανό δείκτη σεξουαλικής κακοποίησης. Η παρουσία γεννητικών οργάνων στην ανθρώπινη φιγούρα, στη ζωγραφιά ενός παιδιού, αποτελεί επαρκή ένδειξη για περαιτέρω διερεύνηση πιθανής σεξουαλικής κακοποίησης, αλλά σε καμία περίπτωση δεν αποδεικνύει την κακοποίηση, με την ίδια λογική που η απουσία γεννητικών οργάνων δεν αποκλείει τη σεξουαλική κακοποίηση³²⁹. Ο Korppitz ήδη από το 1986 είχε παρατηρήσει σε έρευνα που είχε κάνει σε σχολείο με αριθμητικό δείγμα 1800 παιδιών, 5 έως 12 ετών, πως σπάνια στις ανθρώπινες φιγούρες τα παιδιά απεικονίζουν τα γεννητικά όργανα. Στην εν λόγω έρευνα μόνο 11 από τα 1800 παιδιά συμπεριέλαβαν γεννητικά όργανα στην

³²² Sturner R. and Rothbaum F., «The effects of stress on children's human figure drawings», *Journal of Clinical Psychology*, 36, 1, 1980, 324-331

³²³ Goodwin J., *Sexual abuse: Incest victims and their families*, London, John Wright, 1982

³²⁴ Hagood M., «Diagnosis or dilemma: Drawings of sexually abused children», *British Journal of Projective Psychology*, 37,1, 1992, 22-33

³²⁵ Yates A., Beutler L. and Crago M., «Drawings in child victims of incest», *Child Abuse and Neglect*, 9, 2, 1985, 183-189

³²⁶ Blain G.H., Bergner R.M., Lewis M.L. and Goldstein M.A., «The use of objectively evaluated house-tree-person indicators to establish child abuse», *Journal of Clinical Psychology*, 37, 3, 1981, 667-673

³²⁷ Hibbard R.A., Roghmann K. and Hotelman R., «Genitalia in children's drawings: An association with sexual abuse», *Pediatrics*, 79, 1, 1987, 129-137

³²⁸ Miller T.W., Veltkamp L.J. and Janson D., «Projective measures in the clinical evaluation of sexually abused children», *Child Psychiatry and Human Development*, 18,1, 1987, 47-57

³²⁹ Hibbard R.A., Roghmann K. and Hotelman R., ό.π.

ανθρώπινη φιγούρα³³⁰. Ο DiLeo³³¹ επίσης, επιβεβαιώνει τη σπανιότητα της απεικόνισης γεννητικών οργάνων στις ανθρώπινες φιγούρες που έγιναν σε ζωγραφιές παιδιών. Λιγότερες σε αριθμό έρευνες ασχολήθηκαν με την αναγνώριση της σωματικής κακοποίησης παιδιών, μέσω χρήσης της ανθρώπινης φιγούρας. Οι γραφικοί δείκτες που συνδέθηκαν περισσότερο με τις ανθρώπινες φιγούρες των σωματικά κακοποιημένων παιδιών, είναι οι παραλείψεις μερών του σώματος, και ειδικότερα των χεριών και των πελμάτων, καθώς και τα άδεια μάτια (μάτια χωρίς κόρες)³³².

Μία άλλη ζωγραφιά που εξετάστηκε ερευνητικά για τη δυνατότητά της να αποτυπώνει διαφορές στην εικαστική έκφραση των κακοποιημένων και μη παιδιών, είναι η ζωγραφιά της οικογένειας (family drawing), και μια παραλλαγή της η ζωγραφιά της οικογένειας σε δράση³³³ (kinetic family drawing). Η εικόνα της οικογένειας θεωρήθηκε πολύ χρήσιμη, ειδικά για τα παιδιά που ζούσαν σε βίαιο περιβάλλον, καθώς αποκάλυπτε πληροφορίες τόσο για τη θέση του παιδιού μέσα στην οικογένεια αλλά και για τις οικογενειακές σχέσεις συνολικά³³⁴.

Χρησιμοποιώντας στην έρευνά τους μια κλίμακα αξιολόγησης της προβαλλόμενης στη ζωγραφιά οικογενειακής ζωής ως επιθυμητής ή επώδυνης, ο Hackbarth και οι συνεργάτες του³³⁵, συμπέραναν με βάση τα αποτελέσματά τους πως η οδηγία «ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», μπορούσε να διαφοροποιήσει σημαντικά τα σεξουαλικά κακοποιημένα παιδιά από αυτά που δεν είχαν παρελθόν σεξουαλικής βίας.

Σημαντικές διαφορές στη ζωγραφιά της οικογένειας (family drawing) ανάμεσα στην ομάδα των σεξουαλικά και των σωματικά κακοποιημένων παιδιών και την ομάδα ελέγχου, εντοπίστηκαν και στην έρευνα που διεξήγαγε ο Piperno³³⁶ και οι συνεργάτες του. Οι διαφορές αυτές εντοπίστηκαν κυρίως στις παραμορφώσεις και στην απουσία λεπτομερειών στην εικόνα σώματος, για τις ομάδες των κακοποιημένων παιδιών. Ένα πολύ ενδιαφέρον εύρημα της έρευνας του Piperno και

³³⁰ Koppitz E.M., *Psychological evaluation of children's human figure drawings*, New York, Grune and Stratton, 1968

³³¹ DiLeo J.H., *Children's drawing as diagnostic aids*, New York, Bruner/Mazel, 1970

³³² Culbertson F.M. and Revel A.C., «Graphic characteristics on the Draw-A-Person test for identification of physical abuse», *Art Therapy*, 4, 1987, 78-83

³³³ Burns R. and Kaufman S., *Kinetic family drawings (K-F-D)*, New York, Bruner/Mazel, 1970

³³⁴ Burns R., *Self-growth in families*, New York, Bruner/Mazel, 1982

³³⁵ Hackbarth S., Murphy H. and McQuary J., «Identifying sexually abused children by using family drawings», *Elementary School Guidance & Counseling*, 25, 4, 1991, 255-260

³³⁶ Piperno F., Di Biasi S., and Levi G., «Evaluation of family drawing of physically and sexually abused children», *European Child & Adolescent Psychiatry*, 16, 2007, 389-397

των συνεργατών του ήταν και η παράλειψη των γονιών στις ζωγραφιές οικογένειας, σε ποσοστό 67% για την ομάδα των σωματικά κακοποιημένων παιδιών, και 42% για την ομάδα των σεξουαλικά κακοποιημένων παιδιών. Τα παιδιά θύματα σωματικής και σεξουαλικής βίας σε αυτήν την περίπτωση, είχαν την τάση να ζωγραφίζουν στην εικόνα οικογένειας, φίλους ή άλλα συνομήλικα παιδιά, ζώα ή αντικείμενα, αντί των γονιών τους, γεγονός που υπογραμμίζει τη συναισθηματική τους αναστάτωση. Ειδικότερα για τα σεξουαλικά κακοποιημένα παιδιά, παρατηρήθηκε πως στην εικόνα οικογένειας απεικόνιζαν τον εαυτό τους σε συνθήκες απομόνωσης, κάτι που ίσως υποδηλώνει κατά τους ερευνητές την ανάγκη τους για απομόνωση από την οικογένεια.³³⁷ Είναι ιδιαίτερα σπάνιο γεγονός, ένα μη κακοποιημένο παιδί να παραλείπει κάποιον από τους δύο γονείς του στην εικόνα οικογένειας, όπως επιβεβαιώνεται και από σχετικές έρευνες³³⁸.

Οι ποσοτικές έρευνες για την αναγνώριση της κακοποίησης παιδιού μέσω χρήσης της ζωγραφικής έτυχαν δριμείας κριτικής για πληθώρα μεθοδολογικών λαθών, εξαιτίας των οποίων έγινε σύσταση για προσοχή στη χρήση τους ως εργαλείο «διάγνωσης» της κακοποίησης παιδιού³³⁹. Τα μεθοδολογικά αυτά λάθη αφορούσαν κυρίως σε θέματα χαμηλής αξιοπιστίας³⁴⁰ και εγκυρότητας³⁴¹, σε ανεπαρκείς στατιστικές μεθόδους³⁴², μικρά δείγματα³⁴³ και ασαφείς ερευνητικούς σχεδιασμούς³⁴⁴, ανάμεσα σε άλλα.

Στον παρόντα χρόνο δεν υπάρχει κάποια ποσοτική έρευνα χωρίς σοβαρά μεθοδολογικά προβλήματα, που να ελέγχει την αποτελεσματικότητα μιας σειράς θεματικών ζωγραφικών έργων, ώστε να μπορούμε να εξάγουμε μεθοδολογικά

³³⁷ Piperno F., Di Biasi S. and Levi G., ό.π., 395-επ.

³³⁸ Castellazzi VL., Nannini MF., *Il disegno della figura umana come tecnica proiettiva*, LAS, Roma, 1992

³³⁹ Ανάμεσα σε άλλους: Thomas G.V. and Jolley R.P., «Drawing conclusions: a re-examination of empirical and conceptual bases for psychological evaluation of children from their drawings», *Journal of Clinical Psychology*, 37, 1998, 127-139, Joiner T.E., Schmidt K.L. and Barnett J., «Size, detail, and line heaviness in children's drawings as correlates of emotional distress: (more) negative evidence», *Journal of Personality Assessment*, 67, 1996, 127-141

³⁴⁰ Cohen F.W. and Phelps R.E., «Incest markers in children's artwork», *Arts in Psychotherapy*, 12, 1985, 265-283

³⁴¹ Hibbard R.N. and Hartman G.L., «Emotional indicators in human figure drawings of sexually victimized and nonabused children», *Journal of Clinical Psychology*, 46, 1990, 211-218, Koppitz E.M., *Psychological evaluation of human figure drawings by middle school pupils*, Needham Heights, MA, Grune & Stratton, 1984

³⁴² Elin N. and Nucho A.O., «The use of kinetic family drawing as a diagnostic tool in assessing the child's self-concept», *Art Psychotherapy*, 6, 1979, 241-247

³⁴³ Kelley S.J., «The use of art therapy with sexually abused children», *Journal of Psychosocial Nursing and Mental Health Services*, 22, 1984, 12-18

³⁴⁴ Neale E.L., Rosal M. and Rosal M.L., «What can art therapists learn from the research on projective drawing techniques for children?: A review of the literature», *Arts in Psychotherapy*, 20, 1993, 37-49

ασφαλή συμπεράσματα, και η απάντηση για το κατά πόσο μπορούμε να ανιχνεύσουμε την ΚαΠα-Π μέσω μιας σειράς ζωγραφικών έργων, παραμένει όχι αρνητική αλλά αναπάντητη. Ίσως, οι ζωγραφίες είναι ιδιαίτερα πολύπλοκες από τη φύση τους, ώστε κάθε προσπάθεια ένταξης σε ποσοτικές κατηγοριοποιήσεις είναι περιοριστική και ελλιπής. Με αυτά τα δεδομένα, αντί της προσπάθειας «απόδειξης» της ΚαΠα-Π μέσω θεματικών ζωγραφικών έργων, βασικός στόχος χρειάζεται να είναι η αύξηση των ποσοστών αποκάλυψης της κακοποίησης-παραμέλησης από τα παιδιά θύματα μέσω μη απειλητικών/ διεισδυτικών εργαλείων έγκαιρου εντοπισμού παιδιών σε κίνδυνο.

Κάθε παιδί θύμα κακοποίησης, θα χρησιμοποιήσει διαφορετικό λεκτικό περιεχόμενο ώστε να περιγράψει την εμπειρία του, και με την ίδια λογική μια αντίστοιχη διαδικασία παρατηρείται και στη ζωγραφική έκφραση του παιδιού. Το ότι ένα παιδί δεν θα αποκαλύψει το συμβάν κακοποίησης λεκτικά ή ζωγραφικά, δεν σημαίνει ότι αυτό δεν έχει πραγματοποιηθεί. Συνεπώς, δεν μπορούμε να αναμένουμε πως η ζωγραφική έκφραση είναι σε θέση να αποκαλύπτει «πάντα» την κακοποίηση-παραμέληση ενός παιδιού, κάτι που δεν συμβαίνει ούτε με την λεκτική έκφραση. Οι αντιστάσεις, η άρνηση και άλλοι παράγοντες που συνδέονται με την απόκρυψη της κακοποίησης, υπάρχουν, σε μικρότερο ίσως βαθμό, και στη ζωγραφική έκφραση.

Βέβαια, η ζωγραφική έκφραση φαίνεται να δημιουργεί ένα περισσότερο πρόσφορο και λιγότερο απειλητικό πεδίο αποκάλυψης, γεγονός που ενδεχομένως αυξάνει τις πιθανότητες το παιδί θύμα να αποκαλύψει. Χρειάζεται επομένως να αντιμετωπίσουμε τις θεματικές ζωγραφίες των παιδιών, ως μία μέθοδο που μπορεί να αυξήσει τις πιθανότητες να αποκαλύψει το παιδί θύμα τις εμπειρίες κακοποίησης-παραμέλησης, και για το κάθε παιδί, η ζωγραφική αυτή αποκάλυψη θα είναι εξατομικευμένη και μοναδική. Ιδιαίτερα κρίσιμη σε αυτή την επιστημολογική προσέγγιση θα είναι, η κατάλληλη επιλογή των ζωγραφικών έργων που θα ζητηθούν από τα παιδιά, η φαινομενολογική ανάλυσή τους, καθώς και κυρίως, το τι λέει το ίδιο το παιδί για τη ζωγραφιά του.

Συνοπτικά, επιστήμονες οι οποίοι θεωρούσαν πως η ποσοτικοποίηση των εικονικών δεικτών σε συγκεκριμένες, θεματικές ζωγραφίες κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών είναι εφικτή, επιχείρησαν να δημιουργήσουν βαθμολογικά συστήματα (score systems) με βάση τις ζωγραφίες, κυρίως για την περίπτωση της σεξουαλικής κακοποίησης και λιγότερο για τη σωματική. Σε γενικές γραμμές οι

μελέτες αυτές είχαν αρκετές μεθοδολογικές δυσχέρειες, και λόγω αυτού είχαν μειωμένη εγκυρότητα ή αξιοπιστία.

Η πεποίθηση πως μια τέτοια ποσοτικοποίηση είναι εφικτή, ότι δηλαδή η παρουσία δεδομένων εικονικών δεικτών σε συγκεκριμένες θεματικές ζωγραφίες με τρόπο σταθερό και επαναλαμβανόμενο, αναμένεται να εμφανίζονται από κάθε κακοποιημένο-παραμελημένο παιδί, είναι σαν κάποιος να πιστεύει πως είναι δυνατό ένα παιδί θύμα κακοποίησης, να μιλήσει χρησιμοποιώντας τις ίδιες λέξεις, κατ'επανάληψη και αποκλειστικά αυτές, για να περιγράψει το γεγονός της κακοποίησής του. Βέβαια, οι έρευνες αυτές, ειδικά για την περίπτωση της σεξουαλικής και της σωματικής κακοποίησης, κατέληξαν σε ένα πλήθος δεικτών που χρειάζεται να συνυπάρχουν ώστε να αναφέρονται αυξημένες πιθανότητες για ύπαρξη κακοποίησης, και δεν περιορίστηκαν στην παρουσία μεμονωμένων δεικτών. Στο πλαίσιο αντίθετα μιας ποιοτικής προσέγγισης, η ζωγραφική έκφραση μπορεί να χρησιμοποιηθεί κατά τη γνώμη μας ως μια προσωπική «αφήγηση» του παιδιού, μέσω χρήσης μιας σειράς θεματικών ζωγραφικών έργων αναφορικά με τις ενδοοικογενειακές συνθήκες που βιώνει.

2. Η χρήση της ζωγραφικής των παιδιών στην ποιοτική έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες

Σε επιστημολογική αντίθεση με την απόπειρα ποσοτικοποίησης της ζωγραφικής των παιδιών όπως αυτή περιγράφηκε παραπάνω, βρίσκεται η προσπάθεια έκφρασης και κατανόησης των εμπειριών και των αναπαραστάσεων των παιδιών μέσω της ζωγραφικής τους, σε συγκεκριμένα θέματα που ζητούνται από τον ερευνητή. Η δημιουργικότητα είναι ένα κοινό σημείο τόσο για την έρευνα όσο και για τη ζωγραφική, και ιδιαίτερα η συλλογή δεδομένων από παιδιά, προκαλεί τους ερευνητές να χρησιμοποιήσουν το μέγιστο της δημιουργικότητάς τους, μέσω χρήσης αναπτυξιακά κατάλληλων μεθόδων και τεχνικών³⁴⁵. Η ζωγραφική, ως βασικό μέσο επικοινωνίας και συνεπώς έρευνας, είναι σε θέση να παρουσιάσει πλούσια ερευνητικά αποτελέσματα για πολλούς λόγους, αλλά κυρίως, γιατί «μπορεί να

³⁴⁵ Graue E.M., Walsh D.J., *Studying children in context: Theories, methods and ethics*, Thousand Oaks, CA, Sage, 1998

εκφράσει αυτό το οποίο δεν είναι εύκολο να μπει σε λέξεις: το ανομολόγητο, το δυσνόητο, το ανεπεξέργαστο, το υποσυνείδητο»³⁴⁶.

Η χρήση της ζωγραφικής παρέχει ένα επιπλέον κανάλι έκφρασης, το οποίο δεν επηρεάζεται από τις γλωσσικές ικανότητες ή το πολιτισμικό περιβάλλον, καθώς η γλώσσα της ζωγραφικής είναι παγκόσμια και κοινή για όλα τα παιδιά³⁴⁷. Αυτό το εκφραστικό κανάλι, μπορεί να φέρει στην επιφάνεια οπτικές και αφηγήσεις των παιδιών που στο παρελθόν είχαν «παραλειφθεί, απορριφθεί ή αποσιωπηθεί»³⁴⁸. Η λεκτική και η εικονική έκφραση παρουσιάζουν κάποιες σημαντικές διαφοροποιήσεις. Μια βασική διαφοροποίηση αφορά στο ζήτημα του χρόνου: η εικονική έκφραση δεν υπακούει στη λογική σειριακή χρονική ακολουθία, αντίθετα, εκφράζει μια σχέση μεταξύ των εικονικών στοιχείων της ζωγραφιάς σε μια μόνο στιγμή, η οποία έχει απτή, χειροπιαστή μορφή. Αυτή η διαδικασία επιτρέπει μια σχεδόν στιγμιαία, μη γραμμική, ολοκληρωμένη αναπαράσταση σκέψεων και συναισθημάτων³⁴⁹. Ένα επιπλέον πλεονέκτημα της ζωγραφικής συγκριτικά με τις λεκτικές συνεντεύξεις, είναι πως οι συμμετέχοντες δεν πιέζονται χρονικά ώστε να δώσουν μια άμεση απάντηση στην εκάστοτε ερώτηση, αντίθετα έχουν το περιθώριο να απαντήσουν στο δικό τους χρόνο, ιδιαίτερα στην περίπτωση συμμετεχόντων με ιδιαίτερες ανάγκες όπως είναι τα παιδιά θύματα κακοποίησης-παραμέλησης³⁵⁰. Τέλος, στην περίπτωση της ζωγραφικής σε συγκεκριμένο θέμα, ιδιαίτερα αποκαλυπτικό επίσης, δεν είναι μόνο αυτό που εκφράζεται εικαστικά αλλά και αυτό που παραλείπεται³⁵¹.

Ειδικότερα, το ζήτημα του «ανομολόγητου» και της δυνατότητας της ζωγραφικής να παράσχει στα παιδιά θύματα ένα πρόσφορο πεδίο αποκάλυψης αντίξοων ή επώδυνων εμπειριών, όπως η κακοποίηση-παραμέληση, δεν έχει ακόμη διερευνηθεί από τον κλάδο της Αναπτυξιακής Ψυματολογίας. Αντίθετα, η ζωγραφική ως ερευνητικό εργαλείο ποιοτικής έρευνας, χρησιμοποιήθηκε από τους χώρους της

³⁴⁶ Weber S., Mitchell C., *That's funny, you don't look like a teacher: Interrogating images and identity in popular culture*, Abington, RoutledgeFalmer, 1995, 304

³⁴⁷ Literat I., «A pencil for your thoughts: Participatory drawing as a visual research method with children and youth», *International Journal of Qualitative Methods*, 12, 2013, 85

³⁴⁸ Singhal A. and Rattine-Flaherty E., «Pencils and photos as tools of communicative research and praxis: Analyzing minga Peru's quest for social justice in the Amazon», *Gazette*, 68, 4, 2006, 317

³⁴⁹ Gauntlett D., *Creative explorations: New approaches to identities and audiences*, London, Routledge, 2007

³⁵⁰ Gauntlett D., «Using creative visual research methods to understand media audiences», *MedienPadagogik*, 4, 1, 2005

³⁵¹ Literat I., ό.π., 88

ψυχολογίας και της γνωστικής ανάπτυξης³⁵², τον κλάδο της εικονικής ανθρωπολογίας και της εικονικής κοινωνιολογίας³⁵³, για την έρευνα των ΜΜΕ³⁵⁴, ως έγκυρο εργαλείο ώστε να ακουστούν οι φωνές των παιδιών σε θέματα σχετικά με τη βελτίωση του σχολικού πλαισίου³⁵⁵, και για να εκφραστούν οι αντιλήψεις των παιδιών για το περιβάλλον τους³⁵⁶.

Με τη χρήση του ερευνητικού αυτού εργαλείου της ζωγραφικής αλλά και άλλων τεχνικών προσαρμοσμένων στις αναπτυξιακές ανάγκες των παιδιών, δόθηκε χώρος ώστε να ακουστεί η φωνή των παιδιών, η οποία είχε παραγκωνιστεί ερευνητικά στο παρελθόν, καθώς τα παιδιά αντιμετωπίζονταν ως μη αξιόπιστοι και ανώριμοι συμμετέχοντες³⁵⁷. Σταθμός στην αλλαγή αυτής της αντιμετώπισης των παιδιών υπήρξε η Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού το 1989, σύμφωνα με την οποία βασικός στόχος ακτιβιστών, μελών νομοπαρασκευαστικών επιτροπών αλλά και όσων ασχολούνταν με τα δικαιώματα του παιδιού, έγινε να ακουστούν οι φωνές των ίδιων των παιδιών, ως κοινωνικών πρωταγωνιστών της ζωής τους (social actors). Αυτή η μετακίνηση, είχε ως συνέπεια την ολοένα και μεγαλύτερη συμμετοχή των παιδιών στην έρευνα, και την αναζήτηση νέων, αναπτυξιακά κατάλληλων μέσων, τα οποία θα ανταποκρίνονταν στις διαφορετικές ανάγκες των παιδιών. Η υιοθέτηση νέων μέσων στην παραδοσιακή ποιοτική έρευνα, δεν έγινε άκριτα, αλλά με συνεχή αναστοχασμό για τον τρόπο υιοθέτησης των τεχνικών και την καταλληλότητα της χρήσης τους. Ανάμεσα στα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν ήταν η ζωγραφική, η φωτογραφία, η συμπλήρωση προτάσεων και τα ημερολόγια.³⁵⁸

³⁵² Diem-Wille G., «A therapeutic perspective: the use of drawings in child psychoanalysis and social science», in: T. van Leeuwen and C. Jewitt (ed.), *Handbook of Visual Analysis*, London, Sage, 2001, 119-133

³⁵³ Bell P., «Content analysis of visual images», in: T. van Leeuwen and C. Jewitt (ed.), *Handbook of Visual Analysis*, London, Sage, 2001, 265-282

³⁵⁴ Bragg S. and Buckingham D., «Scrapbooks as a resource in media research with young people», in: P. Thompson (ed.), *Doing visual research with children and young people*, Abington, Routledge, 2008, 114-131

³⁵⁵ Carrington S., «Real policy, real change. Transforming secondary school cultures through image based research», in: J. Moss (ed.), *Researching Education: Visually- Digitally- Spatially*, Rotterdam, Sense Publishers, 2007, Buldu M., «Young children's perceptions of scientists: A preliminary study», *Educational Research*, 48, 1, 2006, 121-132

³⁵⁶ Barraza L., «Children's drawings about the environment», *Environment Education Research*, 5, 1, 1999, 49

³⁵⁷ Barker J. and Weller S., «Is it fun? Developing children centered research methods», *International Journal of Sociology and Social Policy*, 23, ½, 2003, 33-58

³⁵⁸ Fargas-Malet M., McSherry D., Larkin E., Robinson C., «Research with children: methodological issues and innovative techniques», *Journal of Early Childhood Research*, 8, 2, 2010, 175-επ.

Ιδιαίτερα η χρήση της ζωγραφικής στο πλαίσιο συνεντεύξεων, χρησιμοποιήθηκε από πληθώρα ερευνητών³⁵⁹ με στόχο τη διερεύνηση των αντιλήψεων των παιδιών για διάφορα θέματα³⁶⁰. Η έρευνα για σοβαρά ζητήματα της παιδικής ηλικίας όπως η ΚαΠα-Π, επιτάσσει την ενσωμάτωση στον θεωρητικό και εμπειρικό κορμό της Αναπτυξιακής Ψυματολογίας νέων αναπτυξιακά κατάλληλων μεθόδων, με στόχο την αναγνώριση και την κατανόηση των εμπειριών ενδοοικογενειακής θυματοποίησης των ανηλίκων. Η Αναπτυξιακή Ψυματολογία δεν μπορεί παρά να ενσωματώσει στους κόλπους της, κατάλληλες μεθοδολογίες και χρήσιμα ερευνητικά πορίσματα, από όλους τους συναφείς με την προστασία και την προάσπιση των δικαιωμάτων της παιδικής ηλικίας κλάδους, όπως είναι η κοινωνιολογία, η νομική, η ανθρωπολογία, η ψυχολογία και οι επιστήμες υγείας ανάμεσα σε άλλους.

Η είσοδος των εικονικών μεθοδολογιών (visual methodologies) στην κοινωνική έρευνα προσμετρά ήδη δεκαετίες για την επιστήμη της ανθρωπολογίας με το έργο «Balinese Character» των Bateson και Mead το 1942, στο οποίο έγινε χρήση φωτογραφιών για την εθνογραφική ανάλυση της ζωής στο Μπαλί. Για την κοινωνιολογία, η χρήση της φωτογραφίας για τη μελέτη της κοινωνικής ζωής και των κοινωνικών ανισοτήτων, εμφανίστηκε μετά το 1960, διστακτικά ωστόσο, ακόμη και με την υποστήριξη των νέων εικονικών μέσων από την Διεθνή Εταιρία Εικονικής Κοινωνιολογίας (International Visual Sociology Association).

Ξεχωρίζουν ανάμεσα σε άλλες έρευνες, αυτές της καθηγήτριας M. Guillemin, στο τμήμα Ιατρικής και επιστημών Υγείας του πανεπιστημίου της Μελβούρνης, για τη χρήση καινοτόμων εικονικών μεθόδων, ειδικά της ζωγραφικής, με στόχο τη μελέτη της κοινωνιολογίας της υγείας και της ασθένειας.³⁶¹ Η ΚαΠα-Π είναι εκτός των άλλων ένα σοβαρό πρόβλημα δημόσιας υγείας, για την κατανόηση και αναγνώριση του οποίου θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν παρόμοια εργαλεία.

Η χρήση της ζωγραφικής ως εργαλείο ποιοτικής έρευνας, καθορίζεται επιστημονικά από τις αρχές της ποιοτικής μεθοδολογίας για τη μη ύπαρξη μιας

³⁵⁹ Ανάμεσα σε άλλους: Leonard M., «Children's drawings as a methodological tool: reflections on the eleven plus system in Northern Ireland», *Irish Journal of Sociology*, 15, 2, 2006, 52-66, Miles G.M., «Drawing together hope: listening to militarized children», *Journal of Child Health Care*, 4, 4, 2000, 137-142

³⁶⁰ Ανάμεσα σε άλλους: Darbyshire P., MacDougall C. and Schiller W., «Multiple methods in qualitative research with children: more insight or just more?», *Qualitative Research*, 5, 4, 2005, 417-436, Leonard M., ό.π.

³⁶¹ Guillemin M., «Understanding illness: Using drawings as a research tool», *Qualitative Health Research*, 14, 2, 2004, 272-επ.

μετρήσιμης αντικειμενικής πραγματικότητας, αλλά τη συν-κατασκευή της πραγματικότητας αυτής, μέσω της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και της γλώσσας, υπό το θεωρητικό πλαίσιο του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού. Με αυτή την έννοια, η μέθοδος της θεματικής ζωγραφικής, είναι ένας τρόπος έκφρασης και αποκάλυψης εμπειριών και αναπαραστάσεων των παιδιών, σε συγκεκριμένα θέματα. Οι αναπαραστάσεις αυτές μπορεί να είναι προϊόν πραγματικών εμπειριών των παιδιών ή και φαντασιώσεων, για αυτό είναι απαραίτητη η συνδυαστική χρήση της ζωγραφικής με λεκτική περιγραφή για τις ζωγραφιές (προφορική ή γραπτή), όπου το παιδί θα εκφράσει τη δική του αντίληψη και περιγραφή για τη ζωγραφιά.

Η διαδικασία της ζωγραφικής σε συγκεκριμένο θέμα, ως ποιοτική τεχνική, έχει πολλές ομοιότητες με τη λεκτική απάντηση σε ένα ερευνητικό ερώτημα. Όπως παρατηρεί εύστοχα και η Guillemin, *«μεθοδολογικά οι ζωγραφιές, είναι εικονικά προϊόντα και την ίδια στιγμή παράγουν νοήματα»*³⁶², όπως ακριβώς το λεκτικό υλικό μιας συνέντευξης αποτελεί λεκτικό προϊόν παραγωγής νοήματος μέσω της ανάλυσής του. Και τα δύο είναι μονάδες παραγωγής νοήματος σε μια δυναμική διεργασία δημιουργίας νοήματος, μέσω των συμβόλων που το κάθε σύστημα περιέχει, το μεν εικονικό τις εικόνες, το δε λεκτικό τις λέξεις. Η μεθοδολογική αντιμετώπιση των εικονικών δεδομένων (visual data) ως ένα είδος κειμένου, δημιουργεί ένα ασφαλές πεδίο ανάλυσης, παρά το ότι όπως τονίζεται από τον Horn, *«δεν είναι όλες οι οπτικές γλώσσες άμεσα κατανοητές»*³⁶³. Η δυσκολία αυτή πιθανότητα σχετίζεται με την έλλειψη εξοικείωσης των κοινωνικών επιστημόνων με το ρόλο, τη λειτουργία και τα σύμβολα του εικονικού συστήματος, παρά λόγω κάποιας εγγενούς ασάφειας του εικονικού συστήματος αυτού καθαυτού.

Σύμφωνα με τον Prosser³⁶⁴, στην περίπτωση όπου το παιδί περιγράφει λεκτικά τη ζωγραφιά του, η λειτουργία του λεκτικού υλικού (γραπτού ή προφορικού), θα πρέπει να λειτουργεί με στόχο την τριγωνοποίηση της αρχικής ανάλυσης της ζωγραφιάς, δηλαδή χρησιμεύει ως δευτερογενής πηγή, και με απώτερο στόχο την επιβεβαίωση των αποτελεσμάτων της ζωγραφιάς. Ο Bland σε έρευνά του για τις αναπαραστάσεις των παιδιών για το ιδανικό εκπαιδευτικό περιβάλλον, επιβεβαιώνει τη σημασία του συνδυασμού του γραπτού κειμένου για τις ζωγραφιές των παιδιών, καθώς με αυτό τον τρόπο *«διαβεβαιώνεται το δυνατόν περισσότερο, η αυθεντικότητα*

³⁶² Guillemin, ό.π., 274

³⁶³ Horn R., *Visual language: Global communication for the 21st century*, Bainbridge Island Washington, Macro VU, 1998, 227

³⁶⁴ Prosser J., «Visual methods and the visual culture of schools», *Visual Studies*, 22, 1, 2007, 22

της ερμηνείας και η αποφυγή ενήλικων νοηματικών αποδόσεων (adultist construals of meaning) στη συχνά υποκειμενική αναλυτική διαδικασία»³⁶⁵, δηλαδή, με αυτόν τον τρόπο αποφεύγεται ο κίνδυνος να διατυπώνει ο ενήλικας τις δικές του απόψεις και ερμηνείες για τις ζωγραφιές του παιδιού.

Ο συνδυασμός του εικονικού και λεκτικού συστήματος για την κατανόηση και αποκάλυψη των αναπαραστάσεων και των εμπειριών των παιδιών θεωρείται αποτελεσματικότερος, καθώς επιτρέπει στο παιδί να διατυπώσει λεκτικά τις δικές του ιδέες και απόψεις για τη ζωγραφιά του. Η τεχνική αυτή είναι γνωστή ως «ζωγραφίζω και γράφω» (draw and write), και χρησιμοποιήθηκε ως ερευνητικό εργαλείο ιδιαίτερα από το χώρο της Αγωγής Υγείας (health education), με στόχο την ανάπτυξη στρατηγικών και πολιτικών προαγωγής της υγείας των παιδιών³⁶⁶. Επίσης, ως τεχνική χρησιμοποιήθηκε με διαφορετικούς τρόπους σε κάθε έρευνα, είτε αυτοτελώς (stand-alone task), είτε ως μέρος μιας ευρύτερης συνέντευξης, είτε ως τρόπος έναρξης μιας ημι-δομημένης ποιοτικής συνέντευξης, στο πλαίσιο του σχολείου ως επί το πλείστον ή στο σπίτι του παιδιού³⁶⁷.

Μια ιδιαίτερα καθοριστική παράμετρος της ζωγραφικής ως ερευνητικής μεθόδου, είναι η κατάλληλη επιλογή της ζωγραφικής οδηγίας που θα δοθεί στο παιδί, ανάλογα με το ερευνώμενο θέμα. Παραδείγματος χάρη, για τη μελέτη της ΚαΠα-Π μέσα στην οικογένεια, οι λεκτικές ερωτήσεις για τη σχέση του παιδιού με τους γονείς του και την ποιότητα των ενδοοικογενειακών σχέσεων, μπορούν να αντικατασταθούν, με μια σειρά ζωγραφικών οδηγιών οι οποίες ζητούν από το παιδί μια ακολουθία ζωγραφικών απαντήσεων για τις σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας. Έχοντας επαρκή επιστημονικά δεδομένα για τις δυσκολίες αποκάλυψης της κακοποίησης-παραμέλησης από τα παιδιά κατά τη διάρκεια της παιδικής τους ηλικίας, χρειάζεται να δοκιμάσουμε ως συμπληρωματικά εργαλεία, εναλλακτικούς, μη λεκτικούς, λιγότερο απειλητικούς τρόπους, ώστε να αυξήσουμε τις πιθανότητες αποκάλυψης των εμπειριών ενδο-οικογενειακής βίας από τα παιδιά θύματα. Η χρήση της ζωγραφικής ως εργαλείο ποιοτικής έρευνας χρειάζεται να κατευθυνθεί κυρίως στο συνδυασμό της ζωγραφιάς με τη λεκτική περιγραφή του παιδιού για τη ζωγραφιά του, για μια ολοκληρωμένη λεκτική και μη λεκτική αφήγηση.

³⁶⁵ Bland D., «Analysing children's drawings: applied imagination», *International Journal of Research & Method in Education*, 35, 3, 2012, 241

³⁶⁶ Backett-Milburn K., McKie L., «A critical appraisal of the draw and write technique», *Health Education Research*, 14, 3, 1999, 387-398

³⁶⁷ Backett-Milburn K., McKie L., ό.π., 390

Η ζωγραφική πράγματι αυξάνει τις λεκτικές δηλώσεις των παιδιών για τις εμπειρίες τους όπως επιβεβαιώνουν και σχετικές έρευνες³⁶⁸, στις οποίες τα παιδιά στα οποία δόθηκε η δυνατότητα να ζωγραφίζουν καθώς μιλούν για τις εμπειρίες τους, ανέφεραν περισσότερες πληροφορίες συγκριτικά με τα παιδιά που μόνο μιλούσαν. Οι λόγοι για τους οποίους παρατηρήθηκε αυτή η αύξηση των δηλώσεων των παιδιών για τις εμπειρίες τους, όταν αυτά ζωγράφιζαν, συνδέθηκαν με: 1) τη μεγαλύτερη άνεση με τον συνεντευκτή και συνεπώς τη μείωση του άγχους εξαιτίας της ζωγραφικής, 2) την αύξηση της μνημονικής ανάκλησης λόγω της ζωγραφικής και 3) την οργάνωση της αφήγησης μέσω της χρήσης της ζωγραφιάς³⁶⁹.

Το ζητούμενο της αύξησης του ποσοστού αποκάλυψης των περιστατικών ΚαΠα-Π αποτελεί μια πρόκληση για την Αναπτυξιακή Ψυματολογία και την Εγκληματολογία εν γένει, καθώς γνωρίζουμε πως η αποκάλυψη συνιστά μια πολύπλοκη και δύσκολη διαδικασία. Σε αυτήν την πρόκληση, η χρήση της ζωγραφικής από τους επαγγελματίες ψυχικής υγείας ως συμπληρωματικό εργαλείο, μπορεί να αποτελέσει ένα πολύτιμο μέσο, καθώς τα παιδιά θύματα βίας μπορεί να μην έχουν το κατάλληλο λεξιλόγιο ώστε να περιγράψουν την εμπειρία τους ή μπορεί να φοβούνται να μιλήσουν λεκτικά λόγω εκφοβισμών του δράστη. Η χρήση αυτού του μέσου για το σκοπό αυτό της ενίσχυσης του διαλογικού πλαισίου με το παιδί θύμα, χρειάζεται να γίνεται μόνο από ειδικούς ψυχικής υγείας ως συμπληρωματικό εργαλείο, σε θεραπευτικό ή προνοιακό πλαίσιο.

3. Σύνοψη

Οι δυσκολίες σε σχέση με τη διαδικασία της αναγνώρισης της ΚαΠα-Π, παρακίνησε τους Αμερικανούς επιστήμονες στη διερεύνηση της χρησιμότητας των εικονικών μεθόδων ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1980.

Κάποιοι από τους λόγους για τους οποίους η χρήση της ζωγραφικής ερευνήθηκε σε σχέση με τη δυνατότητά της να διευκολύνει την έκφραση σκέψεων και συναισθημάτων σε παιδιά θύματα κακοποίησης-παραμέλησης, αφορούσαν 1) τη συχνή δυσκολία των παιδιών θυμάτων να λεκτικοποιήσουν σκέψεις και

³⁶⁸ Gross J. and Hayne H., «Drawing facilitates children's verbal reports of emotionally laden events», *Journal of Experimental Psychology*, 4, 1998, 163-179

³⁶⁹ Gross J. and Hayne H., ό.π.

συναισθήματα σε σχέση με το κακοποιητικό συμβάν³⁷⁰, 2) την έλλειψη «ενήλικου» λεξιλογίου ώστε να περιγράψουν όσα βίωσαν³⁷¹ ή 3) τον φόβο του παιδιού για λεκτική έκφραση που συνδέεται με τις συχνές απειλές του δράστη προς το θύμα να κρατήσει μυστικά τα όσα συνέβησαν³⁷².

Αρχικός στόχος αυτών των ερευνών, οι οποίες διέπονταν από μια θετικιστική θεωρητική βάση, ήταν ο εντοπισμός εικονικών δεικτών σε συγκεκριμένες θεματικές ζωγραφίες, σε πληθυσμό ΚαΠα-Π. Οι θεματικές αυτές οδηγίες που χρησιμοποιήθηκαν ήταν κυρίως η ζωγραφιά της ανθρώπινης φιγούρας (Goodenough, 1926) και η ζωγραφιά της οικογένειας να κάνει κάτι (Burns and Kaufman, 1970). Οι ποσοτικές αυτές έρευνες για την αναγνώριση της κακοποίησης παιδιού μέσω χρήσης της ζωγραφικής έγιναν αποδέκτες έντονης κριτικής για πλήθος μεθοδολογικών λαθών, που αφορούσαν κυρίως σε θέματα χαμηλής αξιοπιστίας³⁷³ και εγκυρότητας³⁷⁴, ανεπαρκείς στατιστικές μεθόδους³⁷⁵, μικρά δείγματα³⁷⁶ και ασαφείς ερευνητικούς σχεδιασμούς³⁷⁷, ανάμεσα σε άλλα.

Στον απέναντι μεθοδολογικό πόλο, τοποθετείται η χρήση της ζωγραφικής ως ποιοτικό εργαλείο, για την ανάδειξη και κατανόηση των ενδοοικογενειακών εμπειριών των παιδιών, μέσω συγκεκριμένων θεματικών ζωγραφικών έργων. Η χρήση της ζωγραφικής ως εργαλείο ποιοτικής έρευνας, έλκει τις επιστημονικές της καταβολές στις αρχές της ποιοτικής μεθοδολογίας για τη μη ύπαρξη μιας μετρήσιμης ή αντικειμενικής πραγματικότητας. Υπό αυτό το μεθοδολογικό πρίσμα, η μέθοδος της θεματικής ζωγραφικής, συνιστά ένα μέσο έκφρασης και αποκάλυψης εμπειριών και αναπαραστάσεων των παιδιών σε συγκεκριμένα θέματα. Καθώς οι αναπαραστάσεις αυτές αποτελούν προϊόν πραγματικών εμπειριών των παιδιών ή και φαντασιώσεων,

³⁷⁰ Peterson LW, Hardin M., *Children in distress: a guide for screening children's art*, Norton, New York, 1997

³⁷¹ Sadowski P.m., Loesch L.C., «Using children's drawings to detect potential child sexual abuse», *Elementary School Guidance & Counselling*, 28, 1993, 115-123

³⁷² Naitove C., «Arts therapy with sexually abused children», in S. Sgroi (ed.), *Handbook of clinical intervention in child sexual abuse*, Lexington Mass, D.C. Health, 1982, 269-308

³⁷³ Cohen F.W. and Phelps R.E., «Incest markers in children's artwork», *Arts in Psychotherapy*, 12, 1985, 265-283

³⁷⁴ Hibbard R.N. and Hartman G.L., «Emotional indicators in human figure drawings of sexually victimized and nonabused children», *Journal of Clinical Psychology*, 46, 1990, 211-218, Koppitz E.M., *Psychological evaluation of human figure drawings by middle school pupils*, Needham Heights, MA, Allyn & Bacon, 1984

³⁷⁵ Elin N. and Nucho A.O., «The use of kinetic family drawing as a diagnostic tool in assessing the child's self-concept», *Art Psychotherapy*, 6, 1979, 241-247

³⁷⁶ Kelley S.J., «The use of art therapy with sexually abused children», *Journal of Psychosocial Nursing and Mental Health Services*, 22, 1984, 12-18

³⁷⁷ Neale E.L., Rosal M. and Rosal M.L., «What can art therapists learn from the research on projective drawing techniques for children?: A review of the literature», *Arts in Psychotherapy*, 20, 1993, 37-49

καθίσταται απαραίτητη η συνδυαστική χρήση της ζωγραφικής με τη λεκτική περιγραφή των ζωγραφικών έργων από το ίδιο το παιδί. Στόχος αυτής της συνδυαστικής χρήσης, αποτελεί η τριγωνοποίηση της ανάλυσης της ζωγραφιάς, χρησιμεύει δηλαδή ως δευτερογενής πηγή με σκοπό την επιβεβαίωση των αποτελεσμάτων της ζωγραφιάς³⁷⁸. Η παρούσα τεχνική «ζωγραφίζω και γράφω» (draw and write), υιοθετήθηκε ως ερευνητικό εργαλείο κατά κύριο λόγο από το χώρο της Αγωγής Υγείας ώστε να αναπτυχθούν πολιτικές προαγωγής της υγείας των παιδιών³⁷⁹.

Συμπερασματικά, η αύξηση του ποσοστού αποκάλυψης των περιπτώσεων ΚαΠα-Π συνιστά βασικό στόχο για την Αναπτυξιακή Θυματολογία και την Εγκληματολογία εν γένει, καθώς η αποκάλυψη αποτελεί μια πολύπλοκη και δύσκολη διαδικασία, με σοβαρά δυσμενή αποτελέσματα στην αύξηση του σκοτεινού αριθμού των μη καταγγελλθεισών περιπτώσεων και στον εντοπισμό των παιδιών σε προχωρημένο στάδιο εκδήλωσης της βίας. Προς αυτόν το σκοπό, η συμβολή της χρήσης της ζωγραφικής από τους ειδικούς ψυχικής υγείας ή τους ερευνητές ως ποιοτικό εργαλείο, για την ενίσχυση του διαλογικού πλαισίου έκφρασης του παιδιού θύματος, μπορεί να αποτελέσει ένα πολύτιμο συμπληρωματικό εργαλείο μεταξύ άλλων.

³⁷⁸ Prosser J., «Visual methods and the visual culture of schools», *Visual Studies*, 22, 1, 2007, 22

³⁷⁹ Backett-Milburn K., McKie L., «A critical appraisal of the draw and write technique», *Health Education Research*, 14, 3, 1999, 387-398

Κεφάλαιο πέμπτο: Συμπεράσματα θεωρητικού μέρους

Η παρούσα μελέτη, που κεντρικούς της στόχους έχει αφενός τη διερεύνηση της αποτελεσματικότητας της συνδυαστικής χρήσης εικονικών και λεκτικών μεθόδων στην αποκάλυψη εμπειριών ενδοοικογενειακής βίας και αφετέρου την κατανόηση των ειδικών ψυχοκοινωνικών αναγκών των παιδιών θυμάτων, έχει ως απαραίτητη προϋπόθεση την οικοδόμηση ενός θεωρητικού πλαισίου τέτοιου, που να είναι σε θέση να υποστηρίξει και να τεκμηριώσει επαρκώς την αναγκαιότητα εκπόνησης μιας έρευνας όπως η παρούσα. Κυρίως όμως, το υπάρχον θεωρητικό πλαίσιο, έχει σκοπό να συντελέσει στην αποτελεσματικότερη κατανόηση ενός διεπιστημονικού θέματος όπως το παρόν, και στην τοποθέτηση της παρούσας έρευνας, εντός των γκρίζων επιστημονικών ζωνών οι οποίες μέχρι στιγμής δεν έχουν μελετηθεί επιστημονικά, αναφορικά με τη δυνατότητα του ποιοτικού αυτού εργαλείου να συμβάλλει στον τομέα της πρόληψης της ΚαΠα-Π, στη μείωση του σκοτεινού αριθμού των περιπτώσεων ΚαΠα-Π, καθώς και στην κατανόηση των ιδιαίτερων ψυχοκοινωνικών αναγκών του παιδιού θύματος κακοποίησης-παραμέλησης.

Το πρόβλημα της αναγνώρισης της ΚαΠα-Π, αποτελεί ένα μείζον ζήτημα στους κόλπους της Θυματολογίας, καθώς συνδέεται με αντίστροφη φορά με την αύξηση του σκοτεινού αριθμού, των μη καταγγελλθεισών δηλαδή περιπτώσεων ΚαΠα-Π. Η παραμονή κάποιων εκ των υποθέσεων αυτών στην αφάνεια, έρχεται σε ρήξη με τα θεμελιώδη δικαιώματα του παιδιού θύματος, για τα οποία ο κλάδος της Θυματολογίας έχει να συμβάλλει τα μέγιστα. Ακόμη, χρειάζεται να διευκρινιστεί πως η αναφορά στο πρόβλημα της αναγνώρισης δεν ταυτίζεται αλλά περιλαμβάνει και το ζήτημα της διάγνωσης, το οποίο αποτελεί αποκλειστική ευθύνη του ιατρικού κλάδου. Η μελέτη του θύματος, των δικαιωμάτων και των αναγκών του, έχει αποκτήσει πλέον έναν κυρίαρχο ρόλο για την επιστήμη της Εγκληματολογίας, συγκριτικά με το παρελθόν³⁸⁰, αποκαθιστώντας με αυτόν τον τρόπο την απαραίτητη ισορροπία μεταξύ θύματος και δράστη για την ολοκληρωμένη μελέτη του φαινομένου.

Πιο συγκεκριμένα, σχετικά με την ένταξη του αντικειμένου μελέτης μας, εντός του πλαισίου της Θυματολογίας, αυτό τοποθετείται στο ειδικότερο πεδίο της

³⁸⁰ Ανάμεσα σε άλλους: Αλεξιάδης Σ., *Εγχειρίδιο Εγκληματολογίας*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Εκδ. Σάκκουλας, 1996, 179, Garland D., Sparks R., «Criminology, social theory and the challenge of our times», *British Journal of Criminology*, 40, 2, 2000, 189-204

Αναπτυξιακής Θυματολογίας³⁸¹ (Developmental Victimology), η οποία έχει ως βασικό στόχο την ενίσχυση του ενδιαφέροντος και της κατανόησης του εύρους της θυματοποίησης των παιδιών, τμήμα της οποίας αποτελεί και η ΚαΠα-Π. Η αναγκαιότητα δημιουργίας ενός ανεξάρτητου τομέα μελέτης για τους ανηλίκους εντός του ευρύτερου πεδίου της Θυματολογίας, ερμηνεύεται τόσο εξαιτίας της αναπτυξιακής ετερογένειας της παιδικής ηλικίας³⁸², αλλά και λόγω της αυξημένης ευαλωτότητας που χαρακτηρίζει τα παιδιά ως εξαρτώμενα μέλη³⁸³.

Στη συνέχεια της ένταξης του παρόντος αντικειμένου στο πεδίο μελέτης της Αναπτυξιακής Θυματολογίας, το ακόλουθο κεντρικό ζήτημα το οποίο μελετήθηκε βιβλιογραφικά, ήταν το ζήτημα του ορισμού της ΚαΠα-Π, καθώς και η βιβλιογραφική αποτύπωση των βασικών παραγόντων και συνεπειών που συνδέονται με το θέμα, με βάση τις τρέχουσες ερευνητικές εξελίξεις. Το ζήτημα του ορισμού σε κάθε αντικείμενο μελέτης, είναι καθοριστικό καθώς αποτελεί τη βάση της επιστημονικής έρευνας καθώς και της μεθοδολογικής αρτιότητάς της, με τον ακριβή ορισμό δηλαδή του τι μελετά ο ερευνητής. Η βιβλιογραφική επισκόπηση των ορισμών, των παραγόντων και των συνεπειών, αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του θεωρητικού σώματος της παρούσας μελέτης, καθώς συμβάλλει στην άρτια ανάλυση και ερμηνεία των αποτελεσμάτων του ερευνητικού μέρους. Η υιοθέτηση ενός κοινού ορισμού δεν εξυπηρετεί μόνο τους ερευνητικούς σκοπούς με στόχο τη δυνατότητα συγκρισιμότητας των αποτελεσμάτων μεταξύ άλλων, αλλά ενισχύει την αναγνώριση της ΚαΠα-Π από τους επαγγελματίες πρώτης γραμμής και από τους πολίτες. Η αναγνώριση αυτή συμβάλλει στον έγκαιρο εντοπισμό της περίπτωσης, καθώς και στην υποστήριξη του θύματος και του δράστη από τις κοινωνικές υπηρεσίες, όταν αυτό κρίνεται απαραίτητο.

Ο ορισμός που υιοθετείται από την πλειοψηφία των επιστημόνων και των φορέων που δραστηριοποιούνται στον τομέα της παιδικής προστασίας, είναι αυτός του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (World Health Organization). Παρόλα αυτά, συστήνεται κατά τη γνώμη μας, η μελέτη και υιοθέτηση του ορισμού του Υπουργείου Δικαιοσύνης του Καναδά, καθώς, μεταξύ άλλων, ορίζεται εξαιρετικά εύστοχα η βλάβη εξαιτίας της συναισθηματικής κακοποίησης, μιας ιδιαίτερα δύσκολης ως προς

³⁸¹ Finkelhor D., «Developmental Victimology», in Davis R.C., Lurigio A.J., & Herman S. (ed.), *Victims of crime*, Thousand Oaks, 2007, 9-34

³⁸² Finkelhor D., ό.π., 21 επ.

³⁸³ Dussich J., «Victimology- Past, Present and Future», in Cornell S. (ed.), *Resource material series No. 70*, Tokyo, United Nations Asia and Far East Institute for the Prevention of Crime and Treatment of Offenders, 2006, 118

τον ορισμό της μορφής, ως βλάβη στο αίσθημα εαυτού του παιδιού. Η κοινωνιοψυχολογική αυτή προσέγγιση του ορισμού χρησιμοποιώντας την έννοια του εαυτού, σε σχέση με τις επιπτώσεις της συναισθηματικής κακοποίησης στο παιδί, υποδηλώνει κατά τη γνώμη μας, την επιστημονική δεινότητα και την εις βάθος κατανόηση μιας τόσο πολύπλοκης ως προς την προσέγγισή της μορφή κακοποίησης, από την εν λόγω ομάδα μελέτης του Καναδικού Υπουργείου. Συμπερασματικά, η υιοθέτηση ενός καθολικού ορισμού, η διερεύνηση της έκτασης, των παραγόντων και των συνεπειών, τα οποία συνδέονται με την ΚαΠα-Π με βάση τα ερευνητικά αποτελέσματα της Εγκληματολογίας και άλλων κοινωνικών επιστημών, αποτελεί τη βάση τόσο για την κατανόηση της ΚαΠα-Π αλλά και για τον σχεδιασμό Αντεγκληματικής Πολιτικής, που είναι και το βασικό ζητούμενο για την πρόληψη και την αντιμετώπιση του φαινομένου.

Σε συνέχεια της εννοιολογικής οριοθέτησης της ΚαΠα-Π, ασχοληθήκαμε με τη βιβλιογραφική απεικόνιση των δυσκολιών γύρω από τη διαδικασία αποκάλυψης της ΚαΠα-Π. Η διαδικασία της παραπομπής μιας υπόθεσης, δηλαδή η ενεργοποίηση της ποινικής διαδικασίας μπορεί να γίνει είτε από τα ίδια τα θύματα ή σχετικές κοινωνικές οργανώσεις, είτε από φορείς του ίδιου του ΣΑΠΔ, όπως η αστυνομία ή η εισαγγελία ³⁸⁴. Μέσω της ανάλυσης που ακολουθήθηκε, επισημάνθηκαν οι δυσλειτουργίες που παρατηρούνται αναφορικά με τη μη έγκαιρη, καθυστερημένη αναγνώριση των περιπτώσεων ΚαΠα-Π, και τονίστηκε ο ρόλος των επαγγελματιών πρώτης γραμμής σε αυτή την καθυστέρηση. Ακόμη, επισημάνθηκε ο περιορισμένος λόγος που δίνεται στα παιδιά θύματα, ώστε να εκφράσουν τα ίδια, σε πρώιμο στάδιο, της ενδοοικογενειακής τους εμπειρίας, οι οποίες μπορεί να παραβιάζουν τα δικαιώματά τους.

Η κρατική απάντηση στο φαινόμενο της ΚαΠα-Π, φαίνεται να επικεντρώνεται κυρίως στις «σοβαρές» (υπό την έννοια την ένταξης στο νομικό ορισμό) περιπτώσεις. Οι ποινικές κυρώσεις στο δράστη και η απομάκρυνση του θύματος, συνιστούν μια τιμωρητική αντίδραση προς την οικογένεια, αν προηγουμένως δεν έχουν πραγματοποιηθεί οι απαραίτητες παρεμβάσεις συστηματικής ψυχοκοινωνικής υποστήριξης της οικογένειας. Η έλλειψη συστηματικής ψυχοκοινωνικής υποστήριξης σε ευρεία κλίμακα, με την αξιοποίηση του σώματος των κοινωνικών επιστημών που διαθέτει η χώρα, δεν συμβάλλει στην πραγματοποίηση ουσιαστικών

³⁸⁴ Αναλυτικότερα βλέπε: Νικολόπουλος Γ., *Η Ευρωπαϊκή Ένωση ως φορέας αντεγκληματικής πολιτικής: Το πρόγραμμα της Χάγης και η εφαρμογή του*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2008, 16

διαφοροποιήσεων στους παράγοντες που δημιουργούν ή συντηρούν τα προβλήματα. Ακόμη, η κρατική παρέμβαση χρειάζεται να βασίζεται όχι στην ποινική αντιμετώπιση, αλλά στην ενίσχυση και βελτίωση των υπαρχόντων δομών και τη δημιουργία νέων. Κεντρικός στόχος όλων των προσπαθειών όπως επισημαίνεται από την ομάδα εργασίας του ΥΠΕΣΔΔΑ, είναι η αξιοποίηση όλων των υφιστάμενων δομών σε κεντρικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, [...] και η ένταξή τους σε ένα εθνικό δίκτυο δομών για την ενδοοικογενειακή βία, μετά από πιστοποίηση³⁸⁵. Μέσω αυτής της οδού, θα επιτευχθεί σταδιακά η μετάβαση του κεντρικού άξονα Αντεγκληματικής Πολιτικής, από την τιμωρία, στην πρόληψη της ΚαΠα-Π.

Η μετατόπιση αυτή στην εστίαση στην πρωτογενή και δευτερογενή πρόληψη, όσο και στην όσο το δυνατόν έγκαιρη αναγνώριση των περιπτώσεων, θα επιτευχθεί με την ενίσχυση της συστηματικής ψυχοκοινωνικής υποστήριξης των οικογενειών και ειδικά των οικογενειών υψηλού κινδύνου, μέσω υιοθέτησης και εφαρμογής ευρωπαϊκών και διεθνών προγραμμάτων με αποδεδειγμένη αποτελεσματικότητα. Ανάμεσα σε αυτά βρίσκονται: 1) οι επισκέψεις στο σπίτι (home visiting), 2) η εκπαίδευση των γονέων, 3) οι υπηρεσίες για τη στήριξη της οικογένειας (early childhood centre-based services)³⁸⁶, 4) το μοντέλο εκτίμησης του κινδύνου με βάση την εδαφική περιοχή (risk terrain modeling) και 5) το μοντέλο του «Θετικού γονέα».

Σε συνδυασμό με τα παραπάνω, στο πλαίσιο της πρόληψης, της έγκαιρης αναγνώρισης αλλά και της κατανόησης των αναγκών των παιδιών θυμάτων, δίνεται έμφαση στη σημασία ανάδειξης της φωνής των ίδιων των παιδιών θυμάτων ώστε να εκφράσουν τις εμπειρίες και τις απόψεις τους, το οποίο αποτελεί τη βάση σχεδιασμού του παρόντος ερευνητικού εγχειρήματος.

Για το σκοπό αυτό, επιλέχθηκε η ποιοτική μεθοδολογία και η χρήση της τεχνικής «ζωγραφίζω και γράφω» (draw and write). Η χρήση της ζωγραφικής ως εργαλείο ποιοτικής έρευνας, έχει την επιστημονική της αφετηρία στις αρχές της ποιοτικής μεθοδολογίας για τη μη αποδοχή μιας μετρήσιμης, αντικειμενικής πραγματικότητας, αλλά τη συν-κατασκευή της πραγματικότητας αυτής, μέσω της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και της γλώσσας. Ζητούμενο και ερευνητικός στόχος της παρούσας έρευνας, αποτελεί η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο το παιδί-θύμα

³⁸⁵ Πόρισμα της ομάδας εργασίας του ΥΠΕΣΔΔΑ για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας και της βίας κατά συνοικούντων προσώπων, 2005, 14-18, διαθέσιμο στο: http://www.isotita.gr/wp-content/uploads/2017/04/porisma_endoikogeneiakis-vias_8-7-05.pdf, 28/07/17

³⁸⁶ Mikton C. and Butchart A., «Child maltreatment prevention: a systematic review of reviews», *Bull. World Health Org.*, 87, 2009, 353-361

βίωσε τις εμπειρίες κακοποίησης ή παραμέλησης εντός του παρόντος κοινωνικο-πολιτισμικού πλαισίου, και το νόημα που έδωσε το ίδιο σε αυτές του τις εμπειρίες. Μέσω της προσέγγισης της συμβολικής αλληλεπίδρασης και της επιρροής της στην ποιοτική έρευνα, επιχειρείται η αναδόμηση της οπτικής γωνίας των συμμετεχόντων.

Στο πλαίσιο της χρήσης της τεχνικής «ζωγραφίζω και γράφω» για τη διερεύνηση συγκεκριμένων θεμάτων, χρησιμοποιείται και η μέθοδος της θεματικής ζωγραφικής, που αποτελεί έναν τρόπο έκφρασης και αποκάλυψης εμπειριών και αναπαραστάσεων των παιδιών σε συγκεκριμένα θέματα. Οι εικονικές αυτές αναπαραστάσεις μπορεί να είναι προϊόν πραγματικών εμπειριών των παιδιών ή και φαντασιώσεων, για αυτό είναι απαραίτητη η συνδυαστική χρήση της ζωγραφικής με τη λεκτική περιγραφή για τις ζωγραφιές, ώστε το παιδί να εκφράσει τη δική του αντίληψη για τη ζωγραφιά. Συνεπώς, η επιλογή της ζωγραφικής οδηγίας που θα δοθεί στο παιδί ανάλογα με το ερευνώμενο θέμα, αποτελεί μια καθοριστική παράμετρο του ερευνητικού σχεδιασμού.

Ειδικότερα, για τη διερεύνηση των ενδοοικογενειακών εμπειριών των ΚαΠα-Π στην παρούσα έρευνα, οι λεκτικές ερωτήσεις για τη σχέση του παιδιού με τους γονείς του και την ποιότητα των ενδοοικογενειακών σχέσεων, αντικαταστάθηκαν με μια σειρά οδηγιών, οι οποίες ζητούν από το παιδί μια σειρά ζωγραφικών απαντήσεων για τις σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας, χρησιμοποιώντας την τεχνική «ζωγραφίζω και γράφω». Έχοντας στη διάθεσή μας επαρκή επιστημονικά δεδομένα αναφορικά με τις δυσκολίες αποκάλυψης της κακοποίησης-παραμέλησης από τα παιδιά θύματα κατά τη διάρκεια της παιδικής τους ηλικίας, θεωρήθηκε αναγκαίο να υιοθετηθούν συμπληρωματικά με τους υπάρχοντες, εναλλακτικοί, λιγότερο απειλητικοί τρόποι προσέγγισης των παιδιών θυμάτων.

**ΜΕΡΟΣ Β΄: Η ΠΟΙΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΛΕΚΤΙΚΩΝ
ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ ΤΩΝ ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΩΝ ΕΜΠΕΙΡΙΩΝ: ΜΙΑ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΩΝ ΑΝΑΛΥΟΜΕΝΩΝ ΕΜΠΕΙΡΙΩΝ
ΘΥΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗΣ**

Κεφάλαιο πρώτο: Περιγραφή και σχεδιασμός της έρευνας

1. Αντικείμενο της έρευνας

Αντικείμενο της παρούσας έρευνας ³⁸⁷ αποτελεί η διερεύνηση της αποτελεσματικότητας της συνδυαστικής χρήσης εικονικών (visual) και λεκτικών μεθόδων για την αποκάλυψη εμπειριών ενδοοικογενειακής βίας, μέσω δημιουργίας θεματικών ζωγραφικών έργων (thematic drawings) και ιστοριών από τα ίδια τα παιδιά θύματα.

2. Μεθοδολογία της έρευνας

Το “πρόβλημα” της ενήλικης εξουσίας σε σχέση με τα παιδιά, μπορεί να γίνει περισσότερο έντονο όταν το παιδί και ο ερευνητής βρίσκονται μαζί πρόσωπο με πρόσωπο. Η υιοθέτηση διαφορετικών και δημιουργικών ερευνητικών μεθόδων μπορεί να καταφέρει σε κάποιο βαθμό να υπερνικήσει αυτά τα προβλήματα. Για παράδειγμα[...], διαδραστικές ερευνητικές μέθοδοι όπως το βίντεο ή η ζωγραφική.³⁸⁸

Η προσέγγιση που χρησιμοποιήθηκε ήταν η ποιοτική, και συγκεκριμένα η θεματική ανάλυση των εικονικών και λεκτικών στοιχείων κάθε ζωγραφιάς και ιστορίας, για το σύνολο των ζωγραφικών έργων και των ιστοριών κάθε παιδιού. Η επιλογή της ποιοτικής προσέγγισης, βασίστηκε καταρχάς στην πρόθεσή μας να κατανοήσουμε σε βάθος τις εμπειρίες των παιδιών και τον τρόπο που σκέφτονται και αισθάνονται για την ενδοοικογενειακή τους ζωή. Ακόμη, η επιλογή αυτή πραγματοποιήθηκε με κριτήριο την ευελιξία της ποιοτικής προσέγγισης και τη δυνατότητά της να προσφέρει το έδαφος ώστε να αναδυθούν προβληματικές οι οποίες μέχρι στιγμής δεν έχουν αναγνωριστεί ή κατανοηθεί³⁸⁹.

³⁸⁷ Πρόκειται ουσιαστικά για έρευνα πιλότο

³⁸⁸ Mahon A., Glendinning K., Clarke K. and Craig G., «Researching children: methods and ethics», *Children and Society*, 10, 2, 1996, 149

³⁸⁹ Frame L., Berrick J., Sogar C., Cosner Berzin S. Pearlman J., *Calworks and child welfare: case management for public child welfare workers*, Berkley, CA, Child Welfare Research Center, 2001, 132

2.1. Η θεματική ανάλυση

Η θεματική ανάλυση αποτελεί μία από τις βασικότερες μεθόδους ποιοτικής προσέγγισης, μέσω της οποίας ο ερευνητής υπό μία πραγματιστική προοπτική (factist perspective), αναζητά απαντήσεις σχετικά με «*την πραγματική συμπεριφορά, τις στάσεις, ή τα αληθινά κίνητρα των ανθρώπων που μελετώνται, ή (επιδιώκει) να ανιχνεύσει τι πραγματικά συνέβη*»³⁹⁰. Πιο συγκεκριμένα, η θεματική ανάλυση στο υλικό της έρευνας, προσπαθεί να εντοπίσει, και στη συνέχεια να αναλύσει και να παρουσιάσει τα θέματα που εξάγονται, αλλά συχνά προχωρά και σε περισσότερο ερμηνευτικές κατευθύνσεις³⁹¹ σχετικά με το ερευνώμενο θέμα. Η χρήση της θεματικής ανάλυσης ως πραγματιστικής μεθόδου (essentialist or realist method) στην παρούσα έρευνα, αφορούσε στην ανάδυση και την παρουσίαση των εμπειριών, των νοημάτων και της πραγματικότητας των συμμετεχόντων. Βέβαια, η μέθοδος αυτή, αντανakλά τόσο την πραγματικότητα αλλά και βαθύτερα επίπεδα αυτής. Απώτερος στόχος της μεθόδου, αλλά και ποιοτικό κριτήριο της έρευνας, αποτελεί η βελτίωση της κατανόησης του ερευνώμενου αντικειμένου καθώς και η κατάλληλη δράση με βάση αυτή³⁹².

Ένα ακόμη θεμελιώδες στοιχείο της ανάλυσης το οποίο χρειάζεται να ληφθεί υπόψη είναι το πλαίσιο εντός του οποίου συνελέγησαν τα δεδομένα, όχι μόνο μεταφορικά αλλά και κυριολεκτικά. Ειδικότερα, για την παρούσα μελέτη, η συλλογή των δεδομένων από τα παιδιά θύματα κακοποίησης-παραμέλησης έγινε εντός των δημόσιων και ιδιωτικών οργανισμών παιδικής προστασίας, όπου τα παιδιά φιλοξενούνταν κατά το χρόνο διεξαγωγής της έρευνας. Η γνώση εκ μέρους του ερευνητή του τρόπου με τον οποίο τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του πλαισίου μπορεί να επηρεάσουν τις αφηγήσεις (stories) των συμμετεχόντων, είναι καθοριστικής σημασίας τόσο για τη βαθύτερη κατανόηση του ερευνητικού υλικού όσο και για την αλληλεπίδρασή του μαζί τους κατά την ερευνητική διαδικασία³⁹³.

³⁹⁰ Ten Have P., *Understanding qualitative research and ethnomethodology (1st edn)*, London, Sage Publications, 2004

³⁹¹ Boyatzis R.E., *Transforming qualitative information: thematic analysis and code development*, Sage, 1998

³⁹² Krippendorff K., *Content analysis: an introduction to its methodology (2nd edn)*, London, Sage Publications, 2004

³⁹³ Downe-Wamboldt B, «Content analysis: methods, applications, and issues», *Health Care Woman International*, 13, 1992, 313-321

Παρά την έλλειψη απόλυτης ομοφωνίας σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να γίνεται η θεματική ανάλυση³⁹⁴, οι Clarke και Braun³⁹⁵ σε μια απόπειρα να προσδώσουν μεγαλύτερη σαφήνεια στη διαδικασία της ανάλυσης δεδομένων στη θεματική ανάλυση, πρότειναν έξι στάδια.

Κατά τη διάρκεια του πρώτου σταδίου ο ερευνητής εξοικειώνεται με το περιεχόμενο της έρευνας. Διαβάζει το σύνολο του υλικού με έναν ενεργητικό τρόπο, ώστε να δημιουργήσει μια συνολική πρώτη εικόνα για αυτό.

Το δεύτερο στάδιο περιλαμβάνει τον εντοπισμό των πιο σημαντικών χαρακτηριστικών του υλικού με βάση τις αρχικές ιδέες που προέκυψαν στο πρώτο στάδιο και την παραγωγή κωδικών (codes) με βάση τα δεδομένα, οι οποίοι μπορούν να αποτελέσουν τη βάση των κατηγοριών-θεμάτων. Ένας κωδικός αποτυπώνει το νόημα που δίνει ο ερευνητής σε ένα απόσπασμα του κειμένου, σειρά προς σειρά, με σύντομο και περιεκτικό τρόπο. Για το ίδιο απόσπασμα κειμένου, οι κωδικοί μπορεί να είναι περισσότεροι του ενός, καθώς μπορεί να εμπεριέχονται σε αυτό πολλαπλά νοήματα. Οι κωδικοί διαφέρουν από τα θέματα, με τα τελευταία να είναι ευρύτερα ως έννοιες.

Στο τρίτο στάδιο, το σύνολο των κωδικών συνδέονται και αναλύονται ώστε να σχηματιστούν οι κατηγορίες-θέματα, τα οποία χαρακτηρίζονται από υψηλότερο βαθμό ερμηνείας συγκριτικά με τον περισσότερο περιγραφικό χαρακτήρα των κωδικών. Σε αυτό το στάδιο, είναι ιδιαίτερα βοηθητική η χρήση οπτικών αναπαραστάσεων. Το πόσο σημαντική για την ανάλυση είναι μια κατηγορία, δεν καθορίζεται απαραίτητα από τη συχνότητά της αλλά από τη σημαντικότητά της σε σχέση με το ερευνητικό ερώτημα³⁹⁶, με τις κατηγορίες-θέματα να είναι συχνά αρκετά αφηρημένα, εμπεριέχοντας τόσο έκδηλες όσο και λανθάνουσες πτυχές³⁹⁷. Επιπλέον, οι κατηγορίες-θέματα μπορεί να προκύπτουν από τα ερευνητικά δεδομένα, ή από την υπάρχουσα σχετική θεωρία και έρευνα, δηλαδή να ακολουθούν μια επαγωγική ή μια

³⁹⁴ Tuckett A.C., «Applying thematic analysis theory to practice: a researcher's experience», *Contemporary Nurse*, 19, 2005, 75-87, Attridge-Stirling J., «Thematic networks: an analytic tool for qualitative research», *Qualitative Research*, 1, 2001, 385-405

³⁹⁵ Braun V. and Clarke V., «Using thematic analysis in psychology», *Qualitative Research in Psychology*, 3, 2, 2006, 81

³⁹⁶ Spencer L., Ritchie J., O'Connor W., «Analysis: Practices, principles and processes», in: Ritchie J. Lewis J. (ed.), *Qualitative research practice: A guide for social sciences students and researchers* (1st ed.), London, Sage Publication, 2003, 199-218

³⁹⁷ DeSantis L. and Noel Ugarriza D., «The concept of theme as used in qualitative nursing research», *Western Journal of Nursing Research*, 22, 2000, 313-321

απαγωγική λογική³⁹⁸. Στην παρούσα έρευνα, ακολουθήθηκε συνδυασμός της επαγωγικής και της απαγωγικής μεθόδου, με την παραγωγή δηλαδή κατηγοριών-θεμάτων τόσο με βάση την επεξεργασία των ερευνητικών δεδομένων αλλά και τη χρήση των κατηγοριών-θεμάτων που εντοπίζονται μέσω της βιβλιογραφίας.

Στη συνέχεια, στο τέταρτο στάδιο, πραγματοποιούνται οι απαραίτητες αλλαγές των κατηγοριών-θεμάτων και η βελτίωση αυτών, ώστε να είναι διακριτά το ένα από το άλλο και συνεκτικά. Μέσω της χρήσης των κατηγοριών-θεμάτων αναζητείται οτιδήποτε είναι σημαντικό για την περιγραφή του φαινομένου³⁹⁹ και την απάντηση στο ερευνητικό ερώτημα⁴⁰⁰. Ακόμη, η εγκυρότητα των κατηγοριών-θεμάτων εξετάζεται και σε σχέση με το σύνολο των δεδομένων, με στόχο τη δημιουργία ενός νοηματικά ικανοποιητικού θεματικού χάρτη. Ο έλεγχος της εγκυρότητας αυτής επιτυγχάνεται επίσης, με τη διασφάλιση της στενής και τεκμηριωμένης σχέσης μεταξύ δεδομένων και θεμάτων⁴⁰¹.

Στο πέμπτο στάδιο, όπου γίνεται η τελική επεξεργασία των κατηγοριών-θεμάτων, και η εξέταση τόσο κάθε κατηγορίας-θέματος ανεξάρτητα όσο και της μεταξύ τους σχέσης, χρειάζεται να γίνει λεπτομερής ανάλυση για κάθε θέμα, με τέτοιο τρόπο ώστε να είναι ξεκάθαρο τι είναι αλλά και τι δεν είναι το κάθε θέμα. Επίσης, δίνονται ονόματα σε κάθε κατηγορία-θέμα, και γίνεται λεπτομερής ανάλυση για το κάθε ένα.

Τέλος, στο έκτο στάδιο, πραγματοποιείται η τελική ανάλυση και η συγγραφή της παρουσίασης, και μορφοποιείται μια συνολική, ολοκληρωμένη, χωρίς επαναλήψεις, συνεκτική αφήγηση, με βάση το αρχικό ακατέργαστο ερευνητικό υλικό.

Για το σύνολο της θεματικής ανάλυσης, ο παράγοντας της αξιοπιστίας της μελέτης αποτελεί αδιαμφισβήτητο το πιο σημαντικό στοιχείο της, ώστε να έχουμε ουσιαστικά και χρήσιμα αποτελέσματα. Η αξιοπιστία αυτή, βρίσκεται σε συνάρτηση με τη διαφανή αποτύπωση της διαδικασίας που ακολουθήθηκε όπως αυτή παρουσιάζεται στο τελικό κείμενο, με τη λογική διαδικασία που υιοθετήθηκε για τη

³⁹⁸ Boyatzis R., *Transforming qualitative information: Thematic analysis and code development*, Thousand Oaks, CA, SAGE, 1998

³⁹⁹ Fereday J. and Muir-Cochrane E., «Demonstrating rigor using thematic analysis: a hybrid approach of inductive and deductive coding and theme development», *International Journal of Qualitative Methods*, 5, 2006, 80-92

⁴⁰⁰ Daly J., Kellehear A. and Gliksman M., *The public health researcher: a methodological approach*, Melbourne, Australia, Oxford University Press, 1997

⁴⁰¹ Lincoln Y. and Guba E.G., *Naturalistic inquiry*, Newbury Park, CA, SAGE, 1985

δόμηση του τελικού επιχειρήματος με βάση τα αρχικά δεδομένα, με την εξέταση της συμφωνίας ή της διαφωνίας των αποτελεσμάτων της έρευνας συγκριτικά με τα ευρήματα της υπάρχουσας βιβλιογραφίας, καθώς και με την παρουσίαση όχι μόνο των αναμενόμενων ή νοηματικά λογικών αποτελεσμάτων⁴⁰² αλλά και εκείνων τα οποία δεν αναμενόταν ή ήταν ασύμβατα με το υπό μελέτη ερώτημα, μεταξύ άλλων.

2.2. Η χρήση της εικονικής μεθοδολογίας (visual methodology)

Και ενώ η επιλογή της ποιοτικής μεθόδου βασίστηκε στην πρόθεσή μας να αποκτήσουμε μια εις βάθος πρόσβαση στον τρόπο που τα παιδιά βιώνουν τις ενδοοικογενειακές εμπειρίες θυματοποίησης, η επιλογή της εικονικής μεθοδολογίας (visual methodology) σε συνδυασμό με τη συνοδευτική λεκτική αφήγηση των παιδιών για κάθε ζωγραφιά, βασίστηκε στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τα ιδιαίτερα αναπτυξιακά χαρακτηριστικά της παιδικής ηλικίας, και στην πεποίθησή μας πως αυτά επηρεάζουν την ερευνητική διαδικασία με παιδιά συμμετέχοντες.

Πιο συγκεκριμένα, το ερώτημα σχετικά με το κατά πόσο η έρευνα με συμμετέχοντες παιδιά μοιάζει ή διαφέρει από την έρευνα με ενήλικους έχει απασχολήσει ιδιαίτερα την επιστημονική κοινότητα⁴⁰³. Εκτός από τις πολωμένες απόψεις, οι οποίες υποστηρίζουν είτε πως η έρευνα με παιδιά διαφοροποιείται τελείως από αυτή των ενηλίκων⁴⁰⁴ είτε πως δεν υπάρχει καμία σημαντική διαφορά μεταξύ τους⁴⁰⁵, υποστηρίχθηκαν περισσότερο μετριοπαθείς απόψεις σύμφωνα με τις οποίες η έρευνα με συμμετέχοντες παιδιά, έχει σε μεγάλο βαθμό ομοιότητες με αυτή των ενηλίκων, αλλά και διαφοροποιήσεις⁴⁰⁶. Οι διαφοροποιήσεις αυτές συνδέονται μεταξύ άλλων με τη διαφορετική κοινωνική τους θέση συγκριτικά με αυτή των ενηλίκων και τη μεταξύ τους σχέση εξουσίας, με την πιο περιορισμένη χρήση λεξιλογίου και τη διαφορετική κατανόηση του λόγου, καθώς και με το διαφορετικό

⁴⁰² Cote L. and Turgeon J., «Appraising qualitative research articles in medicine and medical education», *Medical Teacher*, 27, 2005, 71-75

⁴⁰³ Ανάμεσα σε άλλους: Christensen P. and James A.(Ed), *Research with children: Perspectives and practices*, London, Falmer Press, 2000, Lewis A. and Lindsay G.(Ed), *Researching children's perspectives*, Buckingham, Open University Press, 2000

⁴⁰⁴ Hill M., «Participatory research with children, Research Review», *Child and Family Social Work*, 2, 1997, 171-183

⁴⁰⁵ James A., Jenks C. Prout A., *Theorizing childhood*, Cambridge, Polity Press, 1998, 31

⁴⁰⁶ Nesbitt E., «Researching 8 to 13 years-olds' perspectives on their experience of religion», in: Lewis A. and Lindsay G. (Ed.) *Researching children's perspectives*, Buckingham, Open University Press, 2000, 135-149

εύρος προσοχής ανάμεσα σε άλλα⁴⁰⁷. Οι θεωρητικές θέσεις των τελευταίων, σε ερευνητικό επίπεδο, καθόρισαν την επιλογή μεθοδολογικών εργαλείων περισσότερο καινοτόμων και προσαρμοσμένων στις ικανότητες των παιδιών, όπως η χρήση της ζωγραφικής⁴⁰⁸ και της τεχνικής «ζωγραφίζω και γράφω»⁴⁰⁹, ανάμεσα σε άλλες. Ιδιαίτερα για τη χρήση της θεματικής ζωγραφικής (thematic drawing), πέρα από το ότι μπορεί να είναι δημιουργική και ευχάριστη για τα παιδιά, συνεπώς τα εμπλέκει περισσότερο στην ερευνητική διαδικασία, τους δίνει τη δυνατότητα να έχουν κάποιο βαθμό ελέγχου⁴¹⁰. Σε αντίθεση με τη λεκτική αφήγηση όπου χρειάζεται να δοθεί πιο άμεσα μια απάντηση, κατά τη ζωγραφική διαδικασία το παιδί μπορεί να πάρει όσο χρόνο χρειάζεται, συνεπώς είναι λιγότερο ψυχοπιεστική.

Επίσης, η επιλογή των ειδικότερων θεματικών ζωγραφικών έργων που ζητήθηκαν, έγινε με βάση τους ερευνητικούς στόχους της παρούσας έρευνας. Εφόσον ο βασικός ερευνητικός στόχος αφορά στην ανάδυση και διερεύνηση των ενδοοικογενειακών εμπειριών θυματοποίησης των παιδιών, έγινε επιλογή θεμάτων σχετικά με την αναπαράσταση του εαυτού, της οικογένειας και των σχέσης εντός της. Επιχειρήθηκε η διερεύνηση του προηγούμενου ερωτήματος, μέσω της δημιουργίας μιας σειράς ζωγραφικών οδηγιών με νοηματική συνέχεια, ώστε να παραχθεί ως αποτέλεσμα μια ολοκληρωμένη αφήγηση από κάθε παιδί για τον τρόπο που αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και την οικογένειά του, ένα ολοκληρωμένο δηλαδή ενδοοικογενειακό «αφήγημα». Μέχρι σήμερα έχουν χρησιμοποιηθεί μεμονωμένα κάποιες από αυτές τις οδηγίες, αλλά όχι ως σύνολο μαζί με άλλες οδηγίες, με την προτεινόμενη σειρά, ως ενιαία ενδοοικογενειακή αφήγηση.

Συγκεκριμένα, η πρώτη οδηγία «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο» (Draw a Person), βασίστηκε στο τεστ της Goodenough (1926), και ανάμεσα σε άλλες λειτουργίες χρησιμεύει στην έκφραση της εικόνας εαυτού των παιδιών και της αντίληψης του

⁴⁰⁷ Punch S., «Research with children the same or different from research with adults?», *Childhood* 3, 2002, 326-327

⁴⁰⁸ Swart J., *Malunde: The street children of Hillbrow*, Johannesburg, Witwatersrand University Press, 1990

⁴⁰⁹ Backett-Milburn K. and McKie L., «A critical appraisal of the Draw and Write Technique», *Health Education Research*, 14, 1999, 387-398, Pridmore P. and Bendelow G., «Images of health: exploring beliefs of children using the Draw-and-Write Technique», *Health Education Journal*, 54, 1995, 473-488

⁴¹⁰ Shaver T., Francis V. and Barnett L., *Drawings as dialogue: a qualitative approach to needs assessment for health education planning*, ERG technical notes series No. 2, Liverpool, Liverpool School of Tropical Medicine, 1993

σώματός τους⁴¹¹. Στη συνέχεια, η δεύτερη και τρίτη οδηγία «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει» και «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει», αποσκοπούσε στη γνωριμία με το παιδί και στην προετοιμασία του για τα πιο δύσκολα ψυχικά θέματα που ακολουθούσαν, λειτούργησαν δηλαδή ως μετάβαση πριν τις σχετικές με την οικογένεια ερωτήσεις. Επιπλέον, η οδηγία «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει», πρόσφερε το βήμα στο παιδί ώστε να εκφράσει δυσάρεστες ή επώδυνες εμπειρίες του, με έναν απλό και σαφή τρόπο. Η τέταρτη οδηγία, «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της»⁴¹², επιλέχθηκε καθώς προσφέρει τη δυνατότητα στα παιδιά να εκφράσουν τον τρόπο που αντιλαμβάνονται το σπίτι τους καθώς και τις σχέσεις που αναπτύσσονται εντός του. Εφόσον το παιδί μετά την ολοκλήρωση των προηγούμενων οδηγιών, είχε πλέον εξοικειωθεί περισσότερο με τη διαδικασία, έγινε ομαλή μετάβαση στη διερεύνηση των ενδοοικογενειακών σχέσεων με τις τρεις επόμενες ερωτήσεις, «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της», «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/της», «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι» (Burns and Kaufman, 1970). Στη συνέχεια, η όγδοη οδηγία «Ζωγράφισε τους ανθρώπους που αισθάνεσαι κοντά σου», στόχευε στη διερεύνηση των συναισθηματικών δεσμών των παιδιών θυμάτων βίας, και στην κατανόηση των ιδιαίτερων συναισθηματικών αναγκών τους. Τέλος, η ένατη οδηγία «Ζωγράφισε μια εικόνα», αποσκοπούσε στην ελεύθερη έκφραση των παιδιών, και στην παροχή εκ μέρους μας ενός μη κατευθυνόμενου πεδίου έκφρασης για τα παιδιά, ώστε να αποτυπώσουν θέματα της επιλογής τους. Ακόμη, επιδιώχθηκε με αυτή την οδηγία η εκφόρτιση της όποιας συναισθηματικής έντασης που μπορεί να δημιουργήθηκε σε προηγούμενο στάδιο της διαδικασίας, και η σηματοδότηση ενός ευχάριστου τέλους της ερευνητικής διαδικασίας. Η επιλογή της συγκεκριμένης ακολουθίας των οδηγιών, από τη ζωγραφιά του ανθρώπου έως τη ζωγραφιά της οικογένειας, δεν έγινε συμπτωματικά αλλά σκόπιμα. Επειδή η διερεύνηση των ενδοοικογενειακών εμπειριών βίας μέσω των σχετικών με την οικογένεια οδηγιών, θα μπορούσε ενδεχομένως να ανασύρει ψυχικά επώδυνο υλικό, έγινε επιλογή των ουδέτερων οδηγιών για την έναρξη και της ελεύθερης ζωγραφιάς για την ολοκλήρωση της διαδικασίας.

⁴¹¹ Harris D., *Measuring the psychological maturity of children: A revision and extension of the Goodenough Draw-a-Man Test*, New York, World Book Co., 1961

⁴¹² Να σημειωθεί η παρεμφερής ποσοτική και ποιοτική τεχνική «Σπίτι-Δέντρο-Άνθρωπος» (House-Tree-Person) του Buck το 1948

Επίσης, κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, ζητήθηκε από τους 30 συμμετέχοντες στην έρευνα, ηλικίας 7 έως 13 ετών, εκτός από τη δημιουργία ζωγραφικών έργων σε συγκεκριμένο θέμα, να γράψουν μια μικρή ιστορία για κάθε ζωγραφιά. Η τεχνική αυτή είναι γνωστή ως «ζωγραφίζω και γράφω»⁴¹³ (draw and write).

Ενισχύθηκε στη συγκεκριμένη μελέτη η χρήση εικονικών μεθόδων ως εναλλακτικό ερευνητικό εργαλείο προσαρμοσμένο στις ανάγκες των παιδιών θυμάτων, στο πλαίσιο ενός ακαδημαϊκού κόσμου που περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά στη χρήση του προφορικού ή γραπτού λόγου. Όμως, η συνδυαστική ζωγραφική και λεκτική αφήγηση, δηλαδή η περιγραφή του ίδιου του παιδιού για την κάθε ζωγραφιά του, θεωρήθηκε απαραίτητη, ώστε να διασφαλιστεί το δυνατόν η αυθεντικότητα της ανάλυσης και να αποφευχθεί η απόδοση ενήλικων υποκειμενικών νοημάτων κατά τη διαδικασία επεξεργασίας των δεδομένων⁴¹⁴.

Συγκεκριμένα, έγινε χορήγηση αυστηρά προ-δομημένου οδηγού-ερωτηματολογίου, η μορφή του οποίου επελέγη βάσει των χαρακτηριστικών του πληθυσμού της έρευνας. Ακόμη, δεν χρησιμοποιήθηκαν τα ερωτηματολόγια παιδιών, τα οποία δεν κατάλαβαν τις δοθείσες από την ερευνήτρια οδηγίες κατά την έναρξη της διαδικασίας.

Επιπλέον, η επιλογή του πληθυσμού της έρευνας έγινε με βάση εξαιρετικά διαφοροποιημένα ή διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά, και επελέγησαν δύο ομάδες η ομάδα στόχος (30 παιδιά) και η ομάδα σύγκρισης (7 παιδιά), ώστε να αναδειχθούν ακόμη περισσότερο οι μεταξύ τους διαφοροποιήσεις.

Ειδικότερα, η σειρά των οδηγιών στο ερωτηματολόγιο ήταν η εξής:

- 1) Ζωγράφισε έναν άνθρωπο
 - Θα ήθελα να κοιτάξεις τη ζωγραφιά σου και να γράψεις μια μικρή ιστορία (έως 5 γραμμές)
- 2) Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει
 - Θα ήθελα να κοιτάξεις τη ζωγραφιά σου και να γράψεις μια μικρή ιστορία (έως 5 γραμμές)
- 3) Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει

⁴¹³ Williams, D. T., Wetton, N. and Moon, A., *A Way In: Five Key Areas of Health Education*, London, Health Education Authority, 1989

⁴¹⁴ Bland D., «Analyzing children's drawings: applied imagination», *International Journal of Research and Method in Education*, 35, 3, 2012, 235-242

- Θα ήθελα να κοιτάξεις τη ζωγραφιά σου και να γράψεις μια μικρή ιστορία (έως 5 γραμμές)

4) Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/ της

- Θα ήθελα να κοιτάξεις τη ζωγραφιά σου και να γράψεις μια μικρή ιστορία (έως 5 γραμμές)

5) Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/ της

- Θα ήθελα να κοιτάξεις τη ζωγραφιά σου και να γράψεις μια μικρή ιστορία (έως 5 γραμμές)

6) Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/ της

- Θα ήθελα να κοιτάξεις τη ζωγραφιά σου και να γράψεις μια μικρή ιστορία (έως 5 γραμμές)

7) Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι

- Θα ήθελα να κοιτάξεις τη ζωγραφιά σου και να γράψεις μια μικρή ιστορία (έως 5 γραμμές)

8) Ζωγράφισε τους ανθρώπους που αισθάνεσαι κοντά σου

- Θα ήθελα να κοιτάξεις τη ζωγραφιά σου και να γράψεις μια μικρή ιστορία (έως 5 γραμμές)

9) Ζωγράφισε μια εικόνα

- Θα ήθελα να κοιτάξεις τη ζωγραφιά σου και να γράψεις μια μικρή ιστορία (έως 5 γραμμές)

(Παράρτημα Ι)

3. Στόχοι της έρευνας και ερευνητικά ερωτήματα

Η ενσωμάτωση της φωνής των παιδιών στην έρευνα και στο σχεδιασμό πολιτικών δράσεων θεωρήθηκε απαραίτητη, καθώς η συμπερίληψη της φωνής αυτής υπογορεύεται από την άσκηση των δικαιωμάτων τους και τη διασφάλιση των συμφερόντων τους⁴¹⁵. Μέσω της μελέτης αυτής, επιχειρήθηκε να δοθεί ο λόγος στα ίδια τα παιδιά θύματα βίας, τοποθετώντας τα σε ρόλο πρωταγωνιστή στην αφήγηση των προσωπικών τους βιωμάτων, σύμφωνα με τις σύγχρονες ερευνητικές τάσεις για τη συμμετοχή των παιδιών στην έρευνα στο χώρο των κοινωνικών επιστημών⁴¹⁶.

⁴¹⁵ Aldridge J., «Introduction to the issue: promoting children's participation in research, policy and practice», *Social Inclusion*, 5, 3, 2017, 89-92

⁴¹⁶ Ανάμεσα σε άλλους: G. Mette and D. Haugen, «Incorporating children's perspectives into family sociology: dilemmas and potentialities», *Barn*, 1, 2008, 27-41, Graham, A., Fitzgerald, R., «Children's

Η βασική υπόθεση στη βάση αυτού του ερευνητικού σχεδιασμού ήταν πως 1) η μεθοδολογία αυτή θα βοηθήσει τα παιδιά θύματα να εκφράσουν τις ενδοοικογενειακές τους εμπειρίες, μέσω των ζωγραφικών έργων και των ιστοριών τους, διαμορφώνοντας ένα διαλογικό πεδίο έκφρασης. Αντί να ρωτήσουμε λεκτικά το παιδί για τις αντιλήψεις που έχει για τον εαυτό του, τις σχέσεις του με τους γονείς του και την οικογένειά του, του ζητήσαμε να εκφράσει τις αναπαραστάσεις⁴¹⁷ αυτές μέσω της ζωγραφικής οδού και του γραπτού λόγου. Η δημιουργία ζωγραφικών έργων και ιστοριών επιχείρησε να διευκολύνει την αυθόρμητη έκφραση των ενδοοικογενειακών εμπειριών, καθώς και των σκέψεων και των συναισθημάτων των παιδιών. Μέσω της τεχνικής «ζωγραφίζω και γράφω», το παιδί αρχικά αποτύπωσε ζωγραφικά την εσωτερική του εμπειρία, και στη συνέχεια, έβαλε λέξεις σε αυτή τη ζωγραφική απεικόνιση, δηλαδή τη νοηματοδότησε. Η ποιοτική ανάλυση των ζωγραφικών έργων και των ιστοριών, πραγματοποιήθηκε στη βάση της επεξεργασίας του εικονικού αλλά και του λεκτικού υλικού, που το κάθε παιδί δημιούργησε κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, μέσω τριγωνοποίησης των δεδομένων, εικονικού και λεκτικού. Παράλληλα, αυτή η σε βάθος ανάλυση των διαφορών όψεων των ενδοοικογενειακών εμπειριών των παιδιών, 2) αποπειράθηκε να διερευνήσει και να αποκωδικοποιήσει τις ιδιαίτερες ψυχοκοινωνικές ανάγκες των παιδιών θυμάτων, όπως αυτές εκφράστηκαν από τα ίδια.

Επίσης, χρειάζεται να διασαφηνιστεί πως δεν αποτέλεσε σκοπό της έρευνας η «διάγνωση» των ΚαΠα-Π, αλλά το να δοθεί η δυνατότητα στα παιδιά θύματα βίας να αποκαλύψουν τις ενδοοικογενειακές εμπειρίες θυματοποίησής τους. Ωστόσο, αυτό που υπήρξε αντικείμενο διερεύνησης ήταν η παρουσία συγκεκριμένων γραφικών δεικτών, οι οποίοι φαίνεται να παρατηρούνται συχνότερα στην περίπτωση των ΚαΠα-Π, και οι οποίοι δείκτες κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου για πιθανή κακοποίηση-παραμέληση, αλλά σε καμία περίπτωση για τη διάγνωσή της. Ο έλεγχος των συγκεκριμένων γραφικών δεικτών, σε συνέχεια αυτής της έρευνας, χρειάζεται να πραγματοποιηθεί με χρήση ποσοτικής μεθοδολογίας, με μεγαλύτερο αριθμό συμμετεχόντων, ώστε να είναι δυνατή η γενίκευση των αποτελεσμάτων. Η παρούσα έρευνα συνεπώς, αναφορικά με το ζήτημα των γραφικών δεικτών (graphic indicators), 3) ευελπιστεί να λειτουργήσει πιλοτικά στο πρώτο στάδιο της

participation in research: Some possibilities and constraints in the current Australian research environment», *Journal of Sociology*, 46, 2, 2010, 133–147

⁴¹⁷ Wollheim R., «On Pictorial representation», *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 56, 3, 1998, 217-226

αναζήτησής τους, με στόχο το μελλοντικό τους έλεγχο, σε ποσοτική έρευνα με μεγαλύτερο αριθμό συμμετεχόντων.

Πιο συγκεκριμένα, για την ομάδα των ΚαΠα-Π, οι ειδικότερες υποθέσεις για τις επιμέρους οδηγίες που ζητήθηκαν ήταν:

- ❖ Για το σύνολο των ζωγραφικών έργων της ομάδας των ΚαΠα-Π, αναμένονται περισσότερες παραλείψεις στα βασικά μέλη του σώματος και λιγότερες λεπτομέρειες⁴¹⁸, καθώς και πιο περιορισμένη χρήση χρώματος, συγκριτικά με την ομάδα σύγκρισης, όπου αναμένεται μια πιο ολοκληρωμένη και συνεκτική αναπαράσταση του ανθρώπινου σώματος, με μεγαλύτερη έμφαση στο χρώμα και τις λεπτομέρειες.
- ❖ Για το σύνολο των ιστοριών της ομάδας των ΚαΠα-Π, αναμένεται πως η έκφραση συναισθήματος θα είναι απούσα ή αρνητική, σε αντίθεση με την ομάδα σύγκρισης, όπου αναμένεται συχνότερη έκφραση θετικών συναισθημάτων.
- ❖ Στην πρώτη οδηγία, «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο» αναμένεται με μεγαλύτερη συχνότητα, η αναπαράσταση της ανθρώπινης φιγούρας με παραλείψεις στα βασικά μέλη του σώματος και/ή χωρίς λεπτομέρειες, συγκριτικά με την ομάδα σύγκρισης⁴¹⁹.
- ❖ Στην έκτη οδηγία, «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/της», για τις περιπτώσεις όπου το βασικό πρόσωπο άσκησης της βίας ήταν ο πατέρας, αναμένεται συχνότερη παράλειψη του πατέρα, ή του παιδιού. Αντίστοιχα και για την πέμπτη οδηγία «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με την μητέρα του». Για την ομάδα σύγκρισης, δεν αναμένονται παραλείψεις της μητέρας, του πατέρα, του παιδιού, ή της μεταξύ τους σχέσης.
- ❖ Στην έβδομη οδηγία, «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», αναμένεται με μεγαλύτερη συχνότητα η μη αναπαράσταση του συνόλου των μελών⁴²⁰, συμπεριλαμβανομένου και του εαυτού, συγκριτικά με την ομάδα

⁴¹⁸ Πιθανή κατηγορία/ θέμα με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας των: Culbertson F.M. and Revel A.C., «Graphic characteristics on the Draw-A-Person test for identification of physical abuse», *Art Therapy*, 4, 1987, 78-83, Piperno F., Di Biasi S., and Levi G., «Evaluation of family drawing of physically and sexually abused children», *European Child & Adolescent Psychiatry*, 16, 2007, 389-397

⁴¹⁹ Πιθανή κατηγορία/ θέμα με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας των: Culbertson F.M. and Revel A.C., «Graphic characteristics on the Draw-A-Person test for identification of physical abuse», *Art Therapy*, 4, 1987, 78-83

⁴²⁰ Πιθανή κατηγορία/ θέμα με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας των: Piperno F., Di Biasi S., and Levi G., «Evaluation of family drawing of physically and sexually abused children», *European Child & Adolescent Psychiatry*, 16, 2007, 389-397

σύγκρισης όπου αναμένεται πως τα παιδιά θα αναπαραστήσουν όλα τα μέλη και τον εαυτό τους⁴²¹.

- ❖ Στην όγδοη οδηγία, «Ζωγράφισε τους ανθρώπους που αισθάνεσαι κοντά σου» αναμένεται πως δεν θα συμπεριληφθεί ο γονιός που ασκεί τη βία. Αντίθετα, η ομάδα σύγκρισης στην πλειοψηφία της θα επιλέξει να απεικονίσει μέλη της οικογένειας, ως τα πρόσωπα με τα οποία αισθάνεται κοντά.
- ❖ Η αποκάλυψη εμπειριών κακοποίησης ή παραμέλησης από την ομάδα των ΚαΠα-Π, αναμένεται να γίνει σε τουλάχιστον μία ή περισσότερες από τις παρακάτω οδηγίες: 4) «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/ της», 5) «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/ της», 6) «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/ της», 7) «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι». Αντίθετα, για την ομάδα σύγκρισης δεν αναμένεται η αποκάλυψη εμπειριών βίας.

Η επιλογή των συναφών με την οικογένεια οδηγιών για τη διερεύνηση του θέματος, βασίστηκε σε ερευνητικά δεδομένα σύμφωνα με τα οποία, με την εξαίρεση της σεξουαλικής κακοποίησης, στις περισσότερες περιπτώσεις ΚαΠα-Π, η βία ασκείται από τους γονείς ή τους φροντιστές του παιδιού⁴²². Συνεπώς, ένας περιορισμός της παρούσας έρευνας είναι πως αφορά περιπτώσεις άσκησης βίας εντός της στενής ή ευρύτερης οικογένειας, και δεν είναι σε θέση να διερευνήσει μεμονωμένες περιπτώσεις θυματοποίησης από άγνωστα πρόσωπα.

⁴²¹ Πιθανή κατηγορία/ θέμα με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας των: Castellazzi VL., Nannini MF., *Il disegno della figura umana come tecnica proiettiva*, LAS, Roma, 1992

⁴²² <https://aifs.gov.au/cfca/publications/who-abuses-children>, 29/05/17

Κεφάλαιο δεύτερο: Ο πληθυσμός της έρευνας και η αριθμητική σκιαγράφηση των χαρακτηριστικών του

1. Ο πληθυσμός της έρευνας

Η διεξαγωγή των συνεντεύξεων ξεκίνησε το Σεπτέμβριο του 2016 και ολοκληρώθηκε τον Ιούνιο του 2017. Στην έρευνα συμμετείχαν δύο ιδιωτικοί φορείς παιδικής προστασίας και ένας δημόσιος, από τρεις μεγάλες πόλεις της Ελλάδας. Οι φορείς αυτοί, από τους συνολικά έξι στους οποίους αρχικά απευθυνθήκαμε, ανταποκρίθηκαν θετικά στο αίτημά μας για συνεργασία. Οι χώροι φιλοξενίας των ΚαΠα-Π στην Ελλάδα, παρέχονται από τους φορείς κοινωνικής πρόνοιας και παιδικής προστασίας, αλλά και από τη δράση μη κυβερνητικών οργανώσεων που συμπληρώνουν τα κενά που υπάρχουν στη φιλοξενία των παιδιών θυμάτων από εξειδικευμένους δημόσιους φορείς.

Οι φορείς που συμμετείχαν στην έρευνα έχοντας την προσωρινή επιμέλεια των παιδιών, παρείχαν τη συγκατάθεσή τους για την πραγματοποίηση των συναντήσεων με τα παιδιά μετά από ενημέρωσή τους για την ερευνητική διαδικασία και το αντικείμενο της έρευνας. Η λήψη της άδειας έγινε πριν τη δημοσίευση του Νόμου 4624/2019 «Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, μέτρα εφαρμογής του Κανονισμού (ΕΕ) 2016/679 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 27^{ης} Απριλίου 2016 για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και ενσωμάτωση στην εθνική νομοθεσία της Οδηγίας (ΕΕ) 2016/680 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 27^{ης} Απριλίου 2016 και άλλες διατάξεις».

Για το σχεδιασμό της έρευνας ελήφθησαν υπόψη όλα τα σχετικά με την έρευνα ζητήματα συνολικά, όσο και τα σχετικά με την έρευνα με συμμετέχοντες ανηλίκους θέματα τα οποία διατυπώνονται τόσο στον κώδικα δεοντολογίας του Συλλόγου Ελλήνων Ψυχολόγων (ΣΕΨ), όσο και στον κώδικα δεοντολογίας του Συλλόγου Ελλήνων Κοινωνιολόγων (ΣΕΚ). Ειδικότερα, από τον κώδικα του ΣΕΨ εδάφιο «Σχέση προς τους πελάτες ή προς υποκείμενα πειραματισμού», νούμερο 10 «Σε περιπτώσεις παιδιών ή ατόμων που αδυνατούν να δώσουν τη συγκατάθεσή τους, πρέπει να ζητείται η συγκατάθεση του νόμιμου εκπροσώπου. Ο ερευνητής αναγνωρίζει το δικαίωμα στα συμμετέχοντα σε μια έρευνα υποκείμενα, να αποσυρθούν από την έρευνα, οποιαδήποτε στιγμή», και 11 «Ο ψυχολόγος κατά τη

διεξαγωγή ερευνών προσπαθεί να αποφεύγει υπέρμετρη συγκίνηση ή ταλαιπωρία των εξεταζομένων, σωματική ή ψυχική, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για ανηλίκους»⁴²³. Ακόμη, από τον ΣΕΚ, εδάφιο για τη «Διεξαγωγή κοινωνιολογικών ερευνών», νούμερο 5, η πρόσβαση σε προσωπικά δεδομένα των υποκειμένων στις κοινωνιολογικές έρευνες επιτρέπεται μόνο για τους σκοπούς της ακαδημαϊκής έρευνας. Τα στοιχεία αυτά είναι απόρρητα, γίνονται γνωστά μόνο σε αντίστοιχους ερωτώμενους και στις κοινωνιολογικές έρευνες αναλύονται ανώνυμα. Για την κατοχύρωση της ανωνυμίας χρησιμοποιούνται ειδικοί κωδικοί και ελέγχεται η φύλαξή τους», και 6 «Δεν επιτρέπεται για την ανάγκες της έρευνας να υποστούν οι ερωτώμενοι ή μέλη της ερευνητικής ομάδας υλική ή ηθική βλάβη»⁴²⁴.

Παράλληλα με το αίτημα προς τον κάθε φορέα για το πλαίσιο συνεργασίας, με τη λεπτομερή περιγραφή της ερευνητικής διαδικασίας που θα ακολουθηθεί, διατυπώθηκαν και τα δεοντολογικά ζητήματα. Τα θέματα δεοντολογίας αφορούσαν στο δικαίωμα του παιδιού να αποχωρίσει από την έρευνα σε οποιοδήποτε στάδιο της διαδικασίας, καθώς και στην κατάλληλη ανταπόκριση του ερευνητή σε ενδείξεις δυσφορίας, λεκτικής ή μη, εκ μέρους του παιδιού. Σε περίπτωση που κάποιο παιδί εξέφραζε δυσαρέσκεια και δεν επιθυμούσε να συνεχίσει, ο ερευνητής είχε την υποχρέωση να μεταφέρει το παιδί στον υπεύθυνο του χώρου. Δεν παρουσιάστηκε ωστόσο, στο σύνολο της ερευνητικής διαδικασίας, κάποια περίπτωση για την οποία χρειάστηκε να γίνει εφαρμογή του προαναφερθέντος πλάνου διαχείρισης, δεν εκφράστηκε δηλαδή από κάποιο παιδί η επιθυμία να διακόψει την ερευνητική διαδικασία και να αποχωρήσει. Επίσης, ζητήθηκε από κάθε φορέα η άδεια για τη δημοσίευση των αποτελεσμάτων (συμπεριλαμβανομένων των ζωγραφικών έργων), με τη διασφάλιση της ανωνυμίας των προσωπικών στοιχείων των παιδιών.

Σχετικά με τους συμμετέχοντες της έρευνας έλαβαν μέρος 30 παιδιά, αγόρια και κορίτσια, ηλικίας 7 έως 13 ετών. Για τη συμμετοχή κάθε παιδιού στην έρευνα ο χρόνος παραμονής στον οργανισμό δεν υπερέβαινε τα δύομιση έτη, με στόχο το μικρότερο δυνατό χρονικό διάστημα παρέλευσης από την περίοδο της κακοποίησης-παραμέλησης. Ακόμη, σε σχέση με το νοητικό δυναμικό τους, έγινε επιλογή παιδιών τα οποία ήταν σε θέση να κατανοήσουν τις οδηγίες της έρευνας. Τα παιδιά που αδυνατούσαν να κατανοήσουν τις οδηγίες κατά το ερευνητικό στάδιο, δεν

⁴²³ <http://www.seps.gr/index.php/kodiakas-deontologias/2010-02-22-13-47-12>, 20/5/17

⁴²⁴ <https://www.sek-sociology.gr/%ce%ba%cf%8e%ce%b4%ce%b9%ce%ba%ce%b1%cf%82-%ce%b4%ce%b5%ce%bf%ce%bd%cf%84%ce%bf%ce%bb%ce%bf%ce%b3%ce%af%ce%b1%cf%82/>, 20/5/17

συμπεριλήφθηκαν τελικά στο δυναμικό της έρευνας. Ο λόγος αυτής της επιλογής ήταν πως αφενός χρειαζόταν να διασφαλιστεί ότι κάθε παιδί θα κατανοούσε επαρκώς αυτό που ζητούσε η κάθε οδηγία, αλλά και γιατί ο παράγοντας του χαμηλού νοητικού δυναμικού, ενδεχομένως να αλλοίωνε την εγκυρότητα των ερευνητικών αποτελεσμάτων. Ο αριθμός των παιδιών καθορίστηκε με βάση τις διεθνείς κατευθύνσεις της επιστημονικής κοινότητας για τον αριθμό των συνεντεύξεων που θεωρούνται επαρκείς στην ποιοτική έρευνα, με τον αριθμό 30 ως το «μέσο όρο», σε ένα εκτεινόμενο εύρος 12 έως 60 άτομα. Η επιλογή του κατάλληλου αριθμού σε κάθε ερευνητική περίπτωση, βρίσκεται σε συνάρτηση με μια πληθώρα επιστημολογικών και μεθοδολογικών παραγόντων⁴²⁵.

Επιπλέον, πέρα από τα τυπικά κριτήρια ένταξης στην έρευνα, η επιλογή των παιδιών βασίστηκε και στη συναίνεσή τους για συμμετοχή σε αυτή. Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά ενημερώθηκαν για την ερευνητική διαδικασία από τους υπευθύνους του κάθε χώρου, και είχαν σε κάθε περίπτωση το δικαίωμα να αρνηθούν τη συμμετοχή, όπως συνέβη σε λίγες περιπτώσεις. Επομένως, η συναίνεση διασφαλίστηκε αρχικά σε συνεργασία με τους φορείς και στη συνέχεια επιβεβαιώθηκε από τα ίδια τα παιδιά.

Για τη συγκριτική μελέτη του υλικού των παιδιών θυμάτων, χρησιμοποιήθηκε ομάδα σύγκρισης, αποτελούμενη από επτά παιδιά αντίστοιχης ηλικίας, 7 έως 13 ετών. Η πρόσβαση στα παιδιά αυτά αποκτήθηκε από το οικείο περιβάλλον της ερευνήτριας. Καθώς η συμμετοχή των ανηλίκων σε έρευνα προϋποθέτει την ενεργητική συναίνεση των γονέων, η πρώτη προσέγγιση έγινε στους γονείς, στους οποίους διευκρινίστηκαν οι στόχοι και η διαδικασία της έρευνας. Μετά την απόκτηση της συναίνεσης των γονέων, η ερευνήτρια προχώρησε στη διασφάλιση της συναίνεσης από τα ίδια τα παιδιά.

2. Δημογραφικά χαρακτηριστικά των παιδιών του πληθυσμού και λόγος φιλοξενίας

Πίνακας 1. Φύλο και φορέας φιλοξενίας

⁴²⁵ Baker S. E. and Edwards R. (ed.), *How many qualitative interviews is enough? Expert voices and early career reflections on sampling and cases in qualitative research*, Southampton, GB. National Centre for Research Methods, National Centre for Research Methods Reviews, 2012

ΦΥΛΟ	ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΦΟΡΕΑΣ	ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΦΟΡΕΑΣ	ΣΥΝΟΛΟ
Αγόρια	3	9	12
Κορίτσια	14	4	18
ΣΥΝΟΛΟ	17	13	30

Πίνακας 2. Εθνικότητα και φορέας φιλοξενίας

ΕΘΝΙΚΟΤΗΤΑ	ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΦΟΡΕΑΣ	ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΦΟΡΕΑΣ	ΣΥΝΟΛΟ
Ελληνική	10	13	23
Άλλο (Τουρκικής, Πακιστανικής, Αφγανικής)	7	0	7
ΣΥΝΟΛΟ	17	13	30

Για την ταξινόμηση ανά λόγο φιλοξενίας χρησιμοποιήθηκαν πληροφορίες από το αρχείο που διατηρείται για κάθε παιδί, οι οποίες δόθηκαν από τους υπεύθυνους κοινωνικούς λειτουργούς ή ψυχολόγους για τους σκοπούς της έρευνας. Επειδή η επιλογή ενός μόνο λόγου φιλοξενίας για την ένταξη κάθε παιδιού σε μία μορφή ΚαΠΑ-Π με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, κρίθηκε ιδιαιτέρως περιοριστική και αντίθετη με τη φασματική φύση της ΚαΠΑ-Π, παρουσιάζεται στον παρακάτω πίνακα η συνύπαρξη των διαφορετικών μορφών κακοποίησης-παραμέλησης, για κάθε περίπτωση παιδιού που συμμετείχε στην έρευνα. Η δήλωση ύπαρξης ή όχι κάθε μορφής κακοποίησης-παραμέλησης στον παρακάτω πίνακα, δηλώθηκε με ένα «ναι», «όχι» ή «πιθανή⁴²⁶» με βάση το λόγο φιλοξενίας και τα στοιχεία του ιστορικού, και όπου υπήρχαν διαθέσιμες περισσότερες πληροφορίες για το περιεχόμενο της κακοποίησης-παραμέλησης αυτές σημειώθηκαν.

Πίνακας 3. Λόγος φιλοξενίας των παιδιών του δημόσιου φορέα

⁴²⁶ Ως «πιθανή» δηλώνεται εξαιτίας αναφοράς του ίδιου του παιδιού για συμβάν κακοποίησης σύμφωνα με στοιχεία του ιστορικού, χωρίς ωστόσο η πληροφορία να είναι επιβεβαιωμένη.

	ΛΟΓΟΣ ΦΙΛΟΞΕΝΙΑΣ				
ΠΑΛΗΘΥΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ 427428	Σωματική κακοποίηση	Σεξουαλική κακοποίηση	Ψυχολογική κακοποίηση	Παραμέληση	Παιδική εργασία
1Δ Αγόρι 7 ετών	Ναι	Όχι	Ναι	Ναι (έλλειψη βασικής υγιεινής)	Όχι
2Δ Αγόρι 12 ετών	Ναι (από πατέρα)	Όχι	Ναι (ο πατέρας αυνανιζόταν μπροστά στο παιδί, η μητέρα κυκλοφορούσε γυμνή)	Ναι (κακές συνθήκες υγιεινής στο σπίτι)	Όχι
3Δ Αγόρι 9 ετών	Ναι	Όχι	Όχι	Ναι (ακατάλληλες συνθήκες διαβίωσης και ελλιπή ερεθίσματα)	Όχι
4Δ Κορίτσι 8 ετών	Ναι	Όχι	Όχι	Ναι	Όχι
5Δ Κορίτσι 7 ετών	Ναι	Όχι (με βάση πληροφορίες του ιστορικού υπάρχει υποψία για αιμομικτικές σχέσεις στη βιολογική οικογένεια)	Ναι	Ναι (έλλειψη βασικής υγιεινής)	Όχι
6Δ Αγόρι 11 ετών	Ναι	Όχι	Όχι	Ναι (άθλιες συνθήκες διαβίωσης)	Όχι
7Δ Κορίτσι	Ναι	Όχι (με βάση	Ναι	Ναι (έλλειψη βασικής	Όχι

⁴²⁷ Η ηλικία που καταγράφεται στον πίνακα αντιστοιχεί στην ηλικία των παιδιών κατά το χρόνο λήψης των συνεντεύξεων (Σεπτέμβριος 2016-Ιανουάριος 2017)

⁴²⁸ Πραγματοποιήθηκε στρογγυλοποίηση ηλικιών

8 ετών		πληροφορίες του ιστορικού υπάρχει υποψία για αιμομικτικές σχέσεις στη βιολογική οικογένεια)		υγιεινής)	
8Δ Αγόρι 10 ετών	Ναι	Όχι	Ναι	Ναι (διαβίωση στο αυτοκίνητο)	Ναι (επαιτεία)
9Δ Αγόρι 9 ετών	Ναι	Όχι	Ναι (μάρτυρας σωματικής βίας μεταξύ των γονέων)	Ναι (παραμέληση υγιεινής, εκπαίδευσης, φροντίδας)	Όχι
10Δ Αγόρι 9 ετών	Ναι	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι
11Δ Αγόρι 11 ετών	Ναι (ο πατέρας ασκούσε βία στα παιδιά και τη μητέρα)	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι
12Δ Αγόρι 7 ετών	Ναι (από μητέρα)	Όχι	Ναι	Ναι (άθλιες συνθήκες διαβίωσης)	Όχι
13Δ Κορίτσι 8 ετών	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι (ακατάλληλες συνθήκες διαβίωσης και ελλιπή ερεθίσματα)	Όχι

Πίνακας 4. Λόγος φιλοξενίας των παιδιών του ιδιωτικού φορέα

	ΛΟΓΟΣ ΦΙΛΟΞΕΝΙΑΣ				
ΠΑΛΗΘΥΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	Σωματική κακοποίηση	Σεξουαλική κακοποίηση	Ψυχολογική κακοποίηση	Παραμέληση	Παιδική εργασία

1I Κορίτσι 7 ετών (δεν υπάρχουν στοιχεία για τον πατέρα)	Ναι	Πιθανή (αναφορά του παιδιού ότι σύντροφος της μητέρας την άγγιξε ανάρμοστα)	Ναι (μάρτυρας σωματικής βίας)	Ναι	Όχι
2I Αγόρι 7 ετών (μονογο- νεϊκή)	Ναι	Όχι	Ναι	Ναι (ιατρική, εκπαιδευτική, διατροφική)	Δεν υπάρχει διαθέσιμη πληροφορία
3I Κορίτσι 13 ετών	Ναι	Όχι	Ναι (εκφοβισμοί, απειλές, έκθεση σε πορνογραφικό υλικό)	Ναι (ακατάλληλες συνθήκες διαβίωσης και ελλιπή ερεθίσματα)	Ναι (επαιτεία)
4I Κορίτσι 13 ετών	Ναι	Όχι	Ναι (απομόνωση, σεξουαλικές συνευρέσεις γονέων χωρίς ιδιωτικότητα)	Ναι (ακατάλληλες συνθήκες διαβίωσης, σπίτι εστία μόλυνσης)	Όχι
5I Αγόρι 9 ετών	Ναι	Όχι	Ναι (έκθεση σε πορνογραφικό υλικό, απειλές)	Ναι (ακατάλληλες συνθήκες διαβίωσης)	Ναι (επαιτεία)
6I Κορίτσι 9 ετών	Ναι	Όχι	Ναι (εκφοβισμοί, απειλές, σκληρές τιμωρίες)	Ναι (ακατάλληλες συνθήκες διαβίωσης, ελλιπή ερεθίσματα)	Ναι (επαιτεία)
7I Κορίτσι 11 ετών	Ναι	Όχι	Ναι (απομόνωση)	Ναι (ακατάλληλες συνθήκες διαβίωσης, καταγγελίες υγειονομικού)	Δεν υπάρχει διαθέσιμη πληροφορία

				περιεχομένου)	
8I Κορίτσι 8 ετών	Ναι	Όχι	Ναι (σεξουαλικές συνευρέσεις γονέων χωρίς ιδιωτικότητα, μάρτυρας βίας μεταξύ των γονέων)	Ναι (ακατάλληλες συνθήκες διαβίωσης)	Όχι
9I Κορίτσι 11 ετών	Ναι	Πιθανή (αναφορά του παιδιού σε εκπαιδευτικό για σεξουαλική παρενόχληση από τον πατέρα)	Ναι	Ναι (παραμέληση υγιεινής, εκπαίδευσης, φροντίδας)	Δεν υπάρχει διαθέσιμη πληροφορία
10I Κορίτσι 11 ετών	Ναι (από γονείς)	Όχι	Ναι	Ναι (ακατάλληλες συνθήκες διαβίωσης, στο σπίτι δεν υπήρχε τουαλέτα)	Όχι
11I Κορίτσι 7 ετών	Ναι (από γονείς)	Όχι	Ναι	Ναι (ακατάλληλες συνθήκες διαβίωσης)	Όχι
12I Αγόρι 7 ετών	Ναι (από μητέρα)	Όχι	Ναι (έντονες φωνές, μάρτυρας σωματικής βίας)	Ναι (ακατάλληλες συνθήκες διαβίωσης)	Όχι
13I Κορίτσι 12 ετών	Ναι (από πατριό)	Όχι	Ναι (απόρριψη)	Ναι (ακατάλληλες συνθήκες διαβίωσης και έντονα ασταθές περιβάλλον)	Όχι
14I Κορίτσι 12 ετών	Όχι	Όχι	Ναι (απόρριψη)	Ναι (ακατάλληλες συνθήκες)	Όχι

(ο πατέρας πέθανε, έζησε με πατριό)				διαβίωσης και έντονα ασταθές περιβάλλον)	
15Ι Κορίτσι 8 ετών	Ναι	Πιθανή	Ναι (η μητέρα εκδιόταν σε δωμάτιο παρουσία του παιδιού)	Ναι (ακατάλληλες συνθήκες διαβίωσης, πληγές στο κεφάλι από ψείρες)	Όχι
16Ι Κορίτσι 12 ετών	Ναι	Όχι	Ναι	Ναι (ακατάλληλες συνθήκες διαβίωσης, εκπαιδευτική, ιατρική)	Ναι (επαιτεία)
17Ι Κορίτσι 12 ετών	Ναι	Όχι	Ναι	Ναι (ακατάλληλες συνθήκες διαβίωσης)	Ναι (επαιτεία)

Κεφάλαιο τρίτο: Ποιοτική ανάλυση του εικονικού και λεκτικού υλικού

Η ανάλυση των πρώτων τριών ζωγραφικών έργων που ζητήθηκαν από τα παιδιά, «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο⁴²⁹» (1^η), «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει» (2^η) και «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει» (3^η), βασίστηκε στην παρουσία ή όχι, επαναλαμβανόμενων ζωγραφικών χαρακτηριστικών, τα οποία έως τώρα φαίνεται να συναντώνται συχνά⁴³⁰ στις ζωγραφιές των ΚαΠα-Π. Από το σύνολο των υπάρχοντων ζωγραφικών χαρακτηριστικών που εντοπίζονται βιβλιογραφικά, για την οδηγία «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο» (draw a person) από παιδιά θύματα κακοποίησης-παραμέλησης, επιλέχθηκαν λόγω της σαφήνειάς τους, για τις ανάγκες μιας όσο το δυνατό πιο αντικειμενικής παρατήρησης των ζωγραφικών έργων του πληθυσμού, τα παρακάτω:

- Ατελής (με ελλείψεις) αναπαράσταση του ανθρώπινου σώματος⁴³¹: αφορά στην παράλειψη κάποιου μέρους του συνόλου του σώματος, όπως παλάμες, χέρια, πόδια, πέλματα, κορμός, ή άλλου, ή στον διαχωρισμό του κεφαλιού ή άλλων μελών από το σώμα,
- Άδεια μάτια ή μάτια κουκίδες⁴³² (dots): δηλαδή απουσία κορών στο εσωτερικό του ματιού, ή μάτια σαν τελείες,
- Περιορισμένη χρήση χρωμάτων⁴³³: χρήση ενός έως δυο χρωμάτων

⁴²⁹ Ψυχολογικό προβλητικό εργαλείο που δημιουργήθηκε από την Florence Goodenough το 1926 (Draw-a-Person test)

⁴³⁰ Ανάμεσα σε άλλους: Chantler L., Pelco and Mertin P., «The psychological evaluation of child sexual abuse using the Louisville Behavior Checklist and Human Figure Drawing», *Child Abuse and Neglect*, 17, 1993, 271-279, Cuthbertson F.M. and Revel A.C., «Graphic characteristics on the Draw-A-Person test for the identification of physical abuse», *Art Therapy*, 7, 1987, 78-83, Yates A., Beutler L. and Crago M., «Drawings by child victims of incest», *Child Abuse and Neglect*, 9, 1985, 183-189

⁴³¹ Culbertson F.M. and Revel A.C., «Graphic characteristics on the Draw-A-Person test for identification of physical abuse», *Art Therapy*, 4, 1987, 78-83, Piperno F., Di Biasi S., and Levi G., «Evaluation of family drawing of physically and sexually abused children», *European Child & Adolescent Psychiatry*, 16, 2007, 389-397, Cohen F.W. and Phelps R.E., «Incest markers in children's artwork», *Arts in Psychotherapy*, 12, 1985, 265-283, Cohen-Leibman M.S., «Draw and tell: Drawings within the context of child sexual abuse investigation», *The Arts in Psychotherapy*, 26, 3, 1995, 185-194, Goodwin J.G., «Use of drawings in evaluating children who may be incest victims», *Children and Youth Services Review*, 4, 1982, 269-278, Malchiodi C.A., *Breaking the silence: art therapy with children from violent homes*, New York, Brunner/Mazel, 1997

⁴³² Handler L., Thomas A., *Drawings in assessment and psychotherapy. Research and application*, New York, Routledge, 73-74

⁴³³ Malchiodi, ό.π., Spring, ό.π.

1. Ανάλυση της πρώτης οδηγίας «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο»

1.1.Ανάλυση των ζωγραφικών έργων της πρώτης οδηγίας «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών

Στον παρακάτω πίνακα (5) αποτυπώνονται τα ποσοτικά χαρακτηριστικά που παρατηρήθηκαν στην πρώτη ζωγραφιά του συνόλου των παιδιών του πληθυσμού. Επιλέχθηκαν για ποσοτική καταμέτρηση μέσω παρατήρησης οι εξής θεματικές ενότητες: 1) ελλείψεις μελών του σώματος, 2) περιορισμένη χρήση χρωμάτων και 3) άδεια μάτια ή μάτια κουκίδες. Η επιλογή των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών στόχευε στη διερεύνηση των επιπτώσεων της ΚαΠα-Π 1) στην εικόνα σώματος και στο αίσθημα εαυτού, 2) στη συναισθηματική έκφραση των παιδιών μέσω της χρήσης χρωμάτων ή της απουσίας αυτών μέσω περιορισμένης χρήσης τους, και 3) στην αλληλεπίδραση με τους άλλους μέσω της βασικής διόδου επικοινωνίας, της οπτικής.

Πίνακας 5. Παρατήρηση πρώτης ζωγραφιάς παιδιών πληθυσμού «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο»

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	Ελλείψεις μελών του σώματος	Άδεια μάτια (χωρίς κόρες), μάτια κουκίδες ή παύλες	Περιορισμένη χρήση χρωμάτων (1-2)
1Δ	✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων, μαλλιών)	✓ (άδεια μάτια)	✓ (κόκκινο)
2Δ		✓ (άδεια μάτια)	✓ (ροζ, μπλε)
3Δ		✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (μωβ)
4Δ	✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (μαύρο)
5Δ	✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (άδεια μάτια)	✓ (μπλε)
6Δ		✓ (μάτια	✓ (μαύρο)

		κουκίδες)	
7Δ	✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (μωβ)
8Δ	✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (καφέ)
9Δ			✓ (μπλε)
10Δ	✓ (απουσία χεριών, παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	
11Δ			
12Δ	✓ (απουσία χεριών, παλαμών, πελμάτων, μαλλιών)		✓ (κίτρινο)
13Δ	✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (άδεια μάτια)	✓ (κίτρινο)
1I	✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	
2I		✓ (μάτια κουκίδες)	
3I	✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (μαύρο, κόκκινο)
4I	✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (μαύρο, κόκκινο)
5I	✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (άδεια μάτια)	✓ (κόκκινο)
6I	✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (μωβ)
7I		✓ (άδεια μάτια)	✓ (πορτοκαλί)
8I		✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (καφέ)
9I	✓ (απουσία κάτω μέρους σώματος)	✓ (μάτια κουκίδες)	
10I	✓ (απουσία παλαμών)	✓ (μάτια κουκίδες)	
11I	✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	
12I	✓ (απουσία κορμού, μαλλιών)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (μπλε)
13I			

14I	✓ (απουσία πελμάτων)	✓ (μάτια παύλες)	✓ (μαύρο)
15I	✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων, μαλλιών)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (κίτρινο)
16I			
17I	✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (μπλε, κόκκινο)
	20/ 30 ατελής αναπαράσταση της ανθρώπινης φιγούρας	25/30 άδεια μάτια (χωρίς κόρες), μάτια κουκίδες ή παύλες	21/30 χρήση λιγότερων των 2 χρωμάτων (17/30 χρήση ενός χρώματος, 4/30 χρήση δύο χρωμάτων)

1.1.1. Κωδικός 1α: Απουσία χρώματος

Η βασικότερη φαινομενολογική παρατήρηση των ζωγραφικών έργων της ομάδας των ΚαΠα-Π σχετικά με τη χρήση των χρωμάτων, επικεντρώνεται στην κατά κύριο λόγο διαγραμματική, περιορισμένη χρήση τους. Η χρήση αυτή δε συνιστά μόνο την περιορισμένη χρησιμοποίηση της χρωματικής παλέτας (1-2) χρώματα, αλλά κυρίως την απουσία χρωματισμού στο εσωτερικό του σώματος. Η απουσία αυτή, δημιουργεί ένα εικαστικό αποτέλεσμα «κενού», άδειου, στην ανθρώπινη φιγούρα.

1.1.2. Κωδικός 2α: Άδεια μάτια ή μάτια κουκίδες και ελλείψεις μελών του σώματος

Ένα δεύτερο στοιχείο μελέτης εκτός από την απουσία χρώματος όπως αυτή εκφράζεται μέσω της ζωγραφικής οδού, αποτελεί η απεικόνιση των ματιών στην ανθρώπινη φιγούρα. Τα μάτια, αποτελούν μια από τις βασικότερους διόδους αλληλεπίδρασης με τον εξωτερικό κόσμο και έχουν σημαίνουσα αξία για την πρωταρχική σχέση με το πρόσωπο φροντίδας⁴³⁴. Μεταξύ άλλων αλληλεπιδράσεων, η βλεμματική επαφή του βρέφους με τη μητέρα, θεμελιώδες συστατικό της μεταξύ τους επικοινωνίας, είναι καθοριστική για την ανάπτυξη δεσμού. Η αναπαράσταση των

⁴³⁴ DiLeo J.H., *Interpreting children's drawings*, New York/ London, Brunner-Routledge, 1983, 114-επ.

ματιών στη ζωγραφιά του ανθρώπου, για την πλειοψηφία του πληθυσμού, συμβολίστηκε είτε από μάτια κουκίδες (dots), είτε από μάτια χωρίς κόρες.

Κάποιες από τις επιπτώσεις του τραύματος που συνδέεται με την κακομεταχείριση των παιδιών, περιλαμβάνουν δυσκολίες στη βλεμματική επαφή, που εκδηλώνονται με την αποφυγή ή την έλλειψη άνεσης σε αυτή⁴³⁵.

Οι εικονικές αυτές αναπαραστάσεις των ματιών από τα παιδιά θύματα, μάτια άδεια, είτε πολύ μικρά ή ανύπαρκτα, ενδεχομένως, σε ένα συμβολικό επίπεδο, να συνδέονται με την λανθάνουσα επιθυμία τους να παραμείνουν «αόρατα», ώστε να μην υποφέρουν, εκφράζοντας την ανάγκη του «να μη βλέπω, να μη με βλέπουν, να μην υπάρχω». Σχετικά αποτελέσματα παρατηρούνται στην ποιοτική έρευνα των Phillips και Daniluk⁴³⁶, με τη γυναίκα θύμα σεξουαλικής βίας κατά την παιδική ηλικία, να υποστηρίζει πως αισθανόταν «αόρατη» πριν την αποκατάσταση των συμπτωμάτων μέσω της θεραπείας.

Επίσης, αναφορικά με τα μέλη του σώματος παρουσιάζονται ελλείψεις στα δύο τρίτα του πληθυσμού, όπως μπορεί να παρατηρηθεί στον πίνακα 5.

1.1.3. Κατηγορία 1α: Ατελής, μη ολοκληρωμένη αναπαράσταση της ανθρώπινης φιγούρας

Η σύνδεση μεταξύ της εικόνας σώματος του δημιουργού της ζωγραφιάς και της αναπαράστασής της στη ζωγραφιά της ανθρώπινης φιγούρας μέσω της προβολικής διαδικασίας, διατυπώθηκε πρώτη φορά επίσημα από τη Machover το 1949⁴³⁷. Ακόμη, η οδηγία «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο» (Goodenough, 1926), επιτρέπει την ελεύθερη δημιουργία μιας ανθρώπινης φιγούρας, η οποία αποτελεί την αναπαράσταση της εικόνας σώματος του ίδιου του ατόμου που ζωγραφίζει, και βρίσκεται σε συνάρτηση με την αντίληψη που έχει για τον εαυτό του⁴³⁸. Επομένως, η σχέση μεταξύ εικόνας σώματος και αντίληψης εαυτού είναι άρρηκτη. Η έννοια του εαυτού, αποτελεί την

⁴³⁵ Kagan R., *Rebuilding attachment with traumatized children: healing from losses, violence, abuse and neglect*, New York, Haworth Maltreatment and Trauma Press, 2004, 18

⁴³⁶ Wilkinson-Ryann T. and Westen D., «Identity disturbance in borderline personality disorder: An empirical investigation», *American Journal of Psychiatry*, 157, 2000, 528-541

⁴³⁷ Machover K., *Personality projection in the drawing of the human figure: a method of personality investigation*, Springfield IL, Charles C. Thomas, 1949

⁴³⁸ Furth G., *The secret world of drawings: healing through art*, Boston, MA, Sigo Press, 1988

αντίληψη που έχει κάποιος για τον ίδιο⁴³⁹, και την αίσθησή του για την ατομικότητα, την ενότητα και τη συνέχειά του⁴⁴⁰.

Κατά τους εκπροσώπους του ρεύματος της συμβολικής αλληλεπίδρασης⁴⁴¹, η έννοια του εαυτού εστιάζει στον εαυτό ως κοινωνική κατασκευή, και εμπεριέχει τόσο μια ατομική όσο και μια κοινωνική διάσταση. Υπό αυτό το πρίσμα, οι εμπειρίες κοινωνικοποίησης από τις αλληλεπιδράσεις των παιδιών με τους βασικούς τροφούς ανάμεσα σε άλλα σημαντικά πρόσωπα στο ευρύτερο κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο, θα συμβάλλουν σε μεγάλο βαθμό στο περιεχόμενο της αναπαράστασης εαυτού του παιδιού. Η εσωτερίκευση των απόψεων των σημαντικών άλλων, στο πλαίσιο των διαπροσωπικών σχέσεων με τα πρόσωπα φροντίδας, είναι καθοριστικά για τη δημιουργία των αντιλήψεων του παιδιού για τον εαυτό του⁴⁴². Σύμφωνα με τον κοινωνιολόγο Charles Cooley⁴⁴³, η αντίληψη ενός ατόμου για τον εαυτό του, βασίζεται στον τρόπο που θεωρεί ότι γίνεται αντιληπτός από τους άλλους, επομένως η κοινωνική αλληλεπίδραση διαδραματίζει έναν καθοριστικό ρόλο στην αντίληψη του εαυτού. Επιπλέον, μια κοινωνιολογική προσέγγιση της έννοιας του εαυτού⁴⁴⁴ προϋποθέτει την κατανόηση του κοινωνικού πλαισίου εντός του οποίου αναπτύσσεται⁴⁴⁵. Σε περιπτώσεις έλλειψης φροντίδας, ενθάρρυνσης και αποδοχής, πολλώ δε μάλλον σοβαρής και χρόνιας κακοποίησης ή παραμέλησης⁴⁴⁶ οικοδομείται μια ελλιπώς ολοκληρωμένη, μη ενοποιημένη και λιγότερο συνεκτική αντίληψη εαυτού.

Μεταγενέστερες θεωρίες αντικειμενοτρόπων σχέσεων, αντιμετώπισαν την έννοια του εαυτού ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης του παιδιού με τα βασικά

⁴³⁹ Shavelson R.J. and Bolus R., «Self-concept: The interplay of theory and methods», *Journal of Educational Psychology*, 74, 1, 1982, 3-17

⁴⁴⁰ Cole P.M. and Putman F.W., «Effect of incest on self and social functioning: A developmental psychopathology perspective», *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 60, 2, 1992

⁴⁴¹ Ανάμεσα σε άλλους: Mead G.H., *Mind Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist*, Chicago, University of Chicago, 1934

⁴⁴² Harter S., *The construction of the self: Developmental and sociocultural foundations*, New York/London, The Guilford Press, 2012, 11

⁴⁴³ Cooley C.H., *Human nature and social order*, New York, Charles Scribner's Son, 1902

⁴⁴⁴ Stryker S., *Symbolic interactionism: a social structural version*, Menlo Park, Benjamin Cummings, 1980

⁴⁴⁵ Stets J. And Burke P., «A Sociological Approach to Self and Identity», in: Mark Leary and June Tangney (ed.), *Handbook of Self and Identity*, Guilford Press, 2003

⁴⁴⁶ Bretherton, I. and Munholland K. A., «Internal working models in attachment relationships: Elaborating a central construct in attachment theory», In J. Cassidy & P. R. Shaver (Ed.), *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications*, New York, Guilford Press, 2008, 102-127

πρόσωπα φροντίδας⁴⁴⁷. Οι εσωτερικευμένες αυτές σχέσεις αποτελούν τη βάση της αναπαράστασης του εαυτού του παιδιού. Υπό αυτό το πρίσμα, η αντίληψη για τον εαυτό, αναπτύσσεται σε συνάρτηση με τους σημαντικούς Άλλους του παιδιού, τα πρόσωπα φροντίδας του. Τόσο η θεωρία της Ψυχολογίας του Εαυτού (Self Psychology) του Kohut (1978), όσο και η θεωρία του Δεσμού (Attachment Theory) του Bowlby (1958), τονίζουν σθεναρά την καθοριστική συμβολή των Άλλων στη δημιουργία σχέσεων ασφάλειας και υγιούς εξέλιξης του παιδιού⁴⁴⁸.

Ως αποτέλεσμα της κακοποίησης κατά την παιδική ηλικία, παρατηρείται⁴⁴⁹ πως εμφανίζονται κάποιες κοινές συνέπειες οι οποίες περιλαμβάνουν μια ασαφή ταυτότητα και μια φτωχή αντίληψη του εαυτού, αισθήματα προσωπικού κενού, καθώς και ένα μη συνεκτικό (incoherent) αίσθημα ταυτότητας⁴⁵⁰.

Αναφορικά με τα εικονικά στοιχεία που αναμένονται στην αναπαράσταση της ανθρώπινης φιγούρας, η Koppitz είχε ήδη από το 1968 πραγματοποιήσει μια εκτεταμένη μελέτη σε παιδιά διαφορετικών ηλικιών. Λόγω του ηλικιακού εύρους του πληθυσμού της έρευνας, 7-13 ετών, θα ασχοληθούμε με τα αποτελέσματα της έρευνας που αντιστοιχούν σε παιδιά 7 ετών και άνω, ώστε να είναι χρήσιμα για μια συγκριτική προσέγγιση. Σύμφωνα με την εν λόγω έρευνα⁴⁵¹, τα αγόρια ηλικίας 7 ετών, συμπεριλαμβάνουν στην αναπαράσταση της ανθρώπινης φιγούρας το κεφάλι, τα μάτια, τη μύτη, το στόμα, το σώμα, τα πόδια, τα χέρια, τις πατούσες καθώς και δύο διαστάσεις χεριών. Ακόμη, συνήθη στοιχεία αποτελούν οι δύο διαστάσεις στα πόδια, τα μαλλιά, τα χέρια κατεβασμένα, ο λαιμός, τα δάχτυλα, οι παλάμες, τα αφτιά, οι κόρες, και οι ορθές αναλογίες. Όσο αφορά στα κορίτσια 7 ετών, αναμένεται η αναπαράσταση του κεφαλιού, των ματιών, της μύτης, του στόματος, του σώματος, των ποδιών, των χεριών, των πελμάτων, των μαλλιών, και των δύο διαστάσεων των χεριών και των ποδιών. Επιπλέον, συνήθη στοιχεία αποτελούν, τα δάχτυλα, ο λαιμός, οι κόρες και οι ορθές αναλογίες. Η απεικόνιση δύο χειλιών παρατηρείται σπάνια.

⁴⁴⁷ Muran J.C., «An introduction: Contemporary constructions and contexts», In J.C. Muran (ed.), *Self-relations in the psychotherapy process*, Washington, DC, American Psychological Association, 2001, 3-44

⁴⁴⁸ Carr E. and Cortina M., «Heinz Kohut and Bowlby John: The men and their ideas», *Psychoanalytic Inquiry*, 31, 1, 2011, 42-57

⁴⁴⁹ Briere J., *Child abuse trauma: Theory and treatment of the lasting effects*, Newbury Park, CA, Sage Publications, 1992

⁴⁵⁰ Wilkinson-Ryann T. and Westen D., «Identity disturbance in borderline personality disorder: An empirical investigation», *American Journal of Psychiatry*, 157, 2000, 528-541

⁴⁵¹ Koppitz E., *Psychological evaluation of children's human figure drawings*, New York, Grune and Stratton, 1968

Ακόμη, η επιλογή του ηλικιακού εύρους των 7 έως 13 ετών για τη συμμετοχή στην έρευνα, βασίστηκε στα στάδια της εικαστικής έκφρασης και ανάπτυξης ενός παιδιού σύμφωνα με έναν σημαντικό θεωρητικό του χώρου εκπαίδευσης της τέχνης τον Victor Lowenfeld. Σύμφωνα με τη θεωρία του⁴⁵², τα παιδιά στην ηλικία των 7, ανεξάρτητα από κοινωνικοοικονομικές ή πολιτισμικές επιρροές⁴⁵³, περνούν στο σχηματικό στάδιο (schematic stage), όπου κατακτούν τα σχήματα, δηλαδή τις συμβολικές μορφές που δημιουργούν, ώστε να αναπαραστήσουν διάφορα αντικείμενα, παραδείγματος χάρι έναν άνθρωπο, ένα δέντρο, ή ένα λουλούδι, ανάμεσα σε άλλα.

Στο συμβολικό επίπεδο της εικονικής αναπαράστασης, αυτή η «διάρρηξη» της ενοποιημένης εικόνας εαυτού, παίρνει όπως παρατηρείται στις ζωγραφιές των ΚαΠα-Π (εικ. 1, 2, 3, 4, 5, 6) τη μορφή ενός σώματος ατελούς ή με ελλείψεις, συγκριτικά με την αρτιότερη αναπαράσταση της εικόνας σώματος στα παιδιά της ομάδας σύγκρισης (εικ. 7, 8, 9, 10).

Ερμηνευτικά, παρά το γεγονός πως τα παιδιά έχουν «κατακτήσει» το στάδιο της αναπαράστασης ενός ανθρώπου, αυτή η συχνά παρατηρούμενη στις ζωγραφιές της ανθρώπινης φιγούρας των ΚαΠα-Π, ατελής ή ελλιπής αναπαράσταση της εικόνας σώματος, και η «φτωχή» αντίληψη του εαυτού όπως αποτυπώνεται στις ζωγραφιές, πιθανότατα συνδέεται με τις συνέπειες της κακοποίησης-παραμέλησης και τη μειωμένη ικανότητα των παιδιών να «επενδύσουν» στον εαυτό τους, μέσω της φροντίδας και της συναισθηματικής επένδυσης των σημαντικών τους Άλλων στα ίδια. Σχετικές δυσκολίες που παρατηρούνται βιβλιογραφικά, αναφέρονται στη συχνά ασαφή ταυτότητα εαυτού (self-identity), στη φτωχή, περιορισμένη αυτοεπίγνωση (self-awareness), σε αισθήματα προσωπικού κενού⁴⁵⁴, καθώς και σε μια μη συνεκτική (incoherent) αίσθηση ταυτότητας σε περιπτώσεις ύπαρξης ιστορικού σεξουαλικής κακοποίησης⁴⁵⁵.

⁴⁵² Lowenfeld V. and Brittain W.L., *Creative and Mental Growth* (8th ed), New Jersey, Prentice-Hall, 1987

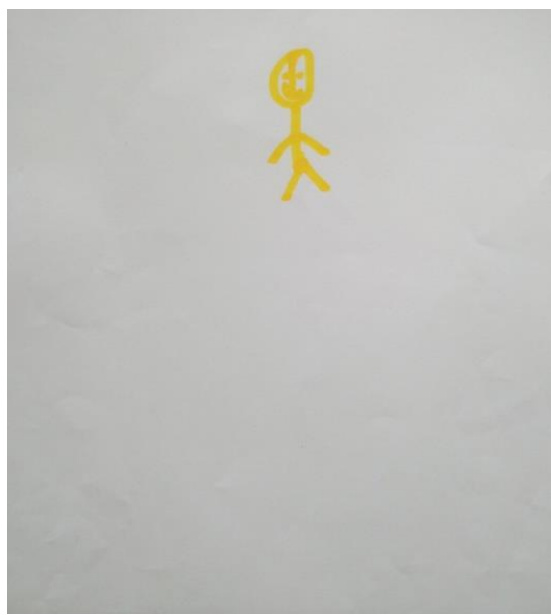
⁴⁵³ Golomb C., «Representation and reality: the origins and determinants of young children's drawings», *Review of Research in Visual Arts Education*, 14, 1992, 36-48

⁴⁵⁴ Briere J., *Child abuse trauma: Theory and treatment of the lasting effects*, Newbury Park, CA, Sage Publications, 1992

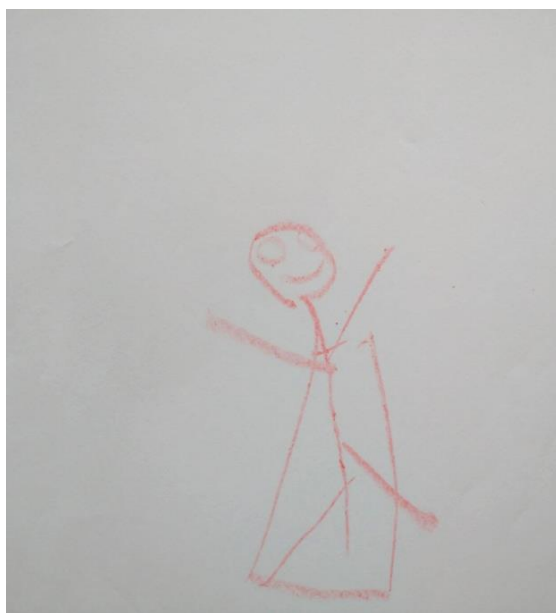
⁴⁵⁵ Wilkinson-Ryann T. and Westen D., «Identity disturbance in borderline personality disorder: An empirical investigation», *American Journal of Psychiatry*, 157, 2000, 528-541

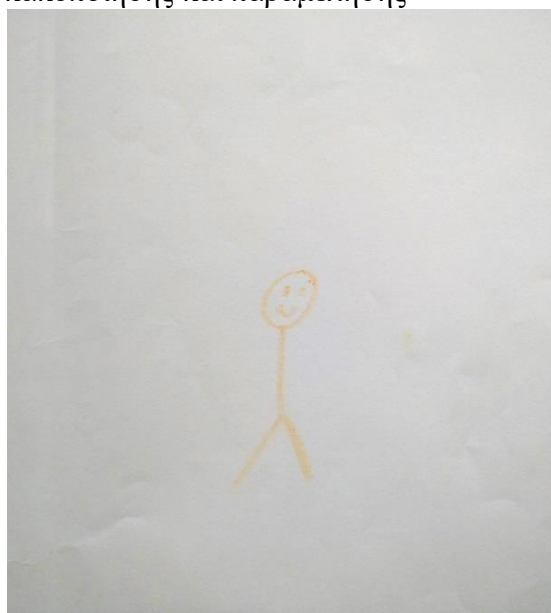
Εικόνα 1: «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο», κορίτσι 8 ετών, θύμα παραμέλησης

Εικόνα 2: «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο», κορίτσι 8 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

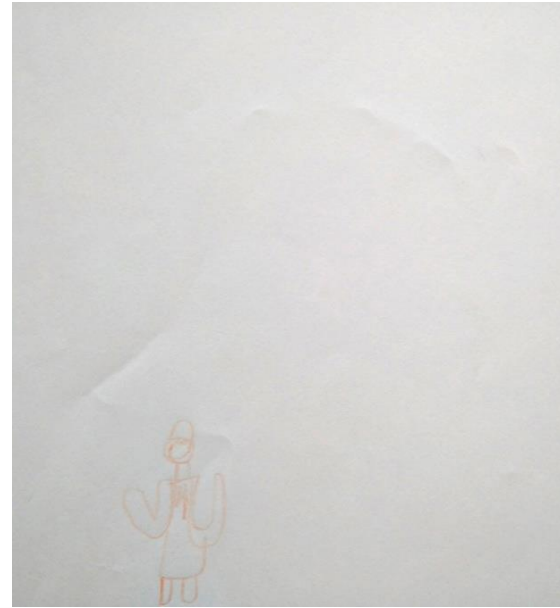
Εικόνα 3: «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο», αγόρι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 4: «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο», αγόρι 9 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 5: «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο», αγόρι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 6: «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο», αγόρι 10 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας

1.2.Ανάλυση των ζωγραφικών έργων της πρώτης οδηγίας «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο» της ομάδας σύγκρισης

1.2.1. Κωδικός 1β: Χρήση περισσότερων των δύο χρωμάτων

Ο κωδικός αυτός αναφέρεται στη χρησιμοποίηση από τα παιδιά για τη ζωγραφική απεικόνιση της ανθρώπινης φιγούρας, περισσότερων των δυο χρωμάτων

1.2.2. Κωδικός 2β: Ολοκληρωμένη σχηματική απεικόνιση των ματιών

Ο κωδικός αυτός αναφέρεται στην ορθή απεικόνιση των ματιών του ανθρώπινου προσώπου και όχι στην αποτύπωση αυτών με εσωτερικό κενό, ή στην αναπαράσταση αυτών ως τελείες ή παύλες

1.2.3. Κωδικός 3β: Απουσία ελλείψεων στα βασικά μέλη του σώματος

Ο κωδικός αυτός αναφέρεται στην ολοκληρωμένη αναπαράσταση των βασικών μελών του ανθρώπινου σώματος, συμπεριλαμβανομένων του κορμού, των χεριών, των ποδιών και

των πελμάτων, των μαλλιών και των χαρακτηριστικών του προσώπου.

1.2.4. Κωδικός 4β: Ύπαρξη ρούχων

Ο κωδικός αυτός περιγράφει την ύπαρξη ρούχων σε όλες τις ανθρώπινες φιγούρες οι οποίες απεικονίστηκαν από την ομάδα σύγκρισης

1.2.5. Κατηγορία 1β: Ολοκληρωμένη αναπαράσταση της ανθρώπινης φιγούρας

Συγκριτικά, παρατίθενται οι ζωγραφιές τεσσάρων παιδιών από την ομάδα σύγκρισης, όπου παρατηρούνται η χρήση περισσότερων των δύο χρωμάτων, η πιο συχνή ολοκληρωμένη σχηματική απεικόνιση των ματιών, η απουσία ελλείψεων στα βασικά μέλη του σώματος και η ύπαρξη ρούχων. Οι προηγούμενοι κωδικοί συγκροτούν την κατηγορία «ολοκληρωμένη αναπαράσταση της ανθρώπινης φιγούρας».

Εικόνα 7: «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 8: «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 9: «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο» αγόρι 8 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 10: «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο», κορίτσι, 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

1.3. Ανάλυση των ιστοριών της πρώτης οδηγίας «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών

Χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της θεματικής ανάλυσης, έγινε επεξεργασία του συνόλου των ιστοριών των παιδιών θυμάτων, αναδεικνύοντας τον τρόπο που τα παιδιά αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και τις ανάγκες τους, όπως αυτά εκφράζονται στις ιστορίες που δημιούργησαν, για τη ζωγραφιά του ανθρώπου. Η συγκεκριμένη

οδηγία επιλέχθηκε με στόχο να διευκολύνει την έκφραση των εμπειριών κακοποίησης-παραμέλησης, χρησιμοποιώντας ένα λιγότερο παρεμβατικό τρόπο από αυτόν της λεκτικής ερώτησης.

1.3.1. Κωδικός 3α: Το αίσθημα μοναξιάς και αποξένωσης

Τουλάχιστον τα μισά παιδιά, εκφράζουν μέσω των ιστοριών, το αίσθημα της μοναξιάς και της ανθρώπινης απουσίας που αισθάνονται ως κυρίαρχο. Αυτό συνδέεται τόσο με τις συνθήκες κακοποίησης και παραμέλησης, αλλά πιθανόν και με την απομάκρυνση των παιδιών από το οικογενειακό τους δίκτυο και τη διαμονή τους στους οργανισμούς προστασίας. Η λέξη *μόνος* απαντάται στο σύνολο των ιστοριών 17 φορές, ενδεικτικά παρατίθενται τα αντίστοιχα αποσπάσματα: «[...] *δεν έχει κάποιον είναι μόνος*» (κορίτσι, 8 ετών), «[...] *είναι μόνος αλλά τελικά έρχεται ένας φίλος*» (αγόρι, 7 ετών), «*ήταν ένας άνθρωπος μόνος του*» (κορίτσι, 8 ετών). Το αποκορύφωμα του αισθήματος μοναξιάς, της έλλειψης ελπίδας για το μέλλον, και της απουσίας ανθρώπινης ύπαρξης, εκφράζεται συμπυκνωμένα στα παρακάτω λόγια: «*ήταν το τίποτα και μετά το τίποτα*» (κορίτσι, 11 ετών), περιγράφοντας τη ζωγραφιά της, στην οποία είχε απεικονίσει μια μη ανθρώπινη φιγούρα χωρίς το κάτω μέρος του σώματος. Μόνο σε δύο ιστορίες περιγράφεται ο άνθρωπος ως μέλος μιας οικογένειας. Ως αντισταθμιστικό δίκτυο στη ζωή των παιδιών, λειτουργεί ο ρόλος των φίλων και της δημιουργίας σχέσεων μαζί τους.

Η κατανόηση της μοναξιάς που εκφράζεται από τα παιδιά χρειάζεται να ιδωθεί σε συνδυασμό με τον τόπο εντός του οποίου παρουσιάζεται η ανθρώπινη φιγούρα με βάση τις ιστορίες. Περίπου στα δύο τρίτα των ιστοριών ο άνθρωπος αυτός βρίσκεται στο σπίτι του, γεγονός που μας βοηθά να διασαφηνίσουμε το ερώτημα σε ποια μοναξιά αναφέρονται τα παιδιά. Είναι η μοναξιά του ενδοοικογενειακού περιβάλλοντος κακοποίησης-παραμέλησης, ή πρόκειται περισσότερο για τη μοναξιά εντός των οργανισμών προστασίας; Η τοποθέτηση του ανθρώπου στο σπίτι του, μας οδηγεί περισσότερο σε μια ερμηνευτική κατεύθυνση της βαθιάς μοναξιάς και απομόνωσης του παιδιού θύματος εντός του ενδοοικογενειακού περιβάλλοντος βίας ή παραμέλησης. Σαφώς όμως, χρειάζεται να κατανοήσουμε το αίσθημα της μοναξιάς και σε συνάρτηση με την απομάκρυνση από το οικογενειακό περιβάλλον. Με βάση τις ιστορίες των παιδιών ο άνθρωπος εντοπίζεται στο σπίτι του, όπως αποτυπώνεται στα παρακάτω αποσπάσματα: «*Είναι ένα αγόρι από το ΑΣ, μένει στο Α.Σ. [...]*» (αγόρι 11 ετών), «*ήταν ένας άνθρωπος στο σπίτι του. [...]*» (αγόρι, 9 ετών), «*Είναι ένα*

κοριτσάκι που το έλεγαν Μ. και ήταν στο σπίτι της. Το σπίτι της ήταν στην Κ. [...]» (κορίτσι, 11 ετών), «ήταν ένα κορίτσι πολύ όμορφο και ζούσε σε ένα μικρό χωριό, στο Α. [...]» (κορίτσι, 8 ετών). Μείζονος σημασίας ακόμη, φαίνεται να είναι όχι μόνο η απουσία των γονιών αλλά και των αδερφών.

Το αίσθημα αποξένωσης και μοναξιάς είναι ένα κοινό αποτέλεσμα σχετικών μελετών για τις επιπτώσεις της κακοποίησης στα παιδιά θύματα⁴⁵⁶. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι τα συμπεράσματα έρευνας, σε συνάρτηση και με τον πληθυσμό της παρούσας έρευνας όπου η πλειοψηφία των παιδιών έχει υποστεί σωματική κακοποίηση και παραμέληση, που διεξήχθη το 2005⁴⁵⁷ σχετικά με το αίσθημα αντιλαμβανόμενης κοινωνικής απομόνωσης (self-perceived social isolation) σε παιδιά θύματα σωματικής κακοποίησης, σε δείγμα εφήβων.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας⁴⁵⁸, τρεις είναι οι βασικοί μηχανισμοί μέσω των οποίων η εμπειρία της σωματικής κακοποίησης μπορεί να συνδεθεί με την κοινωνική απομόνωση. Ο πρώτος μηχανισμός που έχει υποστεί βλάβη είναι ο δεσμός (damaged attachment). Στις περιπτώσεις κακοποίησης και παραμέλησης, διαρρηγνύεται ο ασφαλής δεσμός⁴⁵⁹ με το πρόσωπο φροντίδας. Ως αποτέλεσμα το παιδί χωρίς μια ασφαλή αφετηρία είναι πολύ λιγότερο πιθανό να εξερευνήσει και να αλληλεπιδράσει με το περιβάλλον του και συνεπώς έχει περισσότερες πιθανότητες να απομονωθεί και να βιώσει αισθήματα μοναχικότητας. Ακόμη, τονίζεται πως τα εσωτερικευμένα μοντέλα του κακοποιημένου παιδιού -ενός μάλλον εχθρικού κόσμου- μέσω της αλληλεπίδρασης με τον βίαιο γονέα, έχουν ως αποτέλεσμα τη μη υγιή αλληλεπίδραση με τους άλλους και αισθήματα απομόνωσης. Ο δεύτερος μηχανισμός που έχει υποστεί βλάβη είναι αυτός της κοινωνικής ικανότητας (damaged social competence) και συνδέεται με το γεγονός πως το παιδί θύμα, με όρους μάθησης, δεν έχει μάθει τις διαδικασίες οικοδόμησης και διατήρησης σχέσεων με τους άλλους. Όπως επισημαίνεται και από τους Wolfe και Mosk⁴⁶⁰, τα κακοποιημένα

⁴⁵⁶ Phillips A. and Daniluk J.C., «Beyond “Survivor”: How childhood sexual abuse informs the identity of adult woman at the end of the therapeutic process», *Journal of Counseling and Development*, 82, 2, 2004, 177-184

⁴⁵⁷ Elliot G., Cunningham S., Linder M., Colangelo M. and Gross M., «Child physical abuse and self-perceived social isolation among adolescents», *Journal of Interpersonal Violence*, 20, 12, 2005, 1663-1668

⁴⁵⁸ Elliot G., ό.π.

⁴⁵⁹ Bowlby J., *Attachment and loss: Vol. I. Attachment*, New York, Basic Books, 1969, Ainsworth M.D.S., «The development of infant-mother attachment», in: B. Caldwell and H. Ricciuti (Ed.), *Review of Child Development Research*, Chicago, University of Chicago Press, 1973, 3, 1-94

⁴⁶⁰ Wolfe D.A. and Mosk M.D., «Behavioral comparisons of children from abusive and distressed families», *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 51, 1983, 702-708

παιδιά ηλικίας 6 έως 16 ετών παρουσιάζουν ελλείμματα στις κοινωνικές τους δεξιότητες συγκριτικά με την ομάδα ελέγχου. Τέλος, ο τρίτος μηχανισμός που συνδέθηκε με το αίσθημα απομόνωσης ήταν η κακή εικόνα εαυτού ως συνέπεια των σοβαρών επιπτώσεων της σωματικής κακοποίησης στον ψυχολογικό εαυτό (psychological self) του θύματος⁴⁶¹.

Παράλληλα, η απεικόνιση του ανθρώπου στο σπίτι του στην πλειοψηφία των ιστοριών, τη στιγμή της διαμονής των παιδιών θυμάτων στους οργανισμούς προστασίας, ίσως υποδηλώνει την άρρητη επιθυμία των παιδιών θυμάτων για επιστροφή στο σπίτι και επανένωση με τη βιολογική οικογένεια. Η άρρητη αυτή ανάγκη εκφράστηκε σε ορισμένες ιστορίες και έκδηλα, με την άμεση εκδήλωση επιθυμίας για επιστροφή στο σπίτι: *«Είναι ένας ήλιος, ένα σπίτι, και ένα παιδάκι που πίνει το χυμό του και θέλει να πάει σπίτι του. Έχει τραπέζια, καρέκλες και μια πόρτα, δύο παράθυρα και μια λάμπα. Είναι το σπίτι του κοριτσιού»* (κορίτσι, 12 ετών), *«[.] Είναι όμως στεναχωρημένη, θέλει να πάει στο σπίτι της να παίζει με τα αδερφάκια της»* (κορίτσι, 8 ετών).

1.3.2. Κωδικός 4α: Η άρνηση της πραγματικότητας και των δυσάρεστων συναισθημάτων

Ένα θέμα που αναδύθηκε από μικρότερο αριθμό παιδιών του πληθυσμού, αφορούσε στην άρνηση της πραγματικότητας ή των δυσάρεστων συναισθημάτων: *«[.] του αρέσουν τα παραμύθια και η μαμά του διαβάζει πολύ καλά παραμύθια όλη μέρα»* (αγόρι, 9 ετών), *«είναι ένα χαμογελαστό κοριτσάκι [.] πάντα της άρεσε να γελάει, μόνο να γελάει. Δεν της άρεσε να βλέπει ανθρώπους να κλαίνε ή να είναι στεναχωρημένοι ή θυμωμένοι. Προσπαθεί να τους κάνει να γελάσουν»* (κορίτσι, 11 ετών).

1.3.3. Κωδικός 5α: Η έκφραση επιθετικότητας και βίας του ανθρώπου

Επίσης, αποτυπώνεται από τη μειοψηφία των παιδιών του πληθυσμού η έκφραση επιθετικότητας και βίας του ανθρώπου: *«Είναι ένας κακός, σκοτώνει τους άλλους. Σκοτώνει όποιον βρει μπροστά του. Στο ένα παπούτσι του έχει ένα κανόνι με βόμβες και στο άλλο έχει ένα πιστόλι.»* (αγόρι, 7 ετών).

⁴⁶¹ Aber J.L. and Cicchetti D., «The socio-emotional development of maltreated children: An empirical and theoretical analysis», in: B.M. Lester and M.W. Yogman (Ed.), *Theory and research in behavioral pediatrics*, New York, Plenum, 1984, 147-205

1.3.4. Κατηγορία 2α: Η βίωση και έκφραση αρνητικών συναισθημάτων

Τα αποτελέσματα ερευνών⁴⁶² αναφορικά με τη συνεχιζόμενη άσκηση βίας από τους γονείς προς τα παιδιά, τονίζουν τις σοβαρές επιπτώσεις που παρατηρούνται 1) στην εκτεταμένη (extensive) χρήση του αμυντικού μηχανισμού της άρνησης και της απόσυρσης (isolation) από τα παιδιά θύματα, 2) στις διαστρεβλώσεις στις δοκιμές της πραγματικότητας (reality testing) και 3) στις δυσκολίες ρύθμισης του συναισθήματός τους (ευερεθιστότητα, θυμός, παθητικότητα ή κατάθλιψη), ανάμεσα σε άλλες.

1.3.5. Κωδικός 6α: Αίσθημα πείνας

Χαρακτηριστικά είναι τα παρακάτω αποσπάσματα τα οποία υποδηλώνουν την έλλειψη ικανοποίησης των βασικών αναγκών φαγητού και ασφάλειας: «*Είναι ένα αγόρι που είναι στο δρόμο και τρώει από τα σκουπίδια*» (αγόρι, 7 ετών), «*[..] είναι λίγο στεναχωρημένη γιατί πεινάει πολλές φορές*» (κορίτσι, 9 ετών). Παράλληλα, εκφράζεται ικανοποίηση όταν οι βιοτικές ανάγκες καλύπτονται: «*[..] Είναι χαρούμενο που πηγαίνει να κάνει μπάνιο. Είναι χαρούμενο όταν κάνει μπάνιο*» (αγόρι, 12 ετών).

1.3.6. Κωδικός 7α: Απουσία επίβλεψης

Επίσης, εκφράζεται ένα από τα συνήθη χαρακτηριστικά της παραμέλησης, αυτό της απουσίας επίβλεψης. «*Είναι ένα αγόρι έξω. Είναι μόνος*» (αγόρι, 7 ετών), «*Ήταν ένα αγόρι που ήταν στο δρόμο. Φοβάται*» (κορίτσι, 12 ετών).

1.3.7. Κατηγορία 3α.: Η αποτύπωση εμπειριών ευρύτερης παραμέλησης

Αναφορικά με την περιγραφή των συνθηκών όπου βρίσκεται ο άνθρωπος, αποτυπώθηκαν συνθήκες ευρύτερης παραμέλησης. Ο άνθρωπος αυτός στο ένα τρίτο των ιστοριών, δεν έχει φαγητό και βρίσκεται σε δυνάμει επικίνδυνα μέρη για ένα παιδί, χωρίς εποπτεία ενηλίκου. Όπως καταγράφεται και στο Πρωτόκολλο

⁴⁶² Ανάμεσα σε άλλους: Finzi R., Har-Even D. and Weizman A., «Comparison of ego defenses among physically abused children, neglected and non-maltreated children», *Comprehensive Psychiatry*, 44, 5, 2003, 388-395, Sacco ML., Farber B., «Reality testing in adult women who reported childhood sexual and physical abuse», *Child Abuse and Neglect*, 1999, 1193-1203, Van der Kolk B. and Fisler R., «Childhood abuse and neglect and loss of self regulation», *Bulletin of the Menninger Clinic*, 58, 1994, 145-168

Διερεύνησης, Διάγνωσης, Διαχείρισης ΚαΠα-Π⁴⁶³, κάποιοι από τους κοινούς σωματικούς δείκτες και δείκτες συμπεριφοράς που συνδέονται με την παραμέληση αλλά όχι μόνο, μπορεί να είναι: τραυματισμοί ως αποτέλεσμα απουσίας επίβλεψης, ελλιπής ή ακατάλληλη σε θρεπτικά στοιχεία διατροφή, στεναχωρημένα ή με επίπεδο συναίσθημα παιδιά, ή πληροφορίες ότι τα παιδιά μένουν μόνο τους στο σπίτι χωρίς επίβλεψη.

1.4. Ανάλυση των ιστοριών της πρώτης οδηγίας «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο» της ομάδας σύγκρισης

1.4.1. Κωδικός 5β: Έκφραση θετικών συναισθημάτων

Ο κωδικός αυτός συνδέεται με την έκφραση θετικών συναισθημάτων όπως αυτά εκφράζονται από τα παιδιά μέσω των ιστοριών τους. Συγκεκριμένα, συναισθήματα χαράς και ικανοποίησης. Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν τα εξής: «*Ήταν ένας άνθρωπος που έκανε σκέιτ μπορντ, ήταν χαρούμενος [...]*» (αγόρι, 8 ετών), «*Είμαι πολύ χαρούμενη, λα λα λα λα!*» (κορίτσι 9 ετών), «*Αυτό το κοριτσάκι είναι 9 χρονών. Φοράει πορτοκαλί παπούτσια. Έχει ένα κόκκινο φόρεμα. Νιώθει ωραία γιατί θα πάει βόλτα*» (κορίτσι 9 ετών).

1.4.2. Κωδικός 6β: Ο εαυτός ως μέλος της οικογένειας

Ενδεικτικά παραδείγματα, «*το κορίτσι είναι πολύ χαρούμενο με την οικογένειά του*» (κορίτσι, 10 ετών), «*το κορίτσι ζει με τη μαμά και το μπαμπά και το αγαπημένο της χρώμα είναι το μωβ [...]*» (κορίτσι, 9 ετών), «*Είναι ο μπαμπάς στο χορτάρι. Είναι χαρούμενος και με πάει βόλτα στις κούνιες*» (κορίτσι, 9 ετών), «*Το κοριτσάκι λέγεται Α. και ζει ωραία με τη μαμά και το μπαμπά της [...]*» (κορίτσι, 11 ετών).

1.4.3. Κατηγορία 2β: Αποτύπωση θετικών συνθηκών και σχέσεων εντός της οικογένειας

Η κυρίαρχη τάση που διαμορφώθηκε από την ανάλυση του υλικού της πρώτης ιστορίας, της ομάδας σύγκρισης, αποτύπωσε την άντληση ευχαρίστησης και χαράς από αγαπημένες δραστηριότητες, και την παρουσίαση του εαυτού ως μέλους της

⁴⁶³ Ινστιτούτο Υγείας Παιδιού, Οδηγός εφαρμογής του πρωτοκόλλου διερεύνησης, διάγνωσης και διαχείρισης κακοποίησης-παραμέλησης παιδιών για επαγγελματίες, Αθήνα, Κέντρο για τη Μελέτη και την Πρόληψη της Κακοποίησης και Παραμέλησης Παιδιών, 57

οικογένειας, τα οποία συγκροτούν την κατηγορία «αποτύπωση θετικών συνθηκών και σχέσεων εντός της οικογένειας».

Με μια συγκριτική προσέγγιση, μπορεί να υποστηριχθεί πως θεματικά, στον αντίποδα της οικογένειας και της χαράς της ομάδας σύγκρισης, βρίσκονται οι συνθήκες παραμέλησης και έλλειψης ικανοποίησης των βιοτικών αναγκών καθώς και το αίσθημα μοναξιάς της ομάδας των ΚαΠα-Π.

2. Ανάλυση της δεύτερης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει»

«the opposite of play is not work, it is depression»

(Brian Sutton-Smith)

2.1. Ανάλυση των ζωγραφικών έργων της δεύτερης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών

Για την επεξεργασία της δεύτερης οδηγίας έγινε παρατήρηση της ζωγραφιάς, για την παρουσία (ή μη) συγκεκριμένων χαρακτηριστικών της ανθρώπινης φιγούρας, σύμφωνα με τη διαδικασία που ακολουθήθηκε και στην 1^η οδηγία. Συγκεκριμένα, σε όσες ζωγραφιές υπάρχει αναπαράσταση ανθρώπινης φιγούρας αναζητήθηκαν τα εξής: 1) ατελής αναπαράσταση του ανθρώπινου σώματος, 2) άδεια μάτια ή μάτια κουκίδες και 3) περιορισμένη χρήση χρωμάτων. Όταν δεν υπάρχει σχηματισμός ανθρώπινης φιγούρας επισημαίνεται στον πίνακα (6). Τα αποτελέσματα με βάση τον παρακάτω πίνακα, βρίσκονται σε συμφωνία με τους κωδικούς και τις κατηγορίες για τη ζωγραφιά της πρώτης οδηγίας. Ειδικότερα, οι κωδικοί, ελλείψεις μελών σώματος, απουσία χρώματος και χρωματισμένης επιφάνειας και άδεια μάτια ή μάτια κουκίδες συγκροτούν την κατηγορία «Ατελής, μη ολοκληρωμένη αναπαράσταση της ανθρώπινης φιγούρας».

Πίνακας 6. Παρατήρηση δεύτερης ζωγραφιάς παιδιών πληθυσμού «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει»

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	Απουσία ανθρώπινης φιγούρας	Ελλείψεις μελών σώματος	Άδεια μάτια (χωρίς κόρες), μάτια κουκίδες ή παύλες	Περιορισμένη χρήση χρωμάτων (1-2)
1Δ		✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων, μαλλιών, και στόματος)	✓ (άδεια μάτια)	✓ (κόκκινο)
2Δ			✓ (μάτια κουκίδες)	
3Δ			✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (μωβ)
4Δ		✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (μαύρο)
5Δ		✓ (απουσία παλαμών)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (κίτρινο)
6Δ		✓ (απουσία χαρακτηριστικών προσώπου, παλαμών, πελμάτων)	✓ (απουσία ματιών)	✓ (μαύρο)
7Δ		✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (μωβ)
8Δ		✓ (απουσία χαρακτηριστικών προσώπου, παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (κόκκινο)
9Δ		✓ (απουσία στόματος)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (κίτρινο)
10Δ		✓ (απουσία χαρακτηριστικών προσώπου, παλαμών, πελμάτων)	✓ (απουσία ματιών)	✓ (ροζ)
11Δ		✓ (απουσία χεριών, παλαμών)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (μαύρο)

12Δ		✓ (απουσία χεριών, παλαμών, πελμάτων)		✓ (μπλε)
13Δ		✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (άδεια μάτια)	✓ (κίτρινο)
1I		✓ (απουσία παλαμών)		
2I		✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	
3I	✓			
4I		✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (μαύρο, κόκκινο)
5I		✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (άδεια μάτια)	✓ (κόκκινο)
6I		✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (μωβ)
7I		Σημ. διογκωμένες παλάμες	✓ (άδεια μάτια)	✓ (ροζ)
8I		Σημ. διογκωμένες παλάμες	✓ (μάτια κουκίδες)	
9I	✓			
10I		✓ (απουσία παλαμών)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (μαύρο, μπλε)
11I		✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	
12I			✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (μπλε, μαύρο)
13I				
14I		✓ (απουσία πελμάτων)		✓ (μαύρο)
15I		✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (κόκκινο)
16I				

17I		✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (γκρι)
		21/ 28	23/28	21/28

2.2. Ανάλυση των ζωγραφικών έργων της δεύτερης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει» της ομάδας σύγκρισης

Ομοίως, για την ανάλυση των ζωγραφικών έργων της δεύτερης οδηγίας ακολουθήθηκε αντίστοιχη διαδικασία με αυτήν της πρώτης οδηγίας. Σύμφωνα με αυτή, επιβεβαιώθηκαν εκ νέου οι κωδικοί και η κατηγορία της πρώτης οδηγίας. Συγκεκριμένα οι κωδικοί, χρήση περισσότερων των δύο χρωμάτων, ολοκληρωμένη σχηματική απεικόνιση των ματιών, απουσία ελλείψεων στα βασικά μέλη του σώματος και παρουσία ρούχων, συγκροτούν την κατηγορία «ολοκληρωμένη αναπαράσταση της ανθρώπινης φιγούρας».

Εικόνα 11: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει», αγόρι 8 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 12: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 13: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

2.3.Ανάλυση των ιστοριών της δεύτερης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών

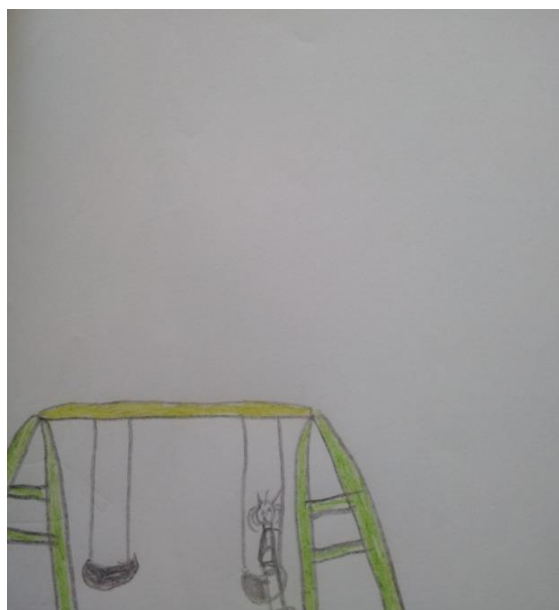
Η μέθοδος της θεματικής ανάλυσης χρησιμοποιήθηκε για την επεξεργασία του συνόλου των ιστοριών της δεύτερης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει». Η συγκεκριμένη οδηγία στόχευε στην κατανόηση των ενδιαφερόντων ή των δραστηριοτήτων των παιδιών θυμάτων, μέσω των οποίων αντλούν ευχαρίστηση, ικανοποίηση και ενισχύουν την ψυχική τους ανθεκτικότητα (resilience).

2.3.1.Κωδικός 8α: Το παιχνίδι ως κύρια δραστηριότητα αρεσκείας

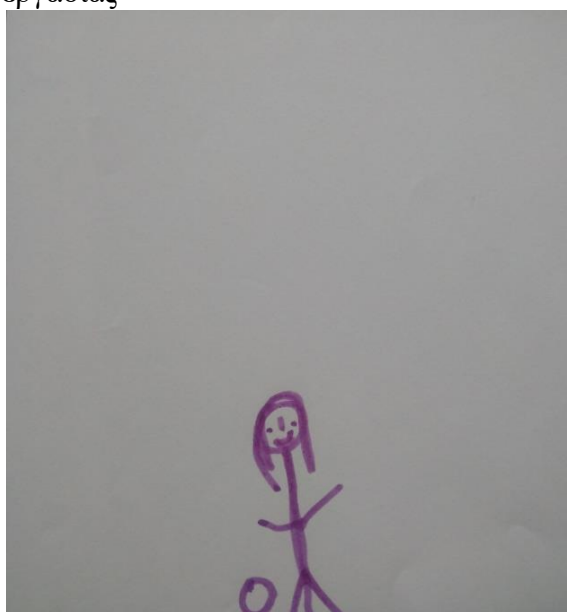
Το παιχνίδι, για περισσότερα από τα μισά παιδιά, αναδείχθηκε ως η κύρια δραστηριότητα αρεσκείας. Η πλειοψηφία των παιδιών που επέλεξαν ως αγαπημένη τους δραστηριότητα το παιχνίδι, δημιούργησαν ζωγραφιές και ιστορίες με θέμα το ατομικό παιχνίδι, ενώ λιγότερα παιδιά το ομαδικό παιχνίδι με φίλους. Οι ατομικές δραστηριότητες αφορούσαν τη ζωγραφική, τα ατομικά αθλήματα, ή δραστηριότητες σχετικές με χαλάρωση, ενώ οι ομαδικές, κυρίως αθλητικές δραστηριότητες με φίλους ή αδέρφια: *«είναι ένα κορίτσι που ζωγραφίζει»* (κορίτσι, 8 ετών), *«είναι ένα παιδί που κάνει ποδήλατο»* (αγόρι, 11 ετών), *«ένα παιδάκι παίζει μπάλα στο σπίτι του»* (αγόρι, 9 ετών) *«της αρέσει να παίζει σχοινάκι με τους φίλους και τις φίλες της»* (κορίτσι, 11 ετών), *«σε αυτό το κορίτσι αρέσει να πιάνει πεταλούδες μαζί με την αδερφή της»* (κορίτσι, 12 ετών). Παρακάτω παρουσιάζονται ζωγραφιές ατομικών και ομαδικών παιχνιδιών και δραστηριοτήτων όπως αυτές δημιουργήθηκαν από τα παιδιά. (εικ. 14-19).

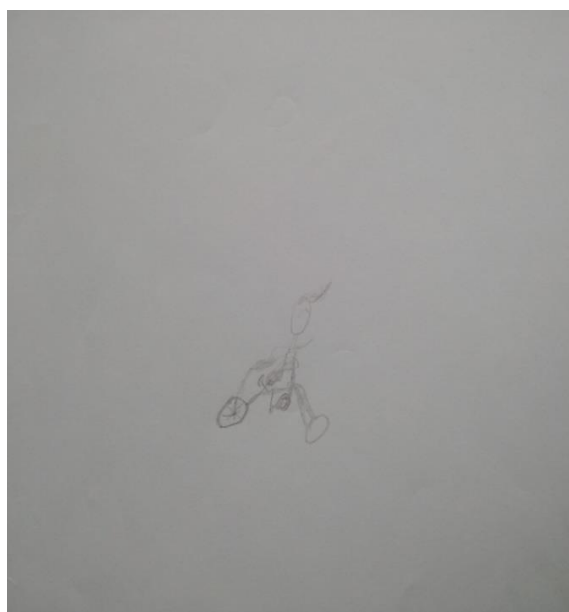
Εικόνα 14: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει», αγόρι 9 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας

Εικόνα 15: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει», αγόρι 11 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 16: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει», κορίτσι 8 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 17: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει», αγόρι 11 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 18: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει», κορίτσι 11 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 19: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει», κορίτσι 10 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας

2.3.2.Κωδικός 9α: Η απουσία ενδιαφερόντων ή δραστηριοτήτων άντλησης χαράς

Επιπλέον, ένα από τα ζητήματα που αναδύθηκε στις ιστορίες των παιδιών αφορούσε στην απουσία ενδιαφερόντων ή δραστηριοτήτων άντλησης χαράς, γεγονός που αποτελεί σημαντικό στοιχείο της υγιούς ψυχοσυναισθηματικής ανάπτυξης. Περίπου το ένα τρίτο των παιδιών διατύπωσαν μέσω των ζωγραφικών έργων και των ιστοριών τους την πλήρη απουσία δραστηριοτήτων αρεσκείας, και σχεδόν η πλειοψηφία, τη μη δυνατότητα άντλησης χαράς και ευχαρίστησης από το παιχνίδι ή άλλες δραστηριότητες (διαφοροποίηση απλής αρέσκειας με την έκφραση χαράς). Η μειωμένη ικανότητα των ΚαΠα-Π να βιώσουν θετικά συναισθήματα μέσω ενδιαφερόντων ή δραστηριοτήτων, εκφράζεται από τα παιδιά με έκδηλους αλλά και συμβολικούς τρόπους στην οδηγία «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει», και στη δημιουργία ιστορίας για τη ζωγραφιά: «είναι ένας άνθρωπος που είναι φυλακισμένος» (αγόρι, 7 ετών, εικ. 20), «[..]δεν έχει ούτε ήλιο ούτε άνθρωπο» (κορίτσι, 13 ετών, εικ. 21).

Εικόνα 20: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει», αγόρι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 21: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει», κορίτσι 13 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας

«Ήταν μια σκηνή που ήταν όλα τα ζώα μέσα. Βρισκόταν στα χόρτα. Τίποτα δεν του άρεσε» (κορίτσι, 11 ετών), «ήταν ένα παιδάκι που κοιμάται στο κρεβάτι, δεν του αρέσει κάτι» (κορίτσι, 8 ετών). Σε συνάρτηση με το θέμα της μειωμένης ικανότητας των ΚαΠα-Π να βιώσουν θετικά συναισθήματα μέσω ενδιαφερόντων ή δραστηριοτήτων μπορούν να κατανοηθούν και τα ευρήματα σχετικής έρευνας⁴⁶⁴, σύμφωνα με την οποία, οι γονείς των ΚαΠα-Π εξέφραζαν προς εκείνα κυρίως αρνητικά συναισθήματα και λιγότερο θετικά, σε σχέση με την ομάδα σύγκρισης. Έρευνες με παιδιά-θύματα επιβεβαιώνουν πως η ΚαΠα-Π επηρεάζει τη φυσιολογική συναισθηματική ανάπτυξη, με εκδήλωση δυσκολιών στην κατανόηση⁴⁶⁵, αναγνώριση⁴⁶⁶ και έκφραση⁴⁶⁷ του συναισθήματος. Με βάση έρευνα που

⁴⁶⁴ Bugental D., Blue J. and Lewis J., «Caregiver beliefs and dysphoric affect directed to difficult children», *Developmental Psychology*, 1990, 26, 631-638

⁴⁶⁵ Shipman KL. and Zeman J., «Emotional understanding: A comparison of physically maltreating and nonmaltreating mother-child dyads», *Journal of Clinical Child Psychology*, 28, 1999, 407-417

⁴⁶⁶ Pollak S.D., Cicchetti D., Hornug K. and Reed A., «Recognizing emotion in faces: Developmental effects of child abuse and neglect», *Developmental Psychology*, 36, 2000, 679-688

⁴⁶⁷ Gaensbauer T.J., «Regulation of emotional expression in infants from two contrasting caretaking environments», *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 2, 1982, 163-170

πραγματοποιήθηκε το 1999⁴⁶⁸, τα παιδιά με ιστορικό κακοποίησης-παραμέλησης, ήταν τρεις φορές πιο πιθανό να εμφανίσουν κατάθλιψη συγκριτικά με τα μη κακοποιημένα παιδιά.

2.3.3.Κωδικός 10α: Η ανάγκη για φροντίδα και επιβολή ορίων

Τέλος, στις ιστορίες της οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει», εκφράστηκαν από λιγότερες περιπτώσεις του πληθυσμού, θέματα σχετικά με την επιθυμία των παιδιών για φροντίδα και επιβολή ορίων, αποτυπώνοντας με αυτόν τον τρόπο τις λανθάνουσες ανάγκες τους για τη γονεϊκή φροντίδα που θα επιθυμούσαν. Με έναν έμμεσο τρόπο μειοψηφία των παιδιών επέλεξε να εκφράσει την προσδοκία για φροντίδα, σωματική επαφή, ικανοποίηση αναγκών για λήψη τροφής, καθώς και επιβολή ορίων.

2.3.4.Κατηγορία 4α: Η δυσκολία βίωσης θετικών συναισθήματα από το παιχνίδι ή άλλες δραστηριότητες και η επιθυμία για φροντίδα

Οι κωδικοί που αναδόθηκαν από την ανάλυση των ιστοριών, 1) το παιχνίδι ως κύρια δραστηριότητα αρεσκείας, 2) η απουσία ενδιαφερόντων ή δραστηριοτήτων άντλησης χαράς, και 3) η ανάγκη των παιδιών για φροντίδα και επιβολή ορίων, συγκροτούν την κατηγορία «Η δυσκολία βίωσης θετικών συναισθήματα από το παιχνίδι ή άλλες δραστηριότητες και η επιθυμία για φροντίδα». Το παιχνίδι παρά το ότι είναι η κύρια δραστηριότητα αρεσκείας για την ομάδα των ΚαΠα-Π, δεν φαίνεται να συνδέεται με έκφραση θετικού συναισθήματος.

Ο ρόλος του παιχνιδιού στην ανάπτυξη των παιδιών ευρύτερα είναι αδιαμφισβήτητος, αλλά ειδικά για τα παιδιά-θύματα κακοποίησης-παραμέλησης φαίνεται να είναι ιδιαίτερα κρίσιμος για την αποκατάστασή τους. Έρευνα που έγινε το 2014⁴⁶⁹, έδειξε πως ο πλέον θεραπευτικός παράγοντας για την αποκατάσταση των κακοποιημένων και σοβαρά παραμελημένων παιδιών που μελετήθηκαν στην εν λόγω έρευνα, υπήρξε το αλληλεπιδραστικό παιχνίδι μεταξύ των παιδιών-θυμάτων.

⁴⁶⁸ Brown J., Cohen P., Johnson J. and Smailes E., «Childhood abuse and neglect: specificity of effects on adolescent and young depression and suicidality», *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 38, 12, 1999, 1490-1496

⁴⁶⁹ Brown F., «The healing power of play: therapeutic work with chronically neglected and abused children», *Children*, 1, 2014, 474-488

2.4.Ανάλυση των ιστοριών της δεύτερης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει» της ομάδας σύγκρισης

2.4.1.Κωδικός 7β: Το παιχνίδι ως κύρια δραστηριότητα αρεσκείας

Η κυρίαρχη τάση που διαμορφώθηκε από όλες τις περιπτώσεις των παιδιών της ομάδας σύγκρισης, από την ανάλυση του υλικού της δεύτερης ιστορίας, ανέδειξε το παιχνίδι, ατομικό ή ομαδικό με φίλους, ως κύρια δραστηριότητα αρεσκείας των παιδιών, που εντοπίζεται ως πρώτος κωδικός.

2.4.2.Κωδικός 8β: Η έκφραση χαράς από το παιχνίδι ή άλλες δραστηριότητες

Ένας δεύτερος κωδικός που αναδύθηκε ήταν η έκφραση χαράς από το παιχνίδι ή άλλες δραστηριότητες, στις αφηγήσεις των παιδιών. Κανένα από τα παιδιά, σε αντιδιαστολή με την ομάδα των ΚαΠα-Π, δεν εξέφρασε αδυναμία ή δυσκολία ανεύρεσης κάποιας ευχάριστης για εκείνο, δραστηριότητας. Ενδεικτικά παραδείγματα, «*Εμένα μου αρέσει πολύ να ζωγραφίζω. Κάποιες φορές ζωγραφίζω στον ελεύθερό μου χρόνο [..]*» (κορίτσι, 9 ετών), «*Αυτό είναι ένα κορίτσι, αυτό το κορίτσι κάνει ποδήλατο [..]. Και νιώθει πολύ χαρούμενη όταν κάνει ποδήλατο*» (κορίτσι, 9 ετών), «*Του αρέσει να τραγουδάει. Είναι ο καλύτερος τραγουδιστής του κόσμου. Νιώθει χαρούμενος όταν τραγουδάει [..]*» (αγόρι, 8 ετών). «*Αυτή η μπαλαρίνα είναι πολύ χαρούμενη γιατί χορεύει [..]. Ο χορός είναι η χαρά της*» (κορίτσι, 10 ετών).

2.4.3.Κατηγορία 3β: Η βίωση θετικών συναισθημάτων από το παιχνίδι ή άλλες δραστηριότητες

Οι κωδικοί που αναδύθηκαν από την ανάλυση των ιστοριών για την ομάδα σύγκρισης, 1) το παιχνίδι ως κύρια δραστηριότητα αρεσκείας, και 2) η έκφραση χαράς, συγκροτούν την κατηγορία «Η βίωση θετικών συναισθημάτων από το παιχνίδι ή άλλες δραστηριότητες». Ο ρόλος του παιχνιδιού στη συναισθηματική υγεία των παιδιών είναι αναμφίβολος καθώς δια μέσου του παιχνιδιού επιτυγχάνονται πολλαπλά οφέλη, συμπεριλαμβανομένης της άντλησης χαράς⁴⁷⁰. Το εύρημα πως η ομάδα των ΚαΠα-Π, κατά κύριο λόγο, δεν παρουσιάζεται να αντλεί συναισθήματα χαράς από το παιχνίδι ή άλλες δραστηριότητες, χρειάζεται να μας προβληματίσει αναφορικά με τις επιπτώσεις της ΚαΠα-Π στη συναισθηματική σφαίρα.

⁴⁷⁰ Peter G., «The decline of play and the rise of psychopathology in children and adolescents», *American Journal of Play*, 3, 4, 2011, 443-463

3.Ανάλυση της τρίτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει»

3.1.Ανάλυση των ζωγραφικών έργων της τρίτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών

Για την επεξεργασία της τρίτης οδηγίας έγινε παρατήρηση της ζωγραφιάς, για την παρουσία (ή μη) συγκεκριμένων χαρακτηριστικών της ανθρώπινης φιγούρας, σύμφωνα με τη διαδικασία που ακολουθήθηκε στην πρώτη και τη δεύτερη οδηγία. Συγκεκριμένα, σε όσες ζωγραφίες υπάρχει αναπαράσταση ανθρώπινης φιγούρας αναζητήθηκαν τα εξής: 1) ελλείψεις μελών σώματος, 2) άδεια μάτια ή μάτια κουκίδες και 3) περιορισμένη χρήση χρωμάτων. Όταν δεν υπάρχει σχηματισμός ανθρώπινης φιγούρας επισημαίνεται στον πίνακα (7). Τα αποτελέσματα με βάση τον παρακάτω πίνακα, επιβεβαιώνουν τους κωδικούς και τις κατηγορίες για τη ζωγραφία της πρώτης οδηγίας. Ειδικότερα, οι κωδικοί, ελλείψεις μελών σώματος, απουσία χρώματος και χρωματισμένης επιφάνειας και άδεια μάτια ή μάτια κουκίδες συγκροτούν την κατηγορία «Ατελής, μη ολοκληρωμένη αναπαράσταση της ανθρώπινης φιγούρας».

Πίνακας 7. Παρατήρηση δεύτερης ζωγραφιάς παιδιών πληθυσμού «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει»

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	Απουσία ανθρώπινης φιγούρας	Ελλείψεις μελών σώματος	Άδεια μάτια (χωρίς κόρες) ή μάτια κουκίδες/ παύλες	Περιορισμένη χρήση χρωμάτων για περίγραμμα φιγούρας (1-2)
1Δ	✓			
2Δ			✓ (μάτια κουκίδες)	
3Δ			✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (μωβ)
4Δ		✓ (απουσία παλαμών,	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (μαύρο)

		πελμάτων)		
5Δ		✓ (απουσία πελμάτων)	✓ (άδεια μάτια)	✓ (πράσινο)
6Δ			✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (γκρι)
7Δ		✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (μωβ)
8Δ		✓ (απουσία χαρακτηριστικών προσώπου, παλαμών, πελμάτων)	✓ (απουσία ματιών)	✓ (μαύρο)
9Δ	✓			
10Δ		✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (κόκκινο)
11Δ				
12Δ		✓ (απουσία χεριών, παλαμών, πελμάτων, ποδιών, στόματος)		✓ (πορτοκαλί)
13Δ		✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (άδεια μάτια)	✓ (κίτρινο)
1I	✓	✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)		
2I		✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	
3I	✓			
4I		✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (μαύρο, κόκκινο)
5I		✓ (απουσία	✓ (μάτια	✓ (κόκκινο)

		παλαμών, πελμάτων)	κουκίδες)	
6I		✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (μωβ)
7I			✓ (άδεια μάτια)	✓ (ροζ)
8I			✓ (μάτια κουκίδες)	
9I	✓			
10I		✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	
11I		✓ (απουσία στόματος, παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	
12I			✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (μπλε)
13I				
14I		✓ (απουσία παλαμών)		✓ (μαύρο)
15I		✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (κόκκινο)
16I				
17I		✓ (απουσία παλαμών, πελμάτων)	✓ (μάτια κουκίδες)	✓ (πορτοκαλί)
		17/25	20/25	17/25

3.2. Ανάλυση των ζωγραφικών έργων της τρίτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει» της ομάδας σύγκρισης

Αντίστοιχα, για την ανάλυση των ζωγραφικών έργων της τρίτης οδηγίας ακολουθήθηκε η διαδικασία που υιοθετήθηκε στην πρώτη και τη δεύτερη οδηγία. Με βάση αυτή, επιβεβαιώθηκαν οι κωδικοί και η κατηγορία της πρώτης οδηγίας. Ειδικότερα, οι κωδικοί, χρήση περισσότερων των δύο χρωμάτων, ολοκληρωμένη σχηματική απεικόνιση των

ματιών, απουσία ελλείψεων στα βασικά μέλη του σώματος και παρουσία ρούχων, συγκροτούν την κατηγορία «ολοκληρωμένη αναπαράσταση της ανθρώπινης φιγούρας».

Εικόνα 22: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει, κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 23: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 24: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

3.3.Ανάλυση των ιστοριών της τρίτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών

Η επεξεργασία του συνόλου των ιστοριών της τρίτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει», έγινε με τη μέθοδο της θεματικής ανάλυσης. Η συγκεκριμένη οδηγία είχε σκοπό την ανάδυση και κατανόηση ζητημάτων τα οποία είναι δυσάρεστα στα παιδιά.

3.3.1. Κωδικός 11α: Μη αγαπητά παιχνίδια ή δραστηριότητες

Μία μικρή μερίδα παιδιών, στην περιγραφή της ζωγραφιάς τους, αναφέρθηκαν σε συγκεκριμένα παιχνίδια, δραστηριότητες ή αντικείμενα τα οποία δεν τους αρέσουν. Σχετικά αποσπάσματα: «είναι ένα αγόρι, που δεν του αρέσει η μπάλα. [...]» (κορίτσι, 8 ετών), «αυτό το παιδάκι,[..], δεν του αρέσει το κυνηγητό» (κορίτσι, 8 ετών), «[..], δεν του αρέσει να παίζει ποδόσφαιρο» (αγόρι, 10 ετών).

3.3.2.Κωδικός 12α: Δυσαρέσκεια λόγω σωματικής βίας ή υποχρεωτικής επιβολής οικιακών εργασιών

Ένας κωδικός ο οποίος αναδύθηκε από τις μισές περίπου περιπτώσεις των παιδιών και συνδέεται με τις υποθέσεις μας, αφορούσε στην έκφραση αισθημάτων δυσαρέσκειας ή στεναχώριας για την επιβολή τιμωριών που μπορεί να εμπεριέχουν σωματική βία ή για την υποχρέωση κάποιων παιδιών να κάνουν δουλειές στο σπίτι. Χαρακτηριστικά είναι τα παρακάτω αποσπάσματα: «[...] Είναι τιμωρία με το ένα πόδι και κλαίει. Αυτή τη μέρα δεν θέλει να την ξανασυναντήσει» (αγόρι, 11 ετών), «Η Ν. πρέπει να πλένει τα πιάτα αλλά δεν της αρέσει» (κορίτσι, 13 ετών), «[...] της Χ. δεν της αρέσει να σκουπίζει κάθε μέρα και όταν η μαμά της λέει να σκουπίσει, τότε αναγκάζεται» (κορίτσι, 11 ετών), «ήταν ένα παιδάκι, που δεν του άρεσε το ξύλο. Πονάει» (κορίτσι, 8 ετών).

Η ανατροφή ενός παιδιού, μπορεί να συμπεριλάβει διάφορες θετικές πρακτικές ή αρνητικές, όπως η σωματική ή άλλη σκληρή ή ταπεινωτική τιμωρία, ως μορφή πειθαρχίας. Μέσω της ανάδυσης του συγκεκριμένου κωδικού από τα παιδιά, εκφράζεται η αποδοκιμασία και η δυσαρέσκειά τους για την υιοθέτηση αυτών των πρακτικών. Επίσης, ο κωδικός αυτός, χρειάζεται να κατανοηθεί σε συνάρτηση με την

κύρια μορφή κακομεταχείρισης που έχουν υποστεί τα παιδιά του πληθυσμού της παρούσας έρευνας, αυτή της σωματικής βίας σε συνδυασμό με την παραμέληση.

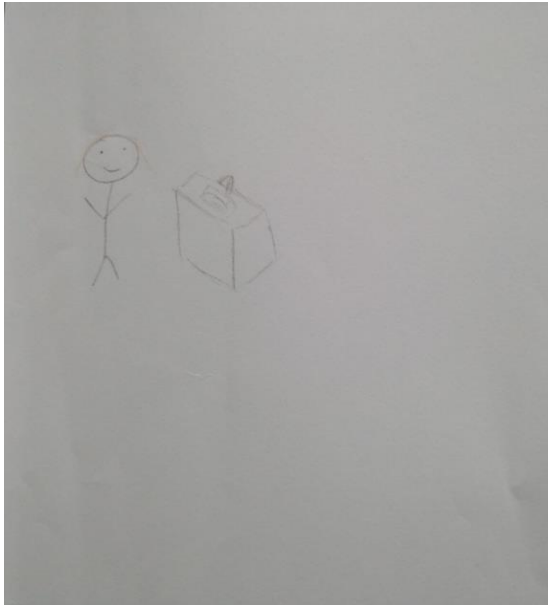
3.3.3.Κωδικός 13α: Σωματικός πόνος εξαιτίας τραυματισμού από ατύχημα

Ένας άλλος κωδικός που αναδύθηκε μέσω της ανάλυσης, είναι ο σωματικός πόνος εξαιτίας τραυματισμού από ατύχημα. Περίπου το ένα τρίτο των παιδιών του πληθυσμού στις ιστορίες για τη ζωγραφιά με θέμα «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει», αφηγήθηκαν ιστορίες σχετικές με ατυχήματα και τραυματισμούς: «*έχει μπει το χέρι του μέσα στα σιδερένια αγκάθια και πονάει πάρα πολύ*» (αγόρι, 9 ετών), «*[..] γλίστρησε και χτύπησε σοβαρά το γόνατό του*» (αγόρι, 11 ετών), «*έπεσε από το ποδήλατο, δεν είναι ωραίο να πέφτεις από το ποδήλατο*» (αγόρι, 7 ετών), «*[..] όταν έτρεχε έβρεχε και ήταν πολύ η διαδρομή και γλίστρησε και έπεσε κάτω. Την έσυρε η βροχή και χτύπησε το χέρι της και άρχισε να κλαίει*» (κορίτσι, 9 ετών).

3.3.4.Κωδικός 14α: Δυσαρέσκεια λόγω έλλειψης ή απώλειας του σπιτιού

Τέλος, ένας κωδικός που αναδύθηκε από τις αφηγήσεις λιγότερων παιδιών της ομάδας, και παρουσιάζει ενδιαφέρον από άποψη περιεχομένου είναι η δήλωση κάποιων παιδιών ότι δεν τους αρέσει το ότι δεν έχουν σπίτι ή με μια περισσότερο συμβολική οπτική ότι το σπίτι τους «πέφτει»: «*το σπίτι πάει να πέσει και του παιδιού δεν του αρέσει να πέφτει το σπίτι του*» (κορίτσι, 13 ετών).

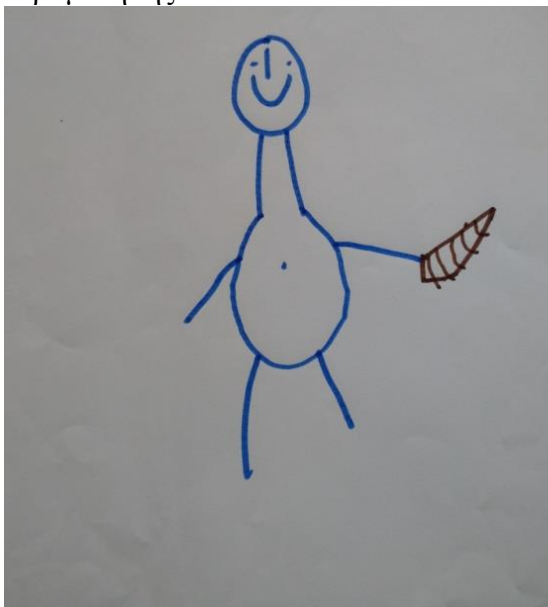
Κάποιες ενδεικτικές ζωγραφιές της τρίτης οδηγίας της ομάδας των ΚαΠα-Π, «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει», είναι οι παρακάτω:

Εικόνα 25: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει», κορίτσι 13 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 26: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει», κορίτσι 11 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 27: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει», κορίτσι 8 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 28: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει», αγόρι 11 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 29: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει», κορίτσι 11 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 30: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει», αγόρι 9 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

3.3.5.Κατηγορία 5α: Έκφραση σωματικής ή ψυχικής οδύνης

Οι κωδικοί που αναδύθηκαν από την επεξεργασία της τρίτης ιστορίας, 1) παιχνίδια ή δραστηριότητες μη αρεσκείας, 2) δυσαρέσκεια λόγω σωματικής βίας ή υποχρεωτικής επιβολής οικιακών εργασιών, 3) σωματικός πόνος εξαιτίας τραυματισμού από ατύχημα, και 4) δυσαρέσκεια λόγω έλλειψης ή απώλειας του σπιτιού, συγκρότησαν την κατηγορία «Έκφραση σωματικής ή ψυχικής οδύνης».

Σύμφωνα με αποτελέσματα σχετικής έρευνας⁴⁷¹, τα περισσότερα παιδιά υποστήριζαν πως η σωματική τιμωρία, συγκριτικά με άλλες μορφές πειθαρχίας, ήταν η χειρότερη. Ακόμη, σύμφωνα με την ίδια έρευνα⁴⁷², φαίνεται πως τα παιδιά που ζουν σε σπίτια όπου χρησιμοποιείται η σωματική τιμωρία ως μέσο πειθαρχίας, διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο για κακοποίηση, και πως από μόνη της ως πρακτική, κανονικοποιεί τη βία καθώς αυξάνει το κατώφλι ανοχής σε αυτή. Επίσης, τα παιδιά ταυτίζονται με τους γονείς, και ως ενήλικες, υπάρχει ο κίνδυνος να συνεχίσουν να αντιλαμβάνονται τη σωματική τιμωρία ως τη μόνη μορφή πειθαρχίας, συνεχίζοντας

⁴⁷¹ Dobbs T., «What do children tell us about physical punishment as a risk factor for child abuse», *Social Policy Journal*, 30, 2007, 160

⁴⁷² Dobbs, ό.π., 160

τη μεταβίβαση της βίας. Πλήθος ερευνών⁴⁷³ επιβεβαιώνουν πως το κατά πόσο ένα άτομο θα αποδεχτεί τη χρήση της σωματικής τιμωρίας, βρίσκεται σε θετική συσχέτιση με το βαθμό της σωματικής τιμωρίας που έλαβε ως παιδί.

Είναι πιθανό πως με βάση την Αριστοτελική ενότητα σώματος (υλικότητας) και ψυχής (μορφής)⁴⁷⁴, ο σωματικός αυτός πόνος που αναδύεται μέσα από τις ιστορίες των παιδιών, σε ένα λανθάνον επίπεδο ίσως συνδέεται με τον ψυχικό πόνο και την ψυχική οδύνη. Ένα ενδιαφέρον ερευνητικό αποτέλεσμα⁴⁷⁵, για την επίδραση των διαφορετικών μορφών κακοποίησης στην αντοχή στον πόνο, έδειξε πως οι γυναίκες που είχαν βιώσει συναισθηματική κακοποίηση ως παιδιά, παρουσίασαν χαμηλότερα ποσοστά αντοχής. Η χαμηλή αυτή αντοχή, η οποία προκαλεί μια υπερευαίσθησία ή ευαλωτότητα στον πόνο, συνδέεται με την χρόνια ενεργοποίηση του συστήματος αντίδρασης στο στρες, εξαιτίας της θυματοποίησης κατά την παιδική ηλικία⁴⁷⁶. Αδιαμφισβήτητα, οι πράξεις κακοποίησης ή παραμέλησης, υπό διάφορες μορφές, συμπεριλαμβανομένης της σωματικής κακοποίησης, της επώδυνης ή εξευτελιστικής σωματικής τιμωρίας, ή ακόμη και των τραυματισμών ως αποτέλεσμα απουσίας επίβλεψης, είναι σημαντική πηγή πόνου και οδύνης.

Παρά τη συνδεόμενη με τη σωματική βία, σωματική ή ψυχική οδύνη, εκφράζεται δυσaréσκεια από τη συμβολική ή και πραγματική διάλυση του σπιτιού τους. Το γεγονός αυτό υπογραμμίζει τις συναισθηματικές δυσκολίες που βιώνει ένα κακοποιημένο-παραμελημένο παιδί, το οποίο απομακρύνεται από το σπίτι του ώστε να προστατευτεί από τους ανθρώπους οι οποίοι εξ ορισμού έχουν την υποχρέωση προστασίας του.

3.4. Ανάλυση των ιστοριών της τρίτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει» της ομάδας σύγκρισης

3.4.1.Κωδικός 9β: Μη αγαπητά παιχνίδια ή δραστηριότητες

⁴⁷³ Bower-Russa M.E., Knutson J.F. and Winebarger A., «Disciplinary history, adult disciplinary attitudes and risk for abusive parenting», *Journal of Community Psychology*, 29, 2001, 219-240, Deather-Deckard K., Lansford J.E., Petit G.S. and Bates J.E., «The development of attitudes about physical punishment», *Journal of Family Psychology*, 17, 2003, 351-360

⁴⁷⁴ Καρπούζος Α., *Μεταμορφώσεις της σκέψης: 11. Πλάτωνας-Αριστοτέλης*, Αθήνα, Εργαστήρι Σκέψης, 2016, 17

⁴⁷⁵ Pieritz K., Rief W. and Euteneur F., «Childhood adversities and laboratory pain perception», *Neuropsychiatric Disease and Treatment*, 11, 2015, 2109-2116

⁴⁷⁶ Leeb R., Lewis T. and Zolotor A., «A review of physical and mental health consequences of child abuse and neglect and implications for practice», *American Journal of Lifestyle Medicine*, 5, 5, 2015, 460

Η κυρίαρχη τάση που διαμορφώθηκε από όλες τις περιπτώσεις των παιδιών της ομάδας σύγκρισης, από την ανάλυση του υλικού της τρίτης ιστορίας, ανέδειξε συγκεκριμένες δραστηριότητες ή υποχρεώσεις των παιδιών, της μη αρεσκείας τους. Κανένα από τα παιδιά, συγκριτικά με την ομάδα των ΚαΠα-Π, δεν αναφέρθηκε σε θέματα τιμωρίας, σωματικής ή άλλης.

«Προσωπικά, δεν μου αρέσει να βλέπω τηλεόραση. Γενικά δεν μου αρέσει να βλέπω πράγματα που τα κάνουν άλλοι αλλά όχι εγώ [...]» (κορίτσι 9 ετών), *«Ένα από τα πράγματα που δεν μου αρέσουν είναι το διάβασμα. Αλλά μου αρέσει το διάλειμμα και η ζωγραφική[...]»* (κορίτσι, 9 ετών)»,

3.4.2.Κωδικός 10β: Αίσθημα δυσαρέσκειας

Η δυσαρέσκεια είναι το συναίσθημα που προκαλείται από μια δυσάρεστη κατάσταση. Ενδεικτικά παραδείγματα της ομάδας σύγκρισης, *«Δεν αρέσει το σχολείο σε αυτό το κοριτσάκι. Αισθάνεται άσχημα που πηγαίνει στο σχολείο. Έχει μακριά κίτρινα μαλλιά. [...]»* (κορίτσι, 9 ετών), *«[...] Δεν μου αρέσει το ποδόσφαιρο. Δεν παίζω και φεύγω [...]»*

3.4.3.Κατηγορία 4β: Έκφραση δυσαρέσκειας συνδεδεμένης με παιχνίδια ή δραστηριότητες μη αρεσκείας

Οι κωδικοί που αναδύθηκαν από την επεξεργασία της τρίτης ιστορίας, 1) μη αγαπητά παιχνίδια ή δραστηριότητες και 2) αίσθημα δυσαρέσκειας, συγκρότησαν την κατηγορία «Έκφραση δυσαρέσκειας συνδεδεμένης με παιχνίδια ή δραστηριότητες μη αρεσκείας». Η συναισθηματική έκφραση των παιδιών της ομάδας σύγκρισης περιορίστηκε στην απλή έκφραση δυσαρέσκειας και δεν συμπεριέλαβε εκφράσεις πόνου, σωματικού ή ψυχικού, όπως συνέβη στην ομάδα των ΚαΠα-Π.

4.Ανάλυση της τέταρτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του»

4.1.Ανάλυση των ζωγραφικών έργων της τέταρτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών και της ομάδας σύγκρισης

Για την επεξεργασία της τέταρτης οδηγίας παρατηρήθηκε στη ζωγραφιά, η ζωγραφική απεικόνιση (ή μη) του σπιτιού και της ανθρώπινης φιγούρας, κάνοντας μια ποσοτική καταμέτρηση. Συγκεκριμένα, καταμετρήθηκε στο σύνολο των

ζωγραφικών έργων σε πόσες ζωγραφιές: 1) δεν απεικονίζεται το σπίτι, 2) απεικονίζεται το σπίτι αλλά όχι ο άνθρωπος στο εσωτερικό ή το εξωτερικό του, 3) απεικονίζεται το σπίτι με έναν ή περισσότερους ανθρώπους στο εσωτερικό του και 4) απεικονίζεται το σπίτι με έναν άνθρωπο έξω από αυτό:

- 1) Σε 7 στις 30 ζωγραφιές δεν απεικονίζεται το σπίτι,
- 2) Σε 3 από τις 30 ζωγραφιές απεικονίζεται το σπίτι αλλά χωρίς άνθρωπο μέσα ή έξω από αυτό,
- 3) Σε 13 από τις 30 ζωγραφιές απεικονίζεται το σπίτι με έναν ή περισσότερους ανθρώπους στο εσωτερικό του,
- 4) Σε 7 από τις 30 ζωγραφιές απεικονίζεται το σπίτι με έναν άνθρωπο έξω από αυτό.

Η υπόθεσή μας είναι πως η εικονική αναπαράσταση του σπιτιού και του ανθρώπου, εκφράζει παράλληλες δυναμικές του συνόλου του πληθυσμού, στις διαστάσεις του χρόνου: κάποια παιδιά επέλεξαν να αναπαραστήσουν το παρελθόν ή τις προσδοκίες τους στο μέλλον, και άλλα, απεικόνισαν ζωγραφικά το παρόν.

Η πρώτη τάση, αφορά στην αναπαράσταση του σπιτιού και του παιδιού στην παρελθούσα κατάσταση όπου το παιδί διέμενε στο σπίτι του και την αποτύπωση αυτής της κατάστασης, ή την επιθυμία να επιστρέψει σε αυτό, όπως θα παρατηρήσουμε στη συνέχεια μελετώντας και τις ιστορίες οι οποίες επεξηγούν τις ζωγραφιές. Η δεύτερη, συνδέεται με τις παρούσες συνθήκες όπου το παιδί βρίσκεται εκτός του σπιτιού του, ή νιώθει λόγω της απομάκρυνσης μεταξύ άλλων, ότι δεν υπάρχει σπίτι, ή ότι αυτό είναι άδειο, τα οποία συνδέονται με το παρόν. Η επεξεργασία των ιστοριών παρακάτω δια φωτίζει την παρούσα ερμηνευτική προσέγγιση των ζωγραφικών έργων.

Αντίθετα, η ομάδα σύγκρισης αναπαριστά στο σύνολό της, το εσωτερικό του σπιτιού με έναν ή περισσότερους ανθρώπους εντός του. Ενδεικτικά παραδείγματα της ομάδας σύγκρισης είναι τα παρακάτω (εικ. 31, 32).

Εικόνα 31: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», κορίτσι 10 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 32: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

4.2. Ανάλυση των ιστοριών της τέταρτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών

Για την επεξεργασία του συνόλου των ιστοριών της τέταρτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του», χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της θεματικής ανάλυσης. Η συγκεκριμένη οδηγία είχε σκοπό τη διευκόλυνση της ανάδυσης των εμπειριών ενδοοικογενειακής κακοποίησης-παραμέλησης, καθώς και την κατανόηση του τρόπου αναπαράστασης και σημασιοδότησης της κομβικής έννοιας του σπιτιού, ιδιαίτερα για τις περιπτώσεις ενδοοικογενειακής βίας κατά των παιδιών όπου η βία αυτή λαμβάνει χώρα εντός του καταφυγίου ασφάλειας των παιδιών, το σπίτι τους.

4.2.1.Κωδικός 15α: Το αίσθημα μοναξιάς και πείνας στο γονεϊκό σπίτι

Ο πρώτος κωδικός, αφορά την αφήγηση εμπειριών μοναξιάς και την εκδήλωση επιθυμίας για λήψη τροφής, κατά το χρόνο διαμονής στο σπίτι τους. Το ζήτημα των αναγκών τροφής και των αισθημάτων μοναξιάς εκφράζεται περίπου από το ένα τρίτο των παιδιών: *«είναι ο Π. που κάθετα σπίτι του συνέχεια. Είναι μόνος του σπίτι του και*

δεν έχει καμία παρέα. Η κοιλιά του θέλει πολύ να φάει» (αγόρι, 7 ετών), «είναι ένα παιδί [...]. Πεινάει. Ψάχνει το φαΐ» (αγόρι, 12 ετών), «το αγοράκι αυτό είναι στο σπίτι του και προσπαθεί να φτιάξει το φαγητό του για να φάει» (αγόρι, 10 ετών).

Εικόνα 33: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», κορίτσι 13 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 34: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», κορίτσι 12 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας

4.2.2.Κωδικός 16α: Αντιλήψεις και συναισθήματα για την έλλειψη ή απώλεια του σπιτιού

Ο δεύτερος κωδικός ο οποίος αποτυπώνει τις αντιλήψεις και τα συναισθήματα των παιδιών για το σπίτι τους και εκφράζει περίπου το ένα τρίτο του πληθυσμού, αφορά στην πεποίθησή τους πως δεν έχουν σπίτι είτε γιατί υπό τη συμβολική έννοια «χάλασε» είτε γιατί τα «έδωξαν» από αυτό. Χαρακτηριστικά είναι τα αποσπάσματα με τα λόγια των ίδιων των παιδιών: «το παιδάκι πηγαίνει στο σπίτι του φίλου του, εκείνο δεν έχει» (κορίτσι, 8 ετών), «[...] Δεν έχει σπίτι επειδή είναι μεγάλος» (αγόρι, 7 ετών), «[...] ήταν πολύ λυπημένη επειδή την έδωξαν από το σπίτι της. Και περπάτησε κλαίγοντας. Δεν είχε» (κορίτσι, 9 ετών), «Έπεσε το χιόνι και η βροχή και το παιδάκι δεν μπορούσε ούτε να μπει. Δυνατή βροχή, και έπεσε το σπίτι, φυσάει πολύ. Χάλασε τώρα το σπίτι. Το παιδάκι φοβόταν. Ήταν το σπίτι του» (κορίτσι, 8 ετών). Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η έκφραση αμφιθυμίας από ένα παιδί του πληθυσμού σχετικά με το

ποιο είναι για εκείνον το σπίτι του και πως αισθάνεται για αυτό, «Δεν του αρέσει του ανθρώπου που είναι εδώ. Γιατί είναι στην Α. Είναι μπερδεμένος, δεν ξέρει που θέλει να είναι» (αγόρι, 11 ετών).

Εικόνα 35: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», κορίτσι 8 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 36: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», κορίτσι 9 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας

Εικόνα 37: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», αγόρι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 38: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», κορίτσι 11 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

4.2.3.Κωδικός 17α: Επιθυμία για επανένωση με την οικογένεια και επιστροφή στο σπίτι

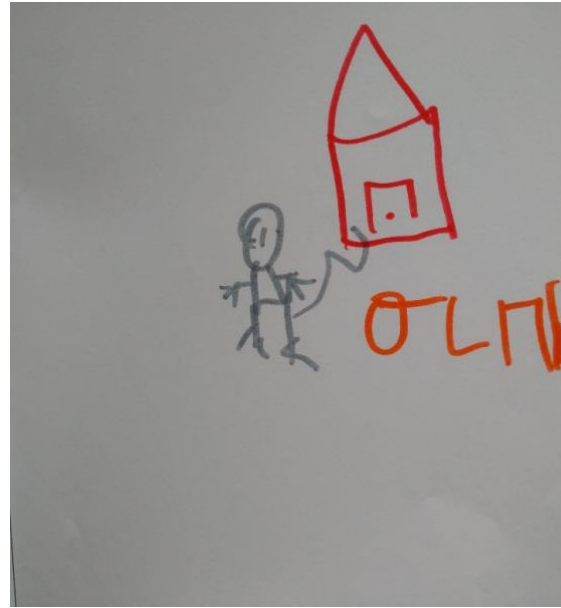
Ο τρίτος κωδικός που αναδύεται μέσω των ιστοριών, είναι το παιδί που βρίσκεται έξω από το σπίτι του και επιθυμεί να επιστρέψει σε αυτό, καθώς το σπίτι είναι για εκείνο συνώνυμο με την οικογένεια και τους συγγενείς. Το σπίτι για αυτήν την μερίδα των παιδιών είναι όπου βρίσκεται η οικογένειά τους. Περίπου το ένα τρίτο των παιδιών εκφράζει την τοποθέτηση του παιδιού έξω από το σπίτι και άμεσα ή έμμεσα και συμβολικά, τη λαχτάρα για την επιστροφή του σε αυτό και την επανένωση με την οικογένεια: *«είναι ένας άνθρωπος που χαίρεται που βρήκε επιτέλους το σπίτι του με τη μαμά του[.]»* (αγόρι, 9 ετών), *«Το σπίτι του. Θέλει να μπει στο σπίτι του»* (κορίτσι, 8 ετών), *«Γύρισε σπίτι. Ήταν μέσα η μαμά, ο μπαμπάς, τα παιδιά και το μωρό. Και ο παππούς και η γιαγιά και η θεία και ο θείος και η νονά και ο νονός και το σκυλί, και η γάτα και τα πουλάκια και ψαράκια»* (κορίτσι, 11 ετών).

Να σημειωθεί ακόμη σχετικά με την ανάλυση της 4^{ης} οδηγίας, η συχνή παρουσία καπνού στις καμινάδες των σπιτιών στις ζωγραφιές των παιδιών του πληθυσμού καθώς και η συχνή ύπαρξη κακών καιρικών συνθηκών γύρω από το σπίτι, γραφικών δεικτών που σε σχετικές έρευνες⁴⁷⁷ έχουν συνδεθεί με συνθήκες κακοποίησης. Συγκεκριμένα, από το σύνολο των αναπαριστώμενων σπιτιών στην 4^η οδηγία, καπνός ή κακές καιρικές συνθήκες παρατηρούνται σε περίπου μισές του συνόλου των περιπτώσεων. Βεβαίως, υπό το πρίσμα της παρούσας ποιοτικής ανάλυσης, μας ενδιαφέρει η συμβολική σημασιοδότηση του αισθήματος «απειλής» ή του «επικείμενου κινδύνου», που συνδέεται με τις κακές καιρικές συνθήκες ή την παρουσία καπνού που ίσως υποδηλώνει την ύπαρξη φωτιάς και κινδύνου στο εσωτερικό. Τα προηγούμενα έρχονται σε αντίθεση με το αίσθημα ασφάλειας και προστασίας του οικουμενικού συμβόλου του σπιτιού, το οποίο αναμένεται να συνδέεται συνειρμικά με τη φροντίδα και την κάλυψη των βιοτικών και συναισθηματικών αναγκών.

⁴⁷⁷ Knoff H. (ed.), *The assessment of child and adolescent personality*, New York/ London, The Guilford Press, 2002, 222

Εικόνα 39: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», αγόρι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 40: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», αγόρι 9 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 41: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», κορίτσι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 42: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», κορίτσι 8 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Οι απαντήσεις του συνόλου του πληθυσμού παρουσιάζουν ομοιογένεια, και το γεγονός αυτό αποδίδεται εν μέρει στη συνάφεια των μορφών κακοποίησης-

παραμέλησης του πληθυσμού, καθώς ο όγκος των παιδιών του πληθυσμού όπως παρουσιάζεται και στους πίνακες 3 και 4, είναι θύματα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης. Μία από τις περιπτώσεις των παιδιών, στην απάντηση της οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του», δίνει μια ποιοτικά διαφορετική αφήγηση από το σύνολο του πληθυσμού, η οποία ίσως σχετίζεται με την πιθανή σεξουαλική της κακοποίηση. Παρατίθεται το σύνολο της ιστορίας: «είμαι εγώ 13 ετών που έχω βρει αγόρι και έχω παντρευτεί. Είμαι ξεντυμένη είναι αυτός ξεντυμένος έρχεται πάνω και βγάζει το βρακί του και κάνουμε σεξ. Και μετά σταματήσαμε ντυθήκαμε και δεν το είπαμε σε κανένα. Είναι το σπίτι της μαμάς από παλιά και αυτός ήταν ο μπαμπάς μου» (κορίτσι, 7 ετών).

Εικόνα 43: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/της», κορίτσι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Να σημειωθεί πως η ηλικία του παιδιού κατά τη διεξαγωγή της έρευνας, η οποία ήταν επτά έτη, σε συνδυασμό με τον χρόνο παραμονής στον οργανισμό προστασίας, ο οποίος ήταν ενάμιση έτος, καθιστά προβληματική τη γνώση του παιδιού γύρω από τη σεξουαλική δραστηριότητα, η οποία απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση.

4.2.4. Κατηγορία 6α: Αρνητικές εμπειρίες και αντιφατικά συναισθήματα των παιδιών για το σπίτι τους

Μέσω της ανάλυσης ανασύρονται από τις αφηγήσεις των παιδιών τρεις προεξάρχοντες κωδικοί. Οι κωδικοί αυτοί, 1) το αίσθημα μοναξιάς και πείνας στο γονεϊκό σπίτι, 2) αντιλήψεις και συναισθήματα για την έλλειψη ή την απώλεια του σπιτιού, και 3) επιθυμία για επανένωση με την οικογένεια και επιστροφή στο σπίτι, συγκροτούν την κατηγορία «Αρνητικές εμπειρίες και αντιφατικά συναισθήματα των παιδιών για το σπίτι τους».

Οι ιστορίες για τη ζωή των παιδιών στο σπίτι, ενσωματώνουν αφενός αφηγήσεις μοναξιάς και πείνας και από την άλλη αφηγήσεις παιχνιδιού στο σπίτι, κυρίως μοναχικού. Παρά τις αρνητικές αυτές εμπειρίες περίπου το ένα τρίτο των παιδιών αποτυπώνει την τοποθέτηση του παιδιού έξω από το σπίτι στο παρόν, εκφράζοντας τη λαχτάρα για την επιστροφή του σε αυτό και την επανένωση με την οικογένεια. Η ανάδειξη των πεποιθήσεων των παιδιών πως δεν έχουν σπίτι είτε γιατί υπό τη συμβολική έννοια «χάλασε» είτε γιατί τα «έδιωξαν» από αυτό, αξιολογείται ως ιδιαίτερα χρήσιμη, διότι μας βοηθά να κατανοήσουμε το τι πιστεύουν τα παιδιά σχετικά με τους λόγους για τους οποίους πραγματοποιήθηκε η απομάκρυνση από το σπίτι.

4.3. Ανάλυση των ιστοριών της τέταρτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του» της ομάδας σύγκρισης

4.3.1.Κωδικός 11β: Έκφραση συναισθημάτων χαράς εντός του σπιτιού

4.3.2. Κωδικός 12β: Το σπίτι ως χώρος φροντίδας και κάλυψης των αναγκών

Στη συνέχεια, μέσω της ανάλυσης των ζωγραφικών έργων και των ιστοριών της ομάδας σύγκρισης προέκυψαν δύο κωδικοί: 1) έκφραση συναισθημάτων χαράς εντός του σπιτιού και 2) το σπίτι ως χώρος φροντίδας και κάλυψης των αναγκών. Επίσης, αντίθετα από την ομάδα των ΚαΠα-Π, σχεδόν τα μισά παιδιά της ομάδας σύγκρισης απεικόνισαν ζωγραφικά και περιέγραψαν στις ιστορίες και τους εσωτερικούς χώρους του σπιτιού. Ενδεικτικά αποσπάσματα που διευκολύνουν την κατανόηση των κωδικών: *«Ήταν ένα κοριτσάκι που όταν ήταν σπίτι του έπαιζε, ήταν πολύ χαρούμενος άνθρωπος και πάντα σκεφτόταν το καλό που είχε και τη γάτα που την αγαπούσε πολύ»* (κορίτσι, 10 ετών), *«Το κοριτσάκι μένει σε αυτό το σπίτι. Είναι χαρούμενο γιατί έχει το*

σπίτι του και δεν του λείπει τίποτα. [...]» (κορίτσι, 9 ετών), «Το παιδάκι ξεκουράζεται στο σαλόνι. Περνάει πολύ ωραία στο σπίτι του, κάνει πολύ ενδιαφέροντα πράγματα» (αγόρι, 8 ετών), «Ήταν η κουζίνα που έτρωγε το φαγητό του, το μπάνιο που πλενόταν, σαλόνι και δωμάτιο» (κορίτσι 9 ετών).

4.3.3. Κωδικός 5β: Θετικές εμπειρίες και συναισθήματα των παιδιών για το σπίτι τους

Οι κωδικοί αυτοί, 1) έκφραση συναισθημάτων χαράς εντός του σπιτιού, 2) το σπίτι ως χώρος φροντίδας και κάλυψης των αναγκών, συγκροτούν την κατηγορία «Θετικές εμπειρίες και συναισθήματα των παιδιών για το σπίτι τους».

Η πολύμορφη έννοια του σπιτιού όπως τονίζει και στη μελέτη της⁴⁷⁸ η καθηγήτρια S. Mallett, μπορεί να συνδεθεί τόσο με αισθήματα άνεσης, χαλάρωσης, χαράς και ασφάλειας, όπως συνέβη κατά κύριο λόγο στα παιδιά της ομάδας σύγκρισης, όσο και με καταστάσεις μη ικανοποίησης των βιοτικών αναγκών του φαγητού, αρνητικών συναισθημάτων ή μοναξιάς όπως αυτά αναδύθηκαν μέσω της ανάλυσης των ζωγραφικών έργων και των ιστοριών της ομάδας των ΚαΠα-Π. Διαχρονικά, ο χώρος του σπιτιού ως σύμβολο προστασίας και ως καταφύγιο, έχει ταυτιστεί με τη γέννηση της οικογένειας⁴⁷⁹, την αναψυχή και την ξεκούραση⁴⁸⁰, την ελευθερία⁴⁸¹, ένα πλαίσιο ανάπτυξης σχέσεων φροντίδας και ανατροφής των παιδιών καθώς και την παροχή ενός αισθήματος σταθερότητας⁴⁸². Η έννοια του σπιτιού δεν περιορίζεται στην υλική του διάσταση αλλά ενέχει σημαντικές προσωπικές και κοινωνικές συνιστώσες, για το αίσθημα εμπιστοσύνης και ασφάλειας, ταυτότητας, αισθήματος ανήκειν, προάγοντας συνολικά τη συναισθηματική και ψυχική υγεία.

Η πολλαπλότητα του νοηματικού περιεχομένου του σπιτιού, καθιστά τη ζωγραφιά και την ιστορία του σπιτιού, μια καθοριστική επιλογή για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται πιθανές ελλείψεις στον αντίποδα της επαρκούς φροντίδας, που σε ακραίες μορφές μπορεί να πάρουν τη μορφή της κακοποίησης και της παραμέλησης, αλλά και για την κατανόηση συναισθημάτων

⁴⁷⁸ Mallett S., «Understanding home: a critical review of literature», *The Editorial Board of the Sociological Review*, 52, 1, 2004, 84

⁴⁷⁹ Gilman C.P., «The home: its work and influence», in Malos E. (ed.), *The politics of housework*, London, Allison and Busby, 1980

⁴⁸⁰ Moore B., *Privacy: Studies in social and cultural history*, New York, Sharpe, 1984

⁴⁸¹ Darke J., «Woman and the meaning of home», in Gilroy R. and Woods R. (ed.), *Housing women*, London, Routledge, 1994

⁴⁸² Jones G., «Experimenting with households and inventing “home”», *International Social Science Journal*, 52, 2, 2000, 183-194

μοναξιάς ή απομόνωσης στον αντίποδα της χαράς, της ικανοποίησης και της πληρότητας από τις οικογενειακές αλληλεπιδράσεις.

5.Ανάλυση της πέμπτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της»

5.1.Ανάλυση των ζωγραφικών έργων της πέμπτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών και της ομάδας σύγκρισης

Για την επεξεργασία των ζωγραφικών έργων της πέμπτης οδηγίας έγινε παρατήρηση, κάνοντας μια ποσοτική καταμέτρηση. Συγκεκριμένα, καταμετρήθηκε στο σύνολο των ζωγραφικών έργων σε πόσες ζωγραφιές: 1) δεν απεικονίζεται ούτε η μητέρα ούτε το παιδί, 2) απεικονίζεται μόνο η μητέρα, 3) απεικονίζεται μόνο το παιδί 4) απεικονίζονται και η μητέρα και το παιδί:

- 1) Σε 4 από τις 30 ζωγραφιές δεν απεικονίζεται ούτε η μητέρα ούτε το παιδί
- 2) Σε 0 από τις 30 ζωγραφιές απεικονίζεται μόνο η μητέρα
- 3) Σε 2 από τις 30 ζωγραφιές απεικονίζεται μόνο το παιδί
- 4) Σε 24 από τις 30 ζωγραφιές απεικονίζονται και η μητέρα και το παιδί

Παρατηρώντας τις ζωγραφιές των 6 παιδιών που δε ζωγράφισαν τη μητέρα τους, συγκριτικά με τις ζωγραφιές που έκαναν τα παιδιά αυτά στις προηγούμενες οδηγίες, δεν υπάρχει αμφιβολία για την ικανότητα των συγκεκριμένων παιδιών να δημιουργήσουν ανθρώπινες φιγούρες, ακόμη και αν αυτές είναι ατελής. Συνεπώς, τα παιδιά αυτά, είτε δεν ήθελαν είτε δεν μπορούσαν, λόγω του συμβολικά επώδυνου περιεχομένου της οδηγίας, να απεικονίσουν τη σχέση με τη μητέρα τους.

Μελετώντας τα ιστορικά των παιδιών που δεν απεικόνισαν στη ζωγραφιά τους τη μητέρα, παρατηρούμε τα εξής κοινά χαρακτηριστικά: η σωματική βία στις 4 από τις 6 αυτές περιπτώσεις προέρχεται από τη μητέρα (2Δ, 1Δ, 10Δ, 9Ι, 11Ι, 14Ι), η οποία μητέρα στις 4 από τις 6 αυτές περιπτώσεις είναι χρήστης ουσιών ή έχει προβλήματα ψυχικά ή νοητικά. Η σωματική κακοποίηση από τη μητέρα, η οποία είναι η βασική τροφός και πρόσωπο φροντίδας, φαίνεται να συντελεί στη μη δυνατότητα ή έλλειψη επιθυμίας του παιδιού για αναπαράσταση της σχέσης, αφού σε

ένα συμβολικό επίπεδο η εσωτερίκευση μιας σχέσης φροντίδας δεν υπάρχει ή είναι ιδιαίτερα οδυνηρή.

Η πλειοψηφία του πληθυσμού της έρευνας είναι θύματα πολλαπλών μορφών κακοποίησης-παραμέλησης, και για τα περισσότερα από αυτά τα παιδιά, η σωματική κακοποίηση σε συνδυασμό με την παραμέληση αποτελεί τη βασική μορφή βίας που έχουν δεχθεί στο παρελθόν. Η παραμέληση, η οποία συνδέεται κατά κύριο λόγο με πράξεις παράλειψης παρά διάπραξης όπως έχει ήδη αναφερθεί, αφορά στην αποτυχία του γονιού να παρέχει αυτά που χρειάζεται ένα παιδί για την ανάπτυξή του σε τομείς που αφορούν την υγεία, το φαγητό, την εκπαίδευση, και τις ασφαλείς συνθήκες διαβίωσης.

Η δυσκολία αυτή ή η άρνηση αναπαράστασης της μητέρας από μια μερίδα των παιδιών, καταδεικνύει πως η παραμέληση από εκείνη, αποτελώντας μια πράξη παράλειψης και όχι διάπραξης, παθητική και όχι ενεργητική, δεν επηρεάζει ενδεχομένως τόσο τη σχέση του παιδιού με το πρόσωπο φροντίδας όσο η κακοποίηση, δηλαδή η ενεργητική άσκηση βίας προς το παιδί. Με αυτό το ερμηνευτικό σχήμα, δεν υποτιμάται η επικινδυνότητα της παραμέλησης, αλλά διαχωρίζεται ο διαφορετικός τρόπος με τον οποίο φαίνεται να επηρεάζει τη σχέση του παιδιού με τη μητέρα του, συγκριτικά με την περίπτωση της κακοποίησης από εκείνη.

Σε κάθε περίπτωση είναι εξαιρετικά σπάνιο για ένα παιδί, εφόσον αποκτήσει αναπτυξιακά την ικανότητα απεικόνισης της ανθρώπινης μορφής, να μην επιθυμεί ή να μην μπορεί να ζωγραφίσει τον εαυτό του με τη μητέρα του. Η υπόθεση αυτή επιβεβαιώνεται από τις ζωγραφιές της ομάδας σύγκρισης, στις οποίες το σύνολο των παιδιών απεικόνισε την ανθρώπινη φιγούρα τόσο τη μητέρα όσο και του παιδιού. Ενδεικτικές ζωγραφιές της ομάδας σύγκρισης είναι οι παρακάτω (εικ. 44, 45):

Εικόνα 44: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της», κορίτσι 11 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 45: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

5.2.Ανάλυση των ιστοριών της πέμπτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών

Για την επεξεργασία του συνόλου των ιστοριών της πέμπτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του», χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της θεματικής ανάλυσης. Η συγκεκριμένη οδηγία είχε σκοπό τη διευκόλυνση της ανάδυσης των χαρακτηριστικών της σχέσης του παιδιού με τη μητέρα του στις περιπτώσεις που η μητέρα ήταν το βασικό πρόσωπο άσκησης της σωματικής βίας ή της παραμέλησης. Ακόμη, είχε στόχο την κατανόηση των αναγκών του παιδιού-θύματος σε σχέση με τη μητέρα του.

5.2.1.Κωδικός 18α: Απουσία μητέρας

Αρχικά, όπως σημειώθηκε και στην επεξεργασία των ζωγραφικών έργων, υπήρξε μια μικρή μερίδα παιδιών (6) τα οποία δε ζωγράφισαν καθόλου τη μητέρα τους, γεγονός ασύνηθες για ένα παιδί. Όσο αφορά στις λεκτικές απαντήσεις των παιδιών που δε ζωγράφισαν τη μητέρα τους, είτε δεν έγραψαν τίποτα, είτε ονομάτισαν το ζώο που ζωγράφισαν. Αυτή η έλλειψη της ζωγραφικής αναπαράστασης της μητέρας από

κάποια παιδιά σε συνδυασμό με την επιβεβαίωση αυτού του ευρήματος μέσω των ιστοριών, δημιούργησε τον κωδικό απουσία μητέρας.

Στη συνέχεια, μέσω της ανάλυσης ανασύρονται από τις αφηγήσεις των παιδιών τρεις κωδικοί. Ειδικότερα, οι κωδικοί αυτοί ήταν αντιστροφή ρόλων μητέρας-παιδιού, συνθήκες κινδύνου για μητέρα και παιδί, και επιθυμία παιδιού για τροφή και φροντίδα.

5.2.2.Κωδικός 19α: Αντιστροφή ρόλων μητέρας-παιδιού

Ο κωδικός που αναδύθηκε σχεδόν από το ένα τρίτο των παιδιών και συνδέεται με τις υποθέσεις μας για την ανάδυση συνθηκών κακοποίησης-παραμέλησης, είναι η αντιστροφή ρόλων μητέρας-παιδιού, και συνδέεται με το παιδί που ζητιανεύει ή κάνει αντί της μητέρας καθημερινές λειτουργίες κάλυψης βιοτικών αναγκών, δηλαδή το παιδί που φροντίζει εκείνο τη μητέρα του: «[...] είναι στο δρόμο, ψάχνει (ενν. το παιδί) φαί να τους δώσουν» (αγόρι, 9 ετών), «ήταν ένα κοριτσάκι που το μεσημέρι έκανε το φαγητό να φάνε[...]» (κορίτσι, 11 ετών), «Κάνει μπάνιο τον αδερφό της και τον πάει στη μαμά [...]» (κορίτσι, 7 ετών).

5.2.3. Κωδικός 20α: Συνθήκες κινδύνου για μητέρα και παιδί

Ακόμη, ένας κωδικός που αναδύθηκε από μικρότερο αριθμό παιδιών, αφορά την περιγραφή συνθηκών κινδύνου τόσο για το παιδί όσο και για τη μητέρα, άμεσα ή συμβολικά: «Ήταν ένα μικρό παιδάκι με τη μαμά της. Δε φόρεγαν ρούχα. Ήταν μέσα στο σπίτι, τα ρούχα χάλασαν. Τους τα 'σκίσαν κάποιои» (κορίτσι, 8 ετών/ η μητέρα ήταν ιερόδουλη και χρησιμοποιούσε το χώρο που ζούσε με το παιδί για να δέχεται άντρες), «Το παιδάκι το λέγαν Μ. και τη μαμά Μ.. Πονάνε. Η βροχή είναι δυνατή και τις χτυπάει. Το παιδί κλαίει» (κορίτσι, 8 ετών).

Εικόνα 46: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της», κορίτσι 8 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 47: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της», κορίτσι 8 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

5.2.4. Κωδικός 21α: Επιθυμία παιδιού για τροφή και φροντίδα

Ο κωδικός αυτός εκφράζει τις ανάγκες και τις προσδοκίες των παιδιών για τη σχέση με τη μητέρα τους. Η βασικότερη ανάγκη των παιδιών για τη σχέση με τη μητέρα τους όπως αυτή εκφράστηκε μέσω των ιστοριών περίπου από τα μισά παιδιά του πληθυσμού, αφορά την επιθυμία για ικανοποίηση των αναγκών τροφής και για σωματική επαφή. Η επιθυμία για σωματική επαφή, ή η υπάρχουσα σχέση συναισθηματικής εγγύτητας όπως αυτή βιώνεται από τα παιδιά, δηλώνεται στις ζωγραφιές και με το κράτημα των χεριών μητέρας-παιδιού. Παραδείγματα αυτής της εξέχουσας σημασίας θεματικής μπορούμε να εντοπίσουμε στα παρακάτω αποσπάσματα: «*Η μαμά με το παιδί θέλουν να πάνε να πιούνε ένα χυμό και να φάνε, και ό,τι άλλο θέλουνε. Πήγαν τόσο όμορφη βόλτα και φάγανε μαζί με τη μαμά*» (κορίτσι, 12 ετών), «*Ήταν η μαμά με το παιδί της και πήγαν έξω. Και είδαν ένα δέντρο που έχει αχλάδια και ήθελαν πολύ να φάνε. Φάγανε [...]*» (αγόρι, 7 ετών), «*Είναι ένα κορίτσι με τη μαμά του. Τρώνε φαί. Και η μαμά του το χαϊδεύει*» (κορίτσι, 7 ετών). «*Είναι ένα αγοράκι και η μητέρα του περπατάνε μαζί χέρι-χέρι. Είναι ωραία να περπατάνε μαζί χέρι-χέρι*» (αγόρι, 7 ετών), «*Είμαι εγώ με τη μαμά που έδωσα εγώ στη*

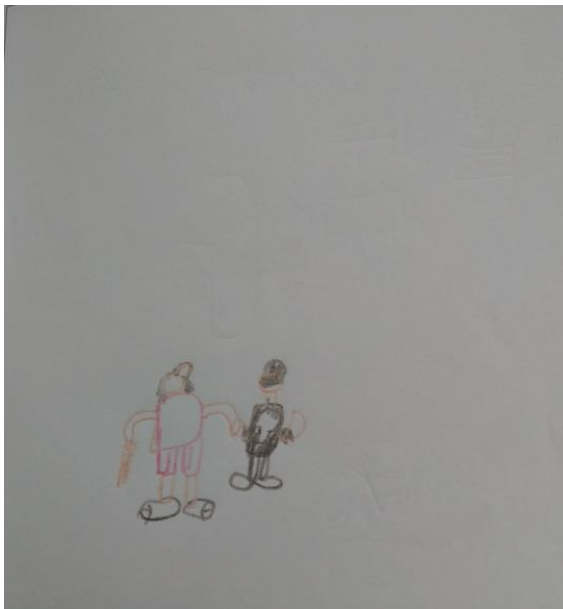
μαμά μου ένα κόκκινο λουλούδι. Και η μαμά έκοψε ένα λουλούδι και το έδωσε σε μένα μαζί με ένα φιλί» (κορίτσι, 13 ετών).

Εικόνα 48: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της», κορίτσι 12 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας

Εικόνα 49: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της», κορίτσι 8 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 50: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της», αγόρι 10 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας

Εικόνα 51: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της», κορίτσι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

5.2.5.Κατηγορία 7α: Ανεπαρκής μητρική φροντίδα/ μητρική παραμέληση και ενδοοικογενειακή βία

Οι κωδικοί αυτοί, απουσία μητέρας, αντιστροφή ρόλων μητέρας-παιδιού, συνθήκες κινδύνου για μητέρα και παιδί, επιθυμία παιδιού για τροφή και φροντίδα, συγκροτούν την κατηγορία «ανεπαρκής μητρική φροντίδα/ μητρική παραμέληση και ενδοοικογενειακή βία».

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η σημαντικότερη ανάγκη των παιδιών για τη σχέση με τη μητέρα τους όπως αυτή εκφράστηκε μέσω των ιστοριών περίπου από τα μισά παιδιά του πληθυσμού, αφορούσε την επιθυμία για ικανοποίηση των αναγκών τροφής και για σωματική επαφή. Ο ρόλος της τροφής επιτελεί μια ισχυρή κυριολεκτική και συμβολική λειτουργία για την ανάπτυξη των παιδιών και τη σχέση τους με την μητέρα, επηρεάζοντας τόσο τη σωματική όσο και τη συναισθηματική κατάσταση του ατόμου. Τα βρέφη ήδη από τα πρώτα χρόνια ζωής τους έχουν συνδέσει το φαγητό με τη σχέση και την αλληλεπίδρασή τους με τη μητέρα καθώς και τη συναισθηματική ανακούφισή τους⁴⁸³. Ακόμη, όπως δείχνουν και σύγχρονες έρευνες στο χώρο των νευροεπιστημών⁴⁸⁴ η σπουδαιότητα της σωματικής επαφής και του αγγίγματος, ενισχύει το σύνολο της ανάπτυξης. Παιδιά τα οποία έλαβαν περιορισμένη σωματική επαφή στην έναρξη της ζωής τους, παρουσίασαν πιο αργούς ρυθμούς ανάπτυξης, παρήγαγαν λιγότερη αυξητική ορμόνη, και κατά τη διάρκεια της ζωής τους, ήταν περισσότερο ευάλωτα στην εμφάνιση κατάθλιψης, είχαν υψηλότερα επίπεδα στρες, και είχαν μεγαλύτερα ελλείμματα σε γνωστικές λειτουργίες⁴⁸⁵.

Αντίθετα από τις ανάγκες αυτές των παιδιών, εκφράζεται μέσω των ιστοριών το πρότυπο μιας ανεπαρκούς μητρικής φροντίδας, με ενδεικτικά παραδείγματα στις ιστορίες το παιδί που ζητιανεύει ή κάνει αντί της μητέρας καθημερινές λειτουργίες κάλυψης βιοτικών αναγκών, δηλαδή το παιδί που φροντίζει το ίδιο τη μητέρα του.

Επίσης, η ανεπαρκής αυτή φροντίδα συνδέεται και με την αδυναμία της μητέρας να προστατεύσει το παιδί από εξωτερικούς κινδύνους, όπως εκφράζεται στις ιστορίες κάποιων παιδιών. Οι συνθήκες κινδύνου για το παιδί και τη μητέρα μπορεί να κατανοηθούν στο ευρύτερο πλαίσιο της ενδοοικογενειακής θυματοποίησης των

⁴⁸³ Hamburg M., Finkenauer C. and Schuengel C., «Food and love: the role of food offering in empathic emotion regulation», *Frontiers in Psychology*, 5, 32, 2014, 1-επ.

⁴⁸⁴ Diamond A. and Amso D., «Contributions of neuroscience to our understanding of cognitive development», *Current Directions in Psychological Science*, 17, 2, 2008, 136-141

⁴⁸⁵ Lupien S.J., King S., Meany M.J. and McEwen B.S., «Child's stress hormone levels correlate with mother's socioeconomic status and depressive state», *Biological Psychiatry*, 48, 2000, 976-980

γυναικών και των παιδιών τους. Η συχνή συνύπαρξη της βίας προς τη μητέρα και της ταυτόχρονης κακοποίησης του παιδιού από τον σύζυγο ή σύντροφο της γυναίκας, έχει παρατηρηθεί από πλήθος ερευνών⁴⁸⁶. Η βία αυτή μπορεί να περιλαμβάνει την άσκηση βίας προς τη μητέρα ή το παιδί, την έκθεση του παιδιού στη βία προς τη μητέρα, ή πιθανούς τραυματισμούς από την προσπάθεια τόσο των γυναικών όσο και των παιδιών, να προστατέψουν ο ένας τον άλλο από την άσκηση βίας. Αυτό το εύρημα, που αναφέρεται σε έναν ολόκληρο κλάδο, αυτόν την ενδοοικογενειακής βίας, είναι σημαντικό, καθώς προέρχεται μέσα από τα μάτια των ίδιων των παιδιών. Η αφήγησή τους, αναφέρεται στην άσκηση σωματικής και σεξουαλικής βίας (*«Τα ρούχα χάλασαν. Τους τα σκίσαν κάποιοι»*, κορίτσι, 8 ετών) αλλά και στη συμβολική συναισθηματική οδύνη (*«Πονάνε. Η βροχή είναι δυνατή και τις χτυπάει. Το παιδί κλαίει»*, κορίτσι, 8 ετών). Το θέμα του ρόλου του φύλου στην ενδοοικογενειακή βία μελετάται ιδιαίτερα από την Φεμινιστική Εγκληματολογία⁴⁸⁷ και μπορεί να συμβάλλει ριζικά στον τρόπο κατανόησης και αντιμετώπισης του φαινομένου. Εκτός από την Εγκληματολογία, ένα ολοένα αναπτυσσόμενο ρεύμα μελετά το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας, με τη συμβολή επιστημών όπως η Κοινωνιολογία, οι Σπουδές Φύλου (Gender Studies), και η Κοινωνική Πολιτική⁴⁸⁸.

Συνολικά, οι συνθήκες αυτές της παραμέλησης όπως περιγράφονται, είναι σε συνάρτηση με τον ορισμό της παραμέλησης, με βάση τον οποίο ο γονέας αποτυγχάνει να φροντίσει το παιδί σε διάφορους τομείς, συμπεριλαμβανομένων της διατροφής, της στέγης και των ασφαλών συνθηκών διαβίωσης προς το παιδί.⁴⁸⁹

5.3.Ανάλυση των ιστοριών της πέμπτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της» της ομάδας σύγκρισης

5.3.1.Κωδικός 13β: Παρουσία μητέρας

⁴⁸⁶ Mbilinyi L., Edleson J., Hagemester A. and Beeman S., «What happens to children when their mothers are battered? Results from a four city anonymous telephone survey», *Journal of Family Violence*, 22, 2007, 315, McCloskey L.A., «The “medea complex” among men: the instrumental abuse of children to injure wives», *Violence and Victims*, 16, 1, 19-37

⁴⁸⁷ Walklate S., *Gender Crime and Criminal Justice*, London, Willan Publishing, 2004

⁴⁸⁸ Walby S., Towers J. and Francis B., «Mainstream domestic and gender-based violence into sociology and the criminology of violence», *The Sociological Review*, 62, 2014, 187-214

⁴⁸⁹ Ινστιτούτο Υγείας Παιδιού, *Οδηγός εφαρμογής του Πρωτοκόλλου διερεύνησης, διάγνωσης και διαχείρισης κακοποίησης-παραμέλησης παιδιών για επαγγελματίες*, Αθήνα, Κέντρο για τη Μελέτη και την Πρόληψη της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών, 15

Ο κωδικός αυτός συνδέεται με τη ζωγραφική αναπαράσταση της μητέρας στις ζωγραφιές των παιδιών. Συγκεκριμένα, στην 5^η οδηγία η ομάδα σύγκρισης απεικόνισε στο σύνολό της τη φιγούρα της μητέρας και του παιδιού, χωρίς εξαίρεση.

5.3.2.Κωδικός 14β: Σχέση με τη μητέρα

5.3.3.Κωδικός 15β: Θετικά συναισθήματα

Η κυρίαρχη τάση της ομάδας σύγκρισης αφορούσε στην έκφραση θετικών συναισθημάτων για τη σχέση μητέρας-παιδιού. Ενδεικτικά παραδείγματα για την κατανόηση του θέματος: *«αυτός ο άνθρωπος είναι με τη μαμά του, είναι πολύ ευτυχισμένοι μαζί»* (αγόρι, 8 ετών), *«το παιδί αυτό με τη μαμά του περνάει ωραία»* (κορίτσι, 9 ετών), *«στη Σ. αρέσει πολύ να περνάει χρόνο με τη μαμά της. Πάνε αμέτρητες ώρες ψώνια, τρώνε μαζί, [...]»*, (κορίτσι, 11 ετών), *«είναι όντως η καλύτερη μαμά του κόσμου [...] Είναι πολύ χαρούμενες»*, (κορίτσι, 9 ετών). Το θέμα αυτό έρχεται σε αντίθεση με την έλλειψη έκφρασης θετικού συναισθήματος ή/και την έκφραση αρνητικού συναισθήματος, σχετικά με το πώς αισθάνεται το παιδί ή η μητέρα του, από την ομάδα των ΚαΠα-Π. Συγκεκριμένα, όταν δεν εκφράζεται αρνητικό συναίσθημα, υπάρχει κατά κύριο λόγο απουσία θετικού συναισθηματικού τόνου.

5.3.4.Κατηγορία 6β: Υγιής συναισθηματικός δεσμός μητέρας παιδιού

Ο συναισθηματικός αυτός δεσμός, ο οποίος δημιουργείται με μια μητέρα παρούσα, είναι ο θεμέλιος λίθος της ψυχοσυναισθηματικής ανάπτυξης του παιδιού⁴⁹⁰. Στην περίπτωση που ο δεσμός αυτός είναι ασφαλής, δημιουργείται η βάση της ψυχικής ισορροπίας του παιδιού και της ανάπτυξης υγιών σχέσεων, τα οποία αποτελούν πηγή χαράς και θετικών συναισθημάτων. Όταν δημιουργείται αυτός ο δεσμός ασφάλειας, το παιδί αισθάνεται πως η μητέρα του είναι παρούσα ώστε να το προστατέψει από πιθανούς κινδύνους. Σύμφωνα με σύγχρονες έρευνες⁴⁹¹, τα παιδιά με ασφαλή συναισθηματικό δεσμό, βιώνουν και εκφράζουν περισσότερο θετικά και λιγότερο αρνητικά συναισθήματα.

⁴⁹⁰ Attachment theory, Bowlby, 1969

⁴⁹¹ Ανάμεσα σε άλλες: Parrigon K. S. and Abtahi M.M., «Attachment and emotion in middle childhood and adolescence», *Psychological Topics*, 24, 1, 2015, 27-50

6.Ανάλυση της έκτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/της»

6.1.Ανάλυση των ζωγραφικών έργων της έκτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/της» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών και της ομάδας σύγκρισης

Για την επεξεργασία της έκτης οδηγίας έγινε παρατήρηση των ζωγραφικών έργων, κάνοντας μια ποσοτική καταμέτρηση. Συγκεκριμένα, καταμετρήθηκε στο σύνολο των ζωγραφικών έργων σε πόσες ζωγραφιές: 1) δεν απεικονίζεται ούτε ο πατέρας ούτε το παιδί, 2) απεικονίζεται μόνο ο πατέρας, 3) απεικονίζεται μόνο το παιδί 4) απεικονίζονται και ο πατέρας και το παιδί:

- 1) Σε 2 από τις 30 ζωγραφιές δεν απεικονίζεται ούτε ο πατέρας ούτε το παιδί
- 2) Σε 3 από τις 30 ζωγραφιές απεικονίζεται μόνο ο πατέρας
- 3) Σε 1 από τις 30 ζωγραφιές απεικονίζεται μόνο το παιδί
- 4) Σε 24 από τις 30 ζωγραφιές απεικονίζονται και ο πατέρας και το παιδί

Συνολικά, έξι από τα παιδιά δεν αναπαριστούν ζωγραφικά τη σχέση του παιδιού με τον πατέρα, είτε παραλείποντας το παιδί, είτε τον πατέρα, είτε και τους δύο.

Για τις περιπτώσεις όπου δεν έγινε αναπαράσταση της σχέσης πατέρα-παιδιού σύμφωνα με την οδηγία, είναι χρήσιμο να γίνουν κάποιες επισημάνσεις με βάση τις πληροφορίες που δόθηκαν για τα παιδιά.

Όσο αφορά το ένα από τα δύο παιδιά που δεν ζωγράφισε καθόλου τον πατέρα του (5I), να αναφερθεί πως είναι αγόρι θύμα πολλαπλής κακοποίησης, επαιτείας και παραμέλησης, σοβαρής σωματικής άσκησης βίας από τον πατέρα, καθώς και ψυχολογικής, με συνεχείς εκφοβισμούς και απειλές, το οποίο βρέθηκε να περιφέρεται στους δρόμους. Όσο αφορά το δεύτερο παιδί (9I) που δεν ανταποκρίθηκε στην έκτη οδηγία «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/της», να σημειωθεί πως είναι κορίτσι, θύμα πολλαπλής κακοποίησης, σωματικής, ψυχολογικής και παραμέλησης, η οποία βρέθηκε να περιφέρεται μόνη της στο πάρκο. Ακόμη, η ίδια μετέφερε πληροφορίες για σεξουαλική παρενόχληση από τον πατέρα της, σε εκπαιδευτικό του σχολείου.

Αναφορικά με τα παιδιά που ζωγράφισαν μόνο τον πατέρα, διαπιστώνεται με βάση το ιστορικό πως το ένα (2Ι) είναι παιδί μονογονεϊκής οικογένειας και δεν έχει ζήσει με τον πατέρα του. Σχετικά με το δεύτερο παιδί (15Ι), είναι κορίτσι θύμα άσκησης σωματικής, ψυχολογικής βίας και σοβαρής παραμέλησης (πληγές στο κεφάλι από τις ψείρες), από πατέρα χρήστη αλκοόλ. Το τρίτο παιδί (9Δ) είναι αγόρι, θύμα σωματικής βίας από τον πατέρα, και μάρτυρας σωματικής βίας προς τη μητέρα. Η τελευταία είχε υποστεί σοβαρούς τραυματισμούς από την άσκηση βίας εναντίον της.

Τέλος, το παιδί που απεικονίζει μόνο το παιδί (14Ι), είναι κορίτσι, του οποίου ο πατέρας έχει πεθάνει και δεν έζησε μαζί του.

Συνεπώς, ένα συμπέρασμα το οποίο μπορεί να διεξαχθεί από τις παραπάνω παρατηρήσεις, είναι πως ένα κοινό χαρακτηριστικό των παιδιών που δεν απεικονίζουν τη σχέση πατέρα παιδιού, είναι πως πρόκειται για παιδιά που είτε δεν τον έχουν γνωρίσει και δεν έχουν ζήσει μαζί του, είτε έχουν υποστεί πολλαπλές μορφές σοβαρής βίας από τον πατέρα τους.

6.2.Ανάλυση των ιστοριών της έκτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/της» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών

Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε για την ανάλυση του συνόλου των ιστοριών που δημιουργήθηκαν για την έκτη οδηγία «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του», ήταν η θεματική ανάλυση. Η οδηγία αυτή είχε σκοπό τη διευκόλυνση της ανάδυσης των χαρακτηριστικών της σχέσης του παιδιού με τον πατέρα του, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις όπου ο πατέρας ήταν το βασικό πρόσωπο άσκησης της βίας προς το παιδί. Ακόμη, είχε στόχο την κατανόηση των αναγκών του παιδιού-θύματος από τη σχέση του με τον πατέρα.

Μέσω της ανάλυσης ανασύρονται από τις αφηγήσεις των παιδιών τρεις κωδικοί. Ειδικότερα, 1) ο θυμωμένος πατέρας που τιμωρεί, 2) τα αρνητικά συναισθήματα του παιδιού (μοναξιά, ψυχικός πόνος, ενοχές), και 3) κοινές δραστηριότητες πατέρα παιδιού.

6.2.1.Κωδικός 22α: Ο θυμωμένος πατέρας που τιμωρεί

6.2.2.Κωδικός 23α: Τα αρνητικά συναισθήματα του παιδιού (μοναξιά, ψυχικός πόνος, φόβος, ενοχές)

Ο κωδικός που αναδύθηκε περίπου από το ένα τρίτο των παιδιών και συνδέεται με τις υποθέσεις μας για την ανάπτυξη συνθηκών κακοποίησης-παραμέλησης, είναι ο πατέρας που είναι πολύ θυμωμένος και φωνάζει ή κλειδώνει το παιδί στο δωμάτιο και τα αρνητικά συναισθήματα του παιδιού: «Ο μπαμπάς ουρλιάζει γιατί θύμωσε πολύ. Έφτιαξα το σπίτι, μίκρυνε, ο μπαμπάς πέταξε βόμβα και το μίκρυνε. [...] Νιώθουν μοναξιά» (αγόρι, 12 ετών), «είναι ένα κορίτσι που κλαίει γιατί ο μπαμπάς της έχει πάρα πολύ μυτερά νύχια και κλαίει. Ο μπαμπάς είναι θυμωμένος και της ξύνει τα νύχια για να γίνουν μεγάλα. Αυτά κάτω είναι τα δάκρυά της» (αγόρι, 9 ετών), «Ήταν ο μπαμπάς και το παιδί. Κλείδωσε το παιδί με τα μεγάλα του χέρια στο δωμάτιο. Ήταν κακό παιδί» (αγόρι, 7 ετών), «[...] ο μπαμπάς θύμωσε και το έδιωξε (εν. το παιδί). Και το παιδάκι πήγε κάτω από το λουλουδάκι και φοβότανε» (κορίτσι, 9 ετών). Ενδιαφέρον παρουσιάζει σε αυτή την οδηγία, η ζωγραφιά και η ιστορία ενός κοριτσιού επτά ετών, θύμα πιθανής σεξουαλικής κακοποίησης και παραμέλησης και μάρτυρα σωματικής βίας: «Πες μου μια λέξη. Αυτή γιατί δεν μου τη λες πατέρα. Η μαμά σου δεν αφήνει να το πω. Με τη μαμά σου κάνουμε σεξ. Λέει το παιδί ο,ο γιατί το κάνετε αυτό; Γιατί έτσι γουστάρουμε. Και το κορίτσι κλαίει, κλαίει» (κορίτσι, 7 ετών). Το κορίτσι αυτό κατά το χρόνο διεξαγωγής της έρευνας ήταν επτά ετών και διέμενε ήδη ενάμιση έτος εντός του οργανισμού προστασίας. Το παιδί έζησε κάποια διαστήματα με τον μητρικό παππού και τη μητρική γιαγιά, και άλλα με τη μητέρα μαζί με το σύντροφό της. Λίγο διάστημα πριν τη συμμετοχή της στην έρευνα, ανέφερε σε άτομο του οργανισμού πως ένας φίλος της μητέρας την είχε αγγίξει ανάρμοστα. Το ενδιαφέρον του παιδιού για τη σεξουαλική δραστηριότητα όπως εκφράζεται σε αυτή αλλά και σε άλλη οδηγία («Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του»), χρήζει περαιτέρω διερεύνησης δεδομένης της ηλικίας της.

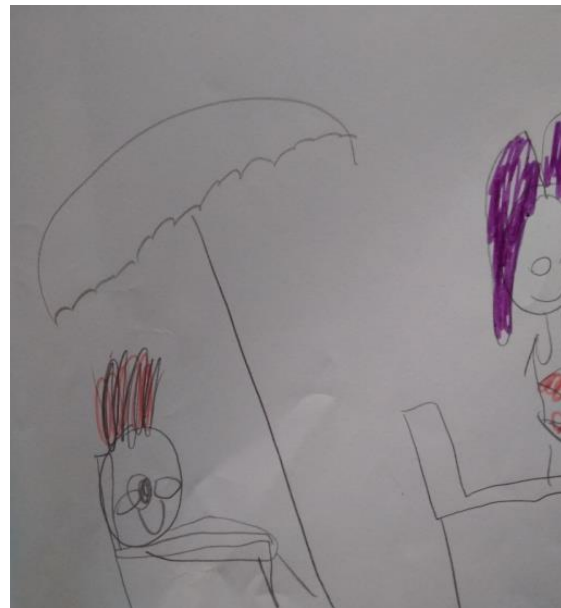
Εικόνα 52: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/της», αγόρι 9 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 53: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/της», αγόρι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 54: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/της», αγόρι 12 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 55: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/της», κορίτσι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

6.2.3.Κωδικός 24α: Κοινές δραστηριότητες πατέρα παιδιού απουσία συναισθηματικού τόνου

Ο τρίτος κωδικός, που αναδύθηκε από τις 8 περιπτώσεις παιδιών, από τις 24 συνολικά που απεικόνισαν το παιδί με τον πατέρα, αφορούσε στην περιγραφή κοινών δραστηριοτήτων πατέρα-παιδιού, χωρίς την παρουσία συναισθηματικού τόνου στην περιγραφή. Ενδεικτικά αποσπάσματα βοηθητικά για την κατανόηση του κωδικού: «Το κορίτσι με τον μπαμπά πηγαίνουν στο σπίτι τους. Το κορίτσι στο σπίτι παίζει με τον μπαμπά» (κορίτσι, 8 ετών), «Είμαι εγώ και παίζω πασούλες με τον μπαμπά. [...]» (αγόρι, 11 ετών), «Είναι ο μπαμπάς και περπατάει με το παιδί. Περπατάνε με το τάμπλετ» (αγόρι, 7 ετών), «Είναι μόνοι τους. Ο μπαμπάς πηγαίνει με το παιδί του βόλτα» (κορίτσι, 8 ετών).

6.2.4.Κατηγορία 8α: Ήπιες μορφές συναισθηματικής κακοποίησης

Οι προηγούμενοι κωδικοί, ο θυμωμένος πατέρας που τιμωρεί, τα αρνητικά συναισθήματα του παιδιού (μοναξιά, ψυχικός πόνος, φόβος, ενοχές) και οι κοινές δραστηριότητες πατέρα παιδιού απουσία συναισθηματικού τόνου, συγκροτούν την κατηγορία «ήπιες μορφές συναισθηματικής κακοποίησης». Αντιπροσωπευτικά αποσπάσματα στις αφηγήσεις των παιδιών, αφορούν τον πατέρα που είναι πολύ θυμωμένος, φωνάζει και τιμωρεί το παιδί, συνθήκες που εμπίπτουν στις ήπιες μορφές συναισθηματικής κακοποίησης εντός του φάσματος της ψυχολογικής-συναισθηματικής κακοποίησης⁴⁹². Η απουσία συναισθηματικού τόνου είναι δηλωτική της ποιότητας του δεσμού μεταξύ του πατέρα και του παιδιού. Η δόμηση σχέσης του παιδιού με τον πατέρα είναι καθοριστική, καθώς η επίδραση της συμμετοχής και της εμπλοκής του στην ανατροφή του παιδιού, συνδέεται με σημαντικά αποτελέσματα στις συναισθηματικές και κοινωνικές ικανότητες των παιδιών⁴⁹³, και προάγει συνολικά την υγιή ψυχοκοινωνική τους ανάπτυξη.

6.3. Ανάλυση των ιστοριών της έκτης οδηγίας «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/της» της ομάδας σύγκρισης

6.3.1.Κωδικός 16β: Έκφραση θετικών συναισθημάτων από τη σχέση πατέρα-παιδιού

⁴⁹² Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού, *Οδηγός εφαρμογής του πρωτοκόλλου διερεύνησης, διάγνωσης και διαχείρισης κακοποίησης-παραμέλησης παιδιών για επαγγελματίες*, Αθήνα, Κέντρο για τη Μελέτη και την Πρόληψη της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών, 82

⁴⁹³ Flouri E., «Fathering and adolescents' psychological adjustment: The role of fathers' involvement, residence and biology status», *Child, Care, Health and Development*, 34, 2, 2008, 152-161

6.3.2.Κωδικός 17β: Κοινές δραστηριότητες πατέρα παιδιού

Στην έκτη οδηγία όλα τα παιδιά της ομάδας σύγκρισης, χωρίς εξαίρεση, απεικόνισαν τις φιγούρες του πατέρα και του παιδιού. Οι κωδικοί της ομάδας σύγκρισης αποτύπωσαν 1) την έκφραση θετικών συναισθημάτων από τη σχέση πατέρα-παιδιού και τις 2) κοινές δραστηριότητες πατέρα παιδιού. Ενδεικτικά παραδείγματα για την κατανόηση των κωδικών: «[...]το παιδί αυτό με τον πατέρα του περνάει ωραία» (κορίτσι, 9 ετών), «Ο Χάρης πηγαίνει μία βόλτα με τον πατέρα του κάθε απόγευμα μετά τα μαθήματά του» (αγόρι, 8 ετών), «Με τον πατέρα της περνάει πολλές ώρες ακούγοντας μουσική.. με ένα όριο όμως γιατί τους αρέσουνε τα ροκ τραγούδια κι αυτά τους κουφαίνουνε όλους», (κορίτσι, 11 ετών), «Αυτός ο άνθρωπος είναι με τον πατέρα του. Είναι πολύ ευτυχισμένοι μαζί», (κορίτσι, 9 ετών), «Ο μπαμπάς μου είναι λίγο γκρινιάρης, αλλά τον αγαπώ όσο και αν γκρινιάζει» (κορίτσι, 9 ετών). Η κυρίαρχη αυτή τάση που αναδύθηκε από την ομάδα σύγκρισης, έρχεται σε αντιδιαστολή με την απουσία έκφρασης θετικών συναισθημάτων ή/και την έκφραση αρνητικών συναισθημάτων από την ομάδα των ΚαΠα-Π, στην αντίστοιχη οδηγία.

6.3.3.Κατηγορία 7β: Θετική σχέση πατέρα παιδιού

Η σημασία της σχέσης πατέρα παιδιού δεν έχει ελκύσει το επιστημονικό ενδιαφέρον όσο η σχέση μητέρας παιδιού. Παρόλα αυτά, είναι καθοριστικής σημασίας, και διαφοροποιείται από τα κύρια χαρακτηριστικά της σχέσης μητέρας παιδιού, καθώς η μεταξύ τους αλληλεπίδραση βασίζεται περισσότερο στο στοιχείο της φυσικής δραστηριότητας και στο παιχνίδι⁴⁹⁴. Το παιδί, με την ενεργό συμμετοχή του πατέρα στην ανατροφή του, ενθαρρύνεται να εξερευνήσει το περιβάλλον του και να πάρει πρωτοβουλίες, νιώθοντας ταυτόχρονα όμως την ασφάλεια της πατρικής φιγούρας⁴⁹⁵.

⁴⁹⁴ Dumont C. and Paquette D., «What about the child's tie to the father? A new insight into fathering, father-child attachment, children's socio-emotional development and the activation relationship theory», *Early Child Development and Care*, 2012, 1-17, Sandu R., *Father attachment predicts adolescents girls' social and emotional development*, Seattle, Antioch University, 2014

⁴⁹⁵ Rosenberg J. and Wilcox W.B., *The importance of fathers in the healthy development of children*, U.S., Department of Health and Human Services, Office on Child Abuse and Neglect, 2006

Εικόνα 56: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/της», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 57: «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/της», κορίτσι 11 ετών, ομάδα σύγκρισης

7.Ανάλυση της έβδομης οδηγίας «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι»

7.1.Ανάλυση των ζωγραφικών έργων της έβδομης οδηγίας «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών

Για την επεξεργασία της έβδομης οδηγίας έγινε παρατήρηση των ζωγραφικών έργων, κάνοντας μια ποσοτική καταμέτρηση και συγκριτική παρατήρηση του ζωγραφικού περιεχομένου με την ιστορία. Συγκεκριμένα, έγινε παρατήρηση στο σύνολο των ζωγραφικών έργων σε πόσες ζωγραφίες εντοπίζονται: 1) άδεια μάτια (χωρίς κόρες) ή μάτια κουκίδες/ παύλες, 2) απουσία αναπαράστασης ή αναφοράς μέλους/ -ών της οικογένειας στη ζωγραφιά και την ιστορία. 3) ατελής αναπαράσταση του ανθρώπινου σώματος.

Η χρήση της οδηγίας αυτής είχε ως στόχο τη διερεύνηση της σχέσης του παιδιού με τους γονείς του, καθώς και τη διευκόλυνση της ανάδυσης εμπειριών κακοποίησης-παραμέλησης εντός του οικογενειακού συστήματος.⁴⁹⁶

⁴⁹⁶ Το τεστ της ζωγραφιάς οικογένειας (Family Drawing Test) δημιουργήθηκε από τους Burns & Kaufman το 1972. Η οικογένεια σε κίνηση (Kinetic Family Drawing) αποτελεί παραλλαγή του.

7.1.1.Κωδικός 25α: Άδεια μάτια (χωρίς κόρες) ή μάτια κουκίδες/ παύλες

Ο κωδικός αυτός αναφέρεται στην απουσία αναπαράστασης των ματιών του ατόμου, ή την αναπαράστασή τους με εσωτερικό κενό ή με ένα σημείο υπό τη μορφή κουκίδας ή παύλας. Με βάση τον παρακάτω πίνακα (7), άδεια μάτια ή μάτια κουκίδες παρατηρούνται στις 19 από τις συνολικά 21 περιπτώσεις παιδιών που ανταποκρίθηκαν στην οδηγία.

7.1.2.Κωδικός 26α: Ατελής αναπαράσταση του ανθρώπινου σώματος

Ο κωδικός αυτός αναφέρεται στην απουσία ζωγραφικής απεικόνισης βασικών μελών του ανθρώπινου σώματος, όπως χέρια, πόδια, κορμός, ή ακόμη απουσία ολόκληρου του σώματος. Με βάση τον παρακάτω πίνακα (7), ατελής αναπαράσταση του ανθρώπινου σώματος παρατηρείται στις 18 από τις συνολικά 21 περιπτώσεις παιδιών που ανταποκρίθηκαν στην οδηγία.

Η επιλογή των συγκεκριμένων αξόνων παρατήρησης, βασίστηκε στις συναφείς μελέτες. Πιο συγκεκριμένα, ο Carpenter και οι συνεργάτες του⁴⁹⁷, υποστήριξαν πως τα σωματικά κακοποιημένα παιδιά ήταν πιθανότερο να απεικονίσουν παραμορφωμένο το ανθρώπινο σώμα στη ζωγραφιά της οικογένειας. Ακόμη, η Piperno και οι συνεργάτες της αντίστοιχα στην έρευνά τους⁴⁹⁸, παρατηρούν αναπαραστάσεις σωμάτων από παιδιά θύματα σωματικής ή σεξουαλικής βίας διαγραμματικές, ελλειμματικές ή διαστρεβλωμένες και φτωχές σε λεπτομέρειες. Η παραμορφωμένη αυτή αναπαράσταση σώματος υποδηλώνει σύμφωνα με τους ίδιους μια φτωχή αντίληψη του σώματός τους. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι στην ομάδα ελέγχου της αναφερόμενης έρευνας, δεν παρατηρήθηκε παραμόρφωση (distortion) ή διαγραμματικότητα (schematization) στις αναπαραστάσεις του ανθρώπινου σώματος αλλά αντίθετα ολοκληρωμένες μορφές σωμάτων πλούσιες σε λεπτομέρειες.

Ακόμη, με βάση τα αποτελέσματα της ίδιας έρευνας⁴⁹⁹, τα σωματικά κακοποιημένα παιδιά παρέλειψαν από τη ζωγραφιά της οικογένειας τους τον έναν από τους δύο γονείς ή και τους δύο (κατά κύριο λόγο παράληψη του πατέρα). Ειδικότερα, τα παιδιά θύματα σωματικής βίας σε ποσοστό 67% δεν απεικόνισαν στη

⁴⁹⁷ Carpenter M., Kennedy M., Armstrong A., Moore E., «Indicators of abuse or neglect in preschool children's drawings», *Journal of Psychosocial Nursing and Mental Health Services*, 35, 1997, 10-17

⁴⁹⁸ Piperno F., Di Biasi S. και Levi G., «Evaluation of family drawings of physically and sexually abused children», *European Child and Adolescent Psychiatry*, 16, 2007, 394

⁴⁹⁹ Piperno, 2007, ό.π.

ζωγραφιά οικογένειας έναν από τους δύο γονείς. Η μη αναπαράσταση ενός εκ των δύο γονιών για τα παιδιά-θύματα, έρχεται σε αντίθεση με την ολοκληρωμένη αντίληψη της οικογένειας, της μητέρας, του πατέρα και του παιδιού, που σύμφωνα με τις έρευνες ⁵⁰⁰ κυριαρχεί στις αναπαραστάσεις των παιδιών. Τόσο στην προαναφερθείσα έρευνα όσο και σε αυτή του Castellazzi και των συνεργατών του⁵⁰¹, διαπιστώνεται πως τα παιδιά της ομάδας ελέγχου δεν παρέλειψαν ούτε σε μία περίπτωση τον έναν από τους δύο γονείς τους, τοποθετώντας τη δική τους φιγούρα ανάμεσα ή δίπλα στους γονείς.

7.1.3.Κωδικός 27α: Απουσία αναπαράστασης μέλους/ -ών της οικογένειας

Με βάση τα στοιχεία του παρακάτω πίνακα (8), από τα 26 συνολικά παιδιά του πληθυσμού τα οποία μεταξύ των άλλων μορφών κακοποίησης ή/και παραμέλησης, ήταν θύματα και σωματικής βίας, τα 19 παιδιά δεν απεικόνισαν έναν από τους δύο γονείς ή κανέναν από τους δύο (73%). Ένα ακόμη εύρημα που είναι άξιο προσοχής είναι πως στη «Ζωγραφιά της οικογένειας να κάνει κάτι», από τα συνολικά 30 παιδιά θύματα κακοποίησης-παραμέλησης, τα 9 δεν απεικονίζουν τίποτα ή απεικονίζουν μη ανθρώπινες μορφές, ζώα ή αντικείμενα και ένα παιδί ζωγραφίζει μόνο τα κεφάλια χωρίς το σώμα. Δηλαδή, το ένα τρίτο των παιδιών έχει δυσκολία ή άρνηση στην απεικόνιση της οικογένειας. Η ικανότητα των παιδιών αυτών να απεικονίζουν ανθρώπινες φιγούρες ακόμη και αν αυτές είναι ελλιπείς, είναι αδιαμφισβήτητη, αν ληφθεί υπόψη η απεικόνιση των ανθρώπινων φιγούρων από τα εν λόγω παιδιά σε προηγούμενες οδηγίες.

7.1.4.Κατηγορία 9α: Διαστρεβλωμένη ή επώδυνη αντίληψη της έννοιας της οικογένειας

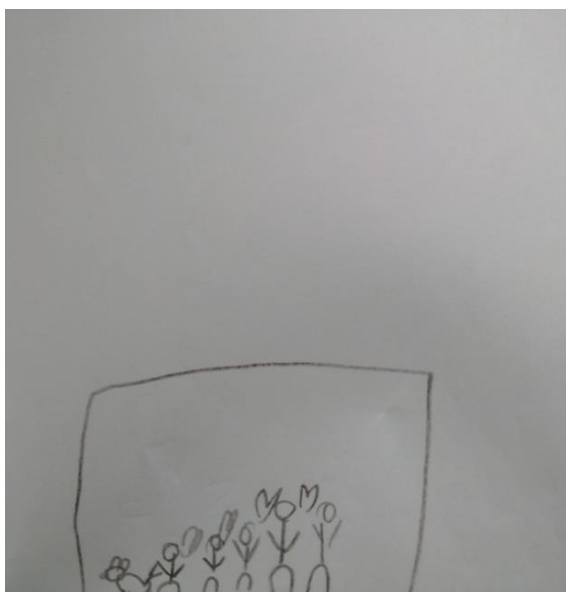
Με βάση τα στοιχεία του πίνακα 8, από τα 30 συνολικά παιδιά του πληθυσμού μόνο τα 10 απεικονίζουν ολόκληρη την οικογένειά τους. Τα υπόλοιπα 20 είτε δεν ζωγραφίζουν καθόλου ανθρώπινες φιγούρες, είτε παραλείπουν έναν από τους δύο γονείς ή και τους δύο. Επιπλέον, όσο αφορά τον τρόπο αναπαράστασης των σωμάτων όπως αποτυπώνονται στη ζωγραφιά οικογένειας, από τα 21 συνολικά παιδιά του πληθυσμού που ανταποκρίθηκαν στην οδηγία, τα 18 δημιούργησαν ατελείς

⁵⁰⁰ Pratt C., «The predictive impact of domestic violence on three types of child maltreatment», *Child Abuse and Neglect*, 25, 2001, 869-883

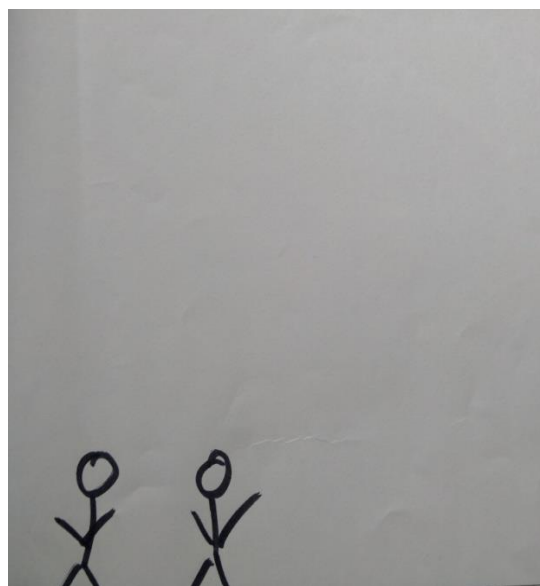
⁵⁰¹ Castellazzi VL., *Il test del disegno della famiglia*, Roma, LAS, 1996

ανθρώπινες φιγούρες τουλάχιστον ενός ή περισσότερων μελών της οικογένειας (ποσοστό 86%). Παρατίθενται ορισμένες ζωγραφίες της έβδομης οδηγίας, στις οποίες μπορούν να παρατηρηθούν οι ελλείψεις (απουσία χαρακτηριστικών, ή μελών του σώματος), η διαγραμματικότητα και η φτωχή (χωρίς λεπτομέρειες) αναπαράσταση των ανθρώπινων σωμάτων (εικ. 58-65).

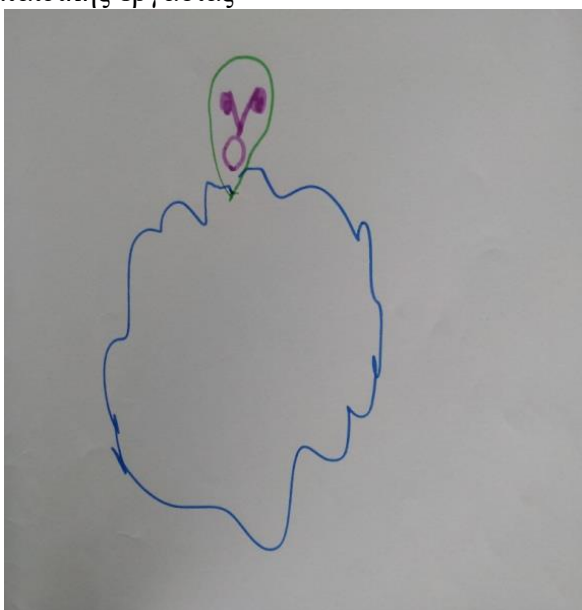
Η μη αναπαράσταση μέλους ή όλων των μελών της οικογένειας, ενδέχεται να συνδέεται με το συχνά επώδυνο υλικό που ανασύρεται σε σχέση με τα βίαια μέλη της οικογένειας. Στο σημείο αυτό δεν θα ήταν άστοχος ο ισχυρισμός ότι οι συνθήκες κακοποίησης ή/και παραμέλησης συμβάλλουν σε μια διαστρεβλωμένη αντίληψη της οικογένειας ως έννοια, η οποία μπορεί να συνδέεται με τις επώδυνες συνθήκες στο εσωτερικό της ή την επιθυμία του παιδιού για το συμβολικό «αφανισμό» του βίαιου μέλους το οποίο είναι συνδεδεμένο με τον ψυχικό ή και σωματικό πόνο. Υπό αυτή την έννοια, οι προηγούμενοι κωδικοί, άδεια μάτια (χωρίς κόρες) ή μάτια κουκίδες/παύλες, η ελλιπής αναπαράσταση του ανθρώπινου σώματος και η απουσία αναπαράστασης μέλους/-ών της οικογένειας, συγκροτούν την κατηγορία «Διαστρεβλωμένη ή επώδυνη αντίληψη της έννοιας της οικογένειας».

Εικόνα 58: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», αγόρι 10 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας

Εικόνα 59: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», αγόρι 9 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 60: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», αγόρι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 61: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», κορίτσι 8 ετών, θύμα παραμέλησης

Εικόνα 62: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», κορίτσι 12 ετών, θύμα παραμέλησης

Εικόνα 63: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», αγόρι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 64: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», αγόρι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 65: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», κορίτσι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Πίνακας 8. Παρατήρηση έβδομης ζωγραφιάς παιδιών πληθυσμού «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι»

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	Ελλείψεις μελών σώματος	Άδεια μάτια (χωρίς κόρες) ή μάτια κουκίδες/ παύλες	Μέλος-η της οικογένειας που δεν απεικονίζονται στη ζωγραφιά και δεν αναφέρονται στην ιστορία
1Δ			✓ Απουσία ανθρώπινης φιγούρας
2Δ		✓ Άδεια μάτια και μάτια κουκίδες	✓ Απουσία πατέρα
3Δ	✓ Απουσία χεριών, ποδιών, χαρακτηριστικών	✓ Απουσία χαρακτηριστικών	Απεικονίζεται όλη η οικογένεια
4Δ			✓ Δεν ζωγραφίζει ούτε γράφει ιστορία
5Δ	✓ Απουσία παλαμών, πελμάτων	✓ Άδεια μάτια και κουκίδες	✓ Απουσία μητέρας
6Δ	✓ Απουσία παλαμών, πελμάτων	✓ Πλήρης απουσία χαρακτηριστικών	✓ Απουσία πατέρα
7Δ	✓ Απουσία παλαμών, πελμάτων	✓ Μάτια κουκίδες	✓ Απουσία μητέρας
8Δ	✓ Απουσία παλαμών, πελμάτων, χαρακτηριστικών προσώπου	✓ Απουσία ματιών	✓ Απουσία πατέρα
9Δ			✓ Απουσία ανθρώπινης φιγούρας και ιστορίας
10Δ	✓ Απουσία χεριών, παλαμών, πελμάτων	✓ Μάτια κουκίδες	✓ Απουσία μητέρας και παιδιού
11Δ	✓ Απουσία		Απεικονίζεται όλη η

	στόματος		οικογένεια
12Δ	✓ Απουσία κορμού, πελμάτων		Απεικονίζεται όλη η οικογένεια
13Δ	✓ Απουσία παλαμών, πελμάτων	✓ Άδεια μάτια	Απεικονίζεται όλη η οικογένεια
1I	✓ Απουσία παλαμών, πελμάτων, αποκομμένο κεφάλι από σώμα	✓ Μάτια κουκίδες και απουσία χαρακτηριστικών στο παιδί	✓ Απουσία πατέρα
2I			✓ Απουσία ανθρώπινης φιγούρας (φάντασμα)
3I	✓ Απουσία παλαμών, πελμάτων	✓ Μάτια κουκίδες	Απεικονίζεται όλη η οικογένεια
4I	✓ Απουσία παλαμών, πελμάτων	✓ Μάτια κουκίδες	Απεικονίζεται όλη η οικογένεια
5I			✓ Δεν ζωγραφίζει ούτε γράφει ιστορία
6I	✓ Απουσία παλαμών, πελμάτων, στόματος	✓ Μάτια κουκίδες	✓ Απουσία πατέρα
7I	Σημ. διογκωμένες παλάμες	✓ Άδεια μάτια	Απεικονίζεται όλη η οικογένεια
8I	Σημ. διογκωμένες παλάμες	✓ Μάτια κουκίδες	Απεικονίζεται όλη η οικογένεια
9I			✓ Δεν ζωγραφίζει ούτε γράφει ζωγραφιά
10I	✓ Απουσία παλαμών, πελμάτων	✓ Μάτια κουκίδες	Απεικονίζεται όλη η οικογένεια
11I	✓ Απουσία παλαμών, πελμάτων	✓ Μάτια κουκίδες	✓ Απουσία πατέρα

12I			✓ Δεν ζωγραφίζει και δεν γράφει ιστορία
13I			✓ Δεν ζωγραφίζει και δεν γράφει ιστορία
14I	✓ Μόνο τα κεφάλια	✓ Μάτια παύλες	Μόνο τα κεφάλια
15I			✓ Απουσία ανθρώπινης φιγούρας
16I	✓ Απουσία παλαμών, πελμάτων	✓ Μάτια κουκίδες	✓ Απουσία πατέρα
17I	✓ Απουσία παλαμών, πελμάτων	✓ Μάτια κουκίδες	Απεικονίζεται όλη η οικογένεια
	18/30 (21 ανταποκρίθηκαν στην οδηγία)	19/30 (21 ανταποκρίθηκαν στην οδηγία)	Ολόκληρη η οικογένεια απεικονίζεται στις 10 από τις 30 περιπτώσεις

7.2.Ανάλυση των ιστοριών της έβδομης οδηγίας «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτω» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών

7.2.1.Κωδικός 28α: Ελλιπής τροφή

Ο κωδικός αυτός αναφέρεται σε εκφράσεις πείνας των παιδιών ή αδυναμία εξασφάλισης επαρκούς σίτισης. Σχετικά παραδείγματα μπορούμε να εντοπίσουμε στα παρακάτω αποσπάσματα:

«Μια μέρα ζούσε η οικογένεια. Πολύ μεγάλη. Που τα παιδιά ήταν πολλά και η μαμά δεν είχε πολλά λεφτά να μας αγοράσει φαγητό. Και ούτε όλη αυτή η οικογένεια πήγε στο ..., μόνο δύο παιδιά» (κορίτσι, 9 ετών), *«[...] Και πεινούσε και έψαχνε στο σπίτι τι να φάει [...]»* (αγόρι, 7 ετών).

7.2.2.Κωδικός 29α: Εκδηλώσεις βίας

7.2.3.Κωδικός 30α: Αρνητικά συναισθήματα (φόβος, θυμός, στεναχώρια)

Ο κωδικός εκδηλώσεις σωματικής βίας, αναφέρεται στις πράξεις βίας εντός της οικογένειας που τα παιδιά αναφέρουν στις αφηγήσεις τους, είτε μεταξύ των γονέων είτε προς τα ίδια τα παιδιά. Επιπλέον, οι αφηγήσεις αυτές συνοδεύονται από έκφραση αρνητικών συναισθημάτων, ειδικότερα συναισθηματικές εκφράσεις φόβου, στεναχώριας και θυμού, με βάση τις οποίες προκύπτει ο κωδικός αρνητικά συναισθήματα.

«Είναι βρικόλακες. Ο μπαμπάς κάνει το ζόμπι και χτυπάει τη μαμά. Η μαμά τον χτυπάει μετά. [...]» (αγόρι 9 ετών), «ο μπαμπάς θύμωσε. Με τα μεγάλα χέρια μας κυνηγάει [...]φοβούνται» (αγόρι, 11 ετών) «Έριξε δυνατή βροχή και την κόρη την λένε Α. και τη μαμά τη λένε Φ., τον μπαμπά τον λένε Α., και το μικρό τον λένε Μ. Η οικογένεια θα χαλάσει από τη δυνατή βροχή[...]. Ο μικρός έκλαιγε» (κορίτσι, 8 ετών).

7.2.4. Κατηγορία 10α: Συνθήκες ενδοοικογενειακής βίας και παραμέλησης

Οι κωδικοί που συνδέονται με τις υποθέσεις μας για την ανάδυση συνθηκών κακοποίησης-παραμέλησης, είναι η αποτύπωση άσχημων συνθηκών διαβίωσης, κυριολεκτικά ή μεταφορικά, οι οποίες αφορούν είτε την έλλειψη τροφής ή τη βία, ή ακόμη σε συμβολικό επίπεδο, τις δυνάμει επικίνδυνες συνθήκες που μπορεί να βρίσκεται η οικογένεια. Συγκεκριμένα, οι κωδικοί ελλιπής τροφή, εκδηλώσεις βίας και αρνητικά συναισθήματα, συγκροτούν την κατηγορία «Συνθήκες ενδοοικογενειακής βίας και παραμέλησης».

Το παιδί μάρτυρας ενδοοικογενειακής βίας (3Δ, 6Δ), αποτελεί μια ακόμη μορφή έκφρασης βίας προς το παιδί, εντός της οικογένειας. Εκτός από την άμεση βία που μπορεί να εκδηλωθεί στο παιδί, η έμμεση βία αφορά την παρουσία του παιδιού ως μάρτυρα της βίας αυτής. Το παιδί ως μάρτυρας βίας, μπορεί είτε να βρίσκεται σωματικά παρόν μπροστά στο βίαιο συμβάν, ή να το ακούει, ή ακόμη και να έρχεται αντιμέτωπο με τις συνέπειες αυτού, όπως οι τραυματισμοί, ο φόβος ή οι απειλές ανάμεσα σε άλλα ⁵⁰². Οι βασικότερες συνέπειες για τα παιδιά μάρτυρες ενδοοικογενειακής βίας είναι το αίσθημα φόβου και ανημπόριας (αβοηθησίας), τα προβλήματα υγείας, οι μαθησιακές δυσκολίες και τα προβλήματα στις σχέσεις τόσο με τον βίαιο γονιό αλλά και με τα υπόλοιπα μέλη ⁵⁰³.

⁵⁰² Hester M., Pearson C. and Harwon N., *Making an impact. Children and domestic violence: A reader*, London, Jessica Kingsley Publishers, 2000

⁵⁰³ McGee C., *Childhood experiences of domestic violence*, London, Jessica Kingsley Publishers, 2000

7.2.5. Κωδικός 31α: Απουσία μελών της οικογένειας

7.2.6. Κωδικός 32α: Απουσία δραστηριοτήτων

Ο κωδικός αυτός αναφέρεται στη μη αναφορά βασικών μελών της οικογένειας όπως αυτή του πατέρα, της μητέρας ή των παιδιών. Επίσης, στις περιπτώσεις που γίνεται αναφορά σε κάποια μέλη της οικογένειας, δεν αποτυπώνεται κάποιου είδους κοινή δραστηριότητα όπως ζητείται από την οδηγία.

Κάποια ενδεικτικά αποσπάσματα ανάμεσα σε άλλα: «είναι η μαμά, ο θείος και εγώ» (αγόρι, 12 ετών), «Είναι ο μπαμπάς και το παιδί» (κορίτσι, 7 ετών), «είναι ο παππούς μου που είναι μάστορας [...] Εφτιαξα και τη μαμά μου και το θείο μου [...]» (αγόρι, 11 ετών), «είναι εγώ ο μπαμπάς και η αδερφή μου η Βασούλα [...]» (κορίτσι, 8 ετών), «είναι ο μπαμπάς που κάνει βάρη στο γυμναστήριο» (αγόρι, 9 ετών), «[...] εγώ και η μαμά» (κορίτσι, 7 ετών), «Ήταν η μαμά έγκυος. [...] ήμασταν 4 αδέρφια και ένα που ήταν στην κοιλιά» (κορίτσι, 12 ετών).

7.2.7. Κωδικός 33α: Ανυπαρξία οικογένειας

Ο κωδικός αναφέρεται στην απουσία αναφοράς όχι μόνο κάποιου εκ των μελών της οικογένειας, αλλά της οικογένειας ως σύνολο. Ακόμη, περιλαμβάνει τόσο την πλήρη μη ανταπόκριση στην οδηγία, την περίπτωση δηλαδή που το παιδί δεν ζωγράφισε ούτε έγραψε τίποτα, αλλά και τις περιπτώσεις όπου δεν αναπαραστάθηκε ζωγραφικά η οικογένεια αλλά κάποιο διαφορετικό εικαστικό περιεχόμενο, και η λεκτική περιγραφή αναφερόταν στην έλλειψη οικογένειας ή σε ένα εντελώς άσχετο με την δοθείσα οδηγία θέμα. Ενδεικτικά παραδείγματα:

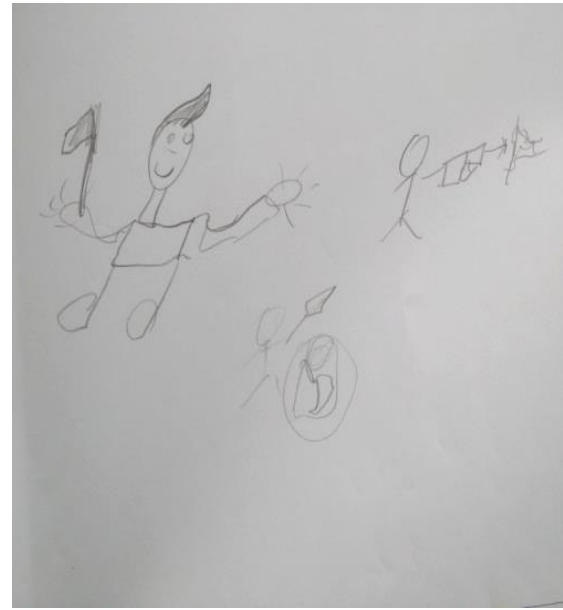
«Είναι ένα φάντασμα που έφαγε την οικογένειά μου. Δεν έχει μείνει κανένας. Έμειναν μόνο οι αόρατες μπαμπούλες και τα ζόμπι» (2Ι), «Βγαίνει ουράνιο τόξο» (15Ι).

7.2.8. Κατηγορία 11α: Το αίσθημα απώλειας της οικογένειας

Οι κωδικοί απουσία μελών της οικογένειας, απουσία δραστηριοτήτων, και ανυπαρξία οικογένειας, συγκροτούν την κατηγορία «το αίσθημα απώλειας της οικογένειας». Το αίσθημα αυτό της απώλειας της οικογένειας σχετίζεται τόσο με τη «διάλυση» της οικογένειας ως σύμβολο προστασίας και ασφάλειας του παιδιού που επέρχεται με τις συνθήκες κακοποίησης ή/και παραμέλησης, αλλά και με την κυριολεκτική απώλεια της οικογένειας με την εισαγωγή του παιδιού στις μονάδες προστασίας και την απομάκρυνση από το σπίτι του.

Εικόνα 66: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», αγόρι 9 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 67: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», αγόρι 11 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 68: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», κορίτσι 9 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας

Εικόνα 69: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», κορίτσι 8 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

7.3. Ανάλυση των ιστοριών της έβδομης οδηγίας «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι» της ομάδας σύγκρισης

7.3.1. Κωδικός 18β: Η τελετουργία του φαγητού

Ο κωδικός τελετουργία του φαγητού, περιγράφει τόσο τη συμμετοχή των μελών για την προετοιμασία του φαγητού, όσο και την κατανάλωση του φαγητού γύρω από το τραπέζι.

7.3.2. Κωδικός 19β: Το παιχνίδι στην οικογένεια

Ο κωδικός αναφέρεται σε δραστηριότητες εντός ή εκτός του σπιτιού, κινητικές ή μη, μεταξύ των μελών της οικογένειας.

7.3.3. Κωδικός 20β: Η έκφραση θετικών συναισθημάτων γύρω από την οικογενειακή ζωή

Ο κωδικός αυτός αναφέρεται στην αποτύπωση θετικών συναισθημάτων στις αφηγήσεις των παιδιών, όπως χαρά, ικανοποίηση ή ενθουσιασμός.

Στην έβδομη οδηγία όλα τα παιδιά της ομάδας σύγκρισης, χωρίς εξαίρεση, απεικόνισαν την οικογένεια στο σύνολό της (μητέρα, πατέρα, παιδί), καθώς και την ευρύτερη οικογένεια σε ορισμένες περιπτώσεις (γιαγιά, παππούς). Οι κωδικοί που αναδύθηκαν από τη θεματική ανάλυση των ιστοριών, σχεδόν για την πλειοψηφία των παιδιών ήταν: 1) η τελετουργία του φαγητού, 2) το παιχνίδι στην οικογένεια, και 3) η έκφραση θετικών συναισθημάτων γύρω από την οικογενειακή ζωή.

Ενδεικτικά παραδείγματα των αναδυόμενων κωδικών, αποτελούν τα παρακάτω: «κάθε Κυριακή τρώμε με τους γονείς στο σπίτι, είναι όμορφα που είμαστε μαζί» (κορίτσι, 9 ετών), «Πιστεύω πως αυτό που με φέρνει πιο κοντά με την οικογένειά μου είναι να μαγειρεύουμε γλυκά και αλμυρά φαγητά» (κορίτσι, 11 ετών), «τρώμε όλοι μαζί» (κορίτσι, 9 ετών), «η μαμά κάνει κούνια, εγώ και η Α. παίζουμε βόλεϊ, ο μπαμπάς παίζει ποδόσφαιρο, και η Α. παίζει με την άμμο. Περνάνε ωραία όταν είναι στον κήπο [...]» (αγόρι, 8 ετών).

7.3.4. Κατηγορία 8β: Ολοκληρωμένη αναπαράσταση της οικογένειας ως πρότυπο φροντίδας

Οι αναφερόμενοι κωδικοί τελετουργία του φαγητού, παιχνίδι στην οικογένεια, έκφραση θετικών συναισθημάτων γύρω από την οικογενειακή ζωή, συγκροτούν την κατηγορία «ολοκληρωμένη αναπαράσταση της οικογένειας ως πρότυπο φροντίδας».

Το πυρηνικό στοιχείο της πρωταρχικής φροντίδας του παιδιού, αυτό του φαγητού, σε συνδυασμό με το παιχνίδι στην οικογένεια ως βασικό εργαλείο ανάπτυξης και επικοινωνίας του παιδιού με τους γονείς του, καθώς και η έκφραση θετικών συναισθημάτων, συνολικά σκιαγραφούν το προφίλ της οικογένειας ως πρότυπο φροντίδας και ευημερίας.

Εικόνα 70: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 71: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», κορίτσι 11 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 72: «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

8.Ανάλυση της όγδοης οδηγίας «Ζωγράφισε τους ανθρώπους που αισθάνεσαι κοντά σου»

8.1.Ανάλυση των ζωγραφικών έργων και των ιστοριών της όγδοης οδηγίας «Ζωγράφισε τους ανθρώπους που αισθάνεσαι κοντά σου» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών

Για την επεξεργασία της όγδοης οδηγίας, έγινε καταγραφή για το σύνολο των παιδιών και συγκριτική παρατήρηση, των προσώπων που αναφέρονται στις ιστορίες και αναπαριστώνται στις ζωγραφιές. Ακόμη, σημειώνονται οι περιπτώσεις των παιδιών που δεν ανταποκρίθηκαν στην οδηγία (πίνακας 9).

Η οδηγία αυτή είχε ως στόχο τη διερεύνηση των αισθημάτων αποξένωσης και μοναξιάς των παιδιών θυμάτων, ως συνέπεια της κακοποίησης ή της παραμέλησής τους. Το αίσθημα απομόνωσης (isolation) και η δυσκολία σύναψης σχέσεων εμπιστοσύνης (unable to trust others), αποτελούν κάποια από τα πιο σοβαρά μακροπρόθεσμα αποτελέσματα της κακοποίησης και της παραμέλησης των παιδιών⁵⁰⁴. Η αποκατάσταση της βλάβης που υπέστησαν τα παιδιά, περιλαμβάνει και την ενίσχυση των δεσμών και των κοινωνικών σχέσεων των παιδιών με σημαντικούς ανθρώπους του περιβάλλοντός τους, ως απάντηση σε αυτό το αίσθημα μοναξιάς και αποξένωσης, ώστε να καταφέρουν μακροπρόθεσμα να αναπτύξουν εκ νέου τη δυνατότητα εμπιστοσύνης στους ανθρώπους. Η ικανότητα σύναψης σχέσεων εμπιστοσύνης, η οποία εδράζεται στα πρώτα χρόνια της ζωής του παιδιού, εμπεριέχει πεπονηθείσες ασφάλειας και αξίας για τον περιβάλλοντα κόσμο⁵⁰⁵ και είναι απαραίτητο στοιχείο για τη σύναψη στενών διαπροσωπικών σχέσεων.

8.1.1. Κωδικός 34α: Αποφυγή απάντησης

Ο κωδικός αυτός αναφέρεται στη μη ανταπόκριση των παιδιών στην παρούσα οδηγία. Ειδικότερα, με βάση τα αποτελέσματα του πίνακα 9, παρατηρούμε πως 3 στα 30 παιδιά δεν ανταποκρίθηκαν καθόλου στην οδηγία «Ζωγράφισε τους ανθρώπους που

⁵⁰⁴ Munkel W.I., «Neglect and abandonment», in: J.A. Monteleone and A.E. Brodeur (ed.), *Child maltreatment: a clinical guide and reference*, St. Louis, MO, G.W. Medical Publishing, 1994, 241-257

⁵⁰⁵ Kostromina S., Gurieva S., Borisova M., Khomyakova E., «Trust in and perception of parents in children with different coping strategies», *Procedia- Social and Behavioral Sciences*, 233, 2016, 35-36

αισθάνεσαι κοντά σου». Σε ορισμένες περιπτώσεις, και μόνο η πράξη της παράλειψης μπορεί να είναι ιδιαίτερα εύγλωττη.

8.1.2. Κωδικός 35α: Απουσία κοντινού ανθρώπου

Ο κωδικός αυτός αναφέρεται στην κατά δήλωση του παιδιού ανυπαρξία ανθρώπου με τον οποίο το ίδιο να δηλώνει πως αισθάνεται κοντά. Ειδικότερα, επτά παιδιά απαντούν άμεσα πως «δεν υπάρχει κανένας» και ένα παιδί έμμεσα, απαντώντας πως ο άνθρωπος με τον οποίο αισθάνεται κοντά του είναι «ένας ανθρώπινος εξωγήινος».

8.1.3. Κωδικός 36α: Κοντινά πρόσωπα συγγενών πλην των γονέων ή επαγγελματιών

Ο κωδικός αυτός αναφέρεται σε συγγενείς ή επαγγελματίες από τους οργανισμούς φιλοξενίας, με τους οποίους τα παιδιά αισθάνονται εγγύτητα. Σε αυτούς τους συγγενείς δεν αναφέρονται οι γονείς. Πιο συγκεκριμένα, 14 στα 30 παιδιά αναφέρουν ως συναισθηματικά οικεία πρόσωπά τους, αδέρφια, συγγενείς, φίλους ή επαγγελματίες από τους οργανισμούς φιλοξενίας τους.

8.1.4. Κωδικός 37α: Οι γονείς ως πρόσωπα εγγύτητας

Ο κωδικός αυτός προκύπτει από την αναφορά των παιδιών για τον ένα ή και τους δύο γονείς ως πρόσωπα εγγύτητας. Είναι αξιοσημείωτο αλλά και αναμενόμενο πως μόνο η μειοψηφία των παιδιών, ειδικότερα μόνο 5 στα 30 παιδιά, απαντούν πως οι άνθρωποι που αισθάνονται κοντά τους είναι είτε και οι δύο γονείς είτε ένας από τους δυο.

8.1.5. Κατηγορία 12α: Ο ρόλος του κοινωνικού δικτύου υποστήριξης συγγενών και ειδικών επαγγελματιών

Παρατηρείται με βάση τις απαντήσεις των παιδιών ένα φάσμα απαντήσεων το οποίο κυμαίνεται από την αποφυγή της απάντησης και τη δήλωση για την ανυπαρξία κοντινών ανθρώπων, μέχρι την ύπαρξη συγγενών ή επαγγελματιών από τους χώρους φιλοξενίας και την παρουσία των γονέων. Η παρουσία των συγγενών και των επαγγελματιών, φαίνεται πως λειτουργεί ως δίχτυ ασφαλείας για τα παιδιά, και λειτουργεί αναπληρώνοντας τη γονεϊκή απουσία.

Το γεγονός πως κάποια από τα παιδιά της ομάδας των ΚαΠα-Π δεν ήθελαν ή δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στην οδηγία που τους ζητά να μιλήσουν λεκτικά

και εικονικά για τα συναισθηματικά κοντινά τους πρόσωπα, μας οδηγεί στη θεώρηση πως είτε δεν υπάρχουν άνθρωποι που αισθάνονται εγγύτητα, είτε το περιεχόμενο της οδηγίας είναι ιδιαίτερα οδυνηρό. Αναφορικά με τα παιδιά που αναφέρουν ως συναισθηματικά οικεία πρόσωπα, συγγενείς, φίλους ή επαγγελματίες από τους οργανισμούς φιλοξενίας τους, εκφράζουν την εμπιστοσύνη που αισθάνονται προς αυτά τα πρόσωπα. Το αίσθημα αυτό της εμπιστοσύνης φαίνεται πως λειτουργεί αντισταθμιστικά με την πιθανή απουσία σχέσης με τους γονείς, διαδραματίζοντας καταλυτικό ρόλο στην αποκατάσταση της βλάβης που έχουν υποστεί τα παιδιά θύματα. Ενδεικτικά αποσπάσματα για την κατανόηση του θέματος «σχέση εμπιστοσύνης με άλλα σημαντικά πρόσωπα εκτός των γονιών»: «Νιώθω να λέω όλα τα μυστικά μου στην Μ. και στην Α. Είναι παιδαγωγοί» (κορίτσι, 13 ετών), «Ήταν η Α. και η Ε. Είναι μια παιδαγωγός και μια κοινωνικός λειτουργός που εμπιστεύομαι» (κορίτσι, 11 ετών), «Είναι μια κοπέλα, την αγαπάω σαν αδερφή μου, την εμπιστεύομαι, καμιά φορά λέω τα σημαντικά μου πράγματα [...]» (κορίτσι, 12 ετών)

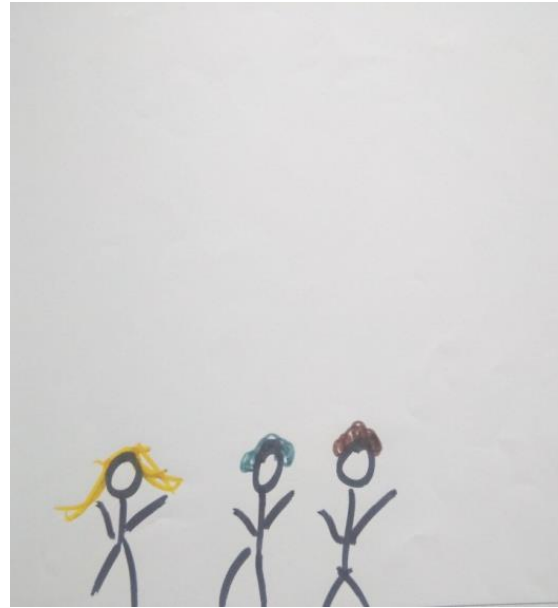
Πίνακας 9. Παρατήρηση όγδοης ζωγραφιάς και ιστορίας των παιδιών του πληθυσμού «Ζωγράφισε τους ανθρώπους που αισθάνεσαι κοντά σου»

Παρατήρηση και σύγκριση ζωγραφιάς και ιστορίας του συνόλου των παιδιών του πληθυσμού	Ποια πρόσωπα αναφέρονται στην ιστορία; (παρατίθεται μέρος της απάντησης όπου αναφέρεται ποιο είναι το πρόσωπο, όχι όλη η απάντηση)
1Δ	«δεν υπάρχει κάποιος που αγαπάω και με αγαπάει»
2Δ	«η φίλη μου και τα αδέρφια μου»
3Δ	Δεν ζωγραφίζει ούτε γράφει
4Δ	Δεν ζωγραφίζει τίποτα και γράφει «κανένα»
5Δ	« η μαμά»
6Δ	«ο φίλος μου ο Σ.»
7Δ	«ο μπαμπάς μου, η μαμά μου, η αδερφή μου»
8Δ	«οι εφτά καλύτεροί μου φίλοι»
9Δ	« ο μπαμπάς»
10Δ	«κανέναν»
11Δ	«ο φίλος μου ο Γ.»

12Α	«η μαμά και ο μπαμπάς»
13Α	Δεν ζωγραφίζει τίποτα και γράφει «κανένα»
1Ι	«κανένα»
2Ι	«ένας ανθρώπινος εξωγήινος»
3Ι	«η Μ. και η Α. Είναι παιδαγωγοί»
4Ι	«δύο κοπέλες τις οποίες νιώθω κοντά μου και τις εμπιστεύομαι»
5Ι	«τα παιδιά που παίζουμε μπάλα»
6Ι	«η φίλη μου η Κ. και η Σ. η παιδαγωγός»
7Ι	«οι γονείς μου»
8Ι	Δεν ζωγραφίζει ούτε γράφει
9Ι	Δεν ζωγραφίζει ούτε γράφει
10Ι	« η Α. και η Έ., μια παιδαγωγός και μια κοινωνική λειτουργός που εμπιστεύομαι»
11Ι	«τον παππού και τη γιαγιά, όταν ήμουν μικρή με έπαιρναν αγκαλιά»
12Ι	Δεν ζωγραφίζει ούτε γράφει
13Ι	«η αδερφή μου, και οι φίλες μου»
14Ι	«η Χ. και ο Θ., φίλοι μου»
15Ι	Δεν ζωγραφίζει τίποτα και γράφει «δεν υπάρχει κάποιος»
16Ι	«μια κοπέλα, την αγαπάω σαν αδερφή μου, η Κ.»
17Ι	«κανένα»

Εικόνα 73: «Ζωγράφισε τους ανθρώπους που αισθάνεσαι κοντά σου», αγόρι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 74: «Ζωγράφισε τους ανθρώπους που αισθάνεσαι κοντά σου», αγόρι 9 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 75: «Ζωγράφισε τους ανθρώπους που αισθάνεσαι κοντά σου», κορίτσι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 76: «Ζωγράφισε τους ανθρώπους που αισθάνεσαι κοντά σου», αγόρι 9 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας

8.2.Ανάλυση των ιστοριών της όγδοης οδηγίας «Ζωγράφισε τους ανθρώπους που αισθάνεσαι κοντά σου» της ομάδας σύγκρισης

8.2.1. Κωδικός 21β: Παρουσία γονιών

Στην αντίστοιχη οδηγία της ομάδας σύγκρισης, 6 στα 7 παιδιά απάντησαν πως οι άνθρωποι που αισθάνονται κοντά τους είναι είτε και οι δύο είτε ένας από τους δυο γονείς ή οι γονείς και οι συγγενείς τους, και μόνο ένα παιδί απάντησε πως οι άνθρωποι που αισθάνεται κοντά του είναι οι φίλοι του. Ενδεικτικό απόσπασμα: *«Η μαμά και ο μπαμπάς. Είναι πάντα εκεί. Νιώθω χαρά και αγάπη όταν είμαι μαζί τους [...]»* (κορίτσι, 9 ετών).

8.2.2. Κωδικός 22β: Ο γονιός φροντιστής

Αξίζει ακόμη να αναφερθεί πως μια βασική έννοια που αναδύθηκε από τις απαντήσεις των παιδιών της ομάδας σύγκρισης ήταν «ο γονιός φροντιστής», κωδικός που υπογραμμίζει τη σύνδεση της φροντίδας, της παρουσίας και της υποστήριξης, με το αίσθημα εγγύτητας. Ενδεικτικά αποσπάσματα των απαντήσεων των παιδιών της ομάδας σύγκρισης: *«Η μαμά και ο μπαμπάς. Αισθάνομαι ότι οι άνθρωποι που ζούμε μαζί με φροντίζουν»* (κορίτσι, 9 ετών), *«Αυτοί είναι οι άνθρωποι που αισθάνομαι κοντά μου και είναι εκεί όταν τους χρειάζομαι»* (κορίτσι, 11 ετών).

8.2.3. Κατηγορία 9β: Οι γονείς ως βασικά πρόσωπα φροντίδας και εμπιστοσύνης

Οι κωδικοί παρουσία γονιών και γονιός φροντιστής, συγκροτούν την κατηγορία «Οι γονείς ως βασικά πρόσωπα φροντίδας και εμπιστοσύνης».

Η έννοια αυτή του γονιού φροντιστή παράλληλα με την παρουσία των γονιών στη ζωή του παιδιού, ήταν απύσχα στις απαντήσεις της αντίστοιχης οδηγίας της ομάδας των ΚαΠα-Π, και αποτελεί ίσως το βασικότερο έλλειμμα της γονεϊκής λειτουργίας στις περιπτώσεις κακοποίησης ή/και παραμέλησης, αυτό της επαρκούς φροντίδας. Το έλλειμμα αυτό της γονεϊκής φροντίδας, συνδέεται άρρηκτα εξ ορισμού ιδιαίτερα με την περίπτωση της παραμέλησης, η οποία παραμέληση όσο μικρότερο σε ηλικία είναι ένα παιδί τόσο περισσότερο από μόνη της συνιστά κακοποιητική πράξη, καθώς η φροντίδα εκ μέρους των γονιών είναι ταυτισμένη με την επιβίωση του παιδιού.

Εικόνα 77: «Ζωγράφισε τους ανθρώπους που αισθάνεσαι κοντά σου», κορίτσι 11 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 78: «Ζωγράφισε τους ανθρώπους που αισθάνεσαι κοντά σου», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

9. Ανάλυση της ένατης οδηγίας «Ζωγράφισε μια εικόνα»

9.1. Ανάλυση των ζωγραφικών έργων και των ιστοριών της ένατης οδηγίας «Ζωγράφισε μια εικόνα» της ομάδας των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών

Η επιλογή της 9^{ης} οδηγίας «Ζωγράφισε μια εικόνα», είχε ως στόχο να λειτουργήσει μεταβατικά, σηματοδοτώντας το κλείσιμο της αφήγησης των παιδιών για τον εαυτό και τις ενδοοικογενειακές τους εμπειρίες, με μια ζωγραφιά της δικής τους επιλογής. Παράλληλα, η ελεύθερη αυτή ζωγραφιά αποσκοπούσε στο να δώσει το βήμα στα παιδιά να εκφράσουν θέματα τα οποία τους είναι σημαντικά. Δύο από τα τριάντα παιδιά δεν ανταποκρίθηκαν καθόλου στην οδηγία. Η ανάλυση της παρούσας οδηγίας με τη μορφή που ακολουθήθηκε στις προηγούμενες οδηγίες δεν κρίθηκε εφικτή, καθώς η παρούσα οδηγία ήταν ελεύθερη σε αντίθεση με τις προηγούμενες, και ως εκ τούτου οι κωδικοί και τα θέματα τα οποία αναδύθηκαν, παρουσίασαν μη συγκρότηση μεταξύ τους. Παρόλα αυτά παρακάτω παρουσιάζονται τα βασικά θέματα τα οποία εκφράστηκαν στις ζωγραφιές. Τα θέματα στην περίπτωση αυτή εκφράζουν το νοηματικό περιεχόμενο και δεν πρέπει να συγχέονται με τα θέματα (themes) υπό την έννοια της θεματικής ανάλυσης (thematic analysis) ως μεθοδολογική προσέγγιση.

Τα θέματα που εκφράστηκαν στις ζωγραφιές αφορούσαν κυρίως αγαπημένα τοπία, ή αγαπημένες δραστηριότητες των παιδιών. Ένα σημαντικό θέμα που εκφράστηκε περίπου από το ένα τρίτο των παιδιών, αφορούσε την απεικόνιση του εαυτού τους στο σπίτι και τη σχέση με τα μέλη της οικογένειας, το οποίο μπορεί να συνδέεται με την προσδοκία για επιστροφή στο σπίτι και για επανένωση με την οικογένεια. Ενδεικτικά παραδείγματα: «*Βλέπουμε τη μαμά, εγώ και η Β., να πάμε στο σπίτι με τη γιαγιά και τον παππού [...]*» (κορίτσι, 8 ετών), «*Αυτό το σπίτι είναι το δικό μου [...]*» (αγόρι, 11 ετών), «*Είμαι εγώ και έφτιαξα το Χριστουγεννιάτικο δέντρο. Και είμαι μόνος στο σπίτι και έχω κλειδώσει. Στο σπίτι μου.*» (αγόρι, 7 ετών), «*Μια μέρα ζούσε ένα σπιτάκι και ένα λουλουδάκι πολύ μεγάλο και δίπλα από το λουλουδάκι ήταν μια γατούλα. Ήταν το σπίτι μου*» (κορίτσι, 9 ετών), «*Έφτιαξα ένα ποταμάκι που μέσα ήταν μια χήνα και πάνω ένα μωράκι. [...]*» (κορίτσι, 7 ετών).

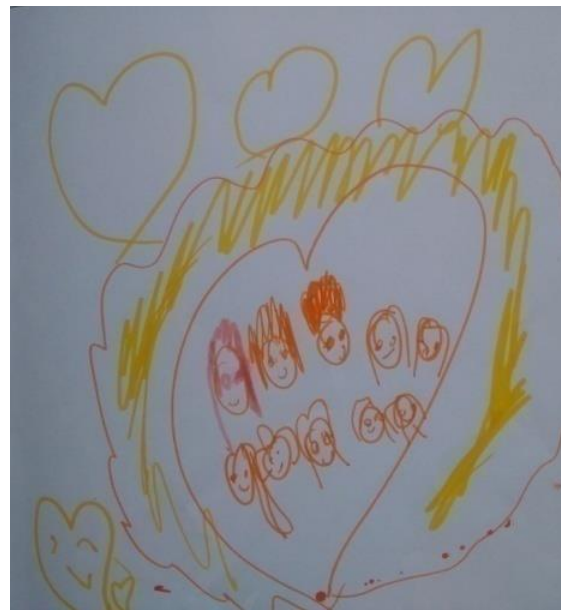
Εικόνα 79: «Ζωγράφισε μια εικόνα», κορίτσι 8 ετών, θύμα παραμέλησης

Εικόνα 80: «Ζωγράφισε μια εικόνα», αγόρι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 81: «Ζωγράφισε μια εικόνα», κορίτσι 9 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας

Εικόνα 82: «Ζωγράφισε μια εικόνα», κορίτσι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

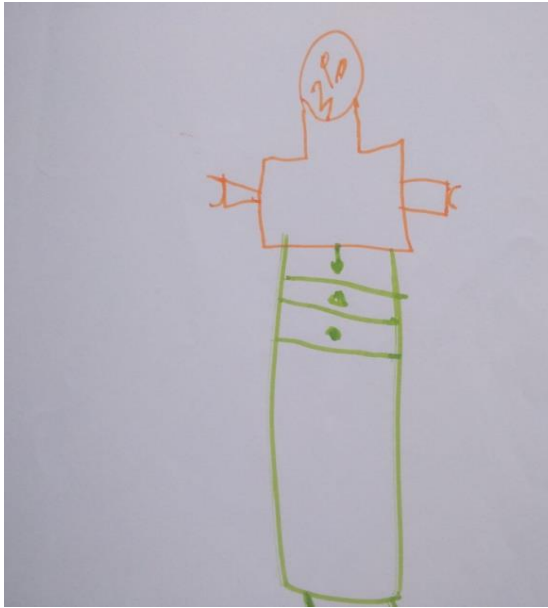

Εικόνα 83: «Ζωγράφισε μια εικόνα», κορίτσι 7 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 84: «Ζωγράφισε μια εικόνα», κορίτσι 8 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης

Ένα ακόμη θέμα που αναδύθηκε από λιγότερες περιπτώσεις παιδιών, ήταν η έκφραση επιθετικότητας: «έχω φτιάξει ένα ρομπότ που σκοτώνει όποιον βρει μπροστά του» (αγόρι, 7 ετών), « [..]. Πάνω αριστερά είμαι εγώ με τη μπαζούκα και τους σκοτώνω όλους» (αγόρι, 10 ετών), «Είναι ένα παιδικό όπλο και έχει για σφαίρες σκάγια. [..]. Το όπλο το έχω κάτω από το κρεβάτι μου» (αγόρι, 11 ετών).

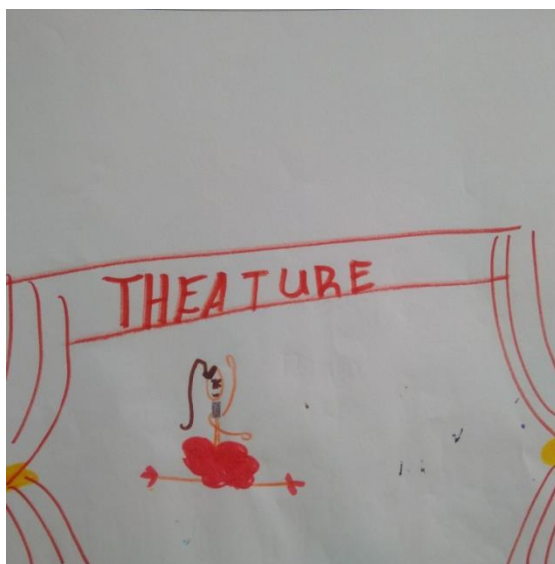
Εικόνα 85: «Ζωγράφισε μια εικόνα», αγόρι 7 ετών, θύμα κακοποίησης και παραμέλησης

Εικόνα 86: «Ζωγράφισε μια εικόνα», αγόρι 10 ετών, θύμα σωματικής κακοποίησης, παραμέλησης και παιδικής εργασίας

9.2. Ανάλυση των ζωγραφικών έργων και των ιστοριών της ένατης οδηγίας «Ζωγράφισε μια εικόνα» της ομάδας σύγκρισης

Τα παιδιά της ομάδας σύγκρισης, απεικόνισαν αγαπημένα παιχνίδια ή χόμπι και δεν αναφέρθηκαν σε θέματα που αφορούν το σπίτι ή την οικογένειά τους. Τα παιδιά στην ελεύθερη ζωγραφική έχουν τη δυνατότητα να εκφράσουν οτιδήποτε είναι σημαντικό για τα ίδια, σκέψεις, συναισθήματα, επιθυμίες και φόβους. Παρατηρούμε πως ενώ μερίδα των παιδιών της ομάδας των ΚαΠα-Π εξέφρασαν πέρα από αγαπημένα τοπία και δραστηριότητες, θέματα σε σχέση με το σπίτι τους καθώς και αρνητικά συναισθήματα, τα παιδιά της ομάδας σύγκρισης απεικόνισαν αγαπημένες δραστηριότητες συνοδευόμενες από έκφραση συναισθημάτων χαράς, το οποίο αποτελεί δείκτη ευημερίας.

Εικόνα 87: «Ζωγράφισε μια εικόνα», κορίτσι 11 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 88: «Ζωγράφισε μια εικόνα», κορίτσι 10 ετών, ομάδα σύγκρισης

Εικόνα 89: «Ζωγράφισε μια εικόνα», κορίτσι 9 ετών, ομάδα σύγκρισης

10. Συνοπτική παρουσίαση και σχολιασμός ερευνητικών αποτελεσμάτων

Με βάση τα αποτελέσματα της πρώτης ζωγραφιάς του συνόλου των ΚαΠα-Π, τουλάχιστον τα δύο τρίτα των παιδιών, αναπαρέστησαν ατελώς (με ελλείψεις στα βασικά μέλη του σώματος) την ανθρώπινη φιγούρα, αντίθετα από την ομάδα σύγκρισης. Επίσης, σύμφωνα με την ανάλυση του λεκτικού υλικού της ομάδας των ΚαΠα-Π, οι κατηγορίες που συγκροτήθηκαν εκτός από την «μη ολοκληρωμένη αναπαράσταση της ανθρώπινης φιγούρας» ήταν: «η αποτύπωση εμπειριών ευρύτερης

παραμέλησης», και «η βίωση και έκφραση αρνητικών συναισθημάτων», αντίθετα με την ομάδα σύγκρισης, για την οποία οι κατηγορίες που προέκυψαν ήταν «η ολοκληρωμένη αναπαράσταση της ανθρώπινης φιγούρας» και «η αποτύπωση θετικών συνθηκών και σχέσεων εντός της οικογένειας».

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της δεύτερης ζωγραφιάς του συνόλου των ΚαΠα-Π, σε συμφωνία με τα αποτελέσματα της πρώτης ζωγραφιάς, τουλάχιστον τα δύο τρίτα των παιδιών αναπαρέστησαν ατελώς την ανθρώπινη φιγούρα, αντίθετα από την ομάδα σύγκρισης. Επίσης, η επεξεργασία των ιστοριών της δεύτερης οδηγίας για την ομάδα των ΚαΠα-Π, ανέδειξε την κατηγορία «η δυσκολία βίωσης θετικών συναισθημάτων από το παιχνίδι ή άλλες δραστηριότητες και η επιθυμία για φροντίδα», ενώ για την ομάδα σύγκρισης την κατηγορία «βίωση θετικών συναισθημάτων από το παιχνίδι ή άλλες δραστηριότητες».

Στη συνέχεια, με βάση τα αποτελέσματα της τρίτης ζωγραφιάς του συνόλου των ΚαΠα-Π, περίπου τα δύο τρίτα των ΚαΠα-Π αναπαρέστησαν ατελώς της ανθρώπινη φιγούρα, αντίθετα από την ομάδα σύγκρισης. Ακόμη, η ανάλυση των ιστοριών της τρίτης ιστορίας, διαμόρφωσε την κατηγορία «έκφραση σωματικής ή ψυχικής οδύνης», ενώ η κεντρική κατηγορία της αντίστοιχης οδηγίας για την ομάδα σύγκρισης ήταν «έκφραση δυσaréσκειας συνδεόμενης με παιχνίδια ή δραστηριότητες μη αρεσκείας».

Η επεξεργασία των αποτελεσμάτων της επόμενης, τέταρτης ζωγραφιάς, φάνηκε να εκφράζει την αντίληψη του παιδιού για τη σχέση του με το σπίτι του. Υπό αυτή την έννοια όσο αφορά στα ζωγραφικά έργα, για την ομάδα των ΚαΠα-Π, στο ένα τέταρτο των έργων δεν απεικονίστηκε καθόλου το σπίτι, ενώ στα υπόλοιπα έργα απεικονίστηκε χωρίς την παρουσία ανθρώπου, ή με παρουσία μέσα ή έξω από αυτό. Μέσω της ανάλυσης των ευρημάτων του λεκτικού υλικού της ομάδας των ΚαΠα-Π, συγκροτήθηκε η κατηγορία «αρνητικές εμπειρίες και αντιφατικά συναισθήματα των παιδιών για το σπίτι τους», ενώ μέσω της ανάλυσης του υλικού της ομάδας σύγκρισης προέκυψε η κατηγορία «θετικές εμπειρίες και συναισθήματα των παιδιών για το σπίτι τους».

Με βάση τα αποτελέσματα της πέμπτης ζωγραφιάς του συνόλου των ΚαΠα-Π, παρατηρείται ότι 4 στα 30 παιδιά δεν απεικονίζουν ούτε τη μητέρα ούτε το παιδί και 2 παιδιά απεικόνισαν το παιδί χωρίς τη μητέρα, αντίθετα από την ομάδα σύγκρισης που στο σύνολό της ζωγράφησε τις φιγούρες της μητέρας και του παιδιού μαζί. Σημειώνεται πως για τις 4 αυτές περιπτώσεις παιδιών, η μητέρα ήταν χρήστης ουσιών

ή είχε ψυχικά ή νοητικά προβλήματα, το οποίο αποτελεί παράγοντα κινδύνου για κακοποίηση ή παραμέληση παιδιού. Επιπλέον, σύμφωνα με την ανάλυση του λεκτικού υλικού του συνόλου των ΚαΠα-Π, η κατηγορία που συγκροτήθηκε ήταν «ανεπαρκής μητρική φροντίδα/ μητρική παραμέληση και ενδοοικογενειακή βία», ενώ η αναδυόμενη κατηγορία για την ομάδα σύγκρισης ήταν «υγιής συναισθηματικός δεσμός μητέρας παιδιού». Το εύρημα αυτό το οποίο εμπεριέχει την έκφραση θετικών συναισθημάτων εκ μέρους των παιδιών, βρίσκεται σε αντίθεση με την έλλειψη έκφρασης θετικού συναισθήματος ή/και την έκφραση αρνητικού συναισθήματος, σχετικά με το πώς αισθάνεται το παιδί ή η μητέρα του, από την ομάδα των ΚαΠα-Π.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έκτης ζωγραφιάς του συνόλου των ΚαΠα-Π, περίπου στο ένα έκτο των ζωγραφικών έργων, δεν απεικονίστηκε, είτε ο πατέρας, είτε το παιδί, είτε κανένας από τους δύο, σε αντίθεση με την ομάδα σύγκρισης όπου στο σύνολό τους τα παιδιά απεικόνισαν τον πατέρα και το παιδί. Για τις έξι αυτές περιπτώσεις της ομάδας των ΚαΠα-Π, να αναφερθεί πως πρόκειται για παιδιά θύματα άσκησης σοβαρής μορφής βίας από τον πατέρα, είτε για παιδιά που δεν γνώρισαν ή δεν έζησαν με τον πατέρα τους. Αναφορικά με την επεξεργασία του λεκτικού υλικού των ΚαΠα-Π, αναδύθηκε η κατηγορία «ήπιες μορφές συναισθηματικής κακοποίησης», ενώ για την ομάδα σύγκρισης η κατηγορία «θετική σχέση πατέρα παιδιού».

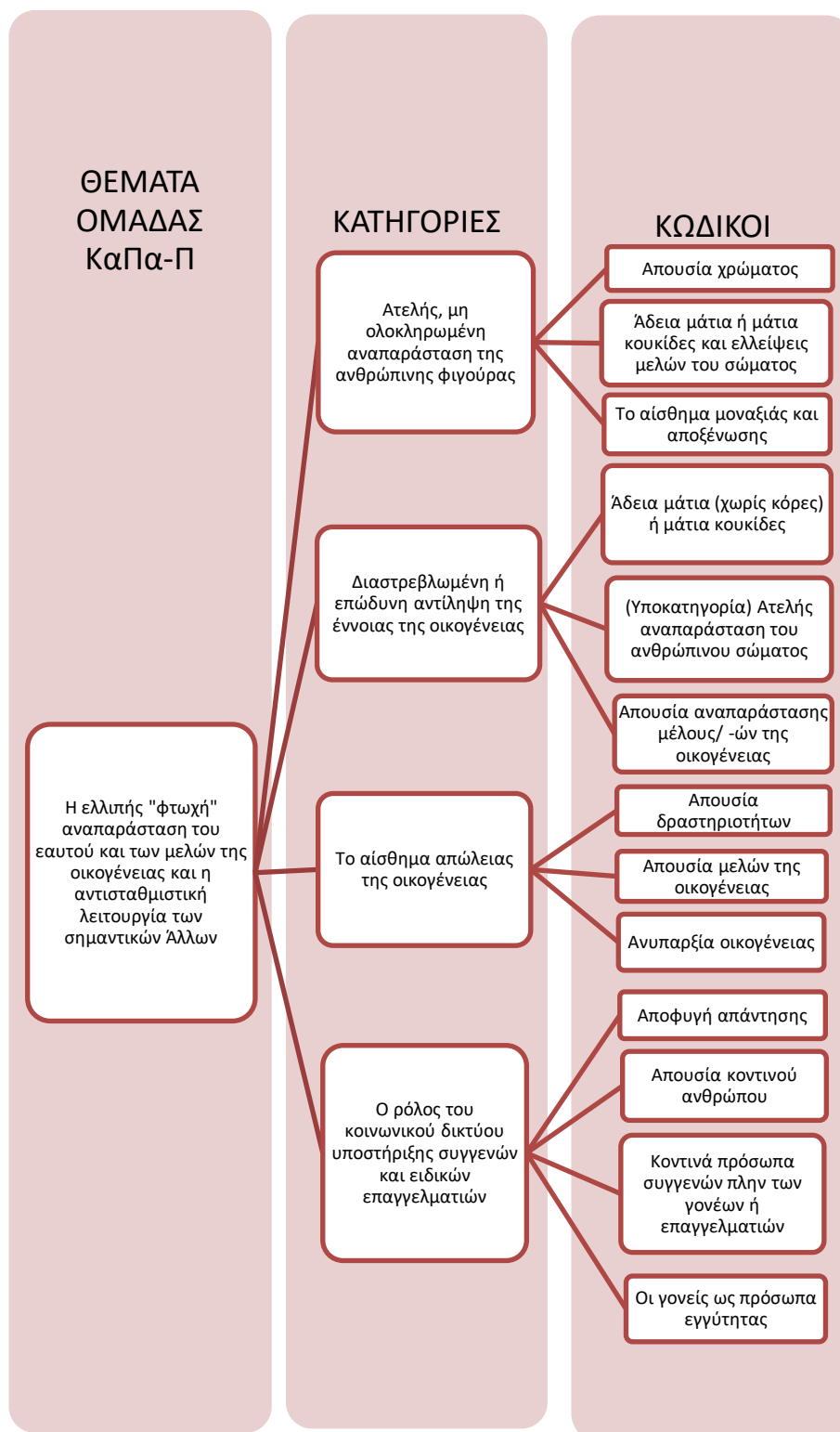
Τα αποτελέσματα της έβδομης ζωγραφιάς του συνόλου των ΚαΠα-Π, δείχνουν πως η πλειοψηφία των παιδιών που ανταποκρίθηκε στην οδηγία (86%), αναπαρέστησε ατελώς τις ανθρώπινες φιγούρες, αντίθετα από την ομάδα σύγκρισης. Επίσης, είναι σημαντικό να αναφερθεί πως από τα 30 παιδιά, τα 9 δεν απεικόνισαν τίποτα ή απεικόνισαν μη ανθρώπινες μορφές. Επιπροσθέτως, μία άξια λόγου παρατήρηση με βάση τα ευρήματα είναι πως από τα 28 παιδιά θύματα σωματικής βίας μεταξύ άλλων, του πληθυσμού (από το σύνολο των 30 παιδιών), τα 19 δεν απεικόνισαν έναν από τους δύο γονείς ή κανέναν από τους δύο (67%). Αντίθετα, η ομάδα σύγκρισης χωρίς εξαίρεση, απεικόνισε την οικογένεια στο σύνολό της (μητέρα, πατέρας, παιδί), καθώς και την ευρύτερη οικογένεια σε κάποιες περιπτώσεις. Σχετικά με την ανάλυση του λεκτικού υλικού της έβδομης οδηγίας για την ομάδα των ΚαΠα-Π, οι κατηγορίες που αναδύθηκαν ήταν «η διαστρεβλωμένη ή επώδυνη αντίληψη της έννοιας της οικογένειας», «οι συνθήκες ενδοοικογενειακής βίας και παραμέλησης», και «το αίσθημα απώλειας της οικογένειας», ενώ για την

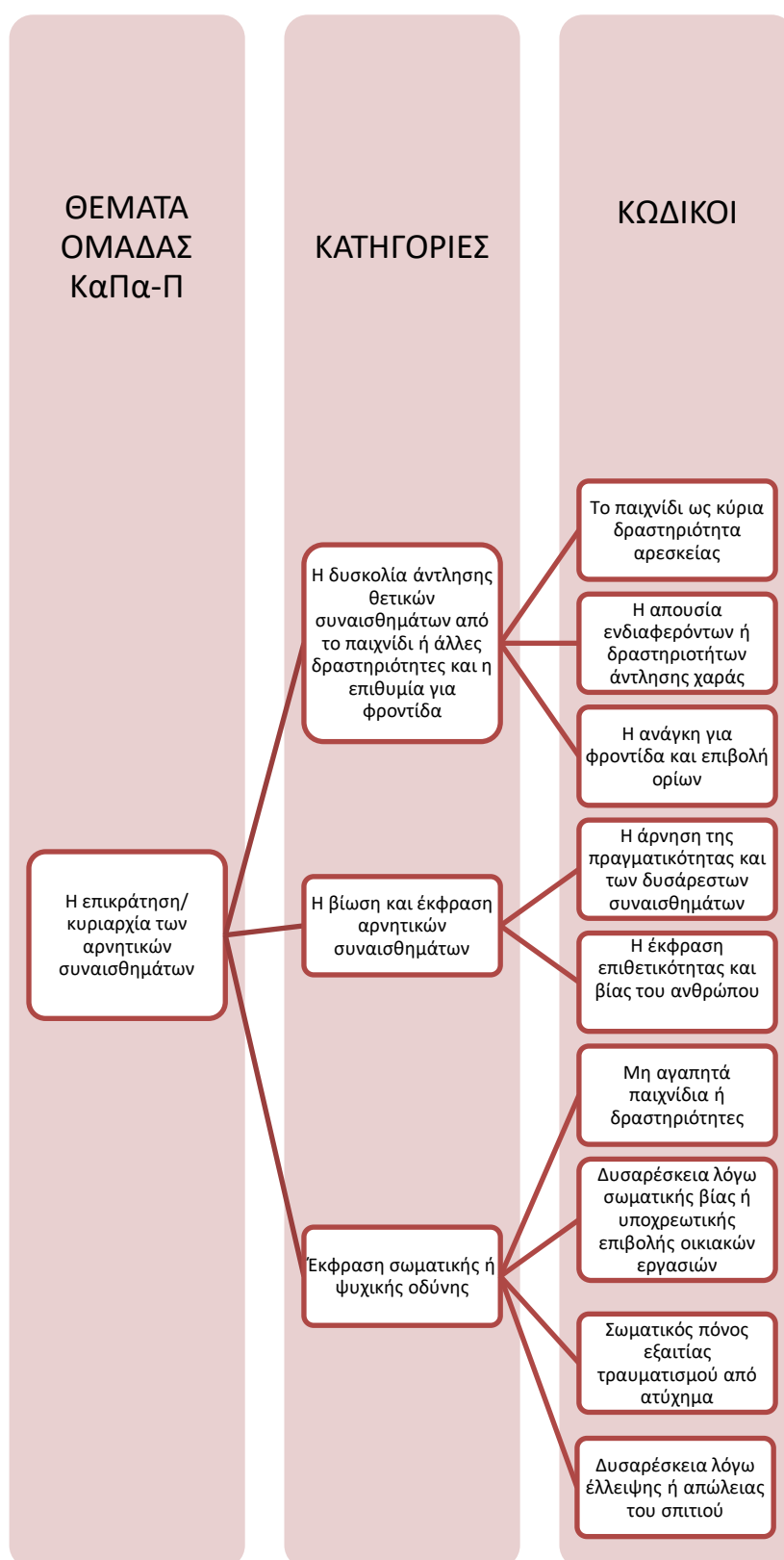
ομάδα σύγκρισης η κατηγορία «ολοκληρωμένη αναπαράσταση της οικογένειας ως πρότυπο φροντίδας».

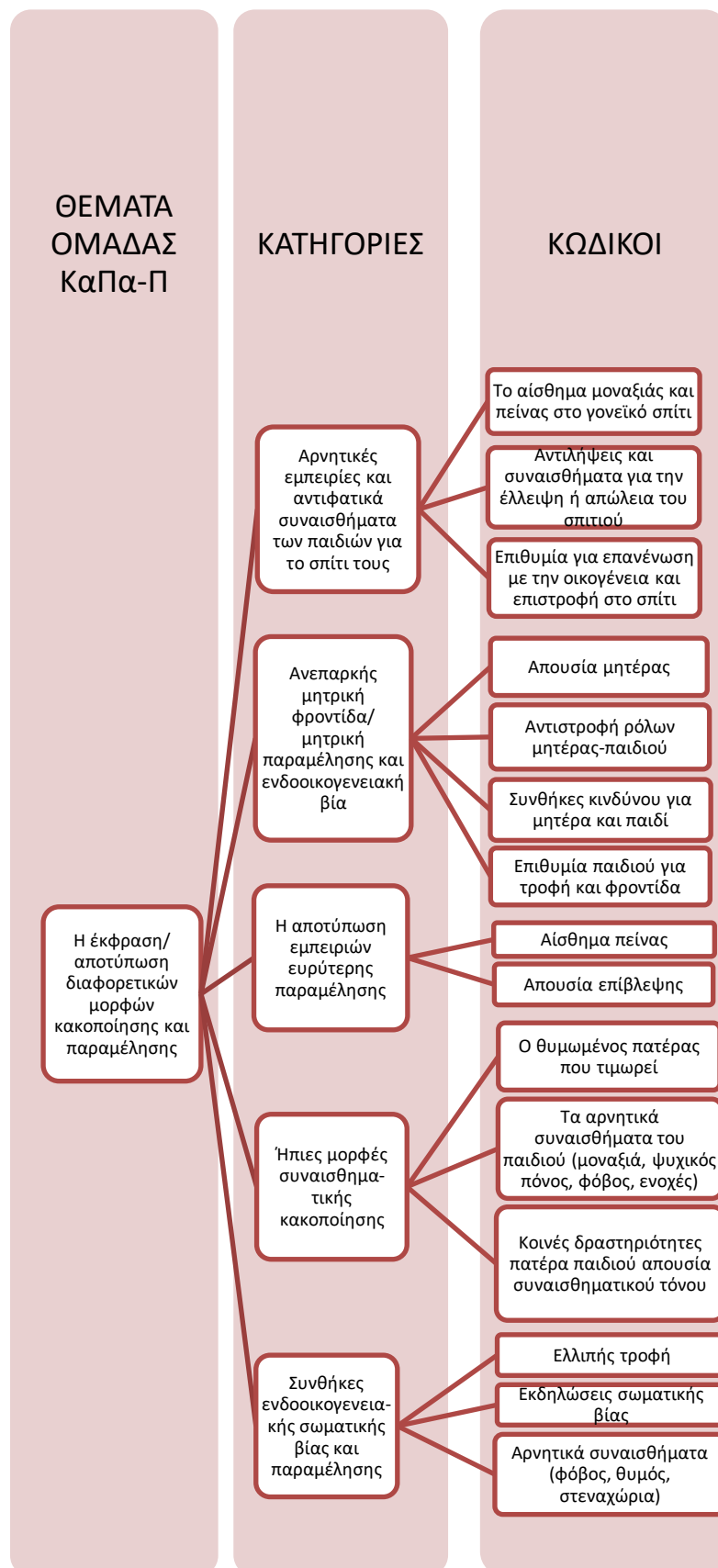
Η ανάλυση της όγδοης οδηγίας του συνόλου των ΚαΠα-Π, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς, μόνο 5 στα 30 παιδιά απάντησαν πως οι άνθρωποι που αισθάνονται κοντά τους είναι ένας ή και οι δύο γονείς του, 14 στα 30 παιδιά ανέφεραν ως συναισθηματικά οικεία πρόσωπα αδέρφια, συγγενείς, φίλους ή επαγγελματίες από τους οργανισμούς φιλοξενίας, 8 παιδιά απάντησαν πως δεν υπάρχει κάποιος, και 3 δεν ανταποκρίθηκαν καθόλου στην οδηγία. Στην αντίστοιχη οδηγία της ομάδας σύγκρισης, 6 στα 7 παιδιά ανέφεραν πως οι άνθρωποι που αισθάνονται κοντά τους είναι είτε και οι δύο είτε ένας από τους δυο γονείς ή οι γονείς και οι συγγενείς τους, και μόνο ένα παιδί ανέφερε πως οι άνθρωποι που αισθάνεται κοντά του είναι οι φίλοι του. Ως εκ τούτου προέκυψε από την ανάλυση του λεκτικού υλικού για την ομάδα των ΚαΠα-Π η κατηγορία «ο ρόλος του κοινωνικού δικτύου υποστήριξης συγγενών και ειδικών επαγγελματιών». Η πυρηνική κατηγορία που συγκροτήθηκε με βάση τις απαντήσεις των παιδιών της ομάδας σύγκρισης ήταν «οι γονείς ως βασικά πρόσωπα φροντίδας και εμπιστοσύνης». Η έννοια αυτή του γονιού φροντιστή και της επαρκούς φροντίδας, απουσίαζε από τις απαντήσεις της αντίστοιχης οδηγίας της ομάδας των ΚαΠα-Π, και συνιστά ίσως το βασικότερο έλλειμμα της γονεϊκής λειτουργίας στις περιπτώσεις κακοποίησης ή/και παραμέλησης.

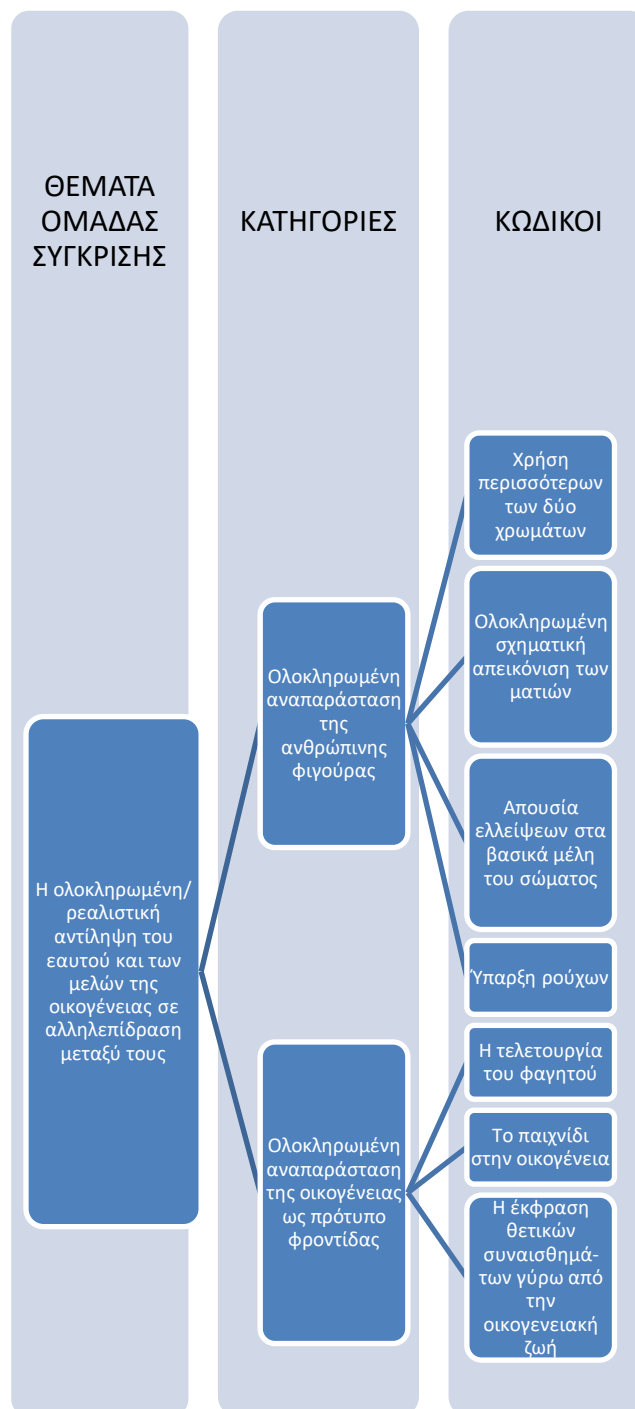
Τέλος, η ένατη οδηγία αποσκοπούσε στη σηματοδότηση του κλεισίματος της αφήγησης των παιδιών για τον εαυτό και τις ενδοοικογενειακές εμπειρίες, με μία ελεύθερη ζωγραφιά της επιλογής τους, μέσω της οποίας θα δινόταν στα παιδιά η δυνατότητα να εκφράσουν οτιδήποτε είναι για εκείνα σημαντικό. Συνεπώς, δεν ακολουθήθηκε θεματική ανάλυση, εφόσον δεν υπήρχε συγκεκριμένη αλλά ελεύθερη οδηγία, αλλά παρουσίαση του θεματικού περιεχομένου των ζωγραφικών έργων και των ιστοριών. Τα θέματα που εκφράστηκαν από την ομάδα των ΚαΠα-Π ήταν: 1) αγαπημένα τοπία ή δραστηριότητες, 2) απεικόνιση του εαυτού στο σπίτι, και 3) έκφραση επιθετικότητας, ενώ για την ομάδα σύγκρισης το βασικό θέμα ήταν η απεικόνιση αγαπημένων παιχνιδιών ή χόμπι, χωρίς αναφορά σε θέματα σχετικά με το σπίτι ή την οικογένεια.

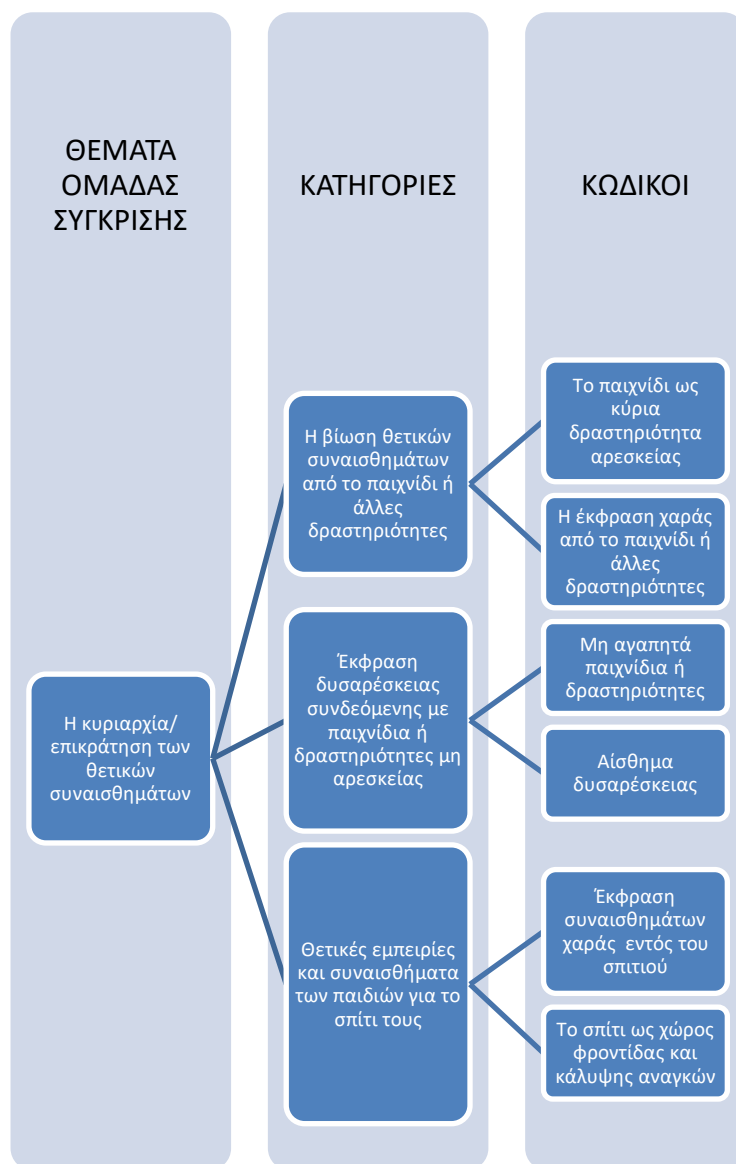
Πίνακας 10. Θεματικός χάρτης

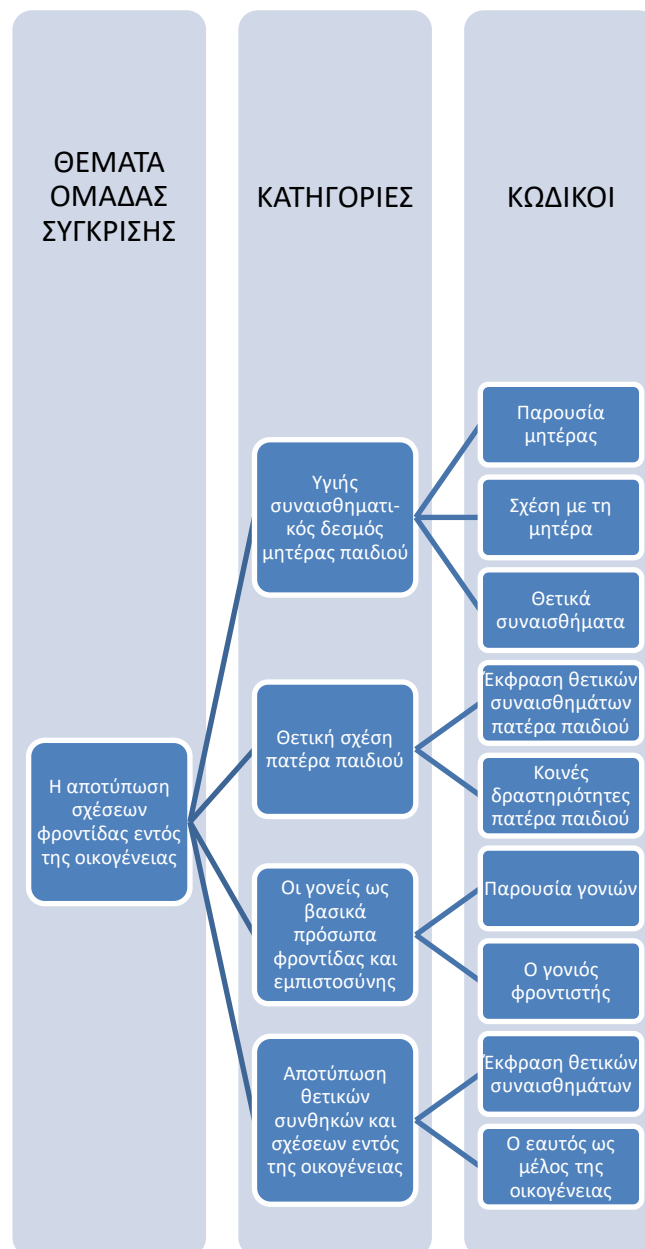

Μέσω της θεματικής ανάλυσης του εικονικού και λεκτικού υλικού της έρευνας, αναδείχθηκαν δομικές διαφορές μεταξύ της ομάδας των ΚαΠα-Π και της ομάδας σύγκρισης, και η αρχική μας υπόθεση πως η μεθοδολογία αυτή θα βοηθήσει τα παιδιά να αφηγηθούν εμπειρίας βίας ή παραμέλησης, επιβεβαιώθηκε. Η χρήση της ομάδας σύγκρισης στην ποιοτική έρευνα φάνηκε ιδιαίτερα καθοριστική, καθώς μέσω της αντίθεσης των αποτελεσμάτων των δύο ομάδων, οι ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά των αφηγήσεων της ομάδας των ΚαΠα-Π αναδείχθηκαν ακόμη πιο εμφανικά.

Αναφορικά με την ομάδα των ΚαΠα-Π και με βάση τη μελέτη και ανάλυση των κατηγοριών και την ένταξή τους σε ένα περισσότερο αφαιρετικό πλαίσιο κατανόησης, δημιουργήθηκαν 3 θέματα, τα οποία είναι: 1) η ελλιπής/ φτωχή αναπαράσταση του εαυτού και των μελών της οικογένειας και η αντισταθμιστική λειτουργία των σημαντικών Άλλων, 2) η επικράτηση/ κυριαρχία των αρνητικών συναισθημάτων και 3) η έκφραση/ αποτύπωση διαφορετικών μορφών κακοποίησης και παραμέλησης. Το θέμα «ελλιπής/ φτωχή αναπαράσταση του εαυτού και των μελών της οικογένειας και η αντισταθμιστική λειτουργία των σημαντικών Άλλων» δομείται από τις παρακάτω κατηγορίες: «ατελής, μη ολοκληρωμένη αναπαράσταση της ανθρώπινης φιγούρας», «διαστρεβλωμένη ή επώδυνη αντίληψη της έννοιας της οικογένειας», «το αίσθημα απώλειας της οικογένειας», και «ο ρόλος του κοινωνικού δικτύου υποστήριξης συγγενών και ειδικών επαγγελματιών». Το θέμα «η έκφραση/ αποτύπωση διαφορετικών μορφών κακοποίησης και παραμέλησης» συγκροτείται από τις παρακάτω κατηγορίες: «ανεπαρκής μητρική φροντίδα/ μητρική παραμέληση και ενδοοικογενειακή βία», «η αποτύπωση εμπειριών ευρύτερης παραμέλησης», «ήπιες μορφές συναισθηματικής κακοποίησης», «συνθήκες ενδοοικογενειακής βίας και παραμέλησης», και «αρνητικές εμπειρίες και αντιφατικά συναισθήματα των παιδιών για το σπίτι τους». Τέλος, το θέμα «η επικράτηση/ κυριαρχία των αρνητικών συναισθημάτων» δομείται από τις εξής κατηγορίες: «η δυσκολία βίωσης θετικών συναισθημάτων από το παιχνίδι ή άλλες δραστηριότητες και η επιθυμία για φροντίδα», «η βίωση και έκφραση αρνητικών συναισθημάτων» και «η έκφραση σωματικής ή ψυχικής οδύνης».

Συνολικά παρουσιάζεται μέσω της αφήγησης της ομάδας των ΚαΠα-Π, φτωχή εικόνα εαυτού του παιδιού, και δυσκολία στην αναπαράσταση της οικογένειας, η οποία συνδέεται με τη δυσκολία του παιδιού να μιλήσει για επώδυνα θέματα. Όμως, χρειάζεται να λάβουμε σοβαρά υπόψη μας όχι μόνο τι λέει το παιδί, αλλά κυρίως τι

δεν λείπει. Πιο συγκεκριμένα, η συχνή δυσκολία να αναπαραστήσει το παιδί την οικογένεια και σε κάποιες περιπτώσεις τη μητέρα, τον πατέρα, ή τη σχέση με το ίδιο το παιδί, καθώς και η συχνή απουσία αισθήματος εγγύτητας προς τους γονείς, τα οποία δεν παρατηρούνται καθόλου στην ομάδα σύγκρισης, είναι ιδιαίτερα σημαίνοντα ως χαρακτηριστικά. Η αποτύπωση εμπειριών ευρύτερης παραμέλησης ή άσχημων συνθηκών διαβίωσης, συνδέονται άρρηκτα με την αριθμητικά συχνότερη μορφή βίας που δέχτηκε η μελετώμενη ομάδα παιδιών, που είναι αυτή της παραμέλησης και της σωματικής κακοποίησης. Δηλαδή, το εύρημα αυτό συνδέεται κυρίως με τα χαρακτηριστικά του ειδικότερου αυτού πληθυσμού των παραμελημένων και σωματικά κακοποιημένων παιδιών. Επιπλέον, οι συνθήκες κινδύνου τόσο για τη μητέρα όσο και για το παιδί, τονίζουν ως εύρημα, το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας ως σύνολο, που εννοιολογικά δεν μπορεί να διασπαστεί σε μέρη, όπως η κακοποίηση του παιδιού ή η κακοποίηση της γυναίκας, εντός του σπιτιού. Σχετικά με τη συναισθηματική έκφραση των παιδιών μέσω των οδηγιών, είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό το θέμα που αναδύθηκε και υπογραμμίζει την ηχηρή παρουσία των αρνητικών συναισθημάτων. Ειδικότερα, τα συναισθήματα που παρουσιάστηκαν με υψηλότερη συχνότητα ή ένταση, ήταν η μοναξιά, τόσο η παρούσα όσο και αυτή που βίωνε το παιδί στο γονεϊκό σπίτι, ο σωματικός πόνος εξαιτίας τραυματισμού, ο θυμός, ο ψυχικός πόνος και οι ενοχές.

Αντίστοιχα, η αφήγηση της ομάδας σύγκρισης, περιλαμβάνει στους ίδιους θεματικούς άξονες, την αντίληψη μιας περισσότερο ολοκληρωμένης αντίληψης του εαυτού, και την παρουσίαση του εαυτού ως μέλους της οικογένειας, όπως επίσης την αποτύπωση θετικών σχέσεων με τη μητέρα και τον πατέρα, η οποία σχέση ενισχύεται μέσα και από τις κοινές δραστηριότητες μεταξύ τους. Οι συνθήκες του σπιτιού φαίνεται να είναι θετικές, καθώς το σπίτι για τα παιδιά αυτά συνδέεται με τη φροντίδα, το παιχνίδι, την κάλυψη αναγκών, και ιδιαίτερα αυτή του φαγητού, το οποίο φαίνεται να λειτουργεί ως κεντρικός συνεκτικός ιστός για την εύρυθμη λειτουργία της οικογένειας. Ακόμη, ο συναισθηματικός τόνος του συνόλου των ιστοριών είναι θετικός, τόσο αναφορικά με τις σχέσεις με τους γονείς αλλά και σχετικά με τον τρόπο που βιώνουν τις συνθήκες διαβίωσης. Ειδικότερα, το θέμα «η ολοκληρωμένη/ ρεαλιστική αντίληψη του εαυτού και των μελών της οικογένειας σε αλληλεπίδραση/ σχέση μεταξύ τους» δομείται από τις παρακάτω κατηγορίες: «ολοκληρωμένη αναπαράσταση της ανθρώπινης φιγούρας», και «ολοκληρωμένη αναπαράσταση της οικογένειας ως πρότυπο φροντίδας». Το θέμα «η έκφραση/

αποτύπωση σχέσεων φροντίδας εντός της οικογένειας» συγκροτείται από τις παρακάτω κατηγορίες: «υγιής συναισθηματικός δεσμός μητέρας παιδιού», «θετική σχέση πατέρα παιδιού», «οι γονείς ως βασικά πρόσωπα φροντίδας και εμπιστοσύνης», και η «αποτύπωση θετικών σχέσεων εντός της οικογένειας». Τέλος, το θέμα «η επικράτηση/ κυριαρχία των θετικών συναισθημάτων» δομείται από τις εξής κατηγορίες: «η βίωση θετικών συναισθημάτων από το παιχνίδι ή άλλες δραστηριότητες», «η έκφραση δυσaréσκειας συνδεόμενης με παιχνίδια ή δραστηριότητες μη αρεσκείας» και «θετικές εμπειρίες και συναισθήματα των παιδιών για το σπίτι τους».

Όπως γίνεται αντιληπτό, η δημιουργία αυτών των διαφοροποιημένων αφηγήσεων για τις δύο ομάδες, δεν σημαίνει πως όλα τα παιδιά της ομάδας των ΚαΠα-Π είχαν όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά, αλλά μέσω της παρούσας ανάλυσης επιχειρήθηκε η ανάδειξη των πυρηνικών ποιοτικών χαρακτηριστικών της κάθε ομάδας.

ΜΕΡΟΣ Γ': ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Για να μπορέσει ένα εγκληματικό φαινόμενο να αντιμετωπιστεί μέσω της εφαρμογής μιας ορθής, λογικής και αποτελεσματικής Αντεγκληματικής Πολιτικής, χρειάζεται πρωτίστως αρχικά να αναγνωριστεί, και μάλιστα σε ένα όσο το δυνατό πιο έγκαιρο στάδιο, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για ένα φαινόμενο όπως αυτό της ΚαΠα-Π με ιδιαίτερες δυσχέρειες ως προς την αναγνώρισή του, και το οποίο στρέφεται κατά των πιο ευάλωτων μελών της κοινωνίας. Η έγκαιρη αυτή αναγνώριση και παρέμβαση στο πλαίσιο της δευτερογενούς πρόληψης με στόχο την αποτροπή της εξέλιξης των προβληματικών καταστάσεων, θα έχει ως αποτέλεσμα την εξωποινική διαχείρισή τους, και την αποφυγή της παραπομπής τους στο ΣΑΠΔ για την ενεργοποίηση της ποινικής διαδικασίας. Το ζητούμενο της έγκαιρης αναγνώρισης της ΚαΠα-Π, περιλαμβάνει μια διπλή διαδικασία στην οποία εμπλέκονται τόσο δυσκολίες σχετικά με την αποκάλυψη του περιστατικού βίας από την πλευρά του παθόντα, όσο και δυσχέρειες αναφορικά με την αναγνώρισή του από τους επαγγελματίες πρώτης γραμμής, το ιατρικό και εκπαιδευτικό προσωπικό.

Κοινός στόχος συνεπώς για το φαινόμενο της αναγνώρισης της ΚαΠα-Π σε ελληνικό και διεθνές επίπεδο αποτελεί η εφαρμογή μιας συστηματικής Αντεγκληματικής Πολιτικής εστιασμένης στην πρόληψη. Η Αντεγκληματική Πολιτική άνοιξε σταδιακά τους κόλπους της με στόχο να συμπεριλάβει κρατικές κοινωνικές πολιτικές, εκτός από τις κατασταλτικές⁵⁰⁶. Σημείο ορόσημο, το έργο *Sociologica criminale* του Ferri το 1980, στο οποίο γινόταν αναφορά στα «υποκατάστατα της ποινής», στην καταπολέμηση των κοινωνικών πηγών του εγκλήματος, στη λήψη δηλαδή κοινωνικών μέτρων Αντεγκληματικής Πολιτικής εκτός από την εφαρμογή του Ποινικού Κώδικα⁵⁰⁷.

Πριν την παρουσίαση των καταλληλότερων προτάσεων πρόληψης με βάση τη διεθνή εμπειρία, εξίσου σημαντική κρίνεται όμως, η υιοθέτηση μιας θεωρητικής αφετηρίας ως βάση σχεδιασμού μέτρων πρόληψης και παρέμβασης. Η προτεινόμενη από την παρούσα μελέτη, είναι η θεωρία του ελέγχου (control theory) ή των κοινωνικών δεσμών (social bonding theory), του κορυφαίου αμερικανού

⁵⁰⁶ Delmas-Marty M., *Πρότυπα και τάσεις αντεγκληματικής πολιτικής* (μτφρ. Ζαραφονίτου Χ.), Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 1991, 27

⁵⁰⁷ Κουράκης Ν., *Βάσεις και τάσεις της σύγχρονης αντεγκληματικής πολιτικής*, στο: Ν. Κουράκης (επιμ.), *Αντεγκληματική Πολιτική*, Αθήνα-Κομοτηνή, 1994, 475 επ.

κοινωνιολόγου T. Hirshi ⁵⁰⁸, σύμφωνα με την οποία η επίδραση των κοινωνικών δεσμών εσωτερικεύεται από το άτομο με τη μορφή του αυτοελέγχου, και διαμέσου αυτής της διαδικασίας ο κοινωνικός έλεγχος μετασχηματίζεται σε ατομικό. Ακόμη, η βάση του αυτοελέγχου βρίσκεται στην οικογένεια και επιδρά στον κίνδυνο ανάπτυξης παραβατικής συμπεριφοράς. Επομένως, η μετατόπιση αυτή από την τριτογενή στη πρωτογενή και δευτερογενή πρόληψη, θα βασιστεί καταρχάς στην κοινωνική και ψυχολογική ενίσχυση των οικογενειών του γενικού πληθυσμού, μιας καθοριστικής συνιστώσας του ανεπίσημου κοινωνικού ελέγχου και ειδικά των οικογενειών υψηλού κινδύνου. Οι στρατηγικές αυτές έχουν τη βάση τους στο οικολογικό μοντέλο, ενδυναμώνοντας τους προστατευτικούς παράγοντες και αποδυναμώνοντας τους παράγοντες επικινδυνότητας, σε όλα τα συστήματα αλληλεπίδρασης του ατόμου. Η μετατόπιση αυτή θα συμβάλλει καταλυτικά στην έγκαιρη αναγνώριση των περιστατικών ΚαΠα-Π, αντί της διάγνωσής τους όταν έχουν περάσει το κατώφλι του νοσοκομείου.

Μετά την υιοθέτηση του κατάλληλου θεωρητικού μοντέλου με σκοπό την εφαρμογή μιας αποτελεσματικής εγκληματοπροληπτικής πολιτικής κατά της βίας προς ανηλίκους, καθοριστικός παράγοντας υλοποίησης των μέτρων, είναι η ορθή εφαρμογή τους από ένα κεντρικό κρατικό συντονιστικό φορέα, στον αντίποδα της διάχυσης και της πληθώρας των φορέων αναφοράς και διαχείρισης. Ο προτεινόμενος ως καταλληλότερος συντονιστικός φορέας για τα ελληνικά δεδομένα, είναι η Γενική Διεύθυνση Πρόνοιας του Υπουργείου Υγείας, και ειδικότερα η Διεύθυνση Προστασίας Οικογένειας⁵⁰⁹, η οποία ως ρυθμιστικός φορέας δύναται να αναλάβει τον έλεγχο, την εποπτεία και την παρακολούθηση των αντίστοιχων προγραμμάτων.

Η υιοθέτηση μιας θεωρητικής αφετηρίας για τη χάραξη των μέτρων και η ορθή ανάληψη της υλοποίησής τους από έναν κεντρικό κρατικό συντονιστικό φορέα, αποτελούν τα εχέγγυα της ασφαλούς εφαρμογής οποιουδήποτε μοντέλου στον ευαίσθητο τομέα της παιδικής προστασίας. Με βάση την επισκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας, οι παρεμβάσεις κοινωνικής υποστήριξης με την υψηλότερη αποτελεσματικότητα στην ενδυνάμωση των προστατευτικών παραγόντων, σε πρωτογενές και δευτερογενές επίπεδο οι οποίες είναι χρήσιμο και σκόπιμο να ενσωματωθούν στο σχεδιασμό πρόληψης και αντιμετώπισης της ΚαΠα-Π είναι: 1) οι

⁵⁰⁸ Hirschi T., *Causes of delinquency*, Berkeley, Los Angeles and London, University of California Press, 1969

⁵⁰⁹ <https://www.moh.gov.gr/articles/ministry/organogramma/yphresies-koinwnikh-s-allhleggyhs/26-genikh-dieythynsh-pronoias>, 16/04/2020

επισκέψεις στο σπίτι (home visiting), 2) η εκπαίδευση των γονέων, 3) οι υπηρεσίες για τη στήριξη της οικογένειας (early childhood centre-based services)⁵¹⁰, 4) το μοντέλο του «Θετικού γονέα» (positive parenting program), και 5) το μοντέλο εκτίμησης του κινδύνου με βάση την εδαφική περιοχή (risk terrain modeling). Σχετικά με την υποστήριξη του παιδιού θύματος, μία από τις εμπειρικά τεκμηριωμένες προσεγγίσεις θεραπείας σε παιδιά θύματα κακοποίησης, είναι η Επικεντρωμένη στο Τραύμα Γνωστική Συμπεριφορική Θεραπεία (trauma-focused cognitive behavioral therapy)⁵¹¹. Η στήριξη του θεσμού της οικογένειας, δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ήσσονος σημασίας καθώς αποτελεί τη βασικότερη οδό για την ελαχιστοποίηση του κινδύνου, της συχνά εγκληματικής απομάκρυνσης του παιδιού από τη φυσική του οικογένεια.

Σε συνδυασμό με τα προαναφερθέντα στο πλαίσιο της δευτερογενούς πρόληψης μέσω εντοπισμού και παρεμβάσεων σε οικογένειες υψηλού κινδύνου, της έγκαιρης αναγνώρισης αλλά και της κατανόησης των αναγκών των παιδιών θυμάτων, δόθηκε έμφαση μέσω του παρόντος ερευνητικού εγχειρήματος στη σημασία ανάδειξης της φωνής των ίδιων των παιδιών θυμάτων ώστε να εκφράσουν τις εμπειρίες και τις αντιλήψεις τους. Ο στόχος από την παροχή βήματος στα ίδια τα παιδιά επιβεβαιώθηκε πως είναι διττός: 1) η διευκόλυνση της αποκάλυψης εμπειριών κακοποίησης-παραμέλησης μέσω ενός διαλογικού μη απειλητικού πεδίου εικαστικής και γραπτής έκφρασης, και 2) η κατανόηση των ιδιαίτερων αναγκών των παιδιών θυμάτων.

Πέρα από την κατανόηση των αναγκών των παιδιών θυμάτων με τη δυνατότητα αξιοποίησης αυτών των δεδομένων για το σχεδιασμό μέτρων για την αποκατάσταση των παιδιών θυμάτων, το ζητούμενο της αύξησης του ποσοστού αποκάλυψης των περιπτώσεων ΚαΠα-Π συνιστά πρόκληση για την Αναπτυξιακή Θυματολογία και την Εγκληματολογία εν γένει, λόγω των δυσχερειών που παρατηρούνται σε αυτή την πολύπλοκη και δύσκολη διαδικασία. Σε αυτή την πρόκληση, η χρήση της τεχνικής «ζωγραφίζω και γράφω» (draw and write) από επαγγελματίες ψυχικής υγείας ως συμπληρωματικό μέσο, δύναται να λειτουργήσει ως εργαλείο ενίσχυσης του διαλογικού πλαισίου έκφρασης, ιδιαίτερα για τα παιδιά

⁵¹⁰ Mikton C. and Butchart A., «Child maltreatment prevention: a systematic review of reviews», *Bull. World Health Org.*, 87, 2009, 353-361

⁵¹¹ Damashek A.L. and Chaffin M.J., «Child abuse and neglect», in: P. Sturmey and M. Hersen (ed.), *Handbook of evidence-based practice in clinical psychology, V. 1. Child and adolescent disorders*, New Jersey, John Wiley and Sons Inc, 2012, 647-678

θύματα βίας που λόγω ηλικίας δεν έχουν το κατάλληλο λεξιλόγιο ώστε να περιγράψουν την εμπειρία τους ή μπορεί να φοβούνται να μιλήσουν λεκτικά λόγω εκφοβισμών του δράστη. Επιπλέον, μπορεί να αποτελέσει χρήσιμο ερευνητικό εργαλείο για την κατάλληλη, μη απειλητική προσέγγιση του ιδιαίτερα ευαίσθητου πληθυσμού των κακοποιημένων-παραμελημένων παιδιών. Σε συνέχεια της πιλοτικής αυτής έρευνας, και με στόχο τη δυνατότητα γενίκευσης των αποτελεσμάτων καθίσταται απαραίτητη η ποσοτικοποίηση της έρευνας. Συνολικά, είναι εμφανής η σπουδαιότητα των κοινωνικών και θεραπευτικών κρατικών υπηρεσιών για τη δευτερογενή πρόληψη σε οικογένειες υψηλού κινδύνου, τόσο για την πρόληψη της εξέλιξης περαιτέρω παραβατικής συμπεριφοράς, όσο και για την έγκαιρη παρέμβαση για την αποκατάσταση της βλάβης που υπέστη το παιδί θύμα.

Ειδικότερα, η βασική υπόθεση αυτού του ερευνητικού σχεδιασμού ήταν πως 1) η μεθοδολογία αυτή θα βοηθήσει τα παιδιά θύματα να εκφράσουν τις ενδοοικογενειακές τους εμπειρίες, μέσω των ζωγραφικών έργων και των ιστοριών τους. Με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας όπως αυτά προέκυψαν από την ποιοτική ανάλυση του υλικού, αποτυπώθηκαν από τον ερευνώμενο πληθυσμό διαφορετικές μορφές κακοποίησης-παραμέλησης, με κυριότερες αυτές της παραμέλησης, της σωματικής βίας και της συναισθηματικής κακοποίησης, πιο συγκεκριμένα εκδηλώσεις σωματικής βίας, αίσθημα πείνας, απουσία επίβλεψης, επιβολή τιμωριών, και απουσία μητέρας. Η απουσία φροντίδας υπό τη μορφή της παραμέλησης, ιδιαίτερα προς τα παιδιά μικρότερης ηλικίας, αποτελεί εξίσου σοβαρή μορφή βίας. Η ανάδυση των συγκεκριμένων μορφών από το ερευνητικό υλικό, βρίσκεται σε συνάρτηση και ερμηνεύεται από το βασικό είδος κακοποίησης που υπέστη η πλειοψηφία των παιδιών του πληθυσμού, αυτό της σωματικής κακοποίησης και παραμέλησης. Ως εκ τούτου, υπάρχει συμφωνία ανάμεσα στη μορφή κακοποίησης ως λόγο εισαγωγής των παιδιών του πληθυσμού στους χώρους φιλοξενίας, και στη μορφή κακοποίησης που αποτυπώθηκε στο ερευνητικό υλικό. Στον αντίποδα για την ομάδα σύγκρισης, αποτυπώθηκαν θετικές συνθήκες εντός της οικογένειας, αλληλεπίδραση μεταξύ των μελών, το στοιχείο του παιχνιδιού ως μέρος της καθημερινότητας και ταύτιση του σπιτιού ως χώρου φροντίδας και κάλυψης αναγκών.

Στην πρώτη οδηγία, «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο», τουλάχιστον τα δυο τρίτα της ομάδας των ΚαΠα-Π αναπαριστούν την ανθρώπινη φιγούρα με ελλείψεις στα βασικά μέλη του σώματος, αντίθετα από την ομάδα σύγκρισης. Αντίστοιχα είναι και

τα αποτελέσματα της 7ης οδηγίας, «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι» του συνόλου των ΚαΠα-Π, στην οποία η πλειονότητα των παιδιών που ανταποκρίθηκαν στην οδηγία (86%), αναπαρέστησαν ατελώς τις ανθρώπινες φιγούρες, αντίθετα από την ομάδα σύγκρισης η οποία στο σύνολό της δημιούργησε ολοκληρωμένες (χωρίς ελλείψεις μελών σώματος) ανθρώπινες φιγούρες. Η ελλιπής αυτή αναπαράσταση της ανθρώπινης φιγούρας σε ένα συμβολικό επίπεδο εκφράζει σε κάποιο βαθμό και την ελλιπώς ανεπτυγμένη αίσθηση εαυτού των ΚαΠα-Π. Όπως επιβεβαιώνεται από έρευνες, η ανάπτυξη μιας συγκροτημένης αίσθησης εαυτού μειώνεται εξαιτίας της κακοποίησης και της παραμέλησης⁵¹² και η αίσθηση του εαυτού και της ταυτότητας επηρεάζονται συνολικά από τραυματικά γεγονότα της παιδικής ηλικίας⁵¹³.

Στην πέμπτη, έκτη και έβδομη οδηγία, «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/της», «Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/της», και «Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι», παρατηρούνται παραλήψεις μέλους-ών της οικογένειας τα οποία ζητούνται από την οδηγία. Πιο ειδικά, στην πέμπτη οδηγία, 4 στα 30 παιδιά δεν απεικονίζουν ούτε τη μητέρα ούτε το παιδί και 2 παιδιά απεικονίζουν το παιδί χωρίς τη μητέρα, αντίθετα από την ομάδα σύγκρισης, που στο σύνολό της ζωγραφίζει τις φιγούρες της μητέρας και του παιδιού μαζί. Με βάση τα αποτελέσματα της έκτης ζωγραφιάς του συνόλου των ΚαΠα-Π, στο ένα έκτο των ζωγραφικών έργων, δεν απεικονίζεται είτε ο πατέρας, είτε το παιδί, είτε κανένας από τους δύο, σε αντίθεση με την ομάδα σύγκρισης όπου στο σύνολό τους τα παιδιά αναπαριστούν τον πατέρα και το παιδί. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έβδομης ζωγραφιάς της ομάδας των ΚαΠα-Π, περίπου το ένα τρίτο των παιδιών δεν απεικονίζουν τίποτα ή απεικονίζουν μη ανθρώπινες φιγούρες. Επιπρόσθετα, από τα 28 παιδιά θύματα σωματικής βίας του πληθυσμού (από το σύνολο των 30 παιδιών), τα 19 δεν απεικονίζουν έναν από τους δύο γονείς ή κανέναν από τους δύο (67%). Στον αντίποδα, η ομάδα σύγκρισης συνολικά ανταποκρίθηκε στις οδηγίες, αναπαριστώντας σε κάθε οδηγία το σύνολο των μελών τα οποία ζητήθηκαν, χωρίς παραλείψεις. Η διαφοροποίηση μεταξύ της πλήρους ανταπόκρισης της ομάδας σύγκρισης στη ζωγραφική αναπαράσταση των φροντιστών της οικογένειας και της

⁵¹² Briere J. and Rickards S., «Self-awareness, affect regulation and relatedness: differential sequels of childhood versus adult victimization experiences», *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 195, 6, 2007, 497-503

⁵¹³ Dereboy C., Sahin Demirkapi E., Sakiroglu M. and Ozturk C., «The relationship between childhood traumas, identity development, difficulties in emotion regulation and psychopathology», *Turk Psikiyatri Derg.*, 2018, 29, 4, 269-278

οικογένειας ως σύνολο αφενός, και της μειωμένης ανταπόκρισης από την ομάδα των ΚαΠα-Π αφετέρου, υπογραμμίζει έντονα κατά τη γνώμη μας την αποφυγή του περιεχομένου της έννοιας της οικογένειας ή των βασικών προσώπων φροντίδας για την ομάδα των ΚαΠα-Π λόγω του επώδυνου ψυχικά υλικού, γεγονός ασύνηθες για ένα παιδί σε συνθήκες ομαλού και αρμονικού οικογενειακού περιβάλλοντος. Επίσης, αυτή η δυσκολία στην αναπαράσταση της οικογένειας μέσω παραλείψεων των μελών, υποδηλώνει τις δυσχέρειες στην αντίληψη της έννοιας της οικογένειας ως ολότητα, λόγω των διαστρεβλώσεων που έχει υποστεί το εννοιολογικό της περιεχόμενο ως συνώνυμο της ασφάλειας και της φροντίδας, εξαιτίας της άσκησης βίας στο εσωτερικό της.

Παράλληλα, η ποιοτική ανάλυση των διαφόρων όψεων των ενδοοικογενειακών εμπειριών των παιδιών, 2) επιχείρησε να διερευνήσει και να αποκωδικοποιήσει τις ιδιαίτερες ψυχοκοινωνικές ανάγκες των παιδιών θυμάτων, όπως αυτές εκφράστηκαν από τα ίδια. Ένα σημαντικό εύρημα αφορά στην ελλιπή, «φτωχή» αναπαράσταση του εαυτού και των μελών της οικογένειας όπως αναφέρθηκε, και στην αντισταθμιστική λειτουργία των σημαντικών Άλλων για την ομάδα των ΚαΠα-Π, σε αντίθεση με την ολοκληρωμένη αντίληψη του εαυτού και των μελών της οικογένειας για την ομάδα σύγκρισης. Η αντισταθμιστική λειτουργία των σημαντικών Άλλων διαφαίνεται ιδιαίτερα από τα αποτελέσματα της όγδοης οδηγίας της ομάδας των ΚαΠα-Π, όπου μόνο 5 στα 30 παιδιά δηλώνουν πως οι άνθρωποι που αισθάνονται κοντά τους είναι ένας ή και οι δύο γονείς, 14 στα 30 παιδιά αναφέρουν ως συναισθηματικά οικεία πρόσωπα αδέρφια, συγγενείς, φίλους ή επαγγελματίες από τους οργανισμούς φιλοξενίας, 8 παιδιά απαντούν πως δεν υπάρχει κάποιος, και 3 δεν ανταποκρίνονται καθόλου στην οδηγία. Αντίστοιχα, για την ομάδα σύγκρισης, 6 στα 7 παιδιά δηλώνουν πως οι άνθρωποι που αισθάνονται κοντά τους είναι είτε και οι δύο γονείς είτε ένας από τους δυο, ή οι γονείς και οι συγγενείς τους, και μόνο ένα παιδί αναφέρει πως οι άνθρωποι που αισθάνεται κοντά του είναι οι φίλοι του. Συνεπώς, ως απάντηση σε αυτό το αίσθημα μοναξιάς και κοινωνικής απομόνωσης της ομάδας των ΚαΠα-Π, χρειάζεται να δοθεί υψηλή προτεραιότητα στο πλαίσιο της αποκατάστασης των παιδιών θυμάτων, στην ενίσχυση των σχέσεων των παιδιών με πρόσωπα αναφοράς αλλά και στην υποστήριξη των παιδιών για την επανοικοδόμηση των συχνά ελλειμματικών κοινωνικών τους σχέσεων. Επίσης, ένα ιδιαίτερα χρήσιμο για την αποκατάσταση των θυμάτων αποτέλεσμα, αφορά στον προεξάρχοντα ρόλο τον οποίο καταλαμβάνουν τα αρνητικά συναισθήματα στη ζωή των ΚαΠα-Π έτσι όπως αυτά

εκφράστηκαν στις ενδοοικογενειακές τους εικονικές και λεκτικές αφηγήσεις, σε αντίθεση με τον κεντρικό ρόλο των θετικών συναισθημάτων όπως αποτυπώθηκαν στις αφηγήσεις της ομάδας σύγκρισης. Κρίνεται συνεπώς απαραίτητη η παροχή ψυχοκοινωνικής και θεραπευτικής υποστήριξης στα παιδιά θύματα, για την αναγνώριση, την επεξεργασία και τη διαχείριση των συναισθημάτων τους.

Αναφορικά με τους περιορισμούς της μελέτης, να αναφερθεί πως αφορά τη διερεύνηση περιπτώσεων άσκησης βίας εντός της στενής ή ευρύτερης οικογένειας, και δεν μπορεί να εφαρμοστεί σε περιπτώσεις κακοποίησης από άτομα εκτός οικογενειακού κύκλου. Η επιλογή των συναφών με την οικογένεια οδηγιών για τη διερεύνηση του θέματος, βασίστηκε σε ερευνητικά δεδομένα σύμφωνα με τα οποία, με την εξαίρεση της σεξουαλικής κακοποίησης, στις περισσότερες περιπτώσεις ΚαΠα-Π, η βία ασκείται από τους γονείς ή τους φροντιστές του παιδιού⁵¹⁴.

Κάποιες μελλοντικές προτάσεις που θα ήταν χρήσιμο να εξεταστούν, είναι τα αποτελέσματα της χρήσης του παρόντος ερευνητικού εργαλείου σε παιδιά θύματα σεξουαλικής κακοποίησης, στα οποία δεν υπήρχε πρόσβαση κατά τη διάρκεια της παρούσας έρευνας, αλλά και ο έλεγχος του παρόντος εργαλείου σε μεγαλύτερο αριθμό παιδιών μέσω ποσοτικής επεξεργασίας του υλικού, με στόχο τη δυνατότητα γενίκευσης των αποτελεσμάτων.

Η παρούσα έρευνα παρά τους περιορισμούς της, κατάφερε να αναδείξει τις δυνατότητες των εικονικών μεθοδολογικών εργαλείων στην ποιοτική έρευνα με ανηλίκους, με στόχο την ενίσχυση της αποκάλυψης εμπειριών βίας από τα παιδιά θύματα αλλά και τη βαθύτερη κατανόηση των αναγκών τους μέσω της δικής τους οπτικής. *Το αντίθετο της βίας κατά του παιδιού είναι η φροντίδα και όχι μόνο η απουσία αυτής*, και πάνω σε αυτόν τον άξονα χρειάζεται να κινηθεί ο σχεδιασμός πρόληψης της ΚαΠα-Π αλλά και αποκατάστασης της ζημίας που έχουν υποστεί τα παιδιά θύματα.

⁵¹⁴ <https://aifs.gov.au/cfca/publications/who-abuses-children>, 29/05/17

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγάθωνος- Γεωργοπούλου Ε., Μαραγκός Χ., «Η κακοποίηση των παιδιών μέσα στην οικογένεια ως πρόβλημα υγείας», στο Ι. Κυριακόπουλος Ε. Γεωργούση, Β. Μαργαριτίδου, Χ. Συμεωνίδου (επιμ.), *Υγεία, Κοινωνική Προστασία και Οικογένεια*, Αθήνα, Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών της Υγείας, Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας, 1995

Αγάθωνος-Γεωργοπούλου Ε., Αγγελοπούλου Ν., Αμπατζόγλου Γ., Γεωργούδη Ν., Γεωργούλας Σ., Θεμελή Ό., Κατσίκη Ό., Μηλιώνη Φ., Νικολαΐδης Γ., Πετρουλάκη Κ., Σκουμπουρδή, Σταυριανάκη Μ., Τσίτουρα Σ., Χατζηνικολάου Κ., (επιμ. Νικολαΐδης Γ., Σταυριανάκη Μ.), *Βία στην οικογένεια. Τεκμηριωμένη πρακτική και τεκμήρια από την πρακτική*, Αθήνα, ΚΨΜ, 2009, 328-330

Αλεξιάδης Σ., *Εγχειρίδιο Εγκληματολογίας*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Εκδ. Σάκκουλας, 1996, 179

Αλεξιάδης Σ., «Δικαιώματα του ανθρώπου και αντεγκληματική πολιτική», *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου*, 21, 2001, 31

Αλτάνης Π. και Οικονόμου Χ. (επ.), *Σχέδιο δράσης για την οριζόντια δικτύωση και το συντονισμό υπηρεσιών και φορέων κοινωνικής αλληλεγγύης για το παιδί*, Αθήνα, Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, 2009, 91

Αντωνιάδου, Ε., *Η κακοποίηση στην παιδική ηλικία: επιδημιολογική διερεύνηση του φαινομένου βάσει ιατροδικαστικών εκθέσεων και ευρημάτων*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2017, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/41013>

Αρτινοπούλου Β., Μαγγανάς Α., *Θυματολογία και όψεις θυματοποίησης*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 1996, 15

Βλάχου Β., *Η αντιμετώπιση της σωματικής βίας κατά των γυναικών από το Σύστημα Απονομής της Ποινικής Δικαιοσύνης*, Αθήνα, Εκδ. Έλλην, 2005, 88-90

Γιωτάκος Ο., Τσιλιάκου Μ. (επιμ.), *Ο κύκλος της κακοποίησης. Ενδοοικογενειακή βία- Σεξουαλική κακοποίηση- Trafficking- Bullying*, Αθήνα, Αρχιπέλαγος, 2008, 30

Ζαραφονίτου Χ., *Εμπειρική Εγκληματολογία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2004, 38

Θεμελή Ό., *Τα παιδιά καταθέτει. Η δικανική εξέταση ανήλικων μαρτύρων θυμάτων σεξουαλικής κακοποίησης*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Εκδ. Σάκκουλας, 2014

Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού, *Μελέτη δημιουργίας επιδημιολογικών εργαλείων διαρκούς επιτήρησης της επίπτωσης κρουσμάτων κακοποίησης- παραμέλησης παιδιών. Υπόεργο 4 του Έργου: Προαγωγή της Υγείας και της Ποιότητας Ζωής του Μέλλοντος: Εκπαίδευση και Αγωγή Υγείας για τον Έλεγχο και την Πρόληψη της Παιδικής Κακοποίησης- Παραμέλησης*, Αθήνα, Κέντρο για τη Μελέτη και την Πρόληψη της Κακοποίησης-Παραμέλησης του Παιδιού, 2008, 13-14

Ινστιτούτο Υγείας Παιδιού, *Οδηγός εφαρμογής του Πρωτοκόλλου διερεύνησης, διάγνωσης και διαχείρισης κακοποίησης-παραμέλησης παιδιών για επαγγελματίες*, Αθήνα, Κέντρο για τη Μελέτη και την Πρόληψη της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών, 2013, 14-επ.

Καρπούζος Α., *Μεταμορφώσεις της σκέψης: 11. Πλάτωνα-Αριστοτέλης*, Αθήνα, Εργαστήρι Σκέψης, 2016, 17

Κουράκης Ν., Βάσεις και τάσεις της συγχρόνου αντεγκληματικής πολιτικής, στο: Ν. Κουράκης (επιμ.), *Αντεγκληματική Πολιτική*, Αθήνα-Κομοτηνή, 1994, 475 επ.

Κρομμύδας Α., *Πόρισμα της ομάδας εργασίας του ΥΠΕΣΔΔΑ για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας και της βίας κατά συνοικούντων προσώπων*, Αθήνα, Υπουργείο Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, 2005, 14

Λαμπροπούλου Ε., *Κοινωνικός έλεγχος του εγκλήματος*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1994, 78-80

Μαγγανάς Α., «Η παραμέληση ανηλίκων», *Ποινική Δικαιοσύνη*, 7, 1999, 730

Μαγγανάς Α., *Το εγκληματικό φαινόμενο στην πράξη*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2004, 175, 240

Μαγγανάς Α., Λάζος Γ., Σβουρδάκου Δ., *Η Εγκληματολογία από τα κάτω*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2008, 3-8

Νικολόπουλος Γ., *Η Ευρωπαϊκή Ένωση ως φορέας αντεγκληματικής πολιτικής: Το πρόγραμμα της Χάγης και η εφαρμογή του*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2008, 16

Σπινέλλη Κ.Δ., *Ελληνικό δίκαιο ανηλίκων δραστών και θυμάτων. Ένας κλάδος υπό διαμόρφωση*, Αθήνα, Εκδ. Σάκκουλας, 1992

Σπινέλλη Δ.Κ., *Εγκληματολογία: Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις*, Αθήνα, Εκδ. Σάκκουλας 2005, 5, 294

Συμβούλιο της Ευρώπης, *Τα δικαιώματα των παιδιών που ζουν σε ιδρύματα προστασίας, Σύσταση (2005)5 της Επιτροπής Υπουργών στα κράτη μέλη*, 2005, 9-10, διαθέσιμη στο: <https://rm.coe.int/168046ce2a>, 27/07/17

Τσήτσουρα Α, «Σχέσεις μεταξύ αντεγκληματικής πολιτικής και εγκληματολογικής έρευνας», στο: Κουράκης Ν., *Αντεγκληματική πολιτική. Εικοσιέξι μελέτες για τα θεωρητικά της ζητήματα και τις αστοχίες κατά την εφαρμογή της*, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδ. Σάκκουλα, 1994

Τσίγκανου Ι., «Η γνώση μας για το έγκλημα μέσα από δευτερογενείς πηγές και ποσοτικοποιήσεις: ουσιαστικά ζητήματα και μεθοδολογικοί προβληματισμοί», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 129 Β', 2009, 5-31

Φαρσεδάκης Ι., *Η εγκληματολογική σκέψη. Από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 1990, 411

Φαρσεδάκης Ι., *Η κοινωνική αντίδραση στο έγκλημα και τα όριά της. Μερικές ιστορικές, συγκριτικές, θεωρητικές και πρακτικές επισημάνσεις*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 1991, 161

Φαρσεδάκης Ι., *Στοιχεία Εγκληματολογίας*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2005, 129-επ., Σπινέλλη Δ.Κ., *Εγκληματολογία: Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις*, Αθήνα, Εκδ. Σάκκουλας, 2005, 7-επ.

Φαρσεδάκης Ι., «Ανακριτική, Δικαιώματα του Ανθρώπου και Εγκληματογένεση», 38, και «Δικαιώματα του Ανθρώπου και Εγκληματολογία» στο: *Ποινικές επιστήμες. Θεωρία και Πράξη. Προσφορά Τιμής στην Άννα Ψαρούδα-Μπενάκη*, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδ. Σάκκουλας, 2008, 1441-1448

Χαίδου Α., *Θετικιστική Εγκληματολογία: Αιτιολογικές προσεγγίσεις του εγκληματικού φαινομένου*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 1996, 216

Conseil de L'Europe, *La participation du public a la politique criminelle*, Strasbourg, 1984, όπως αναφέρεται σε Τσήτσουρα Α, «Σχέσεις μεταξύ αντεγκληματικής πολιτικής και εγκληματολογικής έρευνας», στο: Κουράκης Ν., *Αντεγκληματική πολιτική. Εικοσιέξι μελέτες για τα θεωρητικά της ζητήματα και τις αστοχίες κατά την εφαρμογή της*, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδ. Σάκκουλα, 1994, 63

Delmas-Marty M. (Μτφρ. Ζαραφωνίτου Χ.), *Πρότυπα και τάσεις Αντεγκληματικής Πολιτικής*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 1991, 27-28

World Health Organization, *Πρόληψη παιδικής κακοποίησης: οδηγός δράσης και τεκμηρίωσης*, (μτφρ. Ορέστης Γιωτάκος), Αθήνα, Ελληνική Εταιρία Μελέτης και Πρόληψης της Σεξουαλικής Κακοποίησης, 2006, 19-20

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aaron J.**, «Civil liability for teachers' negligent failure to report suspected child abuse», *Wayne Law Review*, 28, 1, 1981, 211
- Aber J.L. and Cicchetti D.**, «The socio-emotional development of maltreated children: An empirical and theoretical analysis», in: B.M. Lester and M.W. Yogman (Ed.), *Theory and research in behavioral pediatrics*, New York, Plenum, 1984, 147-205
- Abrahams N., Casey K. & Daro D.**, «Teachers' knowledge, attitudes and beliefs about child abuse and its prevention», *Child Abuse and Neglect*, 16, 1992, 229-238
- Ackerman M.**, «The psychologically battered Child: How to identify trouble and prevent long term harm», *Family Advocate*, 26, 1, 2003, 21
- Agathonos H., Fereti.**, «A retrospective study of child sexual abuse experience among Greek college students», *IX ISPCAN Congress, Proceedings*, Chicago, U.S.A., ISPCAN, 1992
- Ainsworth M.D.S.**, «The development of infant-mother attachment», in: B. Caldwell and H. Ricciuti (Ed.), *Review of Child Development Research*, Chicago, University of Chicago Press, 1973, 3, 1-94
- Alaggia R.**, «Disclosing the trauma of child sexual abuse: A gender analysis», *Journal of Loss and Trauma*, 10, 2005, 455
- Alaggia R.**, «An ecological analysis of child sexual abuse disclosure: considerations for child and adolescent mental health», *Journal of the Canadian Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 19, 1, 2010, 32-39
- Alaggia R. and Kirshenbaum S.**, «Speaking the unspeakable: Exploring the impact of family dynamics on child sexual abuse disclosures», *Families in Society*, 86, 2005, 227-234
- Alaggia R., Collin-Vezina D., Lateef R.**, «Facilitators and barriers to child sexual abuse (CSA) disclosures: a research update (2000-2016)», *Trauma Violence & Abuse*, 2017, 1-24
- Aldridge J.**, «Introduction to the issue: promoting children's participation in research, policy and practice», *Social Inclusion*, 5, 3, 2017, 89-92
- Allnock, D. and Miller, P.**, *No one noticed, no one heard: a study of disclosures of childhood abuse*, London, NSPCC, 2013, 16-17

- Alvarez K., Donohue B., Carpenter A., Romero V., Allen D. and Cross C.,** «Developmental and preliminary evaluation of a training method to assist professionals in reporting suspected child maltreatment», *Child Maltreatment*, 15, 3, 2010, 211-218
- Ammerman R.T. and Hersen M.,** «Research in child abuse and neglect: current status and an agenda for the future», in: P.T. Ammerman and M. Hersen (ed), *Children at risk: An evaluation of factors contributing to child abuse and neglect*, New York, Plenum Press, 1990, 3-19
- Arata C.M.,** «To tell or not to tell: current functioning of child sexual abuse survivors who disclosed their victimization», *Child Maltreatment*, 3, 1998, 63-71
- Asnes A. and Leventhal J.,** «Managing child abuse: General principles», *Pediatrics in Review*, 31, 2, 2010, 47-55
- Australian Bureau of Statistics,** *Personal Safety Survey Australia* (Cat No. 4906.0), Canberra, ABS, 2005,
- Backett-Milburn K., McKie L.,** «A critical appraisal of the draw and write technique», *Health Education Research*, 14, 3, 1999, 387-398
- Bailhache M., Leroy V., Pillet P., Salmi L.-R.,** «Is early detection of abused children possible?: a systematic review of the diagnostic accuracy of the identification of abused children», *BMC Pediatrics*, 13, 1, 2013, 1-11
- Baker S. E. and Edwards R. (ed.),** *How many qualitative interviews is enough? Expert voices and early career reflections on sampling and cases in qualitative research*, Southampton, GB. National Centre for Research Methods, National Centre for Research Methods Reviews, 2012
- Barker J. and Weller S.,** «Is it fun? Developing children centered research methods», *International Journal of Sociology and Social Policy*, 23, ½, 2003, 33-58
- Barnett O.W., Miller-Perrin C. L. and Perrin R.,** *Family Violence across the lifespan: an introduction*, London/ New Delhi, SAGE Publications, 2011, 111
- Barraza L.,** «Children's drawings about the environment», *Environment Education Research*, 5, 1, 1999, 49
- Barth R., Wildfire J. and Green R.,** «Placement into foster care and the interplay of urbanicity, child behavior problems, and poverty», *American Psychological Association*, 76, 3, 2006, 358-366
- Beattie M.,** *Co-dependent no more*, New York, Harper and Row, 1987

- Beck K.A., Ogloff J.R.P.**, «Child abuse reporting in British Columbia: Psychologists' knowledge of and compliance with the reporting law», *Professional Psychology: Research and Practice*, 26, 1995, 245-251
- Bell P.**, «Content analysis of visual images», in: T. van Leeuwen and C. Jewitt (ed.), *Handbook of Visual Analysis*, London, Sage, 2001, 265-282
- Belsky J.**, «Etiology of child maltreatment: A developmental-ecological analysis», *Psychological Bulletin*, 114, 3, 1993, 413-434
- Berger L.**, «Children living out-of-home: effects of family and environment characteristics», *Children and Youth Services Review*, 28, 2, 2006, 158-179
- Blain G.H., Bergner R.M., Lewis M.L. and Goldstein M.A.**, «The use of objectively evaluated house-tree-person indicators to establish child abuse», *Journal of Clinical Psychology*, 37, 3, 1981, 667-673
- Bland D.**, «Analyzing children's drawings: applied imagination», *International Journal of Research and Method in Education*, 35, 3, 2012, 235-242
- Bottoms B., Peter-Hagene L., Epstein M., Wiley T., Reynolds C., Rudnicki A.**, «Abuse characteristics and individual differences related to disclosing childhood sexual, physical and emotional abuse and witnessed domestic violence», *Journal of Interpersonal Violence*, 2014, 19
- Bower-Russa M.E., Knutson J.F. and Winebarger A.**, «Disciplinary history, adult disciplinary attitudes and risk for abusive parenting», *Journal of Community Psychology*, 29, 2001, 219-240
- Bowlby J.**, «The nature of the child's tie to his mother», *International Journal of Psychoanalysis*, 39, 1958, 350-373
- Bowlby J.**, *Attachment and loss: Vol. I. Attachment*, New York, Basic Books, 1969,
- Bowlby J.**, *The making and breaking of affectional bonds*, London and New York, Routledge, 1979
- Bowlby J.**, *Loss: Sadness & Depression. Attachment and Loss* (vol. 3), London, Hogarth Press, 1988
- Boyatzis R.E.**, *Transforming qualitative information: thematic analysis and code development*, Sage, 1998
- Bragg S. and Buckingham D.**, «Scrapbooks as a resource in media research with young people», in: P. Thompson (ed.), *Doing visual research with children and young people*, Abington, Routledge, 2008, 114-131

- Bradt L., Roets G., Roose R., Rosseel Y., and Bouverne-De Bie M.**, «Poverty and decision making in child welfare and protection: deepening the bias-need debate», *British Journal of Social Work*, 1-15
- Braun V. and Clarke V.**, «Using thematic analysis in psychology», *Qualitative Research in Psychology*, 3, 2, 2006, 81
- Brazelton J.F.**, «The secret storm: Exploring the disclosure process of African American woman survivors of child sexual abuse across the life course», *Traumatology: An International Journal*, 21, 2015, 181-187
- Brennan M.**, «The discourse of denial: Cross-examining child victim witnesses», *Journal of Pragmatics*, 23, 1995, 71-91
- Bretherton, I. and Munholland K. A.**, «Internal working models in attachment relationships: Elaborating a central construct in attachment theory», In J. Cassidy & P. R. Shaver (Ed.), *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications*, New York, Guilford Press, 2008, 102-127
- Briere J.**, *Child abuse trauma: Theory and treatment of the lasting effects*, Newbury Park, CA, Sage Publications, 1992
- Briere J. and Rickards S.**, «Self-awareness, affect regulation and relatedness: differential sequels of childhood versus adult victimization experiences», *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 195, 6, 2007, 497-503
- Briggs D.C.**, *Celebrating yourself: Enhancing your own self-esteem*, New York, Doubleday, 1977
- Brown F.**, «The healing power of play: therapeutic work with chronically neglected and abused children», *Children*, 1, 2014, 474-488
- Brown J., Cohen P., Johnson J.G. and Salzinger S.**, «A longitudinal analysis of risk factors for child maltreatment: Findings of a 17-year prospective study of officially recorded and self-recorded child abuse and neglect», *Child Abuse and Neglect*, 22, 11, 1998, 1065-1078
- Brown J., Cohen P., Johnson J. and Smailes E.**, «Childhood abuse and neglect: specificity of effects on adolescent and young depression and suicidality», *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 38, 12, 1999, 1490-1496
- Browne K.D.**, «Home visitation and child abuse: the British experience», *The Advisor*, 6, 4, 1993, 11-31
- Brownell A. and Shumaker S.A.**, «Social support: An introduction to a complex phenomenon», *Journal of Social Issues*, 40, 4, 1984, 1-9

- Bryant J., Milsom A.**, «Child abuse reporting by school counselors», *Professional School Counseling*, 9, 1, 2005, 63-71
- Bugental D., Blue J. and Lewis J.**, «Caregiver beliefs and dysphoric affect directed to difficult children», *Developmental Psychology*, 1990, 26, 631-638
- Buldu M.**, «Young children's perceptions of scientists: A preliminary study», *Educational Research*, 48, 1, 2006, 121-132
- Burns R.**, *Self-growth in families*, New York, Brunner/Mazel, 1982
- Burns R. and Kaufman S.**, *Kinetic family drawings (K-F-D)*, New York, Bruner/Mazel, 1970
- Bywaters P., Bunting G., Hanratty J., Mason W., McCartan C. and Steils N.**, *The relationship between poverty, child abuse and neglect: an evidence review*, JRF Joseph Rowntree Foundation, 4
- CAADA**, *In plain sight: The evidence from children exposed to domestic abuse*, Bristol, CAADA Research Report, 2014, 8 (co-ordinated action against domestic abuse)
- Cain D. and Combs-Orme T.**, «Family structure effects of parenting stress and practices in the African American family», *Journal of Sociology and Social Welfare*, 32, 2005, 19-40
- Carlson V., Cicchetti D., Barnett D. and Braunwald K.**, «Disorganized/ disoriented attachment relationships in maltreated infants», *Developmental Psychopathology*, 25, 1989, 525-531
- Carpenter M., Kennedy M., Armstrong A., Moore E.**, «Indicators of abuse or neglect in preschool children's drawings», *Journal of Psychosocial Nursing and Mental Health Services*, 35, 1997, 10-17
- Carr E. and Cortina M.**, «Heinz Kohut and Bowlby John: The men and their ideas», *Psychoanalytic Inquiry*, 31, 1, 2011, 42-57
- Carrington S.**, «Real policy, real change. Transforming secondary school cultures through image based research», in: J. Moss (ed.), *Researching Education: Visually-Digitally- Spatially*, Rotterdam, Sense Publishers, 2007
- Carter Y.H.**, Bannon M.J., Limbert C., Docherty A. & Barlow J., «Improving child protection: A systematic review of training and procedural interventions», *Archives of Disease in Childhood*, 91, 2006, 740-743
- Castellazzi V.L.**, *Il test del disegno della famiglia*, Roma, LAS, 1996

- Cohen S. and Wills T.A.**, «Stress, social support, and the buffering hypothesis», *Psychological Bulletin*, 98, 1985, 310-357
- Castellazzi V.L., Nannini M.F.**, *Il disegno della figura umana come tecnica proiettiva*, LAS, Roma, 1992
- Chaffin M., Silovsky J.F., Funderburk B., Valle L.A., Brestan E.V., Balachova T., Jackson S., Lensgraf J. and Bonner B.L.**, «Parent-child interaction therapy with physically abusive parents: efficacy for reducing future abuse reports», *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 72, 3, 2004, 500-510
- Chantler L., Pelco and Mertin P.**, «The psychological evaluation of child sexual abuse using the Louisville Behavior Checklist and Human Figure Drawing», *Child Abuse and Neglect*, 17, 1993, 271-279
- Child Welfare Information Gateway**, *Acts of omission- An overview of child neglect*, Washington DC, U.S. Department of Health and Human Services, Administration for Children and Families, Children's Bureau, 2001
- Christensen P. and James A.(Ed)**, *Research with children: Perspectives and practices*, London, Falmer Press, 2000, Lewis A. and Lindsay G.(Ed), *Researching children's perspectives*, Buckingham, Open University Press, 2000
- Cicchetti D. and Barnett D.**, «Toward the development of a scientific nosology of child maltreatment», in D. Cicchetti & W. Grove (ed), *Thinking clearly about psychology: Essays in honor of Paul E. Meehl*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1991, 346-377
- Cicchetti D. and Carlson V.** (ed), *Child maltreatment: Theory and research on the causes and consequences of child abuse and neglect*, New York, Cambridge University Press, 1989
- Cleaver H., Nicholson D., Tarr S. and Cleaver D.**, *Child protection, domestic violence and parental substance misuse: Family experiences and effective practice*, London, Jessica Kingsley Publishers, 2007
- Cohen-Leibman M.S.**, «Draw and tell: Drawings within the context of child sexual abuse investigation», *The Arts in Psychotherapy*, 26, 3, 1995, 185-194
- Cohen F.W. and Phelps R.E.**, «Incest markers in children's artwork», *Arts in Psychotherapy*, 12, 1985, 265-283
- Cohen J.A., Mannarino A.P., Perel J.M. and Staron V.**, «A pilot randomized controlled trial of combined trauma-focused CBT and sertraline for childhood PTSD

symptoms», *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 46, 7, 2007, 811-819

Cole P.M. and Putman F.W., «Effect of incest on self and social functioning: A developmental psychopathology perspective», *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 60, 2, 1992

Collin-Vezina D., Sablonni D.L., Palmer A.M. & Milne L., «A preliminary mapping of individual, relational, and social factors that impede disclosure of childhood sexual abuse», *Child Abuse & Neglect*, 43, 2015, 123-134

Collings S.J., Griffiths S. & Kumalo M., «Patterns of disclosure in child sexual abuse», *South African Journal of Psychology*, 25, 2005, 270-285,

Cooley C.H., *Human nature and social order*, New York, Charles Scribner's Son, 1902

Copeland W.E., Keeler G., Angold A. Costello E.J., «Traumatic events and posttraumatic stress in childhood», *Arch. Gen. Psychiatry*, 64, 5, 2007, 577-84

Cote L. and Turgeon J., «Appraising qualitative research articles in medicine and medical education», *Medical Teacher*, 27, 2005, 71-75

Cowling V., *Children of parents with mental illness: Personal and clinical perspectives*, Melbourne, ACER Press, 2004

Crenshaw W., Crenshaw L. & Lichtenberg J., «When educators confront child abuse: an analysis of the decision to report», *Child Abuse and Neglect*, 19, 9, 1995, 1095-1113

Crew Solomon J., «Child sexual abuse by family members: a radical feminist perspective», *Sex Roles*, 27, 9/10, 1992, 477

Crisma M., Bascelli E., Paci D. & Romito P., «Adolescents who experienced sexual abuse: Fears, needs and impediments to disclosure», *Child Abuse and Neglect*, 28, 2004, 1035-1048

Crittenden P.M., «Children's strategies for coping with adverse home environments: an interpretation using attachment theory», *Child Abuse and Neglect*, 16, 1992, 329-343

Crittenden P.M. and Ainsworth D.S., «Child maltreatment and attachment theory», in: D. Cicchetti and V. Carlson (ed.), *Child maltreatment: Theory and research on the causes and consequences of child abuse and neglect*, New York, Cambridge University Press, 1989, 432-463

- Culbertson F.M. and Revel A.C.**, «Graphic characteristics on the Draw-A-Person test for identification of physical abuse», *Art Therapy*, 4, 1987, 78-83
- Cuthbertson F.M. and Revel A.C.**, «Graphic characteristics on the Draw-A-Person test for the identification of physical abuse», *Art Therapy*, 7, 1987, 78-83
- Daley D., Bachmann M., Bachmann B., Pedigo C., Bui M. and Coffman J.**, «Risk terrain modeling predicts child maltreatment», *Child Abuse & Neglect*, 62, 2016, 34
- Daly J., Kellehear A. and Gliksman M.**, *The public health researcher: a methodological approach*, Melbourne, Australia, Oxford University Press, 1997
- Damashek A.L. and Chaffin M.J.**, «Child abuse and neglect», in: P. Sturmey and M. Hersen (ed.), *Handbook of evidence-based practice in clinical psychology*, V. 1. *Child and adolescent disorders*, New Jersey, John Wiley and Sons Inc, 2012, 647-678
- Darbyshire P., MacDougall C. and Schiller W.**, «Multiple methods in qualitative research with children: more insight or just more?», *Qualitative Research*, 5, 4, 2005, 417-436
- Darke J.**, «Woman and the meaning of home», in Gilroy R. and Woods R. (ed.), *Housing women*, London, Routledge, 1994
- Daro D.**, *Confronting child abuse*, New York, Free Press, 1994
- Dawe S., Frye S., Best D., Lynch M., Atkinson J., Evans C. et al.**, *Drug use in the family: impacts and implications for children*, Canberra, Australian National Council on Drugs ANCD Research Paper, report prepared for Australian National Council on Drugs, 2007
- Dawe S., Harnett P. and Frye S.**, «Improving outcomes for children living in families with parental substance misuse: What do we know and what should we do», *Child Abuse Prevention Issues*, 29, 2008, 1-16
- Deather-Deckard K., Lansford J.E., Petit G.S. and Bates J.E.**, «The development of attitudes about physical punishment», *Journal of Family Psychology*, 17, 2003, 351-360
- Deblinger E., Mannarino A.P., Cohen J.A., Runyon M.K., Steer R.A.**, «Trauma-focused cognitive behavioral therapy for children: impact of the trauma narrative and treatment length», *Depression and Anxiety*, 28, 1, 2011, 67-75
- Dereboy C., Sahin Demirkapi E., Sakiroglu M. and Ozturk C.**, «The relationship between childhood traumas, identity development, difficulties in emotion regulation and psychopathology», *Turk Psikiyatri Derg.*, 2018, 29, 4, 269-278

- DeSantis L. and Noel Ugarriza D.**, «The concept of theme as used in qualitative nursing research», *Western Journal of Nursing Research*, 22, 2000, 313-321
- Diamond A. and Amso D.**, «Contributions of neuroscience to our understanding of cognitive development», *Current Directions in Psychological Science*, 17, 2, 2008, 136-141
- Diem-Wille G.**, «A therapeutic perspective: the use of drawings in child psychoanalysis and social science», in: T. van Leeuwen and C. Jewitt (ed.), *Handbook of Visual Analysis*, London, Sage, 2001, 119-133
- DiLeo J.**, *Young children and their drawings*, New York, Brunner/Mazel, 1970
- DiLeo J.**, *Children's drawing as diagnostic aids*, New York, Bruner/Mazel, 1970
- DiLeo J.**, *Interpreting children's drawings*, New York/ London, Brunner-Routledge, 1983, 114-επ.
- Disbrow M.A., Doerr H. and Caulfield C.**, «Measuring the components of parents' potential for child abuse and neglect», *Child Abuse and Neglect*, 1, 1977, 279-296
- Dobbs T.**, «What do children tell us about physical punishment as a risk factor for child abuse», *Social Policy Journal*, 30, 2007, 160
- Downe-Wamboldt B.**, «Content analysis: methods, applications, and issues», *Health Care Woman International*, 13, 1992, 313-321
- Drake B. and Pandey S.**, «Understanding the relationship between neighborhood poverty and specific types of maltreatment», *Child Abuse and Neglect*, 20, 11, 1996, 1003-1018
- Dube S.R., Anda R.F., Felitti V.J., Croft J.B., Edwards V.J. and Giles W.H.**, «Growing up with the parental alcohol abuse: exposure to childhood abuse, neglect and household dysfunction», *Child Abuse and Neglect*, 25, 12, 2001, 1627-1640
- Dubowitz H.**, «Prevention of child maltreatment: what is known», *Pediatrics*, 83, 1989, 570-577
- Dumont C. and Paquette D.**, «What about the child's tie to the father? A new insight into fathering, father-child attachment, children's socio-emotional development and the activation relationship theory», *Early Child Development and Care*, 2012, 1-17
- Dumont M., Messerschmitt P., Vila G., Bohu D. & Rey-Salmon C.**, «Le processus de revelation dans les agressions sexuelles intrafamiliales et extrafamiliales sur mineurs», *Annales Medico-Psychologiques*, 172, 2014, 426-431
- Durkheim E.**, *Les regles de la methode sociologique*, Paris, Presses Universitaires de France, 1937/1981, 65

- Dussich J.**, «Victimology- Past, Present and Future», in Cornell S. (ed.), *Resource material series No. 70*, Tokyo, United Nations Asia and Far East Institute for the Prevention of Crime and Treatment of Offenders, 2006, 118
- Dyk P.**, «Complexity of family life among the low-income working poor: Introduction to the special issue», *Family Relations*, 53, 2004, 122-126
- Dyson C.**, *Poverty and child maltreatment*, NSPCC child protection research briefing, London, National Society for the Prevention of Cruelty to Children (NSPCC), 2008, 2
- Easton S.D.**, «Disclosure of child sexual abuse among adult male survivors», *Clinical Social Work Journal*, 41, 2013, 344-355
- Egeland B., Sroufe L.A. and Erickson M.F.**, «The developmental consequences of different patterns of maltreatment», *Child Abuse and Neglect*, 7, 1983, 459-469
- Elin N. and Nucho A.O.**, «The use of kinetic family drawing as a diagnostic tool in assessing the child's self-concept», *Art Psychotherapy*, 6, 1979, 241-247
- Elliot G., Cunningham S., Linder M., Colangelo M. and Gross M.**, «Child physical abuse and self-perceived social isolation among adolescents», *Journal of Interpersonal Violence*, 20, 12, 2005, 1663-1668
- Fargas-Malet M., McSherry D., Larkin E., Robinson C.**, «Research with children: methodological issues and innovative techniques», *Journal of Early Childhood Research*, 8, 2, 2010, 175-επ.
- Farrington D.**, «Crime prevention», in: Miller J.M. (ed.), *21st Century Criminology: A reference Handbook*, Los Angeles/ London, SAGE, 2009, 628-629
- Fereday J. and Muir-Cochrane E.**, «Demonstrating rigor using thematic analysis: a hybrid approach of inductive and deductive coding and theme development», *International Journal of Qualitative Methods*, 5, 2006, 80-92
- Finkelhor D.**, «Developmental Victimology», in Davis R.C., Lurigio A.J., & Herman S. (ed.), *Victims of crime*, Thousand Oaks, 2007, 9-34
- Finzi R., Har-Even D. and Weizman A.**, «Comparison of ego defenses among physically abused children, neglected and non-maltreated children», *Comprehensive Psychiatry*, 44, 5, 2003, 388-395
- Fontes L.A. and Plummer C.**, «Cultural issues in disclosures of child sexual abuse», *Journal of Child Sexual Abuse*, 19, 2010, 491-518
- Frame L., Berrick J., Sogar C., Cosner Berzin S. Pearlman J.**, *Calworks and child welfare: case management for public child welfare workers*, Berkley, CA, Child Welfare Research Center, 2001, 132

- Freud S. and Strachey J.**, *The Ego and the Id*, New York, Norton, 1962
- Garland D., Sparks R.**, «Criminology, social theory and the challenge of our times», *British Journal of Criminology*, 40, 2, 2000, 189-204
- Goddard C., Saunders B.J., Stanley J. and Tucci J.**, *A study in confusion: Factors which affect the decision of community professionals when reporting child abuse and neglect*, Australians Against Child Abuse, Mitcham, Vic., 2002, 11
- Golomb C.**, «Representation and reality: the origins and determinants of young children's drawings», *Review of Research in Visual Arts Education*, 14, 1992, 36-48
- Goodwin J.G.**, «Use of drawings in evaluating children who may be incest victims», *Children and Youth Services Review*, 4, 1982, 269-278
- Graham, A., Fitzgerald, R.**, «Children's participation in research: Some possibilities and constraints in the current Australian research environment», *Journal of Sociology*, 46, 2, 2010, 133–147
- Graue E.M., Walsh D.J.**, *Studying children in context: Theories, methods and ethics*, Thousand Oaks, CA, Sage, 1998
- Greytak E.**, *Are teachers prepared? Predators of teachers' readiness to serve as mandated reporters of child abuse*, 2009, 39, Διδακτορική διατριβή διαθέσιμη στο: <https://repository.upenn.edu/edissertations/57/>
- Guillemin M.**, «Understanding illness: Using drawings as a research tool», *Qualitative Health Research*, 14, 2, 2004, 272-επ
- Hackbarth S., Murphy H. and McQuary J.**, «Identifying sexually abused children by using family drawings», *Elementary School Guidance & Counseling*, 25, 4, 1991, 255-260
- Hagood M.**, «Diagnosis or dilemma: Drawings of sexually abused children», *British Journal of Projective Psychology*, 37,1, 1992, 22-33
- Hall C.**, «NSPCC shock tactics to tackle child abuse», *The Daily Telegraph*, 16/3/1999
- Handler L., Thomas A.**, *Drawings in assessment and psychotherapy. Research and application*, New York, Routledge, 73-74
- Harris D.**, *Goodenough-Harris drawing test: manual*, Harcourt Brace Jovanovich, USA, 1963b
- Harter S.**, *The construction of the self: Developmental and sociocultural foundations*, New York/ London, The Guilford Press, 2012, 11

- Hashima P. and Finkelhor D.**, «Violent victimization of youth versus adults in the National Crime Victimization Surevey», *Journal of Interpersonal Violence*, 14, 8, 1999, 799-820
- Hershkowitz I., Horowitz D., Lamb M.**, «Trends in children's disclosure of abuse in Israel: A national study», *Child Abuse and Neglect*, 29, 2005, 1211
- Hibbard R.N. and Hartman G.L.**, «Emotional indicators in human figure drawings of sexually victimized and nonabused children», *Journal of Clinical Psychology*, 46, 1990, 211-218
- Hibbard R.A., Roghmann K. and Hotelman R.**, «Genitalia in children's drawings: An association with sexual abuse», *Pediatrics*, 79, 1, 1987, 129-137
- Hill M.**, «Participatory research with children, Research Review», *Child and Family Social Work*, 2, 1997, 171-183
- Hirschi T.**, *Causes of delinquency*, Berkeley, Los Angeles and London, University of California Press, 1969
- Hirschi T. and Gottfredson M.R.**(ed.), *The generality of deviance*, New Brunswick, NJ, Transaction Press, 1994
- Hirschi T. and Gottfredson M.R.**, «In defense of self-control», *Theoretical Criminology*, 4, 1, 2000, 55-69
- Hirschi T. and Gottfredson M.R.**, «Punishment of children from the point of view of control theory», in C.L. Britt & M.R. Gottfredson (ed.), *Advances in criminological theory: Vol. 12. Control theories of crime and delinquency*, New Brunswick, NJ, Transaction Press, 2003, 151-161
- Hogelin J.**, «To prevent and to protect: the reporting of child abuse by educators», *Brigham Young University Education and Law Journal*, 2, 2013, 236
- Horn R.**, *Visual language: Global communication for the 21st century*, Bainbridge Island Washington, Macro VU, 1998, 227
- Howard K. and Brooks-Gunn J.**, «The role of Home-visiting programs in preventing child abuse and neglect», *Preventing Child Maltreatment*, 19, 2, 2009
- Huesmann L., Eron L.D. and Dubow E.F.**, «Childhood predictors of adult criminality: are all risk factors reflected in childhood aggressiveness?», *Criminal Behavior & Mental Health*, 12, 3, 2002, 185-208
- Hunter S.V.**, «Disclosure of child abuse as a life-long process: Implications for health professionals», *The Australian and New Zealand Journal of Family Therapy*, 32, 2011, 159-172

- Fattah E.**, «The child as victim: victimological aspects of child abuse», in Fattah E. (ed.), *The plight of crime victims in modern society*, London, The Macmillan Press, 1989, 177
- Feiring C., Taska L.S. and Lewis M.**, «Social support and children's and adolescents' adaptation to sexual abuse», *Journal of Interpersonal Violence*, 13, 1998, 240-260
- Fereti I., Stavrianaki M.**, «The use of physical punishment in the Greek family: selected socio-demographic aspects», *International Journal of Child and Family Welfare*, 2, 3, 1997, 206-216
- Ferleger N., Glenwick D.S., Gaines R.R.W. and Green A.H.**, «Identifying correlates of reabuse in maltreating families», *Child Abuse and Neglect*, 12, 1988, 41-49
- Finkelhor D.**, «The international epidemiology of child sexual abuse», *Child Abuse and Neglect*, 18, 1994, 409-417
- Finkelhor D.**, «Developmental Victimology», in Davis R.C., Lurigio A.J., & Herman S. (ed.), *Victims of crime*, Thousand Oaks, 2007, 9-34
- Finkelhor D.**, «Prevalence of child victimization, abuse, crime, and violence exposure», in J.W. White, M.P. Koss, & A.E. Kazdin (ed.), *Violence against woman and children: Mapping the terrain*, Washington, DC: American Psychological Association, 2011, 13
- Finkelhor D., Araji S., Baron L., Browne A., Peters S.D. and Wyatt G.E.**, *A sourcebook on child sexual abuse*, Newbury Park, SAGE publications, 1986
- Fishbein D.**, «The importance of neurobiological research to the prevention of psychopathology», *Prevention Science*, 1, 2, 2000, 89-106
- Flaherty E.G., Sege R.D., Binns H.J., Mattson C.L. & Christoffel K.K.**, «Health care providers' experiences reporting child abuse in the primary care setting», *Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine*, 154, 5, 2000, 489-493
- Flouri E.**, «Fathering and adolescents' psychological adjustment: The role of fathers' involvement, residence and biology status», *Child, Care, Health and Development*, 34, 2, 2008, 152-161
- Foyne M., Freyd J., DePrince A.**, «Child abuse: Betrayal and disclosure», *Child Abuse and Neglect*, 33, 2009, 209-217

- Freisthler B., Merrit D., LaScala E.**, «Understanding the ecology of child maltreatment: A review of the literature and directions for future research», *Child Maltreatment*, 11, 3, 2006, 263-264
- Furth G.**, *The secret world of drawings: healing through art*, Boston, MA, Sigo Press, 1988
- Gaensbauer T.J.**, «Regulation of emotional expression in infants from two contrasting caretaking environments», *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 2, 1982, 163–170
- Gagnier C. & Collin-Vezina D.**, «The disclosure experiences of male child sexual abuse survivors», *Journal of Child Sexual Abuse*, 25, 2016, 221-241
- Garbarino J.**, «The human ecology of child maltreatment: A conceptual model for research», *Journal of marriage and family*, 39, 4, 1977, 723-724
- Garbarino J.**, «The price of privacy: an analysis of the social dynamics of child abuse», *Child Welfare*, 56, 1977b, 565-575
- Garbarino J. and Gilliam G.**, *Understanding abusive families*, Lexington, Lexington Books, 1980
- Garland D., Sparks R.**, «Criminology, social theory and the challenge of our times», *British Journal of Criminology*, 40, 2, 2000, 189-204
- Gauntlett D.**, «Using creative visual research methods to understand media audiences», *MedienPadagogik*, 4, 1, 2005
- Gauntlett D.**, *Creative explorations: New approaches to identities and audiences*, London, Routledge, 2007
- Gilman C.P.**, «The home: its work and influence», in Malos E. (ed.), *The politics of housework*, London, Allison and Busby, 1980
- Goodman-Brown T.B. Edelstein R.S., Goodman G., Jones D., Gordon D.S.**, «Why children tell: a model of children's disclosure of sexual abuse», *Child Abuse & Neglect*, 27, 2003, 525-540
- Goodwin J.**, *Sexual abuse: Incest victims and their families*, London, John Wright, 1982
- Gray E.**, *Unequal Justice: The prosecution of Child Sexual Abuse*, New York, MacMillan, 1993, Tjaden P. and Thoennes N., «Predictions of legal interventions in child maltreatment cases», *Child Abuse and Neglect*, 16, 1992, 807
- Gross J. and Hayne H.**, «Drawing facilitates children's verbal reports of emotionally laden events», *Journal of Experimental Psychology*, 4, 1998, 163-179

- Guy J., Feinstein L. and Griffiths A.**, *Early intervention in domestic violence and abuse*, Early Intervention Foundation Evidence, 2014, 73, 76
- Hamburg M., Finkenauer C. and Schuengel C.**, «Food and love: the role of food offering in empathic emotion regulation», *Frontiers in Psychology*, 5, 32, 2014, 1-επ.
- Harris D.**, *Measuring the psychological maturity of children: A revision and extension of the Goodenough Draw-a-Man Test*, New York, World Book Co., 1961
- Hegarty M.**, «Supporting children affected by parental dual diagnosis-Mental illness and substance abuse- a collaborative mental health promotion, prevention and early intervention initiative», *Auseinetter*, 25, 3, 2005
- Hester M., Pearson C. and Harwon N.**, *Making an impact. Children and domestic violence: A reader*, London, Jessica Kindsley Publishers, 2000
- Hoft M. and Haddad L.**, «Screening children for abuse and neglect: A review of the literature», *Journal of Forensic nursing*, 13, 1, 2017, 26-34
- Holzer P.J., Higgins J., Bromfield L.M., Richardson N. and Higgins D.J.**, «The effectiveness of parent education and home visiting in child maltreatment prevention programs», *Child Abuse Prevention Issues*, 24, 2006
- Huntsman L.**, *Parents with mental issues: Consequences for children and effectiveness of interventions designed to assist children and their families. Literature review*, Sydney, NSW Department of Community Services, 2008
- James A., Jenks C. Prout A.**, *Theorizing childhood*, Cambridge, Polity Press, 1998, 31
- Jensen T.K., Gulbrandsen W., Mossige S., Reichelt S. and Tjersland O.A.**, «Reporting possible sexual abuse: A qualitative study on children's perspectives and the context for disclosure», *Child Abuse & Neglect*, 29, 2005, 1395-1413
- Joiner T.E., Schmidt K.L. and Barnett J.**, «Size, detail, and line heaviness in children's drawings as correlates of emotional distress: (more) negative evidence», *Journal of Personality Assessment*, 67, 1996, 127-141
- Jones G.**, «Experimenting with households and inventing "home"», *International Social Science Journal*, 52, 2, 2000, 183-194
- Jones R., Flaherty E.G., Binns H.J., Price L.L., Slora E., Abney D., Harris D., Christoffel K.K. and Sege R.D.**, «Clinicians descriptions of factors influencing their reporting of suspected child abuse: Report of the Child Abuse Reporting Experience Study Research Group», *Pediatrics*, 122, 2, 2008, 259-266

- Jonson-Reid M., Drake B., and Kohl P.**, «Is the overrepresentation of the poor in child welfare caseloads due to bias or need?», *Child and Youth Services Review*, 31, 3, 2009, 422-427
- Jonson-Reid M., Drake B., and Zhou P.**, «Neglect subtypes, race, and poverty: individual, family and service characteristics», *Child Maltreatment*, 18, 2013, 30-41
- Jutte S., Bentley H., Miller P., and Jetha N.**, *How safe are our children?*, London, National Society for the Prevention of Cruelty on Children, 2014, 10, 13
- Kagan R.**, *Rebuilding attachment with traumatized children: healing from losses, violence, abuse and neglect*, New York, Haworth Maltreatment and Trauma Press, 2004, 18
- Kaplan S.J.**, «Physical abuse and neglect», in M. Lewis (ed.), *Child and adolescent Psychiatry, A comprehensive textbook*, 2nd ed., New Heaven, 1996, 1033-1041
- Keith-Oaks J.**, «Emotional Abuse: Destruction of the Spirit and the Sense of Self», *The Clearing House*, 64, 1, 1990
- Kelley S.J.**, «The use of art therapy with sexually abused children», *Journal of Psychosocial Nursing and Mental Health Services*, 22, 1984, 12-18
- Kendall-Tackett K.A., Williams L.M. and Finkelhor D.**, «Impact of sexual abuse on children: A review and synthesis of recent empirical studies», *Psychological Bulletin*, 113, 1, 1993, 164-180
- Kendler K.S., Bulik C.M., Silberg J., Hettema J.M., Myers J., Prescott C.A.**, «Childhood sexual abuse and adult psychiatric and substance use disorders in woman: An epidemiological and co-twin control analysis», *Archives of General Psychiatry*, 57, 10, 953-959
- Kenny M.C.**, «Child abuse reporting: teachers' perceived deterrents», *Child Abuse and Neglect*, 25, 2001, 81-92
- Kinnear K.**, *Child Sexual Abuse: A Reference Handbook*, California, ABC-CLIO, 2007, Hooks B., *Feminism is for everybody: passionate politics*, Cambridge, South End Press, 2000, 8
- Knoff H.** (ed.), *The assessment of child and adolescent personality*, New York/London, The Guilford Press, 2002, 222
- Kogan S.**, «Disclosing unwanted sexual experiences: Results from a national sample of adolescent woman», *Child Abuse & Neglect*, 28, 2004, 147-165
- Koppitz E.**, *Psychological evaluation of children's human figure drawings*, New York, Grune and Stratton, 1968

- Koppitz E.**, *Psychological evaluation of human figure drawings by middle school pupils*, Needham Heights, MA, Grune & Stratton, 1984
- Kostromina S., Gurieva S., Borisova M., Khomyakova E.**, «Trust in and perception of parents in children with different coping strategies», *Procedia- Social and Behavioral Sciences*, 233, 2016, 35-36
- Krippendorff K.**, *Content analysis: an introduction to its methodology (2nd edn)*, London, Sage Publications, 2004
- Krugman R.D.**, «The battered child at thirty: What can be learned from Saul Krugman at eighty?», *Paediatrics*, 90, 1, 1992, 154-156
- Lamb S., Edgar-Smith S.**, «Aspects of disclosure: Mediators of outcome childhood sexual abuse», *Journal of Interpersonal Violence*, 9, 1994, 307-326
- Lamis D.A., Kaslow E., Wilson C., King N.**, «Child abuse, social support, and social functioning in African American children», *Journal of Family Violence*, 29, 8, 2014, 881-891
- Leclerc B., and Wortley R.**, «Predictors of victim disclosure in child sexual abuse: Additional evidence from a sample of incarcerated adult sex offenders», *Child Abuse & Neglect*, 43, 2015, 104-111
- Leeb R., Lewis T. and Zolotor A.**, «A review of physical and mental health consequences of child abuse and neglect and implications for practice», *American Journal of Lifestyle Medicine*, 5, 5, 2015, 460
- Leonard M.**, «Children's drawings as a methodological tool: reflections on the eleven plus system in Northern Ireland», *Irish Journal of Sociology*, 15, 2, 2006, 52-66
- Lincoln Y. and Guba E.G.**, *Naturalistic inquiry*, Newbury Park, CA, SAGE, 1985
- Lindsey D.**, *The welfare of children*, New York, Oxford University Press, 1994
- Literat I.**, «A pencil for your thoughts: Participatory drawing as a visual research method with children and youth», *International Journal of Qualitative Methods*, 12, 2013, 85
- London K., Bruck M., Ceci S. and Shuman D.**, «Disclosure of child sexual abuse: what does the research tell us about the ways that children tell?», *Psychology, Public Policy & the Law*, 11, 1, 2005, 194-226
- Lowenfeld V. and Brittain W.L.**, *Creative and mental growth (7th ed.)*, New York, Mcmillan, 1982

- Lowenfeld V. and Brittain W.L.**, *Creative and Mental Growth* (8th ed), New Jersey, Prentice-Hall, 1987
- Lupien S.J., King S., Meany M.J. and McEwen B.S.**, «Child's stress hormone levels correlate with mother's socioeconomic status and depressive state», *Biological Psychiatry*, 48, 2000, 976-980
- Machover K.**, *Personality projection in the drawing of the human figure: a method of personality investigation*, Springfield IL, Charles C. Thomas, 1949
- Mahon A.**, Glendinning K., Clarke K. and Craig G., «Researching children: methods and ethics», *Children and Society*, 10, 2, 1996, 149
- Malchiodi C.A.**, *Breaking the silence: art therapy with children from violent homes*, New York, Brunner/Mazel, 1997
- Mallett S.**, «Understanding home: a critical review of literature», *The Editorial Board of the Sociological Review*, 52, 1, 2004, 84
- Mannarino A., Cohen A.J., Deblinger E., Runyon M. and Steer R.**, «Trauma-focused cognitive-behavioral therapy for children sustained impact of treatment 6 and 12 months later», *Child maltreatment*, 17, 3, 2012, 231-241
- May-Chahal C. and Cawson P.**, «Measuring child maltreatment in the United Kingdom: A study of the prevalence of child abuse and neglect», *Child Abuse and Neglect*, 29, 2005, 969-984
- Mbilinyi L., Edleson J., Hagemester A. and Beeman S.**, «What happens to children when their mothers are battered? Results from a four city anonymous telephone survey», *Journal of Family Violence*, 22, 2007, 315
- McCall R.B.**, «Family services and mass media», *Family Relations*, 32, 3, 1983, 315-322
- McCloskey L.A.**, «The “medea complex” among men: the instrumental abuse of children to injure wives», *Violence and Victims*, 16, 1, 19-37
- McCurdy K., Daro D.**, «Child maltreatment: A national survey of reports and fatalities», *Journal of Interpersonal Violence*, 9, 1, 1994, 75-94
- McElvaney R.**, «Disclosure of child sexual abuse: Delays, non-disclosure and partial disclosure. What the research tells us and implications for practice», *Child Abuse Review*, 24, 2015, 159-169
- McGee C.**, *Childhood experiences of domestic violence*, London, Jessica Kingsley Publishers, 2000

- Mead G.H.**, *Mind Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist*, Chicago, University of Chicago, 1934
- Mertensmeyer C. and Fine M.**, «ParentLink: A model of integration and support for parents», *Family Relations*, 49, 2000, 261
- Mette G. and D. Haugen**, «Incorporating children's perspectives into family sociology: dilemmas and potentialities», *Barn*, 1, 2008, 27-41
- Mikton C. and Butchart A.**, «Child maltreatment prevention: a systematic review of reviews», *Bull. World Health Org.*, 87, 2009, 353-361
- Miles G.M.**, «Drawing together hope: listening to militarized children», *Journal of Child Health Care*, 4, 4, 2000, 137-142
- Miller T.W., Veltkamp L.J. and Janson D.**, «Projective measures in the clinical evaluation of sexually abused children», *Child Psychiatry and Human Development*, 18,1, 1987, 47-57
- Milner J.S. and Wimberly R.C.**, «Prediction and explanation of child abuse», *Journal of Clinical Psychology*, 36, 1980, 875-884
- Mitchell R.E., Billings A.G. and Moos R.H.**, «Social support and well-being: implications for prevention programs», *Journal of Primary Prevention*, 3, 2, 1982, 77-98
- Mnookin R. and Weisberg K.**, *Child, family, and the state: Problems and materials on children and the law*, New York, Wolters Kluwer Law & Business in New York, 2014
- Moffit T.E., Arseneault L., Belsky D., Dickson N., Hancox N., Harrington H., Caspi A.**, «A gradient of childhood self-control predicts health, wealth, and public safety», *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA*, 108, 7, 2011, 2693
- Moore B.**, *Privacy: Studies in social and cultural history*, New York, Sharpe, 1984
- Mowbray C., Schwartz S., Bybee D., Spang J., Rueda-Riedle A. and Oyserman D.**, «Mothers with a mental illness: Stressors and resources for parenting and living», *Families in Society*, 81, 2, 2000, 118-129
- Muela A.** (ed.), *Child abuse and neglect- a multidimensional approach*, Rijeka, InTech, 2012, 4
- Munkel W.I.**, «Neglect and abandonment», in: J.A. Monteleone and A.E. Brodeur (ed.), *Child maltreatment: a clinical guide and reference*, St. Louis, MO, G.W. Medical Publishing, 1994, 241-257

- Muran J.C.**, «An introduction: Contemporary constructions and contexts», In J.C. Muran (ed.), *Self-relations in the psychotherapy process*, Washington, DC, American Psychological Association, 2001, 3-44
- Naitove C.**, «Arts therapy with sexually abused children», in S. Sgroi (ed.), *Handbook of clinical intervention in child sexual abuse*, Lexington Mass, D.C. Health, 1982, 269-308
- National Research Council**, *Understanding child abuse and neglect*, Washington, National Academy Press, 1993
- Neale E.L., Rosal M. and Rosal M.L.**, «What can art therapists learn from the research on projective drawing techniques for children?: A review of the literature», *Arts in Psychotherapy*, 20, 1993, 37-49
- Nesbitt E.**, «Researching 8 to 13 years-olds' perspectives on their experience of religion», in: Lewis A. and Lindsay G. (Ed.) *Researching children's perspectives*, Buckingham, Open University Press, 2000, 135-149
- Odyssey House Victoria**, *The nobody's clients project, Identifying and addressing the needs of children with substance dependent parents*, Melbourne, Odyssey Institute of Studies, Odyssey House Victoria, 2004
- Oliver W., Kuhns L. and Pomeranz E.**, «Family structure and child abuse», *Clinical Pediatrics*, 2006, 114-115
- Ollenburger J.C. and Moore H.A.**, *A sociology of woman: The intersection of patriarchy, capitalism, and colonization*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall, 1992
- Olson S. and Stroud C.**, *Child maltreatment research, policy, and practice for the next decade: Workshop Summary*, Washington D.C., The National Academies Press, 2012, 9
- Parrigon K. S. and Abtahi M.M.**, «Attachment and emotion in middle childhood and adolescence», *Psychological Topics*, 24, 1, 2015, 27-50
- Peak H.J., Hove T., Jeong H.J. and Kim M.**, «Peer or expert? The persuasive impact of YouTube public service announcement producers», *International Journal of Advertising*, 30, 1, 2011, 161-188
- Pears K.C. and Capaldi D.M.**, «Intergenerational transmission of abuse: a two-generational prospective study of an at-risk sample», *Child Abuse and Neglect*, 25, 11, 2001, 1439-1461

- Pelton L.H.**, *The social context of child abuse and neglect*, New York, Human Sciences Press, 1985, 26
- Pelton L.H.**, «The role of material factors in child abuse and neglect», in: G.B. Melton and F. Barry (ed), *Safe neighborhoods: Foundations for a new national strategy on child abuse and neglect*, New York, Guilford, 1994, 131-181
- Pelton L.H.**, «The continuing role of material factors in child maltreatment and placement», *Child Abuse and Neglect*, 41, 2015, 30-39
- Perry, B. D.**, «Incubated in terror: Neurodevelopmental factors in the "cycle of violence"», In J. D. Osofsky (ed.), *Children in a violent society*, New York, NY, US: Guilford Press, 1997, 147
- Peter G.**, «The decline of play and the rise of psychopathology in children and adolescents», *American Journal of Play*, 3, 4, 2011, 443-463
- Peterson LW, Hardin M.**, *Children in distress: a guide for screening children's art*, Norton, New York, 1997
- Petroulaki K., Nikolaidis G., Georgoulas S.**, «Epidemiology of child abuse in a sample of high school students in the Greek regions of Northern and Southern Aegean», *Oral presentation in British Association for the study and prevention of child abuse and neglect (B.A.S.P.C.A.N.) Congress 2009*, Swansea South Wales, Swansea University 2009
- Phillips A. and Daniluk J.C.**, «Beyond "Survivor": How childhood sexual abuse informs the identity of adult woman at the end of the therapeutic process», *Journal of Counseling and Development*, 82, 2, 2004, 177-184
- Pieritz K., Rief W. and Euteneur F.**, «Childhood adversities and laboratory pain perception», *Neuropsychiatric Disease and Treatment*, 11, 2015, 2109-2116
- Pietrantonio A.M., Wright E., Gibson K.N., Alldred T., Jacobson D., Niec A.**, «Mandatory reporting of child abuse and neglect: Crafting a positive process for health professionals and caregivers», *Child Abuse & Neglect*, 37, 2013, 102-3
- Pikunas J. and Carberry H.**, «Standardization of the graphoscopic scale: The content of children's drawing», *Journal of Clinical Psychology*, 17, 1961, 297-301
- Piperno F., Di Biasi S., and Levi G.**, «Evaluation of family drawing of physically and sexually abused children», *European Child & Adolescent Psychiatry*, 16, 2007, 394, 389-397

- Pollak S.D., Cicchetti D., Hornug K. and Reed A.**, «Recognizing emotion in faces: Developmental effects of child abuse and neglect», *Developmental Psychology*, 36, 2000, 679–688
- Polonko K.**, «Exploring assumptions about child neglect in relation to the broader field of child maltreatment», *Journal of Health and Human Services Administration*, 29, 3, 2006, 261-266
- Pratt C.**, «The predictive impact of domestic violence on three types of child maltreatment», *Child Abuse and Neglect*, 25, 2001, 869-883
- Pridmore P. and Bendelow G.**, «Images of health: exploring beliefs of children using the Draw-and-Write Technique», *Health Education Journal*, 54, 1995, 473-488
- Prino C.T. and Peyrot M.**, «The effect of child physical abuse and neglect on aggressive, withdrawn, and prosocial behavior», *Child Abuse and Neglect*, 18, 1994, 871-884
- Prinz R., Sanders M., Shapiro C., Whitaker D. and Lutzker J.**, «Population-based prevention of child maltreatment: The U.S. Triple P system population trial», *Prevention Science*, 10, 2009, 4
- Prosser J.**, «Visual methods and the visual culture of schools», *Visual Studies*, 22, 1, 2007, 22
- Punch S.**, «Research with children the same or different from research with adults?», *Childhood* 3, 2002, 326-327
- Putkonen H., Weizmann-Henelius G., Collander J., Santtila P. and Eronen M.**, «Neonaticides may be more preventable and heterogeneous than previously thought-neonaticides in Finland 1980-2000», *Arch. Woman's Mental health*, 10, 2007, 15-23
- Reinger A., Robinson E. & McHugh M.**, «Mandated training of professionals: a means for improving reporting of suspected child abuse», *Child Abuse and Neglect*, 19, 1, 63-69
- Reiss A., Roth J. (ed.)**, *Understanding and Preventing Violence: Volume 1*, Washington, National Academy Press, 1993, 10
- Resnick P.A.**, «The psychological impact of rape», *Journal of Interpersonal Violence*, 8, 1993, 223-255
- Rheingold A.A., Campbell C., Self-Brown S., de Arellano M., Resnick H. Kilpatrick D.**, «Prevention of child sexual abuse: Evaluation of a community media campaign», *Child maltreatment*, 12, 2007, 352

- Roe-Sepowitz D.**, «Juvenile entry into prostitution: the role of emotional abuse», *Violence Against Women*, 18, 5, 2012, 564
- Rogosch F.A., Cicchetti D., Shields A. and Toth S.L.**, «Parenting dysfunction in child maltreatment», in: M.H. Bornstein (ed.), *Handbook of parenting: Vol. 4. Applied and practical parenting*, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 1995
- Rosenberg J. and Wilcox W.B.**, *The importance of fathers in the healthy development of children*, U.S., Department of Health and Human Services, Office on Child Abuse and Neglect, 2006
- Ruback R., Greenberg M. and Westcott D.**, «Social influence and crime-victim decision making», *Journal of Social Issues*, 2010, 51-76
- Sacco M.L., Farber B.**, «Reality testing in adult women who reported childhood sexual and physical abuse», *Child Abuse and Neglect*, 1999, 1193-1203,
- Sadowski P.m., Loesch L.C.**, «Using children's drawings to detect potential child sexual abuse», *Elementary School Guidance & Counselling*, 28, 1993, 115-123
- Sanders M. R.**, «Triple P- Positive Parenting Program: Towards an empirically validated multilevel parenting and family support strategy for the prevention of behavior and emotional problems in children», *Clinical Child and Family Psychology Review*, 2, 1999, 71-90
- Sanders M.R. and Turner K.M.T.**, «The role of the media and primary care in the dissemination of evidence-based parenting and family support interventions», *The Behavior Therapist*, 25, 2002, 156-166
- Sandu R.**, *Father attachment predicts adolescents girls' social and emotional development*, Seattle, Antioch University, 2014
- Sarason B.R., Shearin E.N., Pierce G.R. and Sarason I.G.**, «Interrelations of social support measures: Theoretical and practical implications», *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 1987, 813-832
- Sas L.D., Hurlay P., Hatch A., Malla S. and Dick T.**, *Three Years After the Verdict: a Longitudinal Study of the Social and Psychological Adjustment of Child Witnesses Referred to the Child Witness Project*, London, Ontario, Child Witness Project, London Family Court Clinic Onc., 1993
- Schaeffer P., Leventhal J.M. and Asnes A.G.**, «Children's disclosures of sexual abuse: Learning from direct inquiry», *Child Abuse and Neglect*, 35, 2011, 343-352
- Scott D.**, «Think child, think family: How adult specialist services can support children at-risk of abuse and neglect», *Family Matters*, 81, 2009, 37-42

Sedlack A., Mettenburg J., Bassena M., Petta I., McPherson K., Greene A., et al., *Fourth national incidence study of child abuse and neglect (NIS-4): Report to congress, executive summary*, Washington, DC, U.S. Department of Health and Human Services, Administration for Children and Families, 2010

Separovic Z., *Victimology: Studies of Victims*, Zagreb, Samobor, 1985

Shavelson R.J. and Bolus R., «Self-concept: The interplay of theory and methods», *Journal of Educational Psychology*, 74, 1, 1982, 3-17

Shaver T., Francis V. and Barnett L., *Drawings as dialogue: a qualitative approach to needs assessment for health education planning*, ERG technical notes series No. 2, Liverpool, Liverpool School of Tropical Medicine, 1993

Shipman K.L. and Zeman J., «Emotional understanding: A comparison of physically maltreating and nonmaltreating mother–child dyads», *Journal of Clinical Child Psychology*, 28, 1999, 407–417

Shumaker S.A. and Brownell A., «Toward a theory of social support: closing conceptual gaps», *Journal of Social Issues*, 40, 4, 1984, 11-36

Singhal A. and Rattine-Flaherty E., «Pencils and photos as tools of communicative research and praxis: Analyzing minga Peru’s quest for social justice in the Amazon», *Gazette*, 68, 4, 2006, 317

Slack K., Holl J., McDaniel M., Yoo J., Bolger K., «Understanding the risks of child neglect: An exploration of poverty and parenting characteristics», *Child Maltreatment*, 9, 2004, 395-408

Sorenson T. and Snow B., «How children tell: The process of disclosure in child sexual abuse», *Child Welfare*, 70, 1, 1991, 315

Spencer L., Ritchie J., O’Connor W., «Analysis: Practices, principles and processes», in: Ritchie J. Lewis J. (ed.), *Qualitative research practice: A guide for social sciences students and researchers (1st ed.)*, London, Sage Publication, 2003, 199-218

Steele B.F., «The Psychology of Child Abuse», *Family Advocate*, 17, 3, 1995, 19

Stets J. And Burke P., «A Sociological Approach to Self and Identity», in: Mark Leary and June Tangney (ed.), *Handbook of Self and Identity*, Guilford Press, 2003

Stoltz J.M., Shannon K., Kerr T., Zhang R., Montaner J.S. and Wood E., «Associations between childhood maltreatment and sex work in a cohort of drug-using youth», *Social Science and Medicine*, 65, 6, 2007, 1214-1221

- Stryker S.**, *Symbolic interactionism: a social structural version*, Menlo Park, Benjamin Cummings, 1980
- Sturner R. and Rothbaum F.**, «The effects of stress on children's human figure drawings», *Journal of Clinical Psychology*, 36, 1, 1980, 324-331
- Sutherland E. and Cressey D.**, *Criminology*, Philadelphia, Lippincott, 1970, 4
- Swart J.**, *Malunde: The street children of Hillbrow*, Johannesburg, Witwatersrand University Press, 1990
- Tanner K. and Turney D.**, «What do we know about child neglect? A critical review of the literature and its application to social work practice», *Child and Family Social Work*, 8, 2003, 25-34
- Ten Have P.**, *Understanding qualitative research and ethnomethodology (1st edn)*, London, Sage Publications, 2004
- Theodore A.D., Runyon D.K.**, «A survey of pediatricians' attitudes and experiences with court in cases of child maltreatment», *Child Abuse and Neglect*, 30, 12, 2006, 1353-1363
- Thomas G.V. and Jolley R.P.**, «Drawing conclusions: a re-examination of empirical and conceptual bases for psychological evaluation of children from their drawings», *Journal of Clinical Psychology*, 37, 1998, 127-139
- Thomson R.**, *Preventing child maltreatment through social support: a critical analysis*, London/ New Delhi, SAGE Publications, 1995
- Trask E., Walsh K. and DiLillo D.**, «Treatment effects for common outcomes of child sexual abuse: a current meta-analysis», *Aggression and Violent Behavior*, 16, 1, 2011, 6-19
- Tremblay C., Hebert M. and Piche C.**, «Coping strategies and social support as mediators of consequences in child sexual abuse victims», *Child Abuse and Neglect*, 23, 1999, 929-945
- Trocme N., Fallon B., MacLaurin B., Daciuk J., Felstiner C., Black T. et al.**, *Canadian incidence study of reported child abuse and neglect-2003: Major findings: Minister of Public Works and Government Services, Canada*, 2005
- Tsiganou I., Dendrinou C., Iliou C. and Roinioti E.**, «Measuring crime: methodological considerations on recording and interpreting crime statistics in local-national, european and international levels», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 129 B', 2009, 157-169

- Tucci J., Gobbard C. and Mitchell J.**, *More action-less talk! Community responses to child abuse prevention*, Australians Against Child Abuse, Ringwood, 2001
- Tuckett A.C.**, «Applying thematic analysis theory to practice: a researcher's experience», *Contemporary Nurse*, 19, 2005, 75-87, Attride-Stirling J., «Thematic networks: an analytic tool for qualitative research», *Qualitative Research*, 1, 2001, 385-405
- Turgi P.A. and Hart S.N.**, «Psychological maltreatment: Meaning and prevention», in O.C.S. Tzeng and J. J. Jacobsen (ed.), *Sourcebook for child abuse and neglect*, New York, Charles C. Thomas, 1988
- Tyler K.A.**, «Social and emotional outcomes of childhood sexual abuse: A review of recent research», *Aggression and Violent Behavior*, 7, 6, 2002, 567-589
- Tzeng O.C.S. and Jacobsen**, *Sourcebook for child abuse and neglect*, New York, Charles C. Thomas, 1988
- Ungar M., Barter K., Mcconnel S. Fairholm J.**, «Patterns of abuse disclosure among youth», *Qualitative Social Work*, 8, 3, 2009b, 341-356
- UNICEF**, *Preventing and Responding to Violence, Abuse, and Neglect in Early Childhood: A technical Background Document*, New York, Child Protection Section, 2013, 8, 22
- Van der Kolk B. and Fisler R.**, «Childhood abuse and neglect and loss of self regulation», *Bulletin of the Menninger Clinic*, 58, 1994, 145-168
- Van Dijk, J. J. M.**, «Introducing victimology», In J. J. M. van Dijk, R. G. H. van Kaam, & J. Wemmers (ed.), *Caring for crime victims: Selected proceedings of the Ninth International Symposium on Victimology*, Monsey, NY, Criminal Justice Press, 1999, 1-12
- Vazsonyi A., Mikuska J. and Kelley E.**, «It's time: a meta-analysis on the self-control deviance link», *Journal of Criminal Justice*, 48, 2017, 48-63
- Veltman MWM., Browne KD**, «Three decades of child maltreatment research: implications for the school years», *Trauma, Violence, Abuse*, 2, 2001, 215-239
- Walby S., Towers J. and Francis B.**, «Mainstream domestic and gender-based violence into sociology and the criminology of violence», *The Sociological Review*, 62, 2014, 187-214
- Walklate S.**, *Gender Crime and Criminal Justice*, London, Willan Publishing, 2004
- Walklate S.**, «Perspectives on the victim and victimization», in Walklate S. (ed.), *Handbook of victims and victimology*, London, Willan Publishing, 2007, 11

- Walsh C., MacMillan H. and Jamieson E.**, «The relationship between parental psychiatric disorder and child physical and sexual abuse: findings from the Ontario Heath Supplement», *Child Abuse and Neglect*, 26, 1, 2002, 11-22
- Weber S., Mitchell C.**, *That's funny, you don't look like a teacher: Interrogating images and identity in popular culture*, Abington, RoutledgeFalmer, 1995, 304
- Weiss E.H. and Berg R.F.**, «Child victims of sexual assault: Impact of court procedures», *Child Psychiatry and Law*, 21, 1982, 513
- Wemmers J.A.**, «A short history of victimology», in O. Hagemann, P. Schafer & S. Schmidt (ed.), *Victimology, Victim Assistance and Criminal Justice, Perspectives shared by international experts at the inter-university centre of Dubrovnic*, Monchengladbach, Niederrhein University of Applied Sciences, 2009a, 33-42
- Widom C. S., Czaja S.J. and DuMont K.A.**, «Intergenerational transmission of child abuse and neglect: real or detection bias?», *Science*, 347, 6229, 2015, 1480-1485
- Wilkinson-Ryann T. and Westen D.**, «Identity disturbance in borderline personality disorder: An empirical investigation», *American Journal of Psychiatry*, 157, 2000, 528-541
- Williams, D. T., Wetton, N. and Moon, A.**, *A Way In: Five Key Areas of Health Education*, London, Health Education Authority, 1989
- Wodarski J.S., Kurtz P.D., Gaudin J.M. and Howing P.T.**, «Maltreatment and the school age child: major academic, socioemotional, and adaptive outcomes», *Social Work*, 35, 1990, 506-513
- Wolfe D.A. and Mosk M.D.**, «Behavioral comparisons of children from abusive and distressed families», *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 51, 1983, 702-708
- Wollheim R.**, «On Pictorial representation», *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 56, 3, 1998, 217-226
- Wood J.M.**, «Risk predictors for re-abuse or re-neglect in a predominantly Hispanic population», *Child Abuse and Neglect*, 21, 4, 1997, 379-389
- World Health Organization**, *Report of the Consultation on Child Abuse Prevention*, Geneva, 1999, 15
- World Health Organization and International Society for Prevention of Child Abuse and Neglect**, *Preventing child maltreatment: A guide to taking action and generating evidence*, Geneva, World Health Organization and International Society for Prevention of Child Abuse and Neglect, 2006, 10

Wynd D., *Child abuse: what role does poverty play?*, Auckland, Child Poverty Action Group Monograph, 2014

Yates A., Beutler L. and Crago M., «Drawings in child victims of incest», *Child Abuse and Neglect*, 9, 2, 1985, 183-189

Zellman G.L., «Report decision-making pattern among mandated child abuse reporters», *Child Abuse and Neglect*, 14, 3, 1990, 325-326

ΖΩΓΡΑΦΙΖΩ ΚΑΙ ΓΡΑΦΩ ΙΣΤΟΡΙΕΣ

ΜΑΛΑΝΔΡΗ ΜΑΤΙΝΑ

1^η εικόνα: Ζωγράφισε έναν άνθρωπο

Θα ήθελα να κοιτάξεις τη ζωγραφιά σου και να γράψεις μια μικρή ιστορία (έως 5 γραμμές)

.....

.....

.....

.....

.....

2^η εικόνα: Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που του αρέσει

Θα ήθελα να κοιτάξεις τη ζωγραφιά σου και να γράψεις μια μικρή ιστορία (έως 5 γραμμές)

.....

.....

.....

.....

.....

3^η εικόνα: Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο να κάνει κάτι που δεν του αρέσει

Θα ήθελα να κοιτάξεις τη ζωγραφιά σου και να γράψεις μια μικρή ιστορία (έως 5 γραμμές)

.....

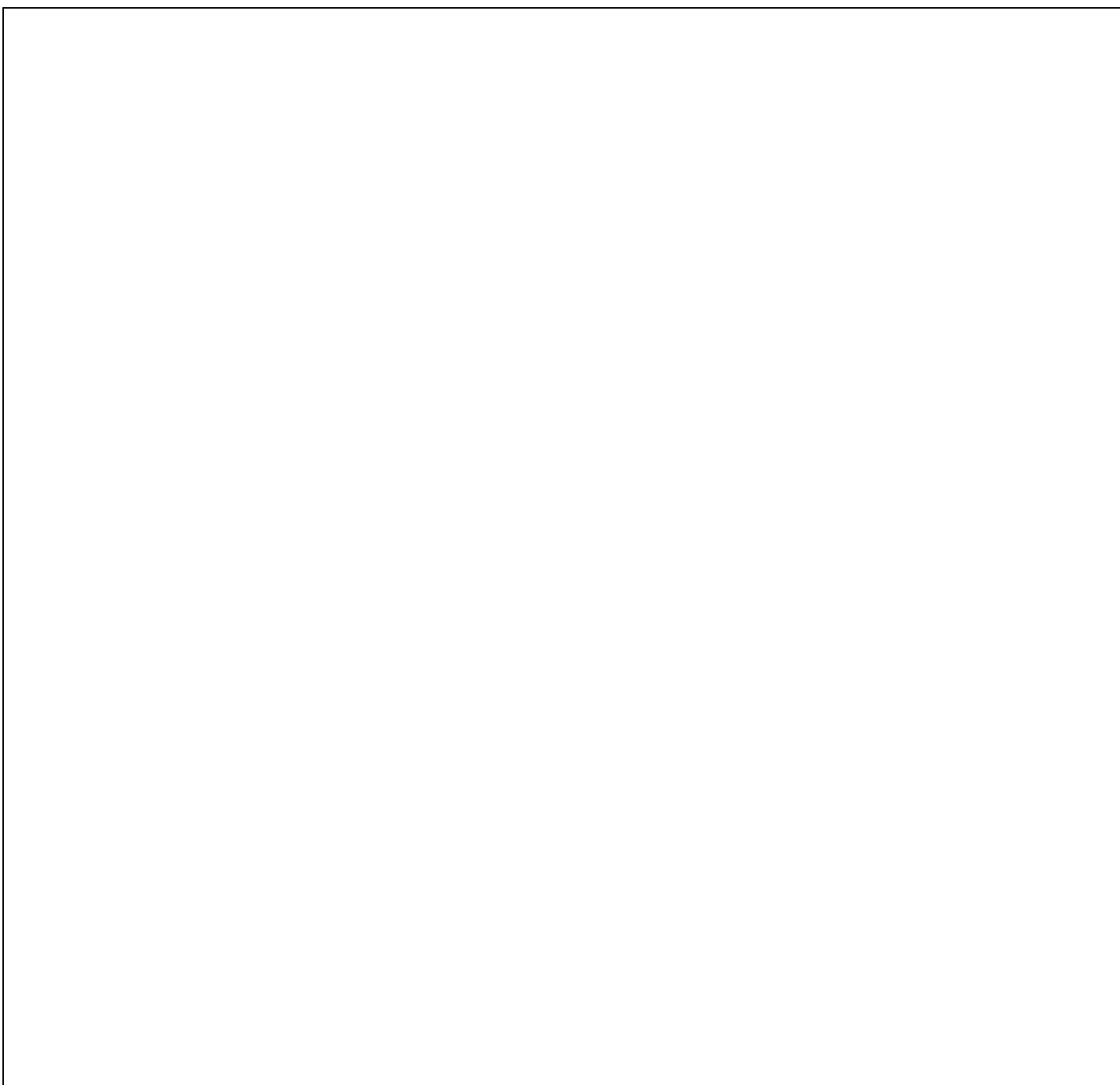
.....

.....

.....

.....

4^η εικόνα: Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο στο σπίτι του/ της

Θα ήθελα να κοιτάξεις τη ζωγραφιά σου και να γράψεις μια μικρή ιστορία (έως 5 γραμμές)

.....

.....

.....

.....

.....

5^η εικόνα: Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τη μητέρα του/ της

Θα ήθελα να κοιτάξεις τη ζωγραφιά σου και να γράψεις μια μικρή ιστορία (έως 5 γραμμές)

.....

.....

.....

.....

.....

6^η εικόνα: Ζωγράφισε αυτόν τον άνθρωπο με τον πατέρα του/ της

Θα ήθελα να κοιτάξεις τη ζωγραφιά σου και να γράψεις μια μικρή ιστορία (έως 5 γραμμές)

.....

.....

.....

.....

.....

7^η εικόνα: Ζωγράφισε την οικογένειά σου να κάνει κάτι

Θα ήθελα να κοιτάξεις τη ζωγραφιά σου και να γράψεις μια μικρή ιστορία (έως 5 γραμμές)

.....

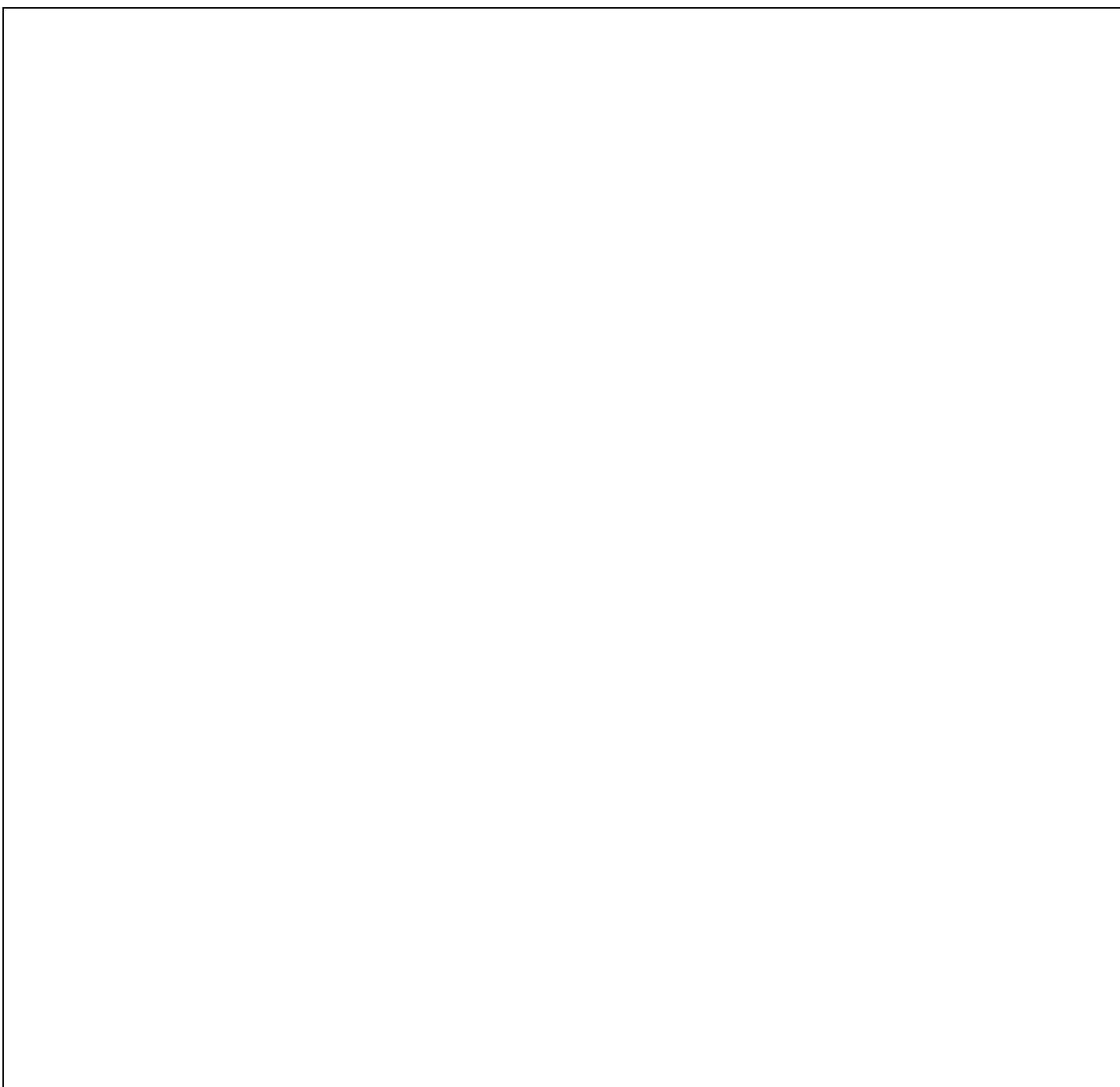
.....

.....

.....

.....

8^η εικόνα: Ζωγράφισε τους ανθρώπους που αισθάνεσαι κοντά σου

Θα ήθελα να κοιτάξεις τη ζωγραφιά σου και να γράψεις μια μικρή ιστορία (έως 5 γραμμές)

.....

.....

.....

.....

.....

9^η εικόνα: Ζωγράφισε μια εικόνα

Θα ήθελα να κοιτάξεις τη ζωγραφιά σου και να γράψεις μια μικρή ιστορία (έως 5 γραμμές)

.....

.....

.....

.....

.....

**Το παιχνίδι «ζωγραφίζω και γράφω
ιστορίες» ολοκληρώθηκε!**

Σ'ευχαριστούμε πολύ!

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II (Έντυπο Συγκατάθεσης Γονέα)

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝΤΥΠΟ ΕΝΗΜΕΡΩΜΕΝΗΣ ΣΥΓΚΑΤΑΘΕΣΗΣ ΓΟΝΕΑ ή ΚΗΔΕΜΟΝΑ

Με την παρούσα επιστολή ζητούμε τη γραπτή συγκατάθεσή σας για την εθελοντική συμμετοχή του παιδιού σας σε έρευνα που διεξάγεται στο πλαίσιο εκπόνησης διδακτορικής διατριβής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Ο τίτλος της έρευνας είναι «Το πρόβλημα της αναγνώρισης της κακοποίησης παιδιού και προτάσεις αντεγκληματικής πολιτικής».

Στόχος της συμμετοχής του παιδιού σας, είναι να αποτελέσει μαζί με άλλα παιδιά την ομάδα των παιδιών που μεγαλώνουν σε ομαλό και αρμονικό οικογενειακό πλαίσιο, ώστε να διαπιστωθούν οι διαφορές που υπάρχουν στις στάσεις και τις αντιλήψεις με τα παιδιά που έχουν μεγαλώσει σε δυσλειτουργικά περιβάλλοντα.

Οι πληροφορίες και τα δεδομένα που θα συλλεχθούν θα συμπεριληφθούν ομαδοποιημένα στο τελικό κείμενο της διατριβής με πλήρη ανωνυμία, εχεμύθεια και εμπιστευτικότητα. Η υπογραφή σας είναι για την τεκμηρίωση ότι διερευνήθηκε η έρευνα και ισχύει μόνο για τη συμμετοχή του παιδιού σας. Πουθενά στο τελικό κείμενο της διατριβής δεν θα αναγράφεται το όνομα ή το επώνυμο του παιδιού ή το δικό σας. Τα στοιχεία σας δεν είναι προσβάσιμα σε οποιονδήποτε τρίτο και το σχετικό με την έρευνα υλικό θα καταστραφεί με φυσικό τρόπο μετά την ολοκλήρωση των στόχων της έρευνας.

Η ερευνητική διαδικασία είναι φιλική προς τα παιδιά και έχει τη μορφή ευχάριστης ζωγραφικής δραστηριότητας.

Η συμμετοχή και η ανταπόκριση του παιδιού σας είναι σημαντική για την ολοκλήρωση της ερευνητικής διαδικασίας.

Βρισκόμαστε στη διάθεσή σας για οποιαδήποτε διευκρίνιση,

Ευχαριστούμε για τη συνεργασία,

Υπογραφή γονέα

Ο υπεύθυνος της έρευνας

Μαλανδρή Σταματία

Ψυχολόγος

Ονοματεπώνυμο γονέα

Υπ. Διδ. Παντείου Πανεπιστημίου

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ (Ιστοσελίδες)

- <http://publications.gc.ca/collections/Collection/J2-295-2002E.pdf>, 1, 10/02/18
- http://www.community.nsw.gov.au/__data/assets/pdf_file/0004/321646/research_parentalmentalhealth.pdf, 5/02/18
- http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf, 15/02/18
- <https://www.coventry.ac.uk/globalassets/media/global/08-new-research-section/researchers/ccsj/cwip-summary-2015.pdf>, 16/02/18
- http://www.ekke.gr/images/PDF/EKKE_SOS_ELISA_Kales_Praktikes.pdf, 20/04/2018
- <http://www.who.int/en/>, 20/03/2018
- Έκθεση του Συνηγόρου του Παιδιού, 2020, διαθέσιμη στο:
https://www.synigoros.gr/resources/eidikh-ekdesh-prostasia-eyalwtwn-paidiwn_teliko.pdf, 20/09/20
- http://www.kkppa.gr/wp-content/uploads//documents/statistika_21_38.pdf, 3, 23/05/17
- <https://www.hamogelo.gr/gr/el/epitopia-paremvasi/>, 23/05/17
- <http://www.seepeaa.gr>, <http://www.ich-mhsw.gr>, 20/05/17
- <http://www.ayscbc.org/Principles%20of%20Strength-2.pdf>, 22/8/17
- <https://psychweb.chbs.jmu.edu/Graysojh/pdfs/Volume087.pdf>, 22/9/17
- <https://www.quebec.ca/en/family-and-support-for-individuals/assistance-and-support/director-of-youth-protection-dyp/>, 27/07/17
- <https://www.moh.gov.gr/articles/ministry/organogramma/yphresies-koinwnikhs-allhleggyhs/26-genikh-dieythynsh-pronoias>, 16/04/2020
- https://www.eurochild.org/fileadmin/public/03_Internal/02_GA/I5_Eurochild_Child_Protection_Policy.pdf, 3, 28/07/17
- http://www.isotita.gr/wp-content/uploads/2017/04/porisma_endoikogeneiakis-vias_8-7-05.pdf, 28/07/17
- <https://aifs.gov.au/cfca/publications/who-abuses-children>, 29/05/17
- <http://www.seps.gr/index.php/kodiakas-deontologias/2010-02-22-13-47-12>, 20/5/17

- <https://www.sek-sociology.gr/%ce%ba%cf%8e%ce%b4%ce%b9%ce%ba%ce%b1%cf%82-%ce%b4%ce%b5%ce%bf%ce%bd%cf%84%ce%bf%ce%bb%ce%bf%ce%b3%ce%af%ce%b1%cf%82/>, 20/5/17
- <https://www.apsac.org>